

Газін В.П., Копилов С.А.

Новітня ІСТОРІЯ

країн Європи
та Америки
1918-1945 рр.

Міністерство освіти і науки України

**ГАЗІН В.П.
КОПИЛОВ С.А.**

**НОВІТНЯ ІСТОРІЯ
КРАЇН ЄВРОПИ ТА АМЕРИКИ
1918-1945 рр.**

Видання друге, доповнене, перероблене

*Затверджено Міністерством освіти і науки України
як підручник для студентів вищих навчальних закладів*

Київ 2008

УДК 94(4+7)“1918-1945”(0758)
ББК 63.3(0) 6я 73
Г 12

Затверджено Міністерством освіти і науки України як
підручник для студентів вищих навчальних закладів
(лист № 1/11-1273 від 01.04.2003 р.)

Рецензенти: *Віднянський С.В.* – доктор історичних наук, професор (Інститут історії України НАН України);
Макар Ю.І. – доктор історичних наук, професор (Чернівецький Національний університет ім. Ю.Федьковича);
Троян С.С. – доктор історичних наук, професор (Рівненський інститут слов'янознавства Київського слов'янського університету).

Науковий консультант – академік Української академії історичних наук,
професор, *Копилов А.О.*

Г 12 Газін В.П., Копилов С.А. Новітня історія країн Європи та Америки 1918-1945 рр. Підручник для студентів вищих навчальних закладів. Видання 2-е, доповнене, перероблене. – Київ: Видавничий Дім «Слово», 2008. – 472 с.

ISBN 966-8407-06-7

У підручнику висвітлюється історія країн Європи та Америки в період 1918-1945 рр. На основі великого фактичного матеріалу аналізуються економічний і соціально-політичний розвиток держав регіону, ті нові соціальні явища (комунізм, фашизм, світова економічна криза, система ДМК), які з'явилися в часи між двома світовими війнами. Значну увагу приділено розвитку міждержавних відносин, дослідженню процесів, що призвели до Другої світової війни, ходу воєнних дій 1939-1945 рр.

Для студентів історичних факультетів вищих навчальних закладів та вчителів історії загальноосвітніх шкіл.

ISBN 966-8407-06-7

© Газін В.П., Копилов С.А., 2008
© Видавничий Дім «Слово», 2008

ПЕРЕДМОВА

Підручник «Новітня історія країн Європи та Америки. 1918-1945 рр.» призначений для студентів історичних факультетів ВНЗ та вчителів історії загальноосвітніх шкіл, а також для всіх, хто цікавиться проблемами всесвітньої історії новітнього часу.

Хронологічні рамки пропонованого підручника охоплюють період з 1918 по 1945 р. Автори погоджуються з багатьма дослідниками, що 1918 р. є найбільш прийнятною віхою відліку новітнього часу в історії людства. 1918 р. був останнім роком Першої світової війни. Сама ж війна 1914-1918 рр. стала способом немирного розв'язання суперечностей, що накопилися у світовому суспільстві за попередній історичний період. 1918 рік бачиться як початок наступної, новітньої епохи в розвитку людської цивілізації та її ступеня — *індустріалізму*. У трагічних подіях кінця Першої світової війни зародились і стали глобальною небезпекою комунізм і фашизм, визначилися, таким чином, тенденції й альтернативи, пов'язані зі зміною стадій індустріального суспільства, що до 1914 р. лише намітилися в суспільному розвитку. У протиставленні з комунізмом і фашизмом міцніла й утверджувалася демократія з її парламентаризмом, партійно-політичним плюралізмом, правовою державою, людськими свободами, утвердженням і визнанням суспільством закону як вищого мірила у взаєминах між людьми. Світ став ще більш багатограним, ніж він був до 1918 р. Науково-технічна революція, що почалася в середині 20-х років, сприяла гігантському росту продуктивності праці й кількості вироблюваної продукції, благотворно вплинула на життєвий рівень населення. Можливості ринкової економіки, помножені на досягнення науково-технічної революції, спростували теорії і вчення тих мислителів, які пророкували людству «щасливе майбутнє» й пропонували свої рецепти його запровадження.

Без уваги до цих специфічних особливостей новітньої епохи не можна усвідомити суспільний розвиток міжвоєнного часу й події Другої світової війни 1939-1945 рр., що сама стала проявом суперечливого й непримиренного протиставлення демократичної,

комуністичної та фашистської тенденції неспокійного, трагічного й водночас величного за досягненнями людського розуму ХХ століття. Перемога демократії над тоталітарними режимами наприкінці століття є перемогою справедливості й добра над проявами злої волі.

Автори підручника, наскільки це дозволяють матеріали й джерела, прагнули суворо дотримуватися історичної правди, дати оптимально достовірне трактування подій і явищ 1918-1945 рр., зняти з них пелену заідеологізованості й партійно-класової вузькості.

Автори сподіваються, що даний підручник буде корисним у вивченні та осмисленні складного, насиченого подіями, але цікавого й повчального першого періоду новітньої історії.

Пропонований підручник є другим виданням, уточненим і доповненим.

Розділи I, II, V, VI, VII, VIII, XI, XIII, XVI, XIX написані В.П.Газінім; III, IV, IX, X, XII, XIV, XV, XVII, XVIII — С.А.Копиловим.

РОЗДІЛ I

СВІТ МІЖ ДВОМА СВІТОВИМИ ВІЙНАМИ

Нова розстановка сил на світовій арені після Першої світової війни

Поразка країн Четверного союзу в Першій світовій війні означала кардинальні зміни в європейській конфігурації сил і поворот до пошуків нової моделі світового порядку, вибір і формування якої належав переможцям, насамперед Англії, Франції і США. Однак хід подій в останні роки війни вніс корективи в майбутнє становлення післявоєнного світу, применшивши значною мірою роль і значення в ньому держав-переможців. Річ у тім, що Росія не просто випала з колоди переможців, а внаслідок жовтневого перевороту і початого слідом за ним радикального експерименту, несподівано для всіх оформилась у своєрідну третю силу, що суттєво впливала на всі рішення держав-переможців, пов'язані з питаннями війни й миру.

З тієї ж причини суперечності між переможеними й переможцями відійшли на задній план, а постала проблема несумісності руху світу по шляху цивілізації і демократії, характерних для країн Заходу, з жорстким процесом насильної ломки усталених норм і форм суспільного буття, що завирував у більшовицькій Росії.

Більшовизм, що сприймався демократичними колами світу, як скороминуца трагічна смута в російському суспільстві, яке завжди прагнуло вирізнитися, незабаром став розглядатися як серйозна загроза цивілізованому світові, оскільки поставив собі за мету знищення суспільного ладу, основанийого на приватній власності та ринковій економіці, вихід за межі однієї країни і творення єдиної світової комуністичної держави. Такі плани виношував практик комунізму В.Ленін.

Однак, говорячи про практику насадження тоталітаризму на значній частині території Європи, не слід випускати з уваги те, що всі його різновиди значною мірою були спровоковані люмпенізацією населення під час війни. А вона загрозливо відбувалася в

найбільш відсталих країнах. Саме в Росії більшовики знайшли поживний ґрунт для своєї маячної теорії перебудови світу. А в переможеній Німеччині велич країни взялися відновлювати фашисти, штовхаючи її до нової, ще більш катастрофічної поразки. І комуністам, і фашистам, які рафіновано, по-новому використали демагогію та обман, вдалося спрямувати маси людей проти свободи та демократії. Не можна відкидати і той факт, що всяке суспільство не є досконалим і пошуки кращого життя ніколи не припиняться.

Революції та національно-визвольні рухи. Падіння імперій і виникнення нових держав

Війна 1914-1918 рр., масштабна і виснажлива, до краю загострила внутрішні суперечності в європейських країнах, спричинила цілу низку рухів, характер яких визначали соціальні та національні устремління, що безпосередньо вплинули на подальшу післявоєнну розстановку політичних сил в Європі та світі. Якщо до 1914 р. в центрі Європи сходилися кордони трьох імперій — імперії Романових, Гогенцоллернів та Габсбургів, — то в ході війни Австро-Угорська імперія взагалі перестала існувати, а Німецька зазнала значних територіальних втрат і, внаслідок Листопадової революції 1918-1919 рр., трансформувалася у Ваймарську республіку. З найменшими втратами з ситуації загального розпаду вийшла Російська імперія. Більшовики, обманувши вболівання та надії народів на національну незалежність, відновили її в новій іпостасі, закамуючи гаслами спільного комуністичного раю та ілюзорного, як виявилось, права на самовизначення та свободу для націй і народностей.

Проте сам процес розпаду імперій і національно-визвольні рухи сприяли формуванню нової політичної карти Європи. З'явилася ціла низка державотворень: Польща, Югославія, Угорщина, Австрія, Чехословаччина, Україна, Латвія, Литва, Естонія, Фінляндія, що, безумовно, було прогресивним явищем. Не всі нові держави сприймалися всерйоз і життєздатними. Та й нова розстановка політичних сил в Європі бачилася значною частиною загалу незвичною і непрогнозованою на майбутнє. Складна боротьба на Паризькій мирній конференції навколо проблем молодих дер-

жав засвідчувала, що навіть в рядах переможців було чимало противників нової політичної карти Європи.

Поява нових держав, таким чином, була сумарним результатом наслідків Першої світової війни, краху європейських імперій та широкого національно-визвольного руху, який російськими більшовиками помилково сприймався як соціальний. Хоча марно шукати чисто національний рух без вимог і цілей соціального характеру.

Європейські революції, зокрема Листопадова в Німеччині, були спрямовані на усунення залишків феодалізму та монархічних перепон на шляху демократичних перетворень. Таку ж націленість мала й Лютнева революція 1917 р. в Росії. Крім того, вона привела в рух національні окраїни імперії. Специфіка Росії, як імперії, була в створенні колоніальної держави чисто геополітичним шляхом — шляхом розширення території через захоплення земель сусідів, їх пристосування до власних потреб, колонізацію російським елементом та русифікацію місцевого населення. Внаслідок такої політики, створювалась видимість «єдиної і неподільної» держави, що призвело до викривленого уявлення про народи національних окраїн Російської імперії навіть у частини цивілізованого світу. Водночас Лютнева революція була об'єктивним продовженням реформи 1861 р., революції 1905-1907 рр., яка вже тоді висвітлила, що в Росії відсутні здорові цивілізовані сили, здатні мирним шляхом вирішити назрілі суспільні проблеми. Лютнева революція створила передумови для виходу із становища, проте нерішучість і слабкість її лідерів, їх страх перед царсько-поміщицькою елітою, відсутність у них демократичного досвіду, війна, тиск крайніх лівих радикалів, які носилися з ідеями перебудови світу та обіцяли знедоленим «золоті гори», маса політизованих війною та злиднями людей, багато з яких вміли тільки стріляти, багатовікова відсутність нормальної в європейському розумінні власності, общинний менталітет росіян хитнули маси в бік більшовицьких вождів. Ті не забарилися скористатися моментом. І коли після розгону Установчих зборів 5 січня 1918 р. маси людей стали прозрівати, більшовицький вершник вже міцно сидів у сідлі. Короткочасна й малодосвідчена демократія змінилася звичною владою нічим не обмежених у своєму диктаторському правлінні верхів, на цей раз більшовицьких.

Основні тенденції соціально-економічного й політичного розвитку країн світу

Система приватнокапіталістичного господарства в післявоєнний період стала набувати нової моделі, спричиненої розвитком продуктивних сил. Стадія монополістичного капіталізму, що стала домінуючою наприкінці XIX ст. уже в роки війни, під тиском обставин воєнного часу почала трансформуватися в державно-монополістичну. Це особливо виявилось в Німеччині, відрізаний і блокований країнами Антанти від джерел сировини та світових ринків. Завершення війни не зупинило цей процес. Економічний хаос, монополізація виробництва, загострення стосунків між найманою робочою силою і працедавцями, претензії більшовиків на соціальний «захист» трудящих, початок науково-технічної революції настійно вимагали сильного і владного арбітра, наділеного функціями регулювання. Це розуміли й світлі уми того часу. Уже в 1920 р. з'явилася книга «Економічні наслідки Версальського мирного договору», у якій відомий англійський економіст Джон Мейнард Кейнс закликав уряди до регулювання приватнокапіталістичної економіки, що бачилося як інтервенціонізм держави у виробництво, як засіб антикризового характеру й запобігання соціальних катаклізмів.

Три економічні депресії (1920-1921, 1929-1933, 1937-1938 рр.) яскраво продемонстрували необхідність заходів регулювання економіки. Перша масштабна акція державного інтервенціонізму була запроваджена президентом США Франкліном Делано Рузвельтом, і практика підтвердила його доцільність. Характерним було й те, що регулювання стали застосовувати всі, хоча ступінь втручання і переслідувана при цьому мета були різними. «Інтервенціонізм, — пише австрійський філософ і соціолог Карл Поппер, — набрав різноманітних форм: російський варіант, фашистська форма тоталітаризму, демократичний інтервенціонізм в Англії та Сполучених Штатах, «мала демократія» Швеції, де технологія демократичного втручання держави в економіку досягла найвищого рівня». Російський історик Є.Ф.Язьков, торкаючись питання утвердження зарубіжної системи державного регулювання в міжвоєнний період, визначає кілька його моделей: ліберально-реформістська (США в період «нового курсу» Рузвельта), реакцій-

но-фашистська (Німеччина в роки націонал-соціалістичної диктатури), соціал-демократична (скандинавські країни у 30-ті роки) і радикально-демократична (Франція в період Народного фронту).

У міжвоєнний період вперше здійснюються масштабні заходи, здатні пом'якшити антагонізм між найманою працею і працедавцями. У багатьох країнах встановлюється 8-годинний робочий день, вводяться часткові заходи соціального захисту робітників. А загальне виборче право, що після довгих років боротьби нарешті узаконюється в розвинутих країнах, закладає міцні основи на шляху до народовладдя та гегемонії закону в суспільстві. Як бачимо, політика державного невтручання зникає й тут. У нових умовах росте роль і активність політичних партій. У міжпартійному суперництві, як ніде, відбивається неоднорідність і багатогранність суспільства. Отже, утверджується і розширює свої прерогативи система парламентаризму як невід'ємна і визначальна риса демократичного ладу. Соціал-демократія, програвавши напередодні 1914 р. боротьбу за мир і втративши імідж поводиря пролетарських мас, виходить на арену політичної влади (в 1924 р. лейбористи формують уряд в Англії, соціалісти — у Франції).

Однак тенденції повоєнного суспільного розвитку в Європі та світі були суперечливими, а скоріше, антагоністичними. Якщо в розвинутих країнах Заходу простежувалася стійка тенденція до зміцнення та утвердження ліберальної демократії як основної форми правління, то в Росії після жовтневого перевороту йшла силова й безприкладна в історії цивілізації кампанія руйнування напрацьованих віками форм суспільного життя. Центральна Європа, як проміжна зона, уже тоді стає тереном спору між демократією й тоталітаризмом. Як реакцію на небезпеку комунізму, слід вважати появу фашизму в країнах економічної та політичної нестабільності. Прояви тоталітаризму у формі фашизму цілком уклалися в марксистсько-ленінські схеми перемоги соціалізму. Фашизм бачився комуністам останньою зупинкою буржуазії, оскільки демократія вважалася просто буржуазною диктатурою. Знищення її фашистами сприяло б початку революції, позаяк робітники втрачали останні ілюзії щодо демократичних методів. Отже, висновували вони, фашизм лише прискорить перехід до кінцевої мети, тобто комунізму.

Таким чином, третя тенденція міжвоєнного часу виявилася в наростанні небезпеки фашизму. Як правило, його ріст теж припадає на важкі роки, на період різкого погіршення соціальних умов життя (перші післявоєнні роки, велика криза 1929-1933 рр.), що гносеологічно ріднить його з комунізмом. Окрім Німеччини, фашизм утвердився в Італії, Іспанії, профашистський режим існував в Угорщині та й в низці інших європейських країн.

Отже, не всюди демократія мала успіхи. Якщо в Чехословаччині виявлявся її високий рівень в усіх сферах державного та суспільного життя, то в багатьох країнах Центральної та Південно-Східної Європи (Болгарія, Угорщина, Румунія, Югославія, Греція, Албанія) зберігалась або була відновлена форма конституційної монархії довоєнного зразка. Більшість громадян цих країн не брала участі в політичному житті, тим більше у створенні державної влади. Влада в цих країнах мала авторитарно-бюрократичний характер (режим адмірала Хорті в Угорщині, режим «санації» в Польщі і т.д.).

Протистояння демократії і тоталітаризму

Перемога країн Антанти, які найбільше просунулися по шляху демократії, над Четверним союзом імперських та монархічних країн склала передумови поступового демократичного вирішення багатьох європейських та світових проблем. У цьому ряду юридичне підтвердження мирними договорами низки посталих незалежних держав Центральної та Південно-Східної Європи, створення Ліги націй, прийняття документів, що регулювали статус національних меншин, зміцнення європейського парламентаризму, поглиблення системи регулювання відносин між найманою робочою силою та працедавцями в плані соціального консенсусу. Становленню демократії сприяв подальший ріст організованості найманої праці (профспілки, політичні партії). Висновки, зроблені буржуазією після жовтневого перевороту в Росії, розгортання науково-технічного прогресу, який сприяв нарощуванню виробництва матеріальних благ, нарешті, поглиблення ринкової економіки, державне регулювання, що стало розповсюджуватись на соціальну сферу, благотворно вплинули на економічну та політичну ситуацію в розвинутих країнах Заходу. Це був період злету на по-

літико-державну орбіту соціал-демократії як поміркованої течії в соціалізмі, що чим далі, все більше відмежовувалася від революційного марксизму і, підштовхувана позитивними змінами в суспільстві, прагнула до співпраці з владними структурами. Не менш успішно починав працювати й ліберальний реформізм.

Демократизацію суспільного життя підштовхувало становлення й утвердження в окремих країнах (Росія, Італія, Німеччина) тоталітаризму. Тоталітаризм став трагедією ХХ ст., розколов єдиний світ на протигорчі сторони. Демократія, відкрита по своїй суті, толерантна за характером поведінки, була використана крайніми лівим і правим тоталітаризмом проти неї самої, для насильної ліквідації її ж. Головною проблемою подства в міжвоєнний період стало завдання, як зупинити наступ тоталітаризму, що, спритно маскуючись демагогічними гаслами, будував плани світового панування. Щоправда, обставини у міжвоєнний час ускладнювалися тим, що вже на початку 30-х років чітко визначились три тенденції суспільного розвитку: демократична, комуністична й фашистська. Якщо перша утверджувала економічну й політичну свободу, то дві інші обіцяли класовий чи расовий рай на землі і йшли по шляху заперечення й знищення не тільки багатівікових надбань людства, але і їх творців — самих людей. Друга світова війна бачиться в цьому плані як зіткнення цих трьох тенденцій через унеможливлення мирного співіснування між ними. Уже в котрий раз воєнні змагання стали засобом розв'язання проблем, на цей раз уже вдруге світових.

Періодизація світового розвитку

Період (1918-1945 рр.) чітко позначений низкою етапів суспільного розвитку, які відрізнялися один від одного тільки їм властивими, характерними рисами.

1918-1923 рр. — це *період післявоєнної нестабільності*, коли здійснювалось переведення економіки на мирні рейки, загоювалися рани війни, ішов, як завжди в таких випадках, болісний поворот від війни до миру з матеріальними, фізичними та психологічними витратами. Це характеризувалося післявоєнним хаосом, поверненням до мирної праці тисяч людей, які часто не знаходили себе, низьким матеріальним рівнем життя, що породжувало

підвищену соціально-політичну активність. Така ситуація могла сприяти розумній цілеспрямованій боротьбі за реальні реформи політичного та державного ладу, а могла й вилитися в тривалу смуту, в якій сплїталися емоції, бажання краще жити і навіть шукати щастя в чужому горі. Героєм таких обставин часто ставав охлос (натовп). До послуг охлосу пропонувалися доктрини й теорії, які обіцяли сотворити рай на землі. І якщо страйки в Англії, Франції, США призвели до поглиблення процесу дальшого становлення демократії, то революції в Росії, Угорщині — до встановлення комуністичного режиму. У 1923 р. майже повсюдно завершується перехід від війни до миру. Водночас це був і крах ілюзій лівого тоталітаризму на здійснення світової соціалістичної революції.

Період 1924-1928 рр., що наступив за відбиттям атак тоталітаризму зліва й справа, був *часом післявоєнного економічного піднесення*, останнім сплеском індивідуалістичної моделі капіталізму, економічною та політичною стабілізацією в розвинутих країнах світу, періодом, коли йшло зміцнення парламентської демократії. Саме в ці роки почалася науково-технічна революція, яка триває до сьогоднішнього дня. У своїй початковій формі, у формі раціоналізації вона уже тоді дала блискучі наслідки, що виявилися в підвищенні продуктивності праці, в різкому збільшенні виробленої продукції, розширенні її асортименту. Економічні успіхи спричинили піднесення життєвого рівня населення. Це мало важливі соціальні та політичні наслідки. Ліворадикальні та праворадикальні елементи різко знизили свою активність. Фашисти ледь животіли, а комуністи, підготовувані радянським керівництвом, зайнялися внутрішніми розборами: шукали «сектантів», «ревізіоністів», «ухилістів», всіх тих, хто перешкоджав негайно здійснювати соціалістичну революцію. Число членів комуністичних і фашистських партій значно скоротилося.

Спокійні роки (1924-1928) змінилися *періодом світової економічної кризи 1929-1933 рр.*, що почалася в США 24 жовтня 1929 р. з різкого падіння цін на акції на нью-йоркській біржі і невдовзі обрушилася на європейський континент. Її характерними ознаками стало падіння курсу національних валют, скорочення на 40-50% промислового виробництва, масове розорення банків і підприємств, насамперед дрібних, різке зменшення обсягів міжнародної торгівлі. Виявилися серйозні труднощі з продажем лишків

сільськогосподарської продукції. Криза призвела до масового безробіття (понад 30 млн. осіб в 1932 році), скаління мільйонів людських доль. Розорено й розпорошено середній клас. Партії, які спиралися на нього, швидко залишилися без електорату. Крайні ліві й крайні праві радикали відчували свою стихію. Знову грізно міцніли крайні фланги політичного спектру суспільства. Кризу спричинили надмірна монополізація виробництва й остаточне вичерпання можливостей індивідуалістично-монополістичної моделі капіталізму. Криза засвідчила настійну необхідність переходу до державного регулювання ринкової економіки. Це ніскільки не означало її системного краху, а тільки те, що поглиблення й розширення виробництва на основі досягнень НТР об'єктивно вимагало створення надійного механізму запобігання кризових явищ. Першим таким найбільш досконалим і ліберальним механізмом державного регулювання став «новий курс» Рузвельта.

Наступний *період (1934-1939 рр.)* був *передоднем Другої світової війни*. Тоталітарні режими сприйняли економічну кризу як сигнал переходу до наступу на демократію і досягнення мети утвердження своєї світової гегемонії. Для німецького фашизму економічна криза була виявом немічності західного світу, що, вважалося, дає шанс покінчити з ним, удавшись до реваншу з далекоглядними цілями. Для комунізму криза уявлялася важливою віхою на шляху «закономірного краху» капіталістичного суспільства, а тому потрібний був поштовх, щоб остаточо ліквідувати його. На основі спільної ненависті до західної демократії спостерігався поступовий, але чим далі більший потяг обох тоталітарних режимів до тимчасової взаємності. Усі спроби організації системи колективної безпеки проти агресора в другій половині 30-х років успіху не мали, а скоріше демонстрували розстановку політичних сил напередодні Другої світової війни. Ситуація складалася так, що об'єднання будь-яких двох із трьох у загальному протилежних сил прирікало третю на поразку. Звідси велика гра політиків і дипломатів напередодні Другої світової війни.

Останній *період* першого етапу новітньої історії — це довгих 6 років (1939-1945 рр.) *Другої світової війни*, найтрагічнішої сторінки ХХ століття. Війна привела в рух глибокі суспільні резерви, що криються в демократії, стала всесвітнім викриттям тоталітаризму всіх мастей.

РОЗДІЛ II

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ РУХИ

I. НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНІ ТА ДЕМОКРАТИЧНІ РУХИ

Національна проблема після Першої світової війни

Процес державотворення, що охопив народи Центральної Європи після Першої світової війни, був важливим кроком уперед у вирішенні національного питання. Однак повного розв'язання його не сталося. Після підписання паризьких мирних договорів виявилось, що близько 30 млн. осіб стали національними меншинами в Польщі, Німеччині, Румунії, Чехословаччині та інших європейських країнах. Правда, на Паризькій мирній конференції 1919 р. було підписано *Трактат меншин*, спрямований на міжнародний захист етнічних німців у Центральній Європі. 1922 року появилася *Верхньосілезька конвенція*, що теж стосувалася німецької меншини в Польщі. У цих актах меншини означені як сукупність осіб, котрі відрізняються від більшості жителів своєї держави мовою, релігією та культурою. За ними закріплювалися рівні з більшістю права у всьому: навчання та судочинство рідною мовою, заборона будь-якої дискримінації. Меншини, і навіть їх окремі представники, могли оскаржувати порушення своїх прав у Лізі націй. У випадку підтвердження — до країни-порушника могли застосовуватися санкції. Незважаючи на вузькість застосування означених документів (лише до німецьких меншин), проблема меншин почала набувати міжнародного характеру, національне питання стало фігурувати на засіданнях Ліги націй.

Значної популярності серед національних меншин набуло гасло права націй на самовизначення, здійснення якого передбачалося в таких формах, як культурна автономія, політична або адміністративна автономія, перехід під юрисдикцію етнічної батьківщини чи навіть створення власної держави. Так ірландці, українці вели боротьбу за створення своїх національних держав, німці Чехословаччини домагалися спочатку автономії, а потім при-

єднання до райху тощо. Керівні кола Німеччини, зацікавлені в такому розвитку подій, всіляко підтримували сепаратизм польських та чехословацьких німців, що створювало помітний неспокій в Європі, накопичувало ненависть і психологічно та ідеологічно готувало нову війну. У 1924-1926 рр. німецький уряд був серйозно настроєний надати культурну автономію полякам і данцям, що проживали в Німеччині, щоб мати прецедент і моральне право вимагати цього ж від Польщі та Чехословаччини, посилити на них тиск. Таким чином, проблема національних меншин перетворювалася в розхожу карту великої політики.

Складною національною проблемою для європейських метрополій залишалися заморські колонії. Що колонії не вічні, засвідчила створена Версальським миром *Мандатна система*, яка не просто передавала колонії переможених переможцям, а передбачалася як форма їх підготовки до самостійного політичного життя. Метрополії, зі свого боку, намагаючись утримати колонії, вдосконалювали політику батога і пряника. Так, наприклад, Велика Британія пішла на розширення прав своїх домініонів, проте не відмовилася від застосування військової сили проти національно-визвольного руху.

Демократичний рух

Масові народні рухи, хвиля яких піднялася після війни, мали перед собою різні цілі, виражалися в різних формах. Зокрема, антивоєнний рух, що почався у протиборчих країнах уже на третьому році війни, проник в армію і набрав характеру збройних повстань. У січні 1918 р. в Румунії, у лютому в Австро-Угорщині вибухнули повстання військових моряків. У квітні 1919 р. повстанням була охоплена французька військова ескадра на Чорному морі.

Продовженням антивоєнної боротьби 20-х років була широка кампанія *пацифізму*, яка охопила різні соціальні верстви населення, і навіть керівні верхи. Відома в цьому плані діяльність американського президента Вудро Вільсона. Заперечення всякої війни й насильства було реакцією-відразою поколінь, що воювали. З цим доводилося рахуватися урядам. Боротьба в західних країнах з інтвенцією проти більшовицької Росії значною мірою спричинена

пацифістськими настроями. Витвором пацифізму була й *Ліга націй* — недосконалий прообраз так необхідного органу безпеки у світі. Вона покликана була оберігати світ від воєн. Пацифізм породив *пакт Бріана-Келлога* (1928 р.), збирав глав урядів та міністрів закордонних справ на Женевські наради з питань роззброєння (1932-1935 рр.).

Світова економічна криза, що відсунула пацифізм на задній план суспільного життя й розбурхала профашистські та прокомуністичні сили, які ледь животіли в обстановці стабільності середини й другої половини 20-х років, повернула світ на стежку нової війни.

Значними успіхами у повоєнний період позначився фемінізм. Зваливши на свої плечі тягар буденної тилової роботи, жінка у воюючих країнах стала урівень з чоловіком, довела свою спроможність замінити його в усіх сферах виробництва. Значною мірою, завдяки цьому, конституювалося загальне виборче право, поглибився загальний процес демократизації.

Поширенню демократичних рухів сприяв також стрімкий ріст масових організацій (партій, профспілок тощо), дальший розвиток системи парламентаризму в країнах, де раніше його або не було, або він був у зародковому стані (Німеччина, Австрія). В Англії, Франції поглиблювалася демократизація виборчих систем у напрямі завершення процесу встановлення загального виборчого права. При цьому узаконювався статус виборчого бюлетеня як форми участі громадян у формуванні державної влади. Цьому сприяв високий рівень політизації населення після війни.

Помилкова думка, що антикапіталістичні виступи є обов'язково демократичними. Спад після 1923 р. масового робітничого, селянського та фермерського руху в країнах Європи та Америки не означав припинення процесу демократизації цивілізованих суспільств. Якраз налагодження консенсусу між різними соціальними групами було нормальним просуванням і поглибленням демократії як в житті суспільства, так і в психології окремої людини. Технічний прогрес і впровадження в промисловість масового поточно-конвеєрного виробництва вимагав значного поліпшення системи освіти, особливо технічної. У зв'язку з цим різко підвищився загальний освітній рівень населення. Водночас приходив зважений раціональний вимір існуючого навколишнього світу багатьма верствами суспільства.

Виходячи із змін, що відбулися в політичному устрої і були пов'язані з вдосконаленням виборчої системи, отриманням виборчих прав жінками та молоддю, слід констатувати перемогу народовладдя в передових країнах Заходу. Внаслідок цього виросла роль політичних партій, через діяльність і програми яких кожному громадянину надавалась можливість оцінки сучасного й вибору майбутнього за допомогою виборчого бюлетеня. Інакше кажучи, демократія стала забезпечувати формування влади народом.

Разом з тим, події 20-х років ще раз підтвердили відому істину: загострення конфліктності в суспільстві погано відбивається на демократії. Так, після загального страйку в Англії (1926 р.) багато попередніх демократичних надбань і прав англійських робітників було втрачено.

Ліберальний реформізм 30-х років

30-ті роки виявилися вкрай суперечливими: в складній економічній та соціальній обстановці активізувалися фашисти і комуністи. Стрілка барометра міжнародних стосунків стала показувати на війну, низку розвинутих країн охопив *ліберальний реформізм*. Ішло усвідомлення того, що порятунок цивілізації, нормальної ситуації та спокою — в реформах, суспільних компромісах. Реформаторська політика повинна була протистояти комунізму і фашизму.

Криза 1929-1933 рр. об'єктивно вимагала змін у системі господарювання, проведення реформ заради відвернення соціального вибуху, раціонального використання можливостей капіталістичного ладу й держави у сфері економіки, соціальних та трудових відносин. Це в 30-ті роки спричинило в політиці ряду держав реформаторські тенденції. Однак, якщо реформізм соціал-демократії означав реалізацію ідеї більш організованого й упорядкованого капіталізму через посилення державного регулювання і здійснення принципу соціалізації — одержавлення окремих підприємств і галузей господарства, то ліберальний реформізм, зінціпований владними структурами й наповнений ідеєю державного регулювання, категорично не приймав будь-яку націоналізацію.

У 30-ті роки ліберальний реформізм найповніше знайшов своє втілення в «новому курсі» Рузвельта. До системи реформізму

вдалися й керівні кола Англії, цьому сприяли також вікові демократичні традиції. Проте в Англії державне регулювання не набрало такого розмаху, як у США, оскільки багато з того, що отримали робітники США, в Англії вже існувало давно.

Політика ліберального реформізму більш-менш успішно проводилася і в Нідерландах та Бельгії. Зокрема в Бельгії введено 8-год. робочий день, 1937 року встановлено 40-год. робочий тиждень, набрав чинності закон про щорічні відпустки. Найповніше ліберальний реформізм був представлений в скандинавських країнах соціал-демократичними урядами Стаунінга (1924-1926, 1929-1942 рр.) в Данії і Ханссона в Швеції (1932-1946 рр.), Ю.Ньюгорсволла в Норвегії. В останній під контроль держави були поставлені зовнішня торгівля й вивіз капіталу, за рахунок бюджетного фінансування виріс державний сектор у промисловості і на транспорті, уряд гарантував високий рівень цін на сільськогосподарську продукцію, покращив пенсійне забезпечення — пенсійний вік знижено з 65 до 60 років і збільшено розмір пенсій. Уведена система державного страхування по безробіттю, хворобі та інвалідності, державне фінансування житлового будівництва. Ще послідовніше соціальні заходи проводилися у Швеції. Звідси почав свою історію «шведський соціалізм», який категорично не визнавався «істинно» соціалістичними країнами. Приватна власність на засоби виробництва, на основі якої функціонував і функціонує «шведський соціалізм», для комуністів завжди була неприйнятною.

Ліберальний реформізм сприяв зміцненню приватнокапіталістичної системи, демократії, приборканню індивідуалістично-монополістичного капіталу в інтересах суспільства, поклав початок новій стадії капіталізму — *стадії державно-монополістичного капіталізму (ДМК)*. Реформізм на практиці довів, що розумне використання ринкового механізму сприяє створенню економічного потенціалу як основи сильної соціальної політики у взаємному інтересі праці та капіталу.

Разом з тим, це не означає, що лібералізм 30-х років у економіці та суспільно-політичному житті не зустрічав опору з боку свого одвічного опонента — консерватизму. Консерватори, вірні апології захисту традиційних порядків, заперечували державне втручання в економіку, оскільки, на їх думку, воно гальмувало розвиток вільного ринку, конкуренцію тощо.

II. РОБІТНИЧИЙ І СОЦІАЛІСТИЧНИЙ РУХ

Посилення робітничого руху в країнах Європи та Америки в перші післявоєнні роки

Господарська розруха, зниження життєвого рівня населення, збільшення безробіття у зв'язку з демобілізацією багатомільйонних армій створювали соціальне напруження в багатьох країнах післявоєнного світу. Наслідком цього став масовий страйковий рух. Вимоги, як правило, мали соціально-економічний характер: скорочення робочого дня, збільшення реальної заробітної плати, визнання профспілок як організацій осіб найманої праці, введення системи колективних договорів, демократизація виборчої системи, рівноправність жінок тощо.

1919 року страйкували мільйони робітників Англії, Франції, США, Канади. Поряд з іншими в ряді країн лунали заклики соціалізації низки галузей промисловості, банків, джерел сировини. В Англії, Італії окремі фабзавкоми виступали за робітничий контроль над виробництвом. В Італії восени 1920 р. («червона осінь») робітники захоплювали заводи й фабрики, навіть намагалися організувати випуск промислової продукції, що, як урешті-решт виявилось, крім поглиблення хаосу у виробництві та загрози диктатури в країні, нічого не дало.

Активністю та результативністю відзначалися масові рухи 1918-1919 рр. в Скандинавії. У Швеції вони отримали назву «*демократичного прориву*», не обминули вони Голландії, Бельгії та Люксембургу.

У ході соціальної активності виникали нові політичні партії. Окремі з них претендували на виключне право виражати інтереси осіб найманої праці. Водночас відбувалася подальша диференціація цієї найбільш численної в епоху індустріалізму частини населення. Неоднорідність робітничого класу стала ще більш зримою, що спостерігалось в різних політичних уподобаннях, виразниками яких виступали соціалістичні, соціал-демократичні, комуністичні партії та їх різновиди. Спроби будь-якої з них домогтися єдності робітничого класу наптовхувалися на його неоднорідність, а тому були приречені на невдачу. Можна було звинувачувати

соціал-демократів, соціалістів у навмисному розколі робітничого класу, як це робили комуністи. Але кого звинувачувати в його реальній неоднорідності? Ось головне риторичне питання. Майкл Харрінгтон, американський соціолог і один із лідерів Соцінтерну, в книзі *«Соціалізм: минуле і майбутнє»* (1989 р.) цілком слушно писав з цього приводу: *«Насправді робітничий клас — однорідний і об'єднаний революційною класовою солідарністю — ніколи в дійсності не існував»*. Якщо коли-небудь вдавалося досягти тимчасової єдності дій окремих соціальних груп робітничого класу, то лише на основі загальних інтересів, які найчастіше навіть не були чисто робітничими проблемами (організація протестів проти війни, боротьба за демократичні права та свободи, тощо).

Двигуном піднесення робітничого руху після Першої світової війни радянська історіографія називала російські події 1917 р. Чи був цей вплив? Так, вони примусили багатьох промисловців, банкірів, інтелігентів, політичних діячів, поміркованих лідерів найманої праці всерйоз задуматися над тим, що необхідно зробити, щоб щось подібне (терор, насильство, диктатура) не повторилися. За гаслом люмпенізованих та авантюрних пробільшовицьких груп і частини обманутих робітників *«зробити як в Росії»* маячила жадоба влади перших і відсутність життєвої практики комунізму в других. Для тих, хто розумів трагічну суть повтору соціальної катастрофи в інших країнах, основним завданням стало попередити розвиток подій такого роду. Ліберальний реформізм був одним із заходів у вирішенні цієї проблеми. Однак без технологічних зусиль всього суспільства покращити життєвий рівень населення було складно.

Робітничий рух і його носій — наймана робоча сила — стали в повоєнний період об'єктом тривалої й запеклої боротьби між соціал-демократами й комуністами. Перші закликали до боротьби за реформи, другі — за здійснення соціалістичної революції навіть крайніми методами — шляхом збройного повстання. Перші зважено й раціонально підходили до проблеми розвитку суспільства, бачили перехід до соціалізму як процес *«вростання соціалізму в капіталізм»*, як наслідок об'єктивного розвитку й розквіту ринкової економіки, що закладе основи солідної соціальної політики на базі приватнокапіталістичного інтересу, єдино здатного створити можливості для її реалізації. Другі ставили своєю метою зламати все те, що розвивалося закономірно й об'єктивно протягом

століть. За першими стояли організовані, кваліфіковані й найбільш розсудливі елементи, другі опиралися на нетолерантний люмпен. Прагнення комуністів одноособово представляти інтереси всієї найманої праці породжувало в них бажання розправитися з соціал-демократією, зарахувати її до реакції, всіляко дискредитувати в очах робітників, переманити на свій бік її електорат. «*Слуги буржуазії*», «*соціал-фашисти*» тощо були звичайними кліше, якими комуністи таврували соціал-демократів.

Профспілковий рух, його організаційне становлення

Розмаїтим й організаційно різнорідним виявився також і профспілковий рух. Тут було те ж саме співвідношення. Соціал-демократи контролювали більшу частину профспілкового руху. Найвпливовішими і численними в розвинутих країнах Заходу були профспілки, що йшли за соціал-демократами та соціалістами. Так, знаним міжнародним профспілковим центром став *Амстердамський Інтернаціонал*. Створений на конгресі 28 липня — 2 серпня 1919 р. в Амстердамі, він об'єднав 28 профспілкових центрів різних країн, загальна чисельність яких сягала 22,4 млн. осіб. Амстердамський Інтернаціонал діяв у тісному контакті з II Інтернаціоналом. Керівництво профспілкового центру стояло на демократичних антикомуністичних та антифашистських позиціях, захищало соціальні та економічні інтереси трудящих, орієнтувалось на політику класової співпраці. 1920 року утворився *Утрехтський Інтернаціонал*, що об'єднував католицькі профспілки та співпрацював з Амстердамським Інтернаціоналом.

На противагу профцентрам соціал-демократії, у липні 1921 р. з ініціативи Комінтерну в Москві створено *Червоний Інтернаціонал (Профінтерн)*. Профінтерн був повністю підпорядкований Комінтерну, повинен був допомагати йому завойовувати маси на бік комуністів. В організацію ввійшли профспілки, що йшли за компартіями.

Створення Робітничого соціалістичного Інтернаціоналу

Даховою організацією соціал-демократичних партій став створений в травні 1923 р. на конгресі в Гамбурзі *Робітничий соціалістичний Інтернаціонал (РСІ)*. Його лідерами були А.Гендерсон, Е.Вандервельде, К.Гюїсманс, Ф.Адлер. Передісторія РСІ була

досить тривалою. Уже на конференції в Берні (3-10 лютого 1919 р.) та конгресі в Женеві (кінець липня — початок серпня 1920 р.) було відтворено II Інтернаціонал, що об'єднав помірковані реформістські партії 15 країн, серед них *Соціал-демократична партія Німеччини (СДПН)*, *Британська лейбористська партія* та інші. 1920 року він нараховував 6 млн. осіб. Статут II Інтернаціоналу виходив з духу примирення та толерантності, відкривав двері всім інакодумцям. Його програма засуджувала установки Комінтерну на диктатуру й класову боротьбу, на розпалювання ворожнечі та громадянської війни, встановлення політичної влади пролетаріату як машини насильства над іншими соціальними верствами. На Женевському конгресі II Інтернаціоналу питання вирішення проблеми власності було сформульовано як процес поступової соціалізації при умові компенсації, що не повинна завдавати збитків виробництву в протилежність більшовицькій практиці *«поспішної і насильної»* соціалізації в інтересах пролетаріату. Соціал-демократія, як бачимо, переводила проблему усупільнення власності в площину обережної і зваженої політики апробованої доцільності. Лідери II Інтернаціоналу основну увагу концентрували на парламентській діяльності, на *«мирному і поступовому переростанню капіталізму в соціалізм»* шляхом розширення демократичних прав і свобод. Німецькі соціал-демократи та британські лейбористи (Ф.Шейдеман, А.Гендерсон, Р.Макдональд, подружжя Сідней і Беатриса Вебб) категорично засуджували теорію й практику більшовизму.

Партії й групи більш радикального напрямку створили 2 $\frac{1}{2}$ Інтернаціонал (оскільки він займав проміжне становище між II Інтернаціоналом і Комінтерном) або *Віденський Інтернаціонал* (лютий, 1921 р.). На 1922 р. до нього входили 24 соціалістичні партії (2 млн. осіб). Віденський Інтернаціонал користувався підтримкою 4,5 млн. членів профспілок. Центристи з Віденського Інтернаціоналу визнавали тезу класової боротьби, не виключали навіть насильства, хоча збройні виступи вважали небажаними, диктатуру пролетаріату допускали лише як тимчасове явище, засуджували курс Комінтерну на світову революцію. Один з лідерів німецької соціал-демократії Карл Каутський різко виступав проти більшовизму та його практики. *«Встановлення режиму насильства, — писав він у статті «Революція», — хай хоч і названого пролетарським,*

найбільш негідний шлях до соціалізму». Він був також проти насильного захоплення влади й громадянської війни, намагався примирити фракції соціал-демократів. У російських радах 2^{1/2} Інтернаціонал вбачав специфіку російського суспільства як такого і особливість Росії як слаборозвиненої держави. У 1921-1923 рр. у період післявоєнного неспокою платформа 2^{1/2} Інтернаціоналу віддзеркалювала позицію тих, що сумнівалися і займали проміжне місце між соціал-демократами й комуністами.

Між II і 2^{1/2} Інтернаціоналом було багато спільного. І ті і другі вітали створення Ліги націй, схвалювали рішення Паризької мирної конференції тощо. За 2 наступні роки, з 1921 по 1923 р., під тиском реалій (гірка дійсність радянської Росії, перші докази утопізму комуністичної ідеї) лідери 2^{1/2} Інтернаціоналу подолали свою поміркованість щодо деяких більшовицьких установок і повністю перейшли на бік соціал-реформізму. На цій основі й відбулося об'єднання II і 2^{1/2} Інтернаціоналів і створення *Робітничого соціалістичного Інтернаціоналу (РСІ)* в 1923 р. Об'єднання двох Інтернаціоналів було позитивним фактом. РСІ довгі роки не тільки теоретично і практично протистояв реакції у формі фашизму та комунізму, але й систематично підштовхував уряди західних країн до реформізму в плані вдосконалення суспільства.

Соціал-реформісти й комуністи

Таким чином, на початку 20-х років остаточно організаційно й політично оформилось жорстке протистояння між комуністами й соціал-демократами. К.Поппер називав його *«по суті розколом між марксистами, що мали ірраціональну віру в кінцевий успіх російського експерименту, і тими, хто ставився до цього експерименту раціонально, тобто скептично»*. Як бачимо, уже тоді визначилось різне розуміння соціалізму. Соціал-реформістам він уявлявся як вдосконалення суспільства на основі існуючих реалій через розширення соціальної сфери його застосування. Зокрема, соціал-демократичне розуміння соціалізму чітко сформулював уже згадуваний Харрінгтон: *«Соціалізм аж ніяк не класова ідея, не спосіб придушення одного класу іншим, а ідея етична, ідея звільнення людства за допомогою соціальних реформ, розкріпачення всіх видів знання, які забезпечать високу якість життя»*.

Зрозуміло, що така позиція викликала повне неприйняття і навіть ворожнечу з боку Комінтерну та комуністичних партій.

Стосунки між II і 2^{1/2} Інтернаціоналами та Комінтерном ніколи не були дружніми, а скоріше ворожими. Спроби Комінтерну під гаслом єдності робітничого руху, висунутим у 1921 р., зблизитися з реформістськими Інтернаціоналами і поступово переварити їх, на в'язавши свою лінію, закінчилися невдачею. Це засвідчила берлінська конференція, організована виконкомом трьох Інтернаціоналів 6 квітня 1922 р. З метою підготовки і проведення міжнародного робітничого конгресу, досягнуті там загальні угоди — проведення 20 квітня чи 1 травня демонстрацій під гаслами боротьби за 8-год. робочий день, проти безробіття, за єдиний пролетарський фронт, про скликання міжнародного робітничого конгресу тощо — не пішли далі звичайних декларацій. Усе зупинилося на строках і учасниках конгресу, оскільки кричущі фундаментальні розбіжності між соціал-демократами й соціалістами, з одного боку, і комуністами, з другого, виявилися неподоланими. І справа була далеко не в теоретичних дискусіях лідерів. У соціал-реформізмі виявилось неприйняття більшовизму найбільш свідомою й розсудливою частиною найманої праці. Комуністи для них були агентами Москви і ворогами демократичних свобод, а Радянський Союз звинувачували в агресивності та спробах експорту революції.

РСІ в роки стабілізації, світової економічної кризи, передня війни

Фаза організованого капіталізму, яку соціал-демократи побачили в стабілізації 1924-1928 рр., закладала, на їх думку, основи суспільства, в якому на перше місце вийде сильна соціальна політика. Однак подолання попередніх установок ішло непросто. Поруч із закликком до господарської демократії, під яким розумілося *«рівноправне ділове партнерство»* роботодавців і найманої праці, продовжували використовуватися і гасла *«революційної епохи»*. Так, німецький соціал-демократ Р.Гільфердинг й надалі пропагував поступову *«заміну вільної конкуренції принципом «планомірного виробництва»*. Біда була у відсутності практики таких теоретичних викладок. Невдовзі перехід СРСР до планової економіки переконав соціал-демократів в згубності цієї тези. Їх діяльність у такій ситуації ставала все більш зваженою та осмисленою.

ною. Так, вони стали закликати до позитивної роботи в рамках існуючих відносин з метою поступового перетворення капіталізму в соціалістичне суспільство шляхом розширення «*політичної та економічної демократії*». Важко було заперечити соціал-демократам і в тому, що капіталістична раціоналізація, технічний прогрес і краща організація виробництва здатні вирішити основні соціальні суперечності приватнокапіталістичного виробництва. Не класова боротьба, переконувалися вони, а класова співпраця здатна розв'язати суттєві проблеми.

У роки стабілізації конкретна діяльність РСІ та соціал-демократичних партій розгорталася в напрямі розширення демократичних свобод і політичних прав трудящих, організації виступів проти фашизму та війни, вимог від урядів прийняття соціального законодавства. На конгресах РСІ в Марселі (1925 р.) та Брюсселі (1928 р.) прийнято рішення, що відповідали завданням часу: про боротьбу з наступом реакції, на захист повсякденних вимог трудящих. Зокрема, на брюссельському конгресі прийнято Програму боротьби проти мілітаризму.

Світова економічна криза 1929-1933 рр. внесла тактичні корективи в діяльність РСІ і соціал-демократичних партій в цілому. Вихід із неї соціал-демократи бачили в посиленні регулюючої ролі держави, підвищенні заробітної платні, збільшенні допомоги по безробіттю, встановленні 8-год. робочого дня, контролі за діяльністю великих промислових об'єднань, організації громадських робіт тощо. Окремі рішення соціал-демократів по виходу з кризи були досить радикальними. Це виявилось у вимозі встановлення демократичного контролю над економікою, соціалізації низки її галузей, і т. ін. Однак страйки та масові протести мали за такі, що розкитували економіку, яка знаходилася у вкрай важкому стані. А тому ставили своїм завданням не допустити революції, в якій бачили хаос, у стократ страшніший за економічну кризу. У таких умовах посилилась антикомуністична та антифашистська діяльність соціал-демократів. Вони стверджували, що «*фашизм і більшовизм — браття*», що комуністи, як реальна сила, є для демократії навіть більш небезпечними, ніж фашисти.

Разом з тим вони були переконані, що країнам з глибокими демократичними традиціями фашизм не загрожує. Позначилася недооцінка того, що в епоху, коли привид, який колись лише бродив

по Європі, виріс до вже реально існуючої комуністичної диктатури (СРСР), фашизм теж став грізною небезпекою для демократії. Соціал-демократія в таких умовах взяла курс на підтримку існуючих урядів. Адже диктатура наступала і зліва, і справа. На Віденському конгресі РСІ (липень, 1931 р.) соціал-демократи, щоб оживити пацифізм, ера якого закінчувалася, висунули гасло «*війна війні*». Там же визрів план захисту демократії в Німеччині за допомогою нових кредитів, що, в разі реалізації, могло б привести до поліпшення економічної ситуації і рівня життя, зниження соціальної напруженості і вдихнуло б у ваймарську демократію сили перед загрозою диктатури з двох сторін. Це, гадали соціал-демократи, перегрупувало б сили і внесло зміни в соціально-політичний спектр німецького суспільства. Проте в обстановці кризи в країнах-кредиторах здійснити цей план не вдалося.

На негативні процеси в суспільстві вказувало також зменшення чисельності соціал-демократичних партій, їх електорату, що не було свідченням кризи соціал-демократії як суспільної думки і напряму в соціальному русі, а наслідком загального погіршення рівня життя й відтоку розореного середнього класу на фланги — до фашистів та комуністів.

Прихід фашистів до влади в Німеччині означав крах політики підтримки демократичних урядів. Ситуація загострилася настільки, що на Паризькій конференції РСІ в серпні 1933 р. постало 2 головні питання: боротьба з фашизмом і ставлення до комуністів. З точки зору моралі та ідеології, питання єдності з комуністами в боротьбі проти фашизму було для соціал-демократії важким. Комуністи, які пропонували боротися за демократію, давно розіп'яли її на кривавому хресті, знищили там, де вони знаходилися при владі. Соціал-демократи розуміли, що заклики комуністів нещирі. Їм потрібна була не свобода, а свобода дій для здійснення своїх планів. А тому пропозиції Комінтерну соціал-демократи сприймали як тактичний маневр, спрямований на піддрив масової бази реформістських партій, на використання її в своїх цілях. Ідея єдиного антифашистського фронту з комуністами була відкинута.

Але рядові соціал-демократи стояли на тому, що хоч у союзі з самим чортом, аби зупинити фашизм, який в 30-х роках розростався в самому центрі Європи. А Радянський Союз не всі вважали Європою, та й рекламована привабливість комунізму в його сталі-

нській диктатурі значно підупала. Восени 1934 р. виконком РСІ зняв заборони вступати своїм секціям в угоди проведення єдиних дій з комуністами. Створюється враження, що так само болісно соціал-демократи йшли б на єдність з фашистами, якби комуністи в цей час вели себе більш агресивно. Це не означало, що соціал-демократія припинила боротьбу проти комунізму. Так, РСІ відмовився від допомоги республіканській Іспанії, оскільки там, на думку його керівництва, йде боротьба за владу між фашистами й комуністами. Зазнала невдачі й антивоєнна політика РСІ. Заклики до пацифізму в 30-х роках уже не сприймалися так, як у 20-ті роки. Опинившись між фашистським молотом і комуністичним ковадлом, соціал-демократія, не знайшовши опори, втратила ініціативу навіть в робітничих масах. Знову, як і до війни, прийшло зневір'я, оскільки поставлених цілей досягнуто не було. З початком Другої світової війни РСІ припинив свою діяльність.

ІІІ. КОМУНІСТИЧНИЙ РУХ

Утворення компартій та Комінтерну

У 1918-1921 рр. у багатьох країнах Європи та Америки з'явилися спонтанно й майже одночасно комуністичні партії. Усі вони мали спільні риси: керувалися марксистсько-ленінським ученням, рівнялися на більшовиків Росії, були секціями Комінтерну, прагнули здійснити соціалістичну революцію, встановити диктатуру пролетаріату... У самій появі компартій теж було спільне: стимули — матеріальні й духовні — ішли з боку радянської Росії. З точки зору суспільного життя в появі компартій нічого дивного не було — прагнення до кращого життя людство завжди намагалося реалізувати шляхом пошуків, проб та експериментів.

Сам *Комінтерн*, дахова організація комуністичних партій і груп, був плодом жовтневого більшовицького перевороту 1917 р. у Росії. Уже в травні 1918 р. спеціально створена *Федерація іноземних груп при ЦК РКП(б)* і *центральне бюро мусульманських організацій РКП(б)* стали штабом підготовки кадрів для Комінтерну й національних компартій. Жорсткі умови вступу до Комінтерну передбачали згоду партій стати на шлях боротьби проти своїх урядів, підтримку жовтневого перевороту в Росії, радянської

влади тощо, що потім означало виконання розпоряджень і наказів більшовицьких керівників Росії. Ці умови і систематична фінансова підтримка з боку радянської Росії дали привід урядам багатьох країн називати компартії зарубіжною, московською агентурою, та й сам Комінтерн, створений з ініціативи Леніна в березні 1919 р., ніколи не був самостійною організацією. За Комінтерном, як направляюча й організуюча сила, стояли спочатку РКП(б), потім ВКП(б) та їх вожді. Тим більше, керівники радянської Росії — Ленін, Троцький, Зінов'єв, Бухарін — були одночасно керівниками Комінтерну.

Комінтернівські догми. Перші спроби реалізації ідеї світової комуністичної революції

Рішення установчого конгресу Комінтерну (березень, 1919 р.) поклали початок догмам, які на довгий час стали альфою й омегою в діяльності комуністичних партій. Характеристика епохи, як епохи «розкладу капіталізму» та «епохи комуністичних революцій пролетаріату», націлювала на розпалювання класової ненависті і, окрім лозунгової демагогії, нічого прогресивного в собі не містила. Демократія в рішеннях конгресу підмінена тезою класової боротьби. Визнання неминучості насильства возведено в ранг обов'язкового до виконання закону. Як зазначав англійський філософ Бертран Рассел, «*Більшовизм — не звичайна політична доктрина, це також й релігія з розробленими догмами і своїм священним писанням*».

Установчий конгрес Комінтерну проходив в ейфорії швидкого наступу світової революції. У Комінтерні комуністи, насамперед російські більшовики, бачили штаб по підготовці й здійсненню світової комуністичної революції. 1919 року Ленін навіть пропонував похід Червоної Армії в Німеччину. Однак німецькі більшовики-спартаківці надто швидко зазнали поразки. У 1919-1920 рр. готувався похід в Індію, Румунію тощо.

Внутріпартійна боротьба в компартіях

З появою Комінтерну в зарубіжних компартіях стала широко застосовуватися більшовицька практика «викорінення» найрізноманітніших «ухилів», «сектантства», «ревізіонізму», «пере-

родження» тощо. Ішла цілеспрямована й нещадна кампанія по уніфікації думки, мислення. Взаємні нарікання, лементи, інтриги, образливі ярлики стали, за свідченням дослідника діяльності Комінтерну історика І.Кривогуза, буденним явищем внутріпартійного життя комуністичних партій. В ужиток комуністів увійшли кампанії, що шарпали й задурманювали рядових партійців. На них обрушували потоки всяких гасел і закликів, які збуджували емоції. З приводу й без роздувалися конфлікти, під час яких партія дуже часто нагадувала не організацію революціонерів, а щось на зразок пташиного базару. Безкінечні докори у відступництві від *«істинного марксизму»*, погрози відлучити від нього — причому, право виступати від його імені мав, природно, той, хто володів у партії найбільшою владою, що в свою чергу додавало азарту в боротьбі за владу тим, хто не тільки вибивався в *«партійні вожді»*, працюючи всеможливими теоретичними побудовами, як кулаками. У теоретичній полеміці й внутріпартійній боротьбі застосовувалися численні звинувачення в помилках, ухилах, ренегатстві, зраді і т.п. Звинувачувальні слова *«правий ухилист»*, *«лівий ухилист»*, *«ліквідатор»*, *«примиренець»*, *«бухарінець»*, *«ревізіоніст»*, *«сектант»* — звучали як вирок. Йшли безперервні чистки *«партійних рядів»*. Тисячі й тисячі комуністів були репресовані, назавжди зникли в катівнях Гулагу. Така доля не обминула й багатьох з чільних лідерів Комінтерну. І все тому, що *«вчення»* було наречене *«єдино вірним»*.

Конгреси Комінтерну. Комінтерн як камуфляж радянської політики комунізації світу

Керівні органи й структури Комінтерну були наскрізь тоталітарними й заідеологізованими. Численні конгреси (7 в міжвоєнний період), що тягнулися в Москві інколи місяць і півтора, тільки тим і займалися, що шукали формулу якомога швидшої перемоги диктатури пролетаріату. І кожен раз виявлялося, що зроблено не те, що затівалося. Шукали винуватих, карали й знову приймали *«найбільш вірне рішення»*. То йшла боротьба за більшовизацію, інакше кажучи, за уніфікацію й радянізацію компартій, то за єдиний робітничий фронт... Однак положення програми — *«заміна світового капіталістичного господарства світовою*

системою комунізму», — розробленої 1928 р. Бухаріним, залишалося нездійсненим, оскільки було утопічним і реакційним у своїй основі.

Сам Комінтерн називав себе *«організатором міжнародної революції пролетаріату»*. Для чого? На це відповідала установка Зінов'єва: *«нам належить ще завоювати 5/6 земної кулі, щоб в усьому світі був Союз Радянських Соціалістичних республік»*. Від авантюрної лінії на штучне роздування світової революції Комінтерн відмовляється лише на VII розширеному пленумі ВККІ (Виконавчий комітет Комуністичного Інтернаціоналу) в листопаді-грудні 1926 р. Але перемога поміркованої лінії виявилася нетривкою: уже в липні 1929 р. пленум ВККІ устами В.Молотова проголосив курс на розпалювання класової боротьби в СРСР і на міжнародній арені, заклеїв соціал-демократію як соціал-фашизм, а недавнього керівника Комінтерну М.Бухаріна оголосив *«стріляючим по нашому соціалістичному господарству»*. Як бачимо, залежно від внутрішніх та зовнішніх планів більшовицького керівництва мінялися установки та напрями діяльності Комінтерну, самі виконавці. Комінтернівська пропаганда, виготовлена на кремлівській кухні, лякаючи радянських громадян зажерливістю капіталістів, які нібито хочуть війни з СРСР, використовувалась радянським керівництвом для виправдання різних надзвичайних заходів усередині країни, масових репресій проти власного народу тощо.

Через Комінтерн та його секції-компартії здійснювалося втручання СРСР у внутрішні справи зарубіжних країн. І хоча Комінтерн та ВКП(б) не були суб'єктами міждержавних відносин, а тому не були пов'язані їх принципами, така політика постійно призводила до конфліктності СРСР з урядами багатьох європейських країн, про що свідчить ціла серія скандальних викриттів. Так, восени 1924 р. вибухнув скандал в Англії навколо «листа» Комінтерну, що наставляв англійських комуністів на підготовку й проведення збройного повстання, 1926 року там же — у зв'язку з фінансуванням Радянським Союзом страйкуючих гірників, що закінчилося розривом дипломатичних стосунків з Великою Британією (1927 р.).

Комінтерн не тільки закликав до насильного повалення *«загниваючого»* і *«вмираючого»* капіталізму, але й діяв практично.

1923 року підняв повстання в Болгарії, цього ж року масштабно готував повстання в Німеччині. Обидві невдачі були списані на соціал-демократію та правоопортуністичних лідерів компартій.

Перші спростування комуністичних догм. Початок ізоляції комунізму

Установки Комінтерну йшли врозріз з життям. Догматичний підхід перешкоджав вождям Комінтерну усвідомити суть і напрямки розвитку суспільства. Звідси тактичні зигзаги й конструювання нових догм. Так, визнавали вони в середині 20-х років очевидний факт стабілізації в капіталістичних країнах. І зразу ж перед Комінтерном постало питання, а як бути із світовою революцією, якщо з капіталізмом все гаразд. Тоді й з'явилася концепція загальної кризи капіталізму, сформульована Є.Варгою, Л.Троцьким та О.Риковим. Суть її в тому, що як би капіталізм не стабілізувався, загальна криза його продовжується й кінець його близький, і світова революція наближається. Про наслідки таких суб'єктивних підходів до дійсності К.Поппер писав так: *«Марксизм не тільки кепський поводити у майбутнє, він також позбавляє своїх послідовників можливості бачити те, що відбувається перед їхнім зором у даний історичний період, інколи навіть за їхньої участі»*. Стабілізація капіталізму означала перший серйозний прокол комуністичної догми й послідує протверезіння частини довірливих.

Одночасне ведення на початку 30-х років боротьби проти *«буржуазної демократії»*, фашизму і соціал-демократії посилили ізоляцію комуністичного руху. Щоб поправити становище, необхідні були серйозні корективи тактики й навіть політики.

Тактика радянського керівництва і Комінтерну в середині й другій половині 30-х років

VII конгрес Комінтерну, що відбувся 1935 року, на фоні попередніх виглядав чи не єдиним позитивним моментом у діяльності Комуністичного Інтернаціоналу. Саме він орієнтував комуністів на боротьбу проти фашизму, війни й за демократію. Але демократія завжди була чужа комунізму, внаслідок самої його суті, суті примусу. У СРСР, де численні народи взагалі ніколи не знали демократії,

за неї можна було видати будь-які виверти тоталітаризму (наприклад, чисто комуністичний патерналізм як прояв «турботи» вождя за свій народ). VII конгрес Комінтерну націлював комуністів на співпрацю з іншими робітничими партіями. Але ставлення Комінтерну до некомуністичних робітничих партій визначалося відомою лєнінською формулою — єдність пролетаріату *«може бути здійснена тільки крайньою революційною партією марксизму, тільки нещадною боротьбою проти всіх останніх партій»*. Невідповідність проголошеного курсу возведеним в догмат установкам вождя стала серйозним гальмом на шляху практики співпраці, яку пропонували комуністи. А їх гімни *«буржуазній демократії»* були даниною моменту. І ось чому. Фашизм був суперником і рішучим противником комунізму. Його дії, зокрема в Німеччині, не залишали комуністам ніяких шансів оволодіти владою, навіть вижити, а демократія давала легальну можливість проповідувати свої ідеї й домагатися їх здійснення. Однак традиційне неприйняття демократії й інтуїтивне відчуття для себе фашистської небезпеки взаємонейтралізували нерішучі наміри Комінтерну. Проголошений в гострій боротьбі на VII конгресі поворот в стратегії і тактиці Комінтерну тривав недовго. Поразка комуністів в Іспанії, крах Народного фронту у Франції означали, що перші авангардні бої з фашизмом програні. І Комінтерн слухняно повернув проти демократії, коли Сталін і Гітлер домовилися певний час іти разом проти тієї ж демократії. Легкість, з якою було пророблено згортання боротьби проти фашизму, свідчить, наскільки сам Комінтерн і об'єднані в ньому партії (нараховували у 1939 р. близько 4,2 млн. чоловік, у тому числі і ВКП(б)) були лише знаряддям у руках кремлівських правителів-більшовиків. Радянсько-німецький пакт 1939 р. про ненапад компартіям просто рекомендувалось схвалити і розгорнути антикапіталістичну боротьбу проти своїх урядів.

Комінтерн у 1939-1941 рр.

Після нападу фашистської Німеччини на Польщу Комінтерн, який ще недавно закликав до єдиного фронту проти фашизму, різко змінив курс: головним ворогом назвав капіталізм, закликав компартії боротися зі своїми урядами, оголосив війну імперіалістичною й несправедливою як з боку Німеччини, так і з боку Англії та

Франції. 9 вересня 1939 р. ці положення були викладені в директиві ВККІ, де містилися вказівки Сталіна, що *«поділ капіталістичних країн на фашистські і демократичні втратив попередній смисл»*. Комуністам рекомендувалося виступити проти своїх урядів, *«проти війни»*, виправдувалось знищення Польської держави.

Директива також зобов'язувала перейти *«в наступ проти зрадницької політики соціал-демократії»*. Вона була наслідком секретних протоколів, підписаних Молотовим і Ріббентропом 23 серпня 1939 р. Сталін мав на меті не тільки домогтися розширення території СРСР, а й зіштовхнути головами дві коаліції капіталістичних країн, ослабити їх. Для Сталіна, *«хазяїна»*, як називав його генеральний секретар ВККІ Г.Димитров, важливо було, *«щоб вони добре побилися і особливо один одного»*. Війна на Заході повинна бути довгою й виснажливою. А потім *«хазяїн»*, скориставшись моментом, звільнить Європу від *«капіталістичного рабства»*.

По суті, Комінтерн зобов'язував комуністів, в ім'я класових інтересів, нехтувати національною незалежністю своїх країн. Англія була оголошена більшим ворогом, ніж фашистська Німеччина. Всяка критика гітлерівської Німеччини щезла зі шпальт комуністичних газет. Ця політична лінія Комінтерну стала основою в період всієї *«дивної війни»*, була її складовою. Адже Комінтерн закликав до миру, миру з фашистською Німеччиною. Така політика обеззброювала перед лицем агресії тих, хто якоюсь мірою вірив комуністам, ізолювала їх самих у власних країнах.

Після 10 травня 1940 р. Комінтерн і надалі пропонував комуністам *«відмежовуватися від обох воюючих сторін»*. У зв'язку з цим, перед комуністами постали нерозв'язні питання: як поєднати боротьбу проти агресорів з уявою про імперіалістичний характер війни з обох сторін з вимогами миру і як поєднати захист національних інтересів з курсом на боротьбу проти власного уряду й ліквідацію *«капіталістичного рабства»*. З початком війни, як ніколи раніше, оголилося те, хто керує Комінтерном, чиї політичні замовлення він виконує.

Лише внаслідок поразки Франції, коли лінія на виснаження обох сторін не спрацювала, Сталін починає повільно коригувати заданий вектор політики Комінтерну в бік урахування національних інтересів окупованих країн. Однак до 22 червня 1941 р. Сталін, ведучи подвійну гру з Гітлером, підтримував *«дружні стосунки»*

з Німеччиною, щоб з її допомогою розширити свою територію, з другого боку, негласно, завуальовано, якимось навіть підпільно, підштовхував Комінтерн і компартії на протидію Гітлеру. Сталін явно був розгублений і розчарований непередбачуваним ним ходом подій, зокрема швидкою поразкою Франції. Це відбилось в діяльності Комінтерну, що, будучи відкритою організацією, свою антинімецьку діяльність і директиви компартіям окупованих країн боротися проти фашизму супроводжував великою обережністю і навіть секретністю.

Проте навіть такий, половинчастий поворот, здійснювався важко, оскільки компартії були орієнтовані на класову боротьбу. Так, в серпні 1940 р. у зверненні ЦК ФКП пропонувалося те, з чим були згодні лише комуністи: *«перетворити Францію в соціалістичну країну»*.

Визнання Комінтерном того факту, що визвольна боротьба проти окупантів набирає загальнонаціонального характеру, йшло важко. Стаття в журналі *«Коммунистический Интернационал»* у квітні 1941 р. під заголовком *«До дня міжнародної солідарності трудящих»* закінчувалась закликом до боротьби *«проти капіталізму, який породжує війни»* і до згуртування *«навколо Радянського Союзу — могутнього оплоту миру і соціалізму»*.

А з другого боку, обстановка диктувала нові підходи у вирішенні назрілих проблем, місце і роль Комінтерну в яких ставала сумнівною. Уже 20 квітня 1941 р. Сталін уперше порушив питання про ліквідацію Комінтерну, мотивуючи це і зрілістю компартій, і різними завданнями окремих компартій в боротьбі за незалежність, що приходить у суперечність з їх статусом як секцій Комінтерну.

Напад Німеччини на СРСР 22 червня 1941 р. завершив перегляд попередньої політики Комінтерну. Нові настанови Сталіна, продиктовані обстановкою, націлювали Комінтерн і компартії на боротьбу з фашизмом. Головним ворогом оголошувався гітлерівський фашизм, питання про соціалістичні революції тимчасово відкладалися до кращих часів. До офіційного розпуску Комінтерну 1943 року, на що пішов Радянський Союз через вимоги союзників і заради згуртування антигітлерівської коаліції, ці установки особливих змін не зазнали.

IV. ФАШИЗМ

Джерела фашизму

Проте найбільш небезпечним рухом, з огляду на його особливу агресивність, у повоєнний період став фашизм. Він не з'явився нічого й несподівано. Світова війна 1914-1918 рр., наступні в ході її і зразу ж після неї революції, поширення після жовтневого перевороту в Росії крайнього лівого радикалізму, особливо в країнах, котрі зазнали поразки, поява його носіїв — комуністичних партій, які заявили про своє прагнення змінити вектор об'єктивного суспільного розвитку й прямувати в *«світле майбутнє»*, внесли серйозні корективи в методи та форми діяльності праворадикальних сил. Їх діяльність і «творчість» виявилися у створенні фашистських організацій, що за допомогою національної та соціальної фразеології, демагогії так званого національного, народно-соціалізму поставили завдання не допустити соціального катаклізму, подібного до того, який був спровокований жовтневим переворотом. І слова Карла Поппера, що *«фашизм частково виріс із духовного та політичного розвалу марксизму»*, підтверджують, наскільки в органічному зв'язку виступали тоталітарні сили — комунізм і фашизм — крайні ліві й крайні праві. Фашизм, як новий різновид тоталітаризму, не міг запропонувати чогось прогресивного. *«Сучасний тоталітаризм, — застерігає той же Поппер, — це лише один епізод у вічному бунті проти свободи і розуму»*. І подальший його висновок — *«вожді тоталітаризму зробили бунт проти свободи народним рухом»* — приголомшливий, але повністю підтверджений дійсністю російського 1917 і німецького 1933 років. Чому так сталося? Причин тут немало, і вони непрості. Зокрема, націонал-соціалісти Німеччини використали розчарованість мільйонів людей неспроможністю урядів подолати економічну кризу 1929-1933 рр., труднощі, з якими зіткнулася ваймарська демократія у вирішенні проблеми безробіття, ліквідації господарського хаосу, щоб підмінити віру в цінність свободи ідеєю мас, підпорядкованих волі фюрера, міфом про *«рішуче і цілюще насильство»*, яке приведе до загального щастя і благоденства. Демагогія більшовиків в Росії і націонал-соціалістів в Німеччині правдами й неправдами здобула більш-менш загальну підтримку. І там і тут вождям тоталітаризму вдалося організувати бунт проти свободи.

Комунізм і фашизм були його породженням, стали вогнищами зла новітніх часів.

Передумови і суть фашизму

Передумови, суть та генеза фашизму привертала й привертають увагу багатьох дослідників. Так, італійський історик П.Алатрі безпосередні передумови фашизму в Італії вбачав у розповсюдженні націоналістичної ідеології уже в період ліберальної «ери Джолітті». Російський історик П.Рахшмір бачить контури режимів фашистського типу уже «в державно-монополістичних структурах воєнного часу», тобто в роки Першої світової війни. Л.Стурцо, засновник католицької партії «Пополарі» в Італії, пов'язував походження фашизму з психологічною обстановкою в роки війни, посиленою загостренням класової боротьби після її завершення.

Італійський історик Н.Валері пов'язує прихід фашистів до влади виключно з ідейною й політичною кризою італійського суспільства. У Німеччині, як відомо, фашисти прийшли до влади теж в період кризи.

Більшість дослідників сходиться на тому, що важливу роль у фашистському русі виконував націоналістичний компонент. Націоналісти культивували ідею сильної держави, величі нації, вимагали перегляду наслідків війни, бачили потребу в «нових» суспільних відносинах, суть яких вони зводили до встановлення суворої дисципліни й організації суспільства на принципах ієрархічного підпорядкування. За суворою дисципліною проступали контури терору заради підтримки влади, нетолерантність і претензія на непогрішність. Розпалюючи шовіністичний інстинкт серед мільйонів незадоволених, фашисти створювали свою масову базу.

Також апологія насильства, війн, політичного макіавеллізму увійшла в ролі важливого елементу у фашистську доктрину. Особливо виразно це виявилось в класичному німецькому фашизмі, що увібрав у себе реакційні мотиви попередньої німецької історії: доктрини про вищість і богообраність історичного німецького народу як спадкоємця арійської раси, про необхідність і справедливість розширення «*лебенсрауму*» (життєвого простору), про біологічне право німецької нації на панування в Європі та світі стали підґрунтям німецького фашизму.

Одна з причин тоталітарних рухів початку ХХ ст. — в болісній зміні стадій демократичного суспільства. На зламі 20-30-х років капіталізм у своєму розвитку вийшов на своє наступне роздоріжжя. Індивідуалістично-монополістичний капіталізм пройшов пік свого апогею і йшов до занепаду, а державно-монополістичний капіталізм, як нова стадія індустріалізму, тільки-но штовхався економічною кризою на вихідні позиції подальшого суспільного розвитку.

Якщо конкретно-хронологічна історія фашизму добре вивчена, то його гносеологічні корені, його природа залишилися на узбіччі наукового дослідження. Фашизм став явищем суспільного порядку, котре швидко набирало росту та сил в умовах надзвичайно важкої економічної кризи та напластувань труднощів соціально-політичного характеру, пов'язаних з наслідками світової війни та Версальським миром. Фашизм появився як радикально-консервативна та націоналістично-шовіністична реакція суспільства, чи, принаймні, його частини, на комунізм. У фашистських партіях були представлені всі верстви населення, в тому числі й багато робітників.

Різновиди фашизму

Фашизм, що мав місце в ряді країн Європи, не був стандартизованим і уніфікованим. Дослідники (Карл Дітріх Брахер, Ренцо де Феліче, Генрі А. Тернер, Г. Елардаліс, К. Гільдебранд, В. Мартін) сходяться на тому, що загальної теорії фашизму нема, а є його конкретні форми, які виявляються наслідком історичних, психологічних, ментальних явищ, характерних для даного суспільства. Класичним його можна назвати лише в Німеччині, де він проявився у формі націонал-соціалізму. Характерно, що основу націонал-соціалістичної ідеології складав геноцид євреїв. Різноманітність форм і типів фашистських рухів і режимів визначалася відмінністю в рівнях соціально-економічного й політичного розвитку, попередньою історією, певною мірою навіть ментальністю населення країни, практичним досвідом поколінь.

Так, в Англії, США, Франції, Бельгії, Бразилії та багатьох інших країнах фашисти взагалі не мали якоїсь серйозної опори.

Більшого ступеня зрілості фашизм досяг у 30-ті роки в Австрії, Албанії, Болгарії, Угорщині, Греції, Румунії та Югославії, де фашистські партії виступали в ролі рівноправних партнерів, а іноді й

провідних сил в урядах військових та військово-монархічних структур. Так, у Болгарії та Югославії монархо-фашистські режими підтримували діяльність реакційних організацій, посилювали пронімецьку орієнтацію своєї внутрішньої та зовнішньої політики. Угорський диктатор адмірал Хорті очолював профашистський «*Орден рицарів*», а фашистська партія «*Схрещені стріли*» з 1937 р. мала широке представництво в парламенті країни. У 1936 р. прем'єр-міністром Греції, де 1935 року була відновлена монархія, став лідер фашистської партії І.Метаксас. У перерахованих країнах фашизм знаходився, таким чином, на нижчому ступені зрілості.

На вищій ступінь зрілості у міжвоєнний період фашизм піднявся в 4 країнах: Португалії, Іспанії, Італії та Німеччині. У двох перших був «*іберійський варіант*» фашистської диктатури. Для нього характерне переважання традиціоналістських елементів військово-монархічної й бюрократичної реакції, і чисто фашистські рухи, як наприклад «фаланга» в Іспанії, грали в ньому допоміжну роль. Поряд з фашистськими організаціями в соціально-політичній структурі «*іберійського фашизму*» значна роль належала великим землевласникам і католицькому духовенству. Це давало фашизму в Іспанії та Португалії свободу маневру, і таким чином підвищувало його живучість: фашизм там існував до 70-х років ХХ ст.

Італійський фашизм теж мав свої специфічні риси: по-перше, його встановлення розтягнулося на цілих 4 роки — 1922-1926. У цей період коаліційний уряд Б.Муссоліні заручався парламентським вотумом довір'я. По-друге, в часи диктатури продовжувала діяти конституція. До 1926 р. існувала легальна опозиція. По-третє, продовжували існувати окремі політичні партії. Так, народна партія (*Партіто popolare*), заснована 1919 року, функціонувала в період диктатури як організація «*католицька дія*» («*Azione cattolica*»). Італійський клерикальний філософ А.Дель Ноче, маючи на увазі суттєві відмінності між німецьким та італійським фашизмом, стверджував, що останній навіть не вписується в рамки тоталітаризму й характеризує його як «*усічений тоталітаризм*».

Фашизм і комунізм

Два антиподи, два диктаторські режими, які, проте, незважаючи на взаємну ворожнечу, як різновиди тоталітаризму, мали багато спільного. Це було ясно навіть необізаному. Складається

враження, що однокобість підходів радянських дослідників до фашизму як суспільного явища виявилася в навмисному ігноруванні органічних зв'язків його й комунізму, оскільки серйозні заглиблення в проблему приводили до виявлення феномену близнюків. Впадало у вічі, що в структурах політичного режиму гітлерівської Німеччини й СРСР чільне місце займали монопартії *НСДАП (Націонал-соціалістична робітнича партія Німеччини)* і *ВКП(б) (Всесоюзна комуністична партія (більшовиків))*. Для тоталітарних режимів обох типів характерні: відкрито агресивна внутрішня й зовнішня політика, хворобливе прагнення до соціальних експериментів (корпоративна система у фашистів, фази опщасливлення — соціалізм і комунізм — у комуністів), зрощення партійного апарату з державним, розгалужена ієрархічна структура, повсюдне, на всіх рівнях партійно-державної вертикалі, насадження культу вождя (фюрера), поєднання масового терору з політикою соціального патерналізму, широке використання соціальної демагогії, тотальне підпорядкування особи державі, загальний контроль за діяльністю суспільства і, зокрема, кожної людини з боку могутніх каральних органів тощо. Обидва режими керувалися формулою: «*Держава — це все, особа — ніщо*». Згідно з фашистською теорією, обрана нація приречена на світове панування, відповідно до комуністичної — обраний клас приречений бути гегемоном, для одних шовінізм в іпостасі расизму, для інших — шовінізм у формі інтернаціоналізму як класовий принцип загального виправдання агресії. Недарма соціаліст Муссоліні еволюціонував у Муссоліні-фашиста.

Про спорідненість фашизму й комунізму писали їх вороги й друзі. Так, російський історик та філософ М.Бердяєв у книзі «*Витоки і смисл російського комунізму*» (1937 р.) зазначав: «*Сталінізм перероджується непомітно в своєрідний російський фашизм. Йому властиві всі особливості фашизму: тоталітарна держава, державний капіталізм, вождізм...*» Л.Троцький в 1936 р. писав: «*Сталінізм і фашизм, незважаючи на глибинні відмінності соціальних основ, представляють собою симетричні явища. Багатьма рисами вони вбивче схожі один на одного*». Німецький історик К.Д.Брахер у своїй роботі «*Час ідеологій*» пише: «*Досвід минулого вказує на певну спорідненість між ідеологіями вкрай лівого й вкрай правого толку, як би не різнилися політичні наслідки*

втілення їх ідей в життя». А французький історик, автор книги про комунізм *«Кінець ілюзії»*, Франсуа Фюре стверджує ще більш відверто: *»Фашизм виник, як антикомуністична реакція...»* І далі він продовжує: *«Більшовизм і фашизм слідуєть один за одним, обумовлюють один одного. Об'єднує їх насамперед загальне джерело походження: війна»*. Майбутній президент посткомуністичної Болгарії в книзі *«Фашизм»* назвав фашизм і комунізм двома гілками тоталітаризму. Ж. Желев виводить рівень тоталітарності суспільства з рівня централізації влади в руках правлячого прошарку. А тому комуністичні режими є вищим ступенем тоталітаризму, оскільки ніде концентрація влади не досягла такого рівня, як в СРСР та інших країнах *«східного блоку»*, де економіка була повністю підпорядкована політичній владі, а суспільство виявилось націоналізованим партійно-державною бюрократією.

Обидва режими шукали й знаходили ворогів. *«Більшовизм»* для Гітлера, *«імперіалізм»* для Сталіна — були образами ворога, який необхідний був для зміцнення влади у власних країнах.

Однак були й суттєві відмінності. Якщо комунізм категорично заперечує інститут приватної власності, то фашизм лише здійснює її регулювання у своїх інтересах. Якщо в основі фашизму лежить расовий принцип, то в основі комунізму — класовий. Якщо комуністи обіцяють *«світле майбутнє»* для обраного класу, то фашисти — для вищої раси. Звідси й термін, яким користувалися німецькі фашисти — *«націонал-соціалізм»*.

Разом з тим, комуністи й фашисти, інколи об'єднуючись проти демократії, суперничали між собою в боротьбі за свою диктатуру. А тому для фашистів комуністи завжди були *«червоною загрозою»*, а для комуністів фашизм — *«крайньою формою імперіалістичної реакції»*. Військове зіткнення двох претендентів на світове панування було неминучим.

Дослідження паралелей між фашизмом і комунізмом приводить до висновків, сумніватися в об'єктивності яких не доводиться. Фашизм залишав людині приватну власність і тим самим якусь основу надії на свободу, крихту її самої. Комунізм не залишає особі нічого, націоналізує й уніфікує, інфантилізує, розчиняє її в масі подібних, що зветься колективом, пристосовує до цілей і потреб керівної партійної еліти. Комунізм, таким чином, більш тоталітарний, ніж фашизм, є вищим ступенем тоталітаризму в епоху індустріалізму.

РОЗДІЛ III

АВСТРІЯ В 1918-1945 рр.

Від Габсбурзької монархії до Австрійської республіки

На початку 1918 р. імператор Карл і австро-угорський уряд, усвідомлюючи наближення військової катастрофи центральноєвропейської коаліції і побоюючись загального соціального вибуху, виступили з пропозицією сепаратного миру. Ця ініціатива була відхилена США й Антантою, і спроба виходу з війни не вдалася. Подальша участь імперії в Першій світовій війні призвела до загострення соціальної й політичної напруги, піднесення національно-визвольного руху. У середині червня відбувся загальний політичний страйк, водночас активізувався визвольний рух у південнослов'янських землях, де наприкінці літа виникають народні віча, що виступали за об'єднання цих регіонів у єдину югослов'янську державу. Посиленню напруги в суспільстві сприяло і повернення з Росії військовополонених австро-угорської армії, розпропагованих більшовиками.

У вересні 1918 р. війська Антанти на Салонікському фронті перейшли у вирішальний наступ, що призвело до капітуляції 29 вересня Болгарії. Зрештою, союзники досягли успіхів на Італійському фронті, прорвавши його на річці П'яве. Розпочався хаотичний відступ деморалізованих австро-угорських військ. Військові невдачі стурбували Відень.

4 жовтня габсбурзький уряд направив державам Антанти ноту з пропозицією розпочати мирні переговори на основі американських пропозицій. Відчайдушну спробу розрядити політичну напругу й утримати владу зробив імператор Карл, видавши 16 жовтня маніфест про перетворення Ціслейтанії (Австрії) у федерацію. Але це запізніле рішення вже нікого не могло задовольнити й виявилось неприйнятним для західних демократій. Американський президент В. Вільсон заявив, що вже запізно гратися у федералізм, народи хочуть отримати повну незалежність.

Процес краху монархії, розпочатий національними рухами, завершився в цілому мирно, не зустрічаючи опору з боку Відня. За-

галом, реалізувався сценарій Антанти, і на руїнах імперії за допомогою країн-переможниць утворились нові незалежні держави.

В умовах розпаду Австрійської імперії й паралічу старих владиних структур активну роль у перебудовних процесах відіграли лідери соціал-демократії, що усвідомлювали неможливість повернення до минулого й намагались хоча б контролювати ситуацію в корінних австрійських землях. 21 жовтня на основі міжпартійної угоди соціал-демократів, християнських соціалістів і німецько-національної партії у Відні було скликано засідання 210 депутатів австрійського райхсрату. Вони проголосили себе Тимчасовими національними зборами й передали виконавчу владу створеній з них Австрійській державній раді. У структурі виконавчої влади запроваджувалась посада державного канцлера, яку обійняв член *Соціал-демократичної партії Австрії (СДПА)* К.Реннер.

Тимчасові збори висловились за перетворення Австрії у *«демократичну і справді народну державу»*, конституцію якої мали прийняти Установчі збори. Проте рішення представницького органу обходили питання щодо майбутнього державного устрою, імператора Карла, його уряду, який формально продовжував діяти до 10 листопада.

Водночас із подіями в австрійській столиці 3 листопада 1918 р. у Вілла Джусті, поблизу італійського міста Падуї, між представниками військового командування Антанти і вже фактично не існуючою Австро-Угорщиною було укладено перемир'я. Передбачалось протягом 15 днів повністю евакуювати німецькі війська з імперських земель і провести демобілізацію армії. Союзні війська отримували право вільного пересування по території країни. Близько 350 тис. солдатів потрапили у полон вже після припинення воєнних дій.

12 листопада 1918 р. Національні збори проголосили Австрію демократичною республікою *«у складі Німецького райху»*. Більшість населення схвалювала таке вирішення, що засвідчили і результати двох неофіційних плебісцитів у Тіролі й Зальцбурзі: 99% його учасників проголосували за приєднання до Німеччини. Але союзники категорично заперечували можливість аншлюсу, який міг би посилити переможену Німеччину і поставити під загрозу існування новоствореної Чехословаччини.

Відразу після проголошення республіки уряд К.Реннера придушив спробу збройного виступу ультралівих політичних сил, згуртованих у малочисельну *Комуністичну партію Австрії (КПА)*. Намагаючись радикалізувати політичні процеси, комуністи при підтримці кількасот солдатів *фольксверу* — народної армії, що формувалася, спробували захопити парламент і проголосити Австрію радянською республікою. Але спроба перевороту закінчилася провалом. Жителі Відня не підтримали його ініціаторів і залишилися байдужими до незрозумілих їм лозунгів диктатури пролетаріату, радянської республіки тощо.

Становлення Австрійської республіки

Становлення республіки відбувалось у надзвичайно складних умовах. Неврегульованість міжнародного становища й реальна загроза окупації території країни військами Антанти прискорили завершення процесу державної розбудови. Це завдання покладалось на Установчі збори, вибори до яких відбулися в лютому 1919 р. Підсумки голосування засвідчили перемогу соціал-демократів. Друге й третє місця за кількістю депутатських мандатів здобули відповідно *Християнсько-соціалістична (ХСП)* і *Німецько-національна (великонімецька)* партії. Комуністи вибори бойкотували.

Уже наступного місяця було сформовано новий коаліційний кабінет, який отримав мандат довіри Установчих зборів. Першочерговим завданням цього уряду, який очолив К.Реннер, стала нормалізація міжнародного становища країни. 10 вересня 1919 р. під тиском західних демократій представники австрійського уряду поставили свій підпис під Сен-Жерменським мирним договором. Обтяжливі репараційні зобов'язання за цією угодою не лише обмежували державний суверенітет Австрії, але й були зручним приводом для втручання у її внутрішні справи та економічне життя. Австрія зобов'язувалась скасувати військову повинність, а чисельність її армії скорочувалась до 30 тис. чоловік. Стаття 88 Сен-Жерменського, як і стаття 80 Версальського мирних договорів забороняла аншлюс Австрії з Німеччиною.

Розбудова Австрійської республіки відбувалась за досить несприятливих умов. У результаті територіального урізання Австрія перетворилась у маленьку центральноєвропейську країну з населенням

6,4 млн. чоловік, третина з яких проживала в столиці, тоді як в часи монархії Відень був столицею велетенської 52-мільйонної держави. У результаті розриву економічних зв'язків, втрати традиційних ринків сировини й збуту австрійська промисловість перебувала в глибокій кризі. В її структурі переважали дрібні й надрібніші підприємства, кустарні майстерні без будь-якого обладнання. Питома вага великих заводів була порівняно незначною. На них працювали 15% робітників. Навіть найбільші промислові підприємства були слабко спеціалізовані й випускали в основному несерійну продукцію, головним чином працюючи за індивідуальними замовленнями. Це робило їх продукцію неконкурентоздатною на європейських ринках.

У країні відчувалась гостра нестача палива для потреб промисловості, електростанцій і населення, оскільки на її території залишилось лише півпроцента колишніх вугільних покладів імперії. Внаслідок географічних особливостей Австрії, переважну більшість території якої займали лісова та гірська місцевість, а також нерозвинутого сільського господарства відчувалась постійна нестача харчів, що раніше ввозилися з інших провінцій імперії. Гострота продовольчої проблеми змусила австрійський уряд уже в листопаді 1918 р. звернутися до президента США з проханням допомоги в її розв'язанні. Перший 48-мільйонний доларовий кредит, що надійшов на початку 1919 р., як і наступні, американський уряд використовував для політичного тиску на керівництво Австрійської республіки.

Територіальне сусідство Австрії з двома радянськими республіками (в Баварії та Угорщині) й вирішальний вплив у нових державних структурах соціал-демократів спричинили політику маневрування уряду *«між імперіалізмом і більшовизмом»*, що характеризувалась пошуками власної моделі розвитку суспільства. Так, для вгамування прихильників конфіскації та націоналізації великих підприємств, започаткування практики доктрини *«австромарксизму»* у березні 1919 р. Установчі збори прийняли закон про соціалізацію. Передбачалось відчуження на користь *«держави, земель і громад»* частини підприємств та створення на їх основі *«громадських господарств»* за участю державного і приватного капіталів. Водночас урядом розроблялись законопроекти про усупільнення вугільної промисловості,

соціалізацію електроенергетики, кооперування лісових угідь тощо.

На основі нового законодавства для захисту соціальних прав робітників замість робітничих і солдатських рад, що існували в більшості регіонів країни, створювались виробничі ради. Спеціальними законодавчими актами скасовувались дворянські титули й звання, оголошувались вигнання Габсбургів і конфіскація їхнього майна. Водночас при мовчазній згоді владних структур в Штірії, Тіролі й Каринтії було створено воєнізовані формування ультраправих сил, так званий *хеймвер*. Ці загони разом із фольксвером і комунальною поліцією використовувались урядом для придушення робітничих демонстрацій, а також охорони державного кордону з Югославією.

Конституція 1920 р.

Влітку 1920 р. відбувся розкол у правлячій коаліції, і 10 червня кабінет К.Реннера вийшов у відставку, хоча ще кілька місяців соціал-демократи співпрацювали в центральному уряді. Новим канцлером і водночас главою сформованого кабінету став один з лідерів ХСП М.Майр.

1 жовтня 1920 р. Установчі збори прийняли Основний закон Австрійської республіки. Конституція проголошувала Австрію федеративною державою, територія якої поділялася на землі. Крім Відня, право землі отримали Бургенланд, Каринтія, Верхня й Нижня Австрія, Зальцбург, Штірія, Тіроль, Форарльберг. Землі мали свої ландтаги й обласні уряди. Законодавчу владу в державі обіймав двопалатний парламент. Нижня палата — *Національна рада* обиралась шляхом загального голосування, а верхня — *Федеральна рада* формувалась на основі представництва земель. Центральний уряд обирався на засіданні Національної ради шляхом поіменного голосування. Законодавчі проекти підлягали обговоренню і прийняттю обома палатами.

Конституцією вводилась посада президента Австрійської республіки. На спільному засіданні обох палат парламенту першим президентом було обрано маловідомого політика, власника маєтку у Верхній Штірії М.Гайниша, який обіймав посаду глави держави до грудня 1926 р. Основний закон підтверджував скасування всіх

станових привілеїв і прерогатив, а також декларував демократичні свободи. Загалом, конституція завершила оформлення правових підвалин демократичної республіки.

Наприкінці жовтня 1920 р. на основі загального, прямого, рівного й таємного голосування пройшли вибори до Національної ради. За кількістю завойованих мандатів ХСП була першою і сформувала уряд, який знову очолив М.Майр. Соціал-демократи на виборах фінішували другими, але протягом наступного періоду існування першої республіки більше не входили до урядових структур і залишались в опозиції.

Женевські протоколи Ліги націй

У 1921 р. фінансове становище Австрії різко погіршилося. Без імпоротної сировини та вугілля австрійська промисловість ледь жеврїла. Відплив валюти за кордон і стрімка інфляція ускладнювали зовнішньоторговельні операції, вели до закриття підприємств. Знецінення австрійської крони й необхідність виконання репараційних зобов'язань наближували економічну катастрофу. Через категоричну заборону аншлюсу вихід із складного фінансового становища уряд вбачав в отриманні американських і західноєвропейських кредитів. Але західні партнери не поспішали надавати фінансову допомогу.

Покращити економічну ситуацію в країні вдалося лідеру ХСП Іг.Зейпелю, який у травні 1921 р. зайняв посаду федерального канцлера. Збудження громадської думки й напруження політичної атмосфери в Центральній Європі з приводу планів аншлюсу Австрії було використано канцлером для тиску на країни-переможці, які, зрештою, дали згоду на фінансову підтримку молодій республіці. 4 жовтня 1922 р. Уряд Іг.Зейпеля підписав так звані Женевські протоколи з державами-переможцями. Угода передбачала фінансову й економічну допомогу Австрії з боку Італії, Франції, Великої Британії й Чехословаччини. Основним засобом фінансового оздоровлення ставала міжнародна позика в 650 млн. золотих крон. Відтак на Австрію покладалось зобов'язання скоротити її державні витрати шляхом звільнення 100 тис. державних службовців і зменшення допомоги по безробіттю. Сплата Австрією репарацій відстрочувалась на 20 років. Над австрійськими фінансами

встановлювався контроль комісара від Ліги націй. Ним став голландець Ціммерман.

У 1923 р. завдяки отриманим кредитам і проведеній у країні грошовій реформі, що стабілізувала австрійську валюту, господарська кон'юнктура поліпшилась. Протягом року не лише припинився вивіз з країни австрійського капіталу, але й розпочався зворотний процес його повернення. Курс акцій 77 найбільших компаній Австрії зріс на віденській біржі протягом 1923 р. на 400%, а в середньому підвищився втричі. Національна промисловість швидко долала фінансові труднощі й розпочала відвоювання втрачених позицій на ринках країн Дунайського регіону. Розпочався приплив іноземних капіталовкладень в Австрію заради неймовірних спекулятивних прибутків.

Франко-бельгійська окупація Руру і викликаний нею параліч німецької важкої промисловості призвів до значного зростання експорту заліза й металевих виробів з Австрії. Восени 1923 р. всі гірничодобувні й металургійні заводи найбільшого австрійського концерну «Альпіне» працювали з повним навантаженням, а загальна кількість працюючих там робітників зросла на третину, досягнувши 17-тисячної межі. Водночас в Австрію було переведено біля 40 німецьких промислових підприємств, головним чином текстильної й машинобудівної галузей. Так економічна стабілізація на деякий час виявилась формою компромісу, альтернативною політичній проблемі аншлюсу Австрії.

Зрештою, у 1924 р. в країні розпочалась нова економічна криза. У зв'язку із закінченням франко-німецького конфлікту й виходом німецької металургії на європейські ринки, виробництво чавуну й прокату в Австрії майже повністю припинилось. В умовах важкої економічної депресії більшість галузей національної промисловості працювали на 50% своєї потужності. Десятки фабрик і заводів простоювали. Знову зросло безробіття.

«Муниципальний соціалізм» австрійської соціал-демократії

Головними подіями політичного життя Австрії в 1923 р. стали вибори в парламент і Віденський муніципалітет, призначені на 21 жовтня. Основна боротьба в ході передвиборчої кампанії розгорнулась між правлячою ХСП і найчисельнішою партією країни —

СДПА (550 тис.). Під контролем партії знаходились «вільні профспілки», що об'єднували переважаючу більшість робітників (1050 тис. чоловік). Крім того, під орудою соціал-демократів знаходилась воєнізована організація *Щуцбунд* («Союз захисту»), створена для опору ультраправим угрупованням за ініціативою ЦК СДПА, а її керівником став один з багаторічних лідерів партії Ю. Дейч.

У ході передвиборчої кампанії й виборів принципове значення керівництво соціал-демократії надавало збереженню контролю над муніципалітетом Відня, встановленому ще в 1918 р. Австрійська столиця розглядалась європейською соціал-демократією в якості «соціалістичного острова» в капіталістичному світі, створеного виборчим бюлетенем. Відтак головним пунктом передвиборчої програми СДПА стала доктрина «*муніципального соціалізму*». Передбачалось завоювання соціал-демократами в ході майбутніх виборів місцевих муніципалітетів, що у подальшому стало б вирішальним фактором побудови демократичного суспільства. Доктрина ж «*муніципального соціалізму*» передбачала розв'язання житлової проблеми, що перш за все гостро стояла у Відні та промислових центрах країни. Тож передвиборчі дискусії між СДПА і ХСП точилися в основному навколо частки Відня щодо податкових надходжень до державного бюджету й шляхів розв'язання невідкладних муніципальних програм.

Результати голосування віденців у день виборів засвідчили переконливу перемогу соціал-демократів, які отримали 2/3 місць у муніципалітеті столиці. Бургомістром Відня також став член СДПА К. Зейц, залишаючись у подальшому на цій посаді до лютого 1934 р. На парламентських виборах першість була на боці ХСП, соціал-демократи фінішували другими, Німецько-національна партія була третьою. Результати парламентських і муніципальних виборів дали можливість лідерам соціал-демократії заявити, що невдовзі саме СДПА розпочне «*управління Австрією*» в інтересах усього народу. За приклад народної влади брався віденський муніципалітет, а запроваджений у столиці податок на шампанський вина вважався першим кроком на шляху до мирної перемоги соціалізму.

Загалом доктрина «*муніципального соціалізму*» СДПА була яскравим свідченням відмови партії від практики ліворадикального марксизму й пошуків мирних шляхів завоювання влади, що бу-

ла характерним і для інших партій Робітничого соціалістичного Інтернаціоналу.

Динаміка розвитку Австрії в середині й другій половині 20-х років

У середині 20-х років, не зважаючи на ознаки економічної депресії, австрійський уряд послідовно продовжував політику «оздоровлення» на основі Женевських протоколів Ліги націй. І хоча було досягнуто стабілізації курсу австрійської валюти й зменшено дефіцит державного бюджету, вони у повній мірі не виправдали сподівань як політиків, так і суспільства. Після трьох років оздоровлення економічне становище Австрії все ще залишалося дуже складним. Свідченням цього стали рішення Ради ЛН про подальші форми контролю над Австрією. Передбачалось продовжити ще на три роки функції іноземного радника австрійського Національного банку й на 10-річний термін, тобто до 1936 р., надати Лізі право у відповідних випадках відновлювати в повному обсязі контроль над Австрією. Водночас було прийнято рішення про припинення з 30 червня 1926 р. контрольних функцій генерального комісара, призначеного ЛН.

Водночас виконавчі структури продовжили перебудовчі процеси. За ініціативою уряду парламент прийняв закон про адміністративну реформу, яка значно звужувала фінансову автономію земель, у тому числі Відня. Зрештою це призвело до обмеження чи закриття окремих соціальних програм віденського муніципалітету, хоча в якості компенсації деякі категорії безробітних отримували за новим законом так звану додаткову допомогу. Запровадженням протекціоністських мит уряд виявив сприяння великим сільськогосподарським підприємствам у розширенні обсягів виробництва зернових культур, цукрових буряків і продуктів тваринництва. Але це призвело до масового розорення дрібних виробників і стрибка цін на внутрішньому ринку. Відбувалось зубожіння трудящих верств населення, небачених масштабів набуло безробіття, а за кількістю безробітних на одного працюючого країна займала сумну першість у Європі. Зупинити чи вплинути на ці процеси виконавча влада не поспішала й не могла.

У середині й другій половині 20-х років, як наслідок зміцнення економічних позицій німецького капіталу, в Австрії активізувались спроби відновити питання аншлюсу. Зустрічний рух за аншлюс з боку австрійських правлячих кіл пояснювався прагненням австрійського промислового й банківського капіталу при допомозі Німеччини відновити втрачені після війни економічні й політичні позиції в Центральній і Південно-Східній Європі. Вимога аншлюсу фігурувала в програмах ХСП, СДПА, великонімецької партії. У Відні ідею аншлюсу підтримували впливові політичні діячі: перший канцлер К.Реннер, канцлер Іг.Зейпель, керівники Шуцбунду Т.Кернер та Ю.Дейч, віденський бургомістр К.Зейц, полай-президент Відня І.Шобер та інші.

Восени 1926 р. канцлером Австрії знов став Іг.Зейпель, уряд якого під впливом подій у сусідній Італії провів коригування внутрішнього курсу дещо вправо. Це засвідчили урядові законопроекти заміни представницького органу корпораціями на зразок італійських. Активізувались зв'язки й контакти між ультраправими австрійськими організаціями типу хеймверу й німецькими нацистами та послідовниками Муссоліні в Італії. Останні, зокрема, фінансували озброєння австрійських хеймверівців.

Для демонстрації своєї сили хеймвер обрав профспілкуове об'єднання м. Шаттендорфа в Бургенланді. 30 січня 1927 р. хеймверівці обстріляли в цьому місті робітничу демонстрацію, у результаті чого дві особи загинули й кілька десятків отримали поранення. Звістка про ці події викликала стихійні маніфестації й акції протесту робітників по всій Австрії, які лише завдяки зусиллям лідерів СДПА не переросли в акти насильства. Комуністи виступили із закликом негайного розпуску всіх праворадикальних угруповань, але досягти згоди з соціал-демократами їм не вдалося. Щоб запобігти збройним виступам 100-тисячних воєнізованих загонів шуцбундівців, уряд прийняв рішення про конфіскацію 10 тис. гвинтівок у віденському арсеналі. Але, зрештою, вони опинились у членів хеймверу.

Виправдальний присуд віденського міського суду винуватцям трагедії в Шаттендорфі викликав рішучий протест робітників столичних підприємств. Стихійна демонстрація переросла 15-16 липня 1927 р. у 20-тисячне повстання, учасниками якого були в основному шуцбундівці, соціал-демократи й комуністи. Придушити

опір повстанців, що тривав два дні, змогли лише урядові війська. У ході цих подій загинуло 85 осіб, більше однієї тисячі отримали поранення. На підтримку учасників повстання СДПА і профспілки оголосили загальний страйк, на який відгукнулися робітники промислових підприємств, залізничники, зв'язківці. Але кабінет канцлера Зейпеля вжив усіх заходів, щоб ця акція протесту через кілька днів була припинена. Загалом, липневі події як акт протесту австрійських трудящих на поправління політичного режиму стали найбільшим соціальним конфліктом періоду першої республіки в Австрії.

Права тенденція в політичному житті Австрії наприкінці 20-х років

Соціальні катаклізми літа 1927 р. прискорили еволюцію політичного курсу австрійських кабінетів дещо вправо, що засвідчили поступові обмеження демократичних свобод і конституційних порядків. Уже восени парламентом було прийнято новий карний і карно-процесуальний кодекси, скориговані шляхом посилення покарань і розширення прав судів. У липні 1928 р. міністром юстиції став один з діячів великонімецької партії та хеймверу адвокат Ф.Слама. За його ініціативою уряд, реально оцінивши ситуацію, обмежив діяльність ліворадикальних угруповань. Водночас австрійські промисловці продовжили практику щомісячного фінансування хеймверу. Відтак в країні створювались передумови для зміцнення позицій праворадикальних сил, їх втручання в політичне життя Австрії.

У серпні 1928 р. на національній конференції хеймверівців в Інсбурзі було створено керівництво цих воєнізованих формувань на чолі з головою верхньої палати парламенту Р.Штейдле, а військове керівництво доручалось колишньому фельдмаршалу австрійської армії Піхлеру. А всеавстрійський зліт хеймверу в м.Вінер-Нейштадті у середині жовтня цього ж року, на думку англійського публіциста Грегорі, став *«похоронним дзвоном парламентського режиму»*. Відтак загопи хеймверу придушили страйк транспортників у Граці та маніфестації трудящих інших міст країни. Наступного року хеймверівці організували невдалу спробу повстання у Верхній Штірії, маючи на меті, на зразок італійських

фашистів, рушити маршем на Відень. Тож політична напруга в країні зростала.

У вересні 1929 р. в Австрії з'явилися перші ознаки економічної кризи: курс австрійських цінних паперів на віденській біржі й за кордоном почав падати, обсяг біржових операцій зменшувався, розпочинався застій виробництва. За цих умов до влади прийшов уряд канцлера І.Шобера, який відразу провів у парламенті закони, що обмежували компетенцію суду присяжних, гарантували штрейкбрехерам захист держави тощо. Уже в грудні за його поданням парламент прийняв нову конституцію, що значно розширювала права президента. Глава держави отримував прерогативи щодо розпуску парламенту, призначення й відставки уряду, ставав верховним головнокомандувачем. Шляхом розподілу верхньої палати на *Раду земель* і *Раду станів* створювався новий трьохпалатний парламент, що було копіюванням італійської корпоративної моделі державної влади. У політичному житті Австрії все чіткіше визначались тенденції, що, за оцінкою австрійських правознавців, нагадували сумнозвісні часи габсбурзької реакції першої половини XIX століття.

Проект економічного аншлюсу

У період великої депресії початку 30-х років знову набула актуальності проблема аншлюсу Австрії, необхідність якого не заперечувала жодна з основних політичних сил країни. Соціал-демократи підтримували ідею об'єднання із соціалізованою, на їх думку, Німеччиною. Великонімецька партія і хеймвер, що представляли в Австрії ультраправих націоналістів профашистського типу, мали давні добрі стосунки з чорносорочечниками Муссоліні та німецькими нацистами. Нарешті, християнські соціалісти також активно підтримували лозунг: «*Дві держави, одна нація*».

14 березня 1931 р. віце-канцлер Австрії й міністр закордонних справ І.Шобер підписав разом із прибулим до Відня німецьким колегою Ю.Курціусом митну угоду між Німеччиною й Австрійською республікою. Документ набув великого політичного розголосу в Європі. Хоча кожна з країн зберігала свою митну службу, але вони мали уніфікувати тарифи й митне законодавство, усунути всілякі перепони між ними. Це був проект справжнього митного со-

юзу. Його головна мета полягала у протидіянні спробам створення «блоку сільськогосподарських країн», започаткованими у 1930 р. державами Малої Антанти й Польщею. На противагу йому німецько-австрійський альянс мав установити регіональну економічну коаліцію з країнами Південно-Східної Європи, свого роду *Серединну Європу*. Митний союз у випадку успіху повинен був покласти початок поступового аншлюсу з далекосяжними політичними цілями.

Франція відреагувала досить різко, оскільки це сталося якраз тоді, коли відповідно до ухвал Гаазької конференції (січень 1930 р.) Австрія була звільнена від будь-яких репарацій і останні французькі війська виведено з Рейнської області. Уже в травні 1931 р. Палата депутатів прийняла серію заходів, спрямованих проти економічного аншлюсу. Проти митного союзу виступили держави Малої Антанти. Проект зустрів негативну оцінку представників Франції, Італії і Великої Британії у Лізі націй, і питання було передано на розгляд Постійного міжнародного суду в Гаазі, до ухвали якого австрійський уряд зобов'язувався не вдаватися до жодних підготовчих заходів.

У цей час економічна криза в країні досягла свого апогею. 12 травня збанкрутував головний банк країни «*Остеррайхіше кредитанштальт*», що спричинило загальну паніку. Депресія охопила також і Німеччину, яка зажадала мораторію на репарації. Внаслідок цих подій, 7 серпня 1931 р. австрійський уряд звернувся до Ліги націй з проханням допомогти їй у розв'язанні фінансових труднощів. Умовою міжнародної економічної допомоги Франція визначила відмову Відня від митного союзу.

Водночас це питання вивчав Міжнародний суд в Гаазі, який мав 5 вересня оголосити «консультативний висновок»: чи сумісний економічний аншлюс з Версальським, Сен-Жерменським договорами та з Женевськими протоколами Ліги націй від жовтня 1922 р. Та вже за кілька днів перед цим днем Ю.Курціус та І.Шобер, що зберіг у новосформованому кабінеті К.Буреша портфель міністра закордонних справ, заявили про припинення розробки свого проекту. Зрештою, про остаточну поразку прихильників економічного аншлюсу засвідчила ухвала Міжнародного суду, що митний союз несумісний з Женевськими протоколами.

Канцлерство Е.Дольфуса та його заходи

У травні 1932 р. президент Міклас призначив на посаду канцлера Австрійської республіки одного з лідерів пангерманського крила ХСП Е.Дольфуса. Уперше за час існування першої республіки глава кабінету не був депутатом парламенту й навіть депутатом ландтагу. Уже перші кроки нового уряду засвідчили намагання подолати економічні труднощі шляхом посилення податкового пресу й підвищення цін, що поставило Австрію у число найдорожчих країн континенту. У зовнішній політиці відчувалось тяжіння до Італії.

У липні 1932 р. задля стабілізації державного бюджету Австрія отримала нову міжнародну допомогу в розмірі 300 мільйонів шилінгів. Гарантом позики виступили Велика Британія, Франція, Італія й Бельгія, а для контролю за використанням цих коштів призначався фінансовий радник Ліги націй. Перші ознаки фінансової стабілізації співпали за часом із запровадженням Дольфусом *«урядових декретів»*, що у своїй більшості суперечили конституції республіки. Уже перший із них делегував уряду особливі повноваження в *«умовах надзвичайного стану»*. Із призначенням статс-секретарем національної безпеки фюрера віденського хеймвера Е.Фея було встановлено фактичний контроль ультраправих сил над поліцією і жандармерією. Широкого поширення набула практика рекрутування національної армії хеймверівцями, а влаштовувані ними маніфестації і збройні провокації стали повсякденним явищем.

На початку березня 1933 р., після відставки голови парламенту К.Реннера та двох його заступників, політична ситуація в країні набула ознак кризи. Цим скористався федеральний канцлер, спровокувавши саморозпуск парламенту. Запроваджені в подальшому із санкції президента заборона публічних зборів і демонстрацій, попередня цензура преси ознаменували перші кроки авторитарного режиму, що поставав у Австрії. Ні критика виконавчих структур соціал-демократами, ні заклики комуністів до масового онору політиці уряду й свавілля ультраправих сил не зупинили владні структури. Наприкінці березня було заборонено Штуцбунд, невдовзі — політичні страйки й будь-які маніфестації на державних і муніципальних підприємствах. Уже на кінець квітня уря-

дом Дольфуса було видано близько 40 надзвичайних декретів. А 1 травня 1933 р. в Австрії введено нову конституцію, в більшості скопійовану з основного закону Італії. Водночас посилено репресії щодо ліворадикальних угруповань і було заборонено діяльність компартії. Та коли в січні 1934 р. у Відні сталися народні виступи, Дольфус — прихильник авторитарних методів — придумав заворушення кривавою рукою. Тож Австрія стояла на порозі кардинальних змін.

Липнева криза 1934 р.

Прихід до влади у Німеччині Гітлера ознаменувався деяким похолоданням у відносинах між Берліном і Віднем. Це було викликано невдоволенням австрійської громадськості переслідуванням гітлерівцями католиків і заборонаю соціал-демократичної партії. Водночас активізувалась діяльність ультраправих, що надихались прикладом німецьких фашистів і множили приклади насильства. На це уряд Дольфуса відповів заборонаю у червні 1933 р. діяльності Націонал-соціалістичної партії Австрії. До того ж з'ясувалась причетність Берліна до фінансування цього угруповання. Частина австрійських нацистів втекла до Третього райху, де на території Баварії було створено їх головний штаб. Після ж зустрічі канцлера з Муссоліні і реконструкції австрійського уряду шляхом відставки міністрів пронимецької орієнтації у зовнішній політиці Австрії проіталійський курс став превалюючим.

Зрештою, Муссоліні вважав Дунайський регіон *«європейським тилом Італії»*, без якого вона була б змушена *«грати незначну роль півострова на краю Європи»*. Після замаху на Дольфуса в лютому 1934 р. Італія разом з Англією й Францією зробили попереджувальний виступ, висловивши протест, і нагадали про підтримку австрійської незалежності, про що було домовлено ще в червні минулого року. У березні 1934 р. Італія, Австрія й Угорщина підписали Римські протоколи, за якими кожна із сторін робила одна одній взаємовигідні економічні поступки.

У свою чергу, Гітлера не задовольняв такий розвиток подій, він також вважав Дунайський басейн німецькою зоною впливу і що Італії треба, навпаки, повертати в бік Середземномор'я, за винятком Адріатики. У його наміри входило анексувати Трієст. Нарешті, в

італійському Тіролі жила німецька меншина, яку фюрер, безсумнівно, хотів приєднати до Третього райху. Тож, у 1933-1934 рр. обидва диктатори прямо протистояли один одному. Це протистояння досягло найвищої межі в період липневої кризи 1934 р. в Австрії.

25 липня загін австрійських нацистів захопив канцлерський палац і радіостанцію й повідомив про відставку уряду та створення кабінету Рінтелена. Останній займав посаду посла в Римі й мав численні фінансові інтереси в австрійських філіях німецьких підприємств Тіссена та Сталевого концерну. Але спроба перевороту зазнала поразки з різних причин. Смертельно поранений Дольфус відмовився підписати лист про відставку й призначив канцлером іншого католика — Шупнінга. А головне — це те, що дуже різко відреагували західні демократії та Італія. Муссоліні відразу перекинув на кордон з Австрією, в район Бреннерського перевалу, кілька дивізій альпійських стрільців, щоб запобігти аншлюсові. Керівників заклоту і Рінтелена було заарештовано.

Отже, перша проба сил австрійських нацистів, яким, безсумнівно, допомагали гітлерівці, закінчилась поразкою. Німецька пропаганда відразу заявила, що уряд райху не схвалює ініціативи австрійських фашистів. Новим послом у Відні Гітлер призначив католика фон Папена, який залишив пост віце-канцлера. А 27 вересня на сесії Ліги націй Італія, Франція та Англія підтвердили декларацію від 17 лютого 1934 р. про незалежність Австрії.

У напрямі аншлюсу Австрії

У середині 30-х років активізувались зусилля гітлерівської дипломатії на австро-німецьке зближення. Чимало задля цього було зроблено німецьким послом фон Папеном, який розпочав переговори з директором австрійського католицького офіціозу «*Райхспост*» Ф.Фундером щодо укладення двосторонньої угоди про пресу, яка могла б стати основою майбутнього австро-німецького політичного договору. Водночас навесні 1936 р., з метою заспокоїти Гітлера, Муссоліні буцімто особисто порадив Шупнінгові відправити у відставку міністра внутрішніх справ і керівника хеймверу Штаргемберга, надто прихильного до Італії, що й сталося 13 травня.

Через три тижні по тому Шушнінг приїхав до Муссоліні, щоб познайомити його з проектом договору між Віднем і Берліном. Дуче не зробив жодного зауваження: усвідомлюючи, що він не може захистити Австрію від спроби аншлюсу, вважав за краще сприяти підписанню договору, який підтвердив би незалежність Австрії. Австро-німецьку угоду, за якою Німеччина визнавала повний суверенітет Австрії й обидві країни зобов'язувалися не втручатися у внутрішні справи одна одної, було укладено 11 липня 1936 р. Для Німеччини цей договір став великою дипломатичною перемогою. Укладений начебто задля запобігання аншлюсу, він насправді був етапом на шляху до нього. В Австрії амністували близько 18 тис. нацистів, п'ять німецьких газет отримали дозвіл на розповсюдження в країні й розпочали активну расистську пропаганду. Австрійська нацистська партія знов могла вільно діяти, і до уряду Шушнінга ввійшли двоє прихильників нацизму — генерал Г.Горстенау та Г.Шмідт, який отримав портфель міністра закордонних справ.

У листопаді 1936 р. у Відні зустрілися міністри закордонних справ Італії, Австрії та Угорщини. Результатом їхніх переговорів став секретний протокол, яким передбачався доброзичливий нейтралітет між цими країнами на випадок, якщо одній із них доведеться вступати у війну. А вже через рік Муссоліні, під час зустрічі з послом Німеччини у Великій Британії фон Ріббентропом, заявив, що Австрія — це німецька держава номер два, яка ніколи не зможе нічого зробити без Німеччини, а тим більше проти Німеччини. Так Італія практично погодилась з аншлюсом.

Аншлюс Австрії

Протягом 1937 р. австрійські нацисти, підбурювані й фінансовані Берліном, посилювали кампанію терору в країні: майже щодня вибухали бомби, а численні демонстрації ультраправих послаблювали позиції уряду. Нарешті 25 січня 1938 р. австрійська поліція викрила пронимецьку змову («План Таса»), що мала статися навесні цього року. Але, не зважаючи на це, Шушнінг погодився на зустріч із Гітлером у Берхтесгадені 12 лютого.

Австрійський канцлер був прийнятий без жодних знаків пошани, а під час переговорів Гітлер поводився навмисно брутально, докоряв Шушнінга, що той не вийшов із Ліги націй, показав

себе зрадником, укріплював австро-німецький кордон. Зрештою, фон Папен і міністр закордонних справ Третього райху фон Ріббентроп вручили австрійському канцлерові ультиматум, головним пунктом якого була вимога: призначити міністром внутрішніх справ лідера австрійських нацистів Зейсс-Інкварта. Уступаючи всезростаючому тиску Берліна, Шушнінг і федеральний президент Міклас скорилися й прийняли цей ультиматум.

Небезпека аншлюсу була очевидна, тож Шушнінг у промові 24 лютого заявив, що поступок гітлерівському уряду не робитиме. До того ж, канцлер призначив на 13 березня плебісцит з питання про незалежність. Ця ухвала захопила Гітлера зненацька, і, побоюючись результатів усенародного опитування, фюрер вирішив розв'язати справу силою. Зазначимо, що Муссоліні не радив австрійському урядові вдаватися до плебісциту.

Вирішальним став день 11 березня. Вранці Зейсс-Інкварт подав канцлерові листа з вимогою скасувати плебісцит під тим приводом, що на цьому наполягає Гітлер. Коли ж австрійський уряд вирішив погодитися, Герінг передав у Відень додаткову вимогу: відставка Шушнінга з посади федерального канцлера, а слідом надійшла пропозиція — призначити главою кабінету Зейсс-Інкварта. Президент Міклас відповів відмовою. Герінг зателефонував ще раз і дав главі держави дві години на роздуми. Зрештою, Міклас о 23-й годині здався.

У ніч на 12 березня у відповідь на «пораду» Берліна новий австрійський канцлер звернувся до німецького уряду з проханням надіслати війська для підтримання внутрішнього порядку. Опівдні частини вермахту перейшли австрійський кордон. Національна армія Австрії капітулювала без жодного пострілу, а офіцери колишнього бундесверу присягнули на вірність Третьому райху. Великі держави майже ніяк не відреагували на зникнення з політичної карти Європи Австрійської республіки.

У складі Третього райху

13 березня 1938 р. аншлюс було закріплено спеціальним австрійським і німецьким законами. А 10 квітня було проведено плебісцит, 99% учасників якого подали свої голоси на користь аншлюсу. Народне волевиявлення супроводжувалось перетворенням

Австрії у провінцію Третього райху. Усі національні багатства колишньої республіки опинились в руках окупантів і були оголошені власністю райху. Німецькі промисловці й банкіри за безцінь скуповували заводи й фабрики, конфісковані у євреїв чи неблагонадійних осіб.

Колишні австрійські землі були охоплені терором таємної поліції й спецслужб Німеччини. Уже за кілька тижнів після окупації за тюремними ґратами опинилось біля 78 тисяч осіб, переважно євреїв. Їх майно конфісковувалось чи розграбовувалось. Виїхати із своєї батьківщини колишні австрійські громадяни могли лише отримавши дозвіл Комісії з єврейської еміграції, яку очолював сумнозвісний нацист К.Ейхман. Зрештою, комісія була перетворена в орган винищення євреїв. На території колишньої Австрії їх було ліквідовано близько 4 млн. Тут було створено десятки концентраційних таборів, серед яких і табір Маутхаузен. Йому належить «першість» серед гітлерівських фабрик смерті за кількістю офіційно зареєстрованих страт.

Захоплення власності австрійської держави та єврейської буржуазії забезпечило частково чи повністю перехід до рук німецького капіталу банків і найважливіших промислових підприємств, що стали єдиною ланкою гітлерівської військової машини. Австрійські заводи постачали до Німеччини важливу стратегічну сировину: нафту, чавун, сталь, мідь, магnezіум тощо. В австрійських землях реалізовувалась програма будівництва військових підприємств і об'єктів, що сприяло зростанню військово-промислового потенціалу райху. Тут у 1938-1945 рр. було збудовано 120 і реконструйовано майже 450 підприємств, що випускали військову продукцію. На кінець війни австрійська промисловість поставила до Німеччини 9 тис. літаків і 17 тис. авіаційних моторів, 10 тис. танків і бронемашин, понад 12 тис. артилерійських гармат та багато іншого військового спорядження й набоїв.

Рух Опору «*новому порядку*» на території Австрії розвивався повільно і не набув масовості. Те, що місцеве населення й окупанти говорили однією мовою, а частина австрійців мовчазно схвалювала чи досить стримано ставилась до анексії Австрії Третім райхом в ім'я створення Великої Німеччини, було головною причиною цього. Зрештою, вже в перші роки окупації в країні сформувались окремі групи антифашистів, що об'єднували справжніх австрійських

патріотів, а партійна приналежність і соціальний статус, як правило, відступали на другий план. Досить впливовою в австрійському Опорі була монархічна течія, лідери якої підтримували контакти з Отто Габсбургом, вбачаючи в ньому основного кандидата на імператорський престол.

На початку 1944 р., після висадки союзних військ на півночі Італії й поразки гітлерівців під Курськом, значно поживався австрійський рух Опору. На каринтійсько-штірійському кордоні посилювалась діяльність невеличких партизанських загонів. У Тіролі й Верхній Австрії активізувались групи антифашистів, віддаючи перевагу окремим диверсійним актам і пропаганді серед місцевого населення.

На завершальному етапі світової війни

Із наближенням Червоної Армії до австрійських кордонів в руці Опору активізувались спроби створення організаційних структур, що, зрештою, могли б консолідуватись у Тимчасовий уряд нової Австрії. Ця роль покладалась на підпільну організацію «0-5», в лавах якої в грудні 1944 р. сформувався Тимчасовий австрійський національний комітет. На початку нового року його члени заручились підтримкою американців, налагодили контакти з урядовими колами Франції й Великої Британії. На переговорах з представниками де Голля було порушено питання відносно створення на території Франції, «австрійського легіону» з числа емігрантів і військовополонених.

Водночас патріоти руху Опору надавали посильну допомогу наступаючій Червоній Армії, яка наприкінці березня 1945 р. вступила на територію Австрії. Так, підпільники м.Флорінсдорфа розклеювали листівки з інформацією лондонського й московського радіо, закликали саботувати заходи гітлерівців. Через опір місцевих жителів в основному марними виявились спроби гітлерівців організувати евакуацію до Німеччини частини австрійського населення й промислових підприємств.

У ході воєнних дій проти гітлерівських військ на території Австрії війська 2-го й 3-го Українських фронтів вдало завершили Віденську наступальну операцію, внаслідок якої було знищено 32

дивізії вермахту й 130 тис. німецьких солдат і офіцерів взято у полон. 13 квітня радянські війська вступили до Відня.

27 квітня в Австрії було утворено Тимчасовий уряд, який очолив колишній федеральний канцлер К.Реннер. В урядовій декларації повідомлялось про відновлення незалежності Австрійської республіки. Безсумнівно, що головним фактором життєздатності нового уряду була підтримка радянського військового командування. Частина населення схвально ставилась до його діяльності, інша — не надавала йому особливого значення чи підтримувала негативну реакцію західних країн, що побоювались більшовизації Австрії.

Наприкінці квітня Червона Армія відновила наступ і, долаючи опір противника, просувалась на захід. Було зайнято більшу частину землі Нижня Австрія, південь Бургенланду й східну та центральну Штірію. Водночас на початку травня на територію Австрії вступили англо-американські війська, які зайняли землі Форарльберг, Зальцбург, Тіроль, частину Каринтії, західну частину Нижньої Австрії й Штірії, місто Лінц. 5 травня танкова розвідка американців прорвалась до концтабору Маутхаузен, де розпочалося повстання в'язнів. Відтак відбулося розчленування Австрії на радянську (східну) і англо-франко-американську (західну) зони окупації, в кожній з яких діяла власна адміністрація.

Отже, Австрія опинилась перед дилемою: демократичний розвиток і відновлення кращих традицій першої республіки чи режим радянського типу. Це питання було остаточно вирішено на користь першого варіанту в 1955 р. разом із виведенням з території країни радянських військ, що знаменувало припинення десятирічної другої окупації Австрійської республіки.

РОЗДІЛ IV

БОЛГАРІЯ В 1918-1945 рр.

У період повоєнної стабілізації

Вступ Болгарії в Першу світову війну в жовтні 1915 р. на боці країн Троїстого союзу став початком другої національної катастрофи. При 5,5 млн. чоловік довоєнного населення наприкінці війни в армії опинився кожний п'ятий, що дорівнювало 98% працездатного чоловічого населення. Подібна надмобілізація призвела до виснаження національних ресурсів, паралічу економіки, зростання безробіття та дорожнечі, що разом з військовою поразкою болгарських військ викликали загальне невдоволення суспільства. Кульмінацією антивоєнного руху в країні стало Владайське повстання у вересні 1918 р. (за назвою селища поблизу Софії) вояків відступаючої болгарської армії, яке було придушене лише за допомогою німецьких дивізій.

Солдатське повстання завдало відчутного удару по системі державної влади й кардинальним чином змінило ситуацію в країні. Пошуки шляхів виходу з кризи призвели Болгарію, першу з держав Четверного союзу, до укладання 29 вересня перемир'я з Антантою й виходу з війни. 3 жовтня цар Фердінанд зрікся престолу на користь свого 24-річного сина, який був проголошений царем під ім'ям *Бориса III*. Сам Фердінанд втік до Німеччини.

Країна перебувала в атмосфері напруженого очікування майбутнього мирного договору. Становище урядів «широкої коаліції» було нетривким: менше ніж за рік змінилось чотири кабінети. Падав авторитет старих буржуазних партій та водночас зростав вплив лівих угруповань, головним чином *Болгарської Землеробської Народної Спілки (БЗНС)*, програма якої не лише традиційно підкреслювала особливу роль селянства у сфері виробництва, але й декларувала готовність партії стати керівною силою у національному масштабі. На середину 1919 р. чисельність БЗНС, в якій зміцнилась радикальна течія (А.Стамболійський, Р.Даскалов), становила 77 тис.

Значно активізувалась ліворадикальна партія тісних соціалістів, яка намагалась розгорнути рух трудящих під гаслом політичної амністії, скасування військового стану, цензури, покарання винуватців воєнної катастрофи. У травні 1919 р. тісняки провели свій з'їзд, перейменували партію в комуністичну й приєднались до Комуністичного Інтернаціоналу. А втім, курс тісняків на збройне повстання, встановлення радянської соціалістичної республіки, експропріацію й соціалізацію не приваблював болгарського селянина.

Політична інертність болгарської буржуазії та її організаційних структур, неспроможність протистояти наступу лівих сил обумовили результати виборів до Народних зборів, що відбулись у серпні 1919 р. Найбільше голосів виборців отримали БЗНС і компартія, відповідно 27 і 18 відсотків. Соціальна база й виборчий корпус цих партій були досить близькими, але ідеологічно вони стояли на непримиренних позиціях. Для комуністів БЗНС була партією, головним чином, заможного селянства, куркульства, тобто експлуататорів, а тому вони відмовились від запропонованих у новому уряді міністерських портфелів. За дорученням царя Бориса III його очолив лідер «землеробів» О.Стамболійський. У коаліційний кабінет також увійшли представники Народної й Прогресивно-ліберальної партій.

Діяльність уряду О.Стамболійського розпочалась у складній внутрішній і міжнародній ситуації. 27 листопада держави Антанти підписали з Болгарією Нейїський мирний договір, за яким вона була відрізана від Егейського моря. До *Королівства сербів, хорватів і словенців* (КСХС) відходила частина Македонії, до Греції — Західна Фракія, Румунія зберегла Добруджу. Болгарії заборонялось мати армію понад 20 тис. чоловік, авіацію, військово-морський флот. Це й обтяжливі репараційні зобов'язання сильно уражали почуття болгар.

Домінування «землеробів» в уряді обумовило політику в інтересах болгарського селянства. Законом про Консорціум вводилась державна монополія на експорт зернових культур, а за рахунок витіснення із цієї сфери представників великого капіталу посилювалась роль селянських кооперативів. Водночас відмова уряду розв'язати вимоги залізничників і поштово-телеграфських службовців призвела до їх відкритої конфронтації з владними структурами: страйк транспортників тривав три місяці і практично паралізував

життя країни. Лише застосувавши масові арешти і звільнивши учасників акції, уряд О.Стамболійського домогся в лютому 1920 р. припинення страйку.

У цих умовах лідери БЗНС зробили вирішальний крок на шляху до однопартійного уряду, завоювавши на нових парламентських виборах половину мандатів у Народних зборах. Комуністи знов були другими, але в новий уряд О.Стамболійського, сформований в травні 1920 р., вони не ввійшли.

Уряд О. Стамболійського та його заходи

Діяльність однопартійного уряду БЗНС здійснювалась у жорстких рамках Нейїського мирного договору, підлягаючи регламентації Міжсоюзницької комісії. Економічне становище Болгарії, що знаходилась у стані повоєнної розрухи, було вкрай важким. Зберігши переважно екстенсивний характер, сільське господарство, з яким було пов'язано 80% населення, забезпечувало дві третини національного прибутку й було майже єдиним джерелом експорту. Гостро відчувалося падіння загального рівня промислового виробництва, значні людські втрати. Давалася взнаки втрата територій, з яких у країну ринула хвиля біженців.

Водночас відбувався процес поступового втягнення Болгарії до загальносвітового господарського механізму. Поряд із загальним скороченням виробництва в умовах повоєнної економічної кризи в деяких галузях спостерігалось прискорене будівництво нових промислових підприємств. У 1921 р. досягнуто довоєнного рівня виробництва промислової продукції, хоча ряд галузей перебували в стані депресії через нестачу сировини й слабкої технічної оснащеності. Завдяки використанню іноземних капіталів, інтенсифікувався процес створення акціонерних товариств. Особливу роль в господарському механізмі почали відігравати нові економічні структури: державно-кооперативні об'єднання типу *Консорціуму*. Заохочувались різного роду кооперації.

Прагнучи народовладдя у вигляді селянської демократії, що повинно було ліквідувати вади капіталізму при збереженні його підвалин, уряд О.Стамболійського здійснив ряд соціально-економічних реформ. Закон про загальну трудову повинність повинен був сприяти ліквідації наслідків економічної розрухи, а шляхом

введення прогресивно-прибуткового оподаткування селянська влада намагалась стимулювати рентабельність виробництва й сприяти перекачуванню капіталів у виробничу сферу. Прийнято закон про притягнення до суду державних діячів, винних у вступі Болгарії у світову війну. Аграрна реформа (квітень 1921 р.) передбачала вилучення всіх надлишків земельних володінь понад 30 га і їх розподіл між безземельними й малоземельними селянами. Взагалі, лише за перший рік урядом О.Стамболійського було прийнято понад 100 законодавчих актів, що торкались різних сторін життя суспільства, хоча більшість з них залишались нездійсненими, уряд набув широкої популярності, а чисельність БЗНС за короткий час зросла до 150 тис. чоловік.

Зовнішньополітичний курс уряду було спрямовано на встановлення лояльних відносин зі своїми сусідами й державами Антанти, однак він не зміг домогтися перегляду Нейїського договору. Правлячі кола Антанти з підозрою спостерігали за розвитком реформ і намагались впливати на події в Болгарії.

На початку 1922 р. в режимі БЗНС виявились перші ознаки внутрішньої нестабільності, що пов'язувалось із кризою в керівництві спілки, повільними темпами реалізації аграрної реформи. Не останню роль відіграли також беспорядність уряду перед зовнішнім тиском країн-переможців, посилення буржуазної опозиції, конфлікт із Святим синодом, антиурядові маніфестації студентства, пов'язані зі спробами уряду обмежити автономію Софійського університету.

Державний переворот 9 червня 1923 р.

Ідея «селянської демократії», яку на протязі трьох років намагався реалізувати уряд О.Стамболійського, стала, по суті, спрямованою проти всіх інших станів і класів болгарського суспільства й призвела до створення в жовтні 1923 р. опозиційного блоку «Народний зговор». Його програма закликала до «укріплення духовної єдності нації», відновлення демократії й зміцнення авторитету державної влади. Чітке звучання отримала також ідея «наджасової», «надпартійної» держави, як головного регулятора соціальних відносин, що сприяла еволюції об'єднання у праворадикальному напрямі.

Політично дискредитована, постійно програючи на виборах, буржуазія не могла повернути собі владу легальним парламентським шляхом, її політики все більше почали робити ставку на напівконспіративні військові організації, що пропонували радикальні заклотницькі методи боротьби з правлячим режимом. Невдоволення військових, які важко переживали поразку Болгарії у війні, і сильне скорочення армії за умовами мирного договору посилювалися через прагнення О.Стамболійського стабілізувати відносини з Югославією за рахунок відмови від домагань на Македонію. Змовницькі наміри військових поділяло керівництво автономістського крила національно-революційної *Внутрішньої македонської революційної організації (ВМРО)*, що встало на шлях терору проти «землеробів», названих зрадниками національних інтересів Болгарії. У 1921 р. терористами було вбито міністра внутрішніх справ, а О.Стамболійському надіслано «останнє попередження».

У ніч на 9 червня 1923 р. в Болгарії стався державний переворот, в ході якого уряд БЗНС повалено, вбито шість міністрів «землеробів» та кілька десятків парламентарів. Мученицькі загинув захоплений у полон О.Стамболійський. На чолі заклотників стояли діячі *Військової ліги*, які досить оперативно захопили ключові пункти столиці, використовуючи для цього війська столичного гарнізону. Розрізнені загони «землеробів» намагались чинити збройний опір, але були розбиті переважаючими силами нового уряду, який очолив лідер «*Народної змови*» професор О.Цанков.

А втім, справжніми господарями країни була невеличка група керівників *Військової ліги*, так званий *Конвент*. Сам болгарський прем'єр визнавав, що його влада була необмеженою, а думка — вирішальною. У ці дні ЦК БКП, вважаючи, що мова йде про боротьбу за владу між міською й сільською буржуазією, про зміну одного буржуазного уряду іншим, заявив про нейтралітет і невтручання комуністів в їх боротьбу.

Встановлений в Болгарії червневим переворотом режим відбивав інтереси політичних сил правої орієнтації, лідерські позиції серед яких займали військові. Ліквідувавши осередки збройного опору, уряд, не вдаючись до надзвичайних заходів воєнного характеру, невдовзі встановив повний контроль над країною. За винятком БЗНС, в країні продовжували існувати політичні партії, зберігалось коаліційне право робітників і службовців. Заарештовані

під час перевороту комуністи й робітники були звільнені з тюрем. Лише запроваджено попередню цензуру для періодичних видань, що мотивувалось виключно міжнародним становищем країни.

Для створення широкої соціальної опори в суспільстві режим О.Цанкова вдався до консолідації партійної системи шляхом створення єдиної партії, за якою законодавчо закріплювалось монопольне становище в суспільно-політичному житті країни. 10 серпня 1923 р. лідери «Народної змови», Демократичної, Республіканської та Об'єднаної народно-прогресивної партії створили об'єднання *Демократична змова*. Важливою метою нового угруповання визначалось встановлення «соціального миру» шляхом здійснення «*суспільної солідарності*» та дотримання «*соціальної справедливості*». Взагалі, ідейна платформа Демократичної змови дещо копіювала програми профашистських об'єднань, що розгортали свою діяльність в ряді європейських країн.

Державний переворот викликав серйозні ускладнення між Болгарією і Королівством СХС. Побоюючись проявів реваншистських прагнень і посилення діяльності ВМРО-автономістів, четники якої здійснювали військові рейди і на югославську територію, влітку-восени 1923 р. уряд королівства кілька раз погрожував вторгненням в Болгарію, роззброєну за умовами мирного договору. Водночас після перевороту зміцнило своє становище ВМРО, а її керівництво підтримувало тісні контакти з окремими міністрами нового кабінету. Але, з іншого боку, уряд О.Цанкова, як і попередній кабінет, залишався заручником міждержавної балканської ситуації, і ні про яку зміну зовнішньополітичного курсу не міг думати. Згодом це призвело до розчарування лідерів ВМРО, які спочатку підтримали червневий переворот.

Вересневє повстання 1923 р.

Позиція нейтралітету компартії під час державного перевороту й народного опору заколотникам зазнала нищівної критики з боку керівництва Комінтерну. Виконком Комінтерну (ВККІ) в умовах очікуваного влітку 1923 р. спалаху революційних подій в світі вважав, що громадянська війна «*в Болгарії лише ще починається*», і рекомендував БКП активно діяти проти нового режиму сумісно із БЗНС. Для коригування політичного курсу партії в 20-х

числах червня в Болгарію нелегальними каналами прибув секретар ВККІ болгарин В.Коларов.

5-7 серпня на засіданні ЦК БКП було прийнято рішення про створення із «землеробами» спільного *Блоку праці* — єдиного фронту робітників і селян, що повинен був стати однією з форм протистояння «диктатурі реакційної буржуазії». Тоді ж ухвалено про підготовку в країні збройного повстання. У свою чергу керівництво БЗНС, що розраховувало повернутися до влади, відгукнулося на пропозицію співробітництва із БКП, тим більше, що компартія на 80% складалася із селян.

Політична й військова підготовка до повстання, що здійснювалась за фінансової підтримки Комінтерну, була призупинена контрзаходами владних структур. 12 вересня зненацька були проведені масові арешти активістів компартії й понад 2 тис. з них опинилися за тюремними ґратами. У країні запроваджено воєнний стан.

А втім, ЦК БКП не без підштовхування ззовні вирішив не відступати й продовжив підготовку до повстання, яке розпочалось 23 вересня. Для його керівництва було створено Головний військово-революційний комітет. Найбільш масовою й запеклою виявилась боротьба у північно-західній Болгарії, де її очолили прибулі уповноважені ВККІ. Тут центром повстання стало місто Фердінанд. Взагалі, нову владу повстанці встановили у 8 містах і 440 селах країни. Але перетворити повстання на загальнонаціональне організатори, внаслідок багатьох причин, не зуміли. Широкі народні маси залишилися байдужими до незрозумілих лозунгів болгарських комуністів, зокрема відносно робітничо-селянського уряду.

Недостатня організаційна й військова підготовка повстання, яке виявилось однією із спроб реалізації на практиці комінтернівської доктрини світової пролетарської революції, а також запобіжні заходи центральної влади, мобілізація проти повстанців практично всіх сил і резервів правлячого режиму дозволило уряду О.Цанкова наприкінці вересня розгромити осередки опору. У ході каральних акцій спеціальних «шпіцкоманд» загинуло близько 5 тис. чоловік, 15 тис. опинилися за тюремними ґратами й піддані тортурам.

Болгарія в середині й другій половині 20-х років

Після розправи з учасниками вересневого повстання, намагаючись розрядити внутрішню напругу в суспільстві, уряд О.Цанкова пішов на відновлення парламентської практики. Вибори до Народних зборів (листопад 1923 р.) засвідчили переконливу перемогу проурядової коаліції Демократичної змови й соціал-демократів, що отримали майже дві третини голосів виборців. Представництво комуністів і «землеробів» у парламенті багатократно зменшилося.

Хоча новообраний парламент формально зберіг свої повноваження, його діяльність спрямовувалась позаконституційним Конвентом через депутатів від Військової ліги, яку очолювали І.Вилков і К.Георгієв. Шляхом прямого тиску на парламентарів військові забезпечували прийняття парламентом необхідних їм рішень. Так було прийнято закон про захист держави (квітень 1924 р.), яким комуністична агітація оголошувалась державним злочином. Свою діяльність припинили компартія, комсомол, ліве крило БЗНС, профспілки. Невдалий терористичний акт комуністів у квітні 1925 р. проти керівників держави влада використала для нових розправ з ліворадикальними силами. У країні було запроваджено воєнний стан, вироки надзвичайних трибуналів виконувались без суду й слідства. *«Країною жаху»* назвав тодішню Болгарію французький письменник А.Барбюс.

Для середини 20-х років характерне пожвавлення економічного розвитку, неоднакове у різних галузях болгарської економіки. В аграрному секторі досягнуто довоєнного рівня виробництва. Розпочався процес переходу від екстенсивного зерновиробництва до вирощування технічних культур. А втім, сільське господарство продовжувало базуватись на відсталій техніці. Важким тягарем залишалась роздрібненість селянських господарств та земельний голод, що посилювався за рахунок напливу біженців з Македонії, Добруджі і Фракії.

Завдяки протекціоністській політиці уряду успішно розвивалась промисловість і зовнішня торгівля. Інші привілеї болгарському капіталу дозволяли нарощувати господарські потужності. За період 1923-1929 рр. промислове виробництво зросло майже на 90%, що засвідчило більш високі темпи зростання виробництва, ніж в більшості країн континенту. Особлива увага владних структур приділя-

лась підприємствам державного сектора. Позитивним фактором був приплив іноземних капіталів у болгарську економіку. Відбувся процес картелювання. У цілому, в другій половині 20-х років визначився курс на часткову індустріалізацію Болгарії. Проте помітну роль в економіці продовжувало відігравати ремісництво, частка якого у національному прибутку перевищувала індустріальні галузі. Крім того, переважно розвивались традиційні галузі легкої промисловості (харчова, тютюнова, текстильна).

Успіхи економічного розвитку Болгарії певною мірою слід віднести і на рахунок уряду, що прийшов до влади в січні 1926 р. Його очолив авторитетний спеціаліст з господарських і фінансових питань А.Ляпчев, який відразу відмежувався від крайнощів попередників. Запропонована ним програма «умиротворення» передбачала не лише серію заходів економічного оздоровлення країни, але й враховувала назрілі потреби лібералізації політичного режиму. Було амністовано політв'язнів, дозволено діяльність профспілок і політичних організацій робітників. Це дозволило кандидатам опозиційних партій отримати на парламентських виборах у травні 1927 р. близько 54% голосів виборців. Однак створити кабінет широкої коаліції опозиційні сили не змогли.

Надзвичайної гостроти в другій половині 20-х років набули зовнішньополітичні проблеми, пов'язані із зростанням ролі Італії на Балканському півострові. Тут об'єктом можливої агресії Муссоліні вбачав Югославію і задля створення труднощів на її східних кордонах нав'язував свою підтримку Болгарії, фінансував ВМРО, активні дії якої постійно дестабілізували ситуацію в регіоні.

Наприкінці 1928 р. в Болгарії загострилось протистояння «*буржуазія-пролетаріат*», викликане посиленням соціального гніту внаслідок масштабних процесів раціоналізації і модернізації виробництва. Тривалість робочого дня на більшості підприємств країни зросла до 10-11 годин, в той час як заробітна плата забезпечувала прожитковий мінімум лише наполовину. Це стало основою масового руху болгарських пролетарів за свої права, їх продовженням стала участь болгарських трудящих в загальнонаціональних акціях на відзначення 10-ї річниці підписання обтяжливого для країни Нейського договору, що проходили під лозунгами скасування репараційних платежів та військових статей договору і засвідчили зростаюче невдоволення політикою уряду та початок кризи режиму Демократичної змови.

У роки економічної депресії і стабілізації

Економічні потрясіння кінця 20-х років разом із невдалими антикризовими заходами кабінету А.Ляпчева, внутрішній розлад в уряді остаточно підірвали авторитет Демократичної змови. Цим вдало скористались опозиційні сили, які утворили напередодні парламентських виборів, призначених на червень 1931 р., центристську коаліцію — *Народний блок*. Виборче об'єднання разом з лівими «землеробами» сформувала і БКП.

Результати голосування в день виборів засвідчили перемогу партій Народного блоку, які сформували коаліційний кабінет. Його очолив лідер демократів О.Малінов. Уряд Народного блоку провів дві політичні амністії, але не здійснив обіцяної напередодні виборів демократизації країни й неодноразово порушував конституційні норми. Продовжувалась політика дискримінації робітничих об'єднань, хоча інші урядові постанови передбачали впорядкування фонду допомоги безробітним, запровадження заходів по розширенню сфери зайнятості, контроль за дотриманням трудового законодавства.

Участь в уряді представників БЗНС сприяла здійсненню в 1931-1933 рр. ряду реформ, які загальмували процес масового розорення селянства. Зокрема, запроваджено розстрочку сплати боргів, які дещо скорочувалися, зупинено продаж землі за борги тощо. Політика надання допомоги селянству суперечила інтересам міської буржуазії і викликала гострі суперечки між партнерами по коаліції. Унаслідок цього діяльність кабінету була паралізована, хронічним явищем стала відсутність кворуму на засіданнях парламенту.

В умовах бездіяльності уряду в політичному житті Болгарії збільшувався вплив праворадикальних профашистських угруповань. Ще в 1929 р. болгарські чорносорочечники оголосили фашизм своєю ідеологією, а в 1932 р. розпочала діяльність *Націонал-соціалістична болгарська робітничка партія* і *Національна фашистська задруга*, що перебували під впливом небачених «успіхів» Муссоліні. Тоді ж О.Цанков на підвалинах Демократичної змови створив партію *Народний соціальний рух (НСР)*, яка проголосила себе партією середніх прошарків. Популістські обіцянки НСР сприяли зростанню лав партії, чисельність якої через рік досягла 100 тис. чоловік. Відновилась також діяльність антимонархічного *Тамного військового союзу (ТВС)* Д.Велчева. Деморалізований внутрішніми чварами, уряд не зміг протидіяти цим праворадикальним об'єднанням.

Урядова криза в травні 1934 р. була використана ТВС і політичною спілкою «Звено» з переважно інтелігентським складом. У ніч на 19 травня під їх керівництвом у Болгарії відбувся державний переворот. До влади прийшов новосформований кабінет на чолі з К.Георгієвим — лідером спілки «Звено». Наслідуючи Муссоліні, керівники перевороту започаткували «модернізацію» політичної системи, віддаючи перевагу військово-авторитарним зразкам типу італійської корпоративної системи.

Уряд діяв рішуче: призупинив дію Тирновської конституції, розпустив парламент, ліквідував обштинне самоврядування і заборонив діяльність політичних партій. Законодавчі функції опинились у руках виконавчої влади. Істотної перебудови зазнав державний апарат, в якому основне місце зайняла *Дирекція суспільного оновлення* із широким колом повноважень. Було розпочато гучномовну кампанію обробки громадської думки в дусі антидемократизму, антикомунізму і націоналізму. Поширювались різноманітні міфи відносно характеру нового режиму як єдиного захисника інтересів всіх верств болгарського суспільства.

Відбулась переорієнтація зовнішньої політики Болгарії, що стала на шлях зближення з Францією і Югославією. У зв'язку з цим, була розпущена антиюгославська ВМРО. У липні 1934 р. уряд К.Георгієва встановив дипломатичні відносини з Радянським Союзом, чим покладено було край антирадянському курсу кабінетів Демократичної змови. Цей крок болгарському керівництву підказувала зовнішньополітична ізоляція країни із створенням в лютому 1934 р. Балканської Антанти, до якої Болгарію не запросили.

Цар Борис і нові зміни в Болгарії

Відсутність широкої соціальної бази *«режиму 19 травня»*, протидія йому старих політичних партій обумовили слабкість уряду К.Георгієва. Спроба ж виконавчої влади обмежити прерогативи монархії, існування якої суперечило офіційним теоріям *«елітарності»* і *«компетентного правління»*, призвели до конфлікту з царем Борисом. Для усунення кабінету військових болгарський монарх застосував улюблений метод інтриганів — нацькування одних політичних угруповань на інші.

Заручившись підтримкою лідерів заборонених партій, Борис III відносно легко здобув перемогу. 22 січня 1935 р. уряд К.Георгієва пішов у відставку. На протязі наступних 18 місяців у Болгарії змінилось три кабінети, кожний наступний з яких ставав все більше залежним від волі монарха. За розгромом антимонархічної частини ТВС і забороною спілки «Звено» було проведено чистку генералітету й офіцерського складу болгарської армії. У країні встановлено авторитарно-монархічний режим, названий марксистською історіографією *монархо-фашистським*.

Відтепер протидія диктатурі монарха більшість політичних діячів пов'язували із можливим співробітництвом з БЗНС, що була найчисельнішою партією в країні. Це автоматично забезпечувало будь-якій коаліції політичну і соціальну підтримку та водночас позбавляло комуністів шансів на створення в Болгарії Народного фронту. Маневрування закінчилось у травні 1936 р., коли лідери БЗНС з рештків Демократичної змови, Соціал-Демократичної, Націонал-ліберальної і Радикальної партій сформували блок, названий «П'ятіркою». Але єдиним реальним результатом політичного демаршу опозиції стала обіцянка царя Бориса провести вибори до Народних зборів.

Побоюючись зміцнення авторитарного монархічного режиму, лідери «П'ятірки» та інших опозиційних сил пішли на співробітництво з комуністами і об'єднались наприкінці 1936 р. навколо меморандуму «*Всенародна вимога*». Головною вимогою об'єднаної опозиції до владних структур було відновлення Тирновської конституції та проведення на її основі парламентських виборів. Монархічний режим змушений був погодитись, але передбачлива реорганізація виборчої системи перетворила вибори до Народних зборів (березень 1938 р.) у суцільний фарс. Від демократичного об'єднання було обрано лише третину нових парламентарів, більшість з яких були членами БЗНС. Вибори завершили процес юридичного оформлення авторитарного режиму царя Бориса, надавши йому псевдодемократичного відтінку.

Формування нового режиму відбувалось в умовах помітного економічного погравлення, що розпочалось наприкінці 1935 р. У перебігу цих процесів держава намагалась відігравати роль регулятора господарського механізму. Їй належала монополія на експорт зерна, торгівлю тютюном, спиртом, сіллю. Законодавча база

створювала сприятливі умови для раціоналізації промислового виробництва, а протекціоністська політика дозволяла отримувати двохсот відсоткові прибутки. При відсутності міжнародної підтримки і слабкій соціальній базі правлячий режим на чолі з Борисом ІІІ всіяко стимулював державно-монополістичні форми господарювання, вважаючи їх стабілізуючим фактором розвитку національної економіки.

Внаслідок процесів концентрації невеличка група підприємств напередодні війни встановила контроль над 50% приватних капіталів у головних галузях національної промисловості і більшою половиною усього виробництва в них. Відбувалось також деяке зниження участі іноземних капіталів у економічному житті Болгарії та зміна його структури. Панівні позиції в економіці країни перейняли німецький та італійський капітали. Переорієнтації зазнала і зовнішньоекономічна сфера. У 1939 р. на частку Німеччини припадало близько 70% всього болгарського експорту та імпорту. Третій райх активно допомагав у переозброєнні болгарської армії.

Важливою зовнішньополітичною подією стало укладання в січні 1937 р. пакту про «вічну дружбу» між Болгарією і Югославією, що поклав край її політичній ізоляції на Балканах. Послабленню єдності Балканської Антанти з різних причин сприяли як Велика Британія, так і гітлерівська Німеччина. Продовженням цього курсу стало укладання в липні 1938 р. *Салонікської угоди* між Болгарією і країнами Балканського пакту, за яким сторони зобов'язувалися утримуватись від застосування сили у взаємних стосунках. Водночас скасовувались деякі статті Нейїського договору, і Болгарія отримувала право мати регулярну армію, що формувалась на основі загальної військової повинності.

Питання щодо подальшої зовнішньополітичної орієнтації Болгарії набуло важливого значення після укладання Мюнхенської угоди. Поляризація політичних сил призвела до розколу буржуазного табору стосовно територіальних вимог до Румунії і Греції, критики рішень Мюнхенської конференції, політики умиротворення західних демократій. До середини 1939 р. правлячий режим займався зондуванням позицій великих країн відносно болгарських територіальних і військових проблем, але не знаходив відповідей. Проте все більш окресленою ставала орієнтація царя Бориса та його уряду на гітлерівську Німеччину, з якою пов'язувалось

здійснення давньої мрії про створення «великої Болгарії» і встановлення панування на Балканах. Болгарський уряд двічі відхилив пропозицію СРСР укласти пакт про дружбу і взаємодопомогу.

Болгарія на початку Другої світової війни

15 вересня 1939 р. Болгарія офіційно проголосила про свій нейтралітет у військовому конфлікті, що розпочався на континенті. Однак цей крок болгарського уряду не відповідав стратегічним планам Німеччини, яка прагнула забезпечити собі плацдарм на Балканах. Посиливши тиск на Софію, гітлерівська дипломатія домоглася зміни болгарського уряду. У лютому 1940 р. новосформований кабінет очолив германофіл Б. Філов. При підтримці Берліна й Москви на користь Болгарії було вирішене питання про передачу їй Південної Добруджі, що зафіксував болгаро-румунський договір, підписаний 7 вересня 1940 р. Однак від пропозиції Радянського Союзу укласти двосторонній пакт про дружбу й взаємну допомогу Болгарія відмовилась.

Проголошений нейтралітет не зміг врятувати Болгарію від економічного і військово-політичного тиску з боку Німеччини. 1 березня 1941 р. уряд Б. Філова підписав у Відні договір про приєднання країни до Троїстого пакту. Того ж дня 680-тисячна німецька армія вступила на територію свого союзника, що стала плацдармом для дислокації німецьких військ. З нього у квітні 1941 р. був завданий удар по Греції та Югославії. На вимогу німецького військового командування болгарська армія забезпечувала охорону болгаро-турецького кордону, хоча в лютому 1941 р. було підписано договір про ненапад з Туреччиною. Із завершенням військами Третього райху балканських операцій Болгарії було дозволено вести свої дивізії в югославську Македонію, Західну Фракію і Помор'я, чим були вивільнені німецькі армії від виконання тут окупаційних функцій.

Болгарія, де були сильними проросійські симпатії, попри тиск нацистів зберегла дипломатичні відносини з Москвою, а болгарські війська не брали участі у військових операціях на Східному фронті. Проте 25 листопада 1941 р. Болгарія приєдналася до Антикомінтернівського пакту, а 13 грудня на вимогу Німеччини оголосила війну США й Англії.

У роки Другої світової війни активно, хоча не на користь Болгарії, розвивались болгаро-німецькі економічні відносини. Німецький капітал швидко захопив ключові позиції в болгарській економіці, а країна поступово перетворювалася на аграрно-сировинний придаток Третього райху. Величезні кошти витрачались на утримання в Болгарії німецьких військ.

Збройний опір фашизму

Із початком війни Німеччини проти СРСР за вказівкою Закордонного бюро ЦК БКП у Москві болгарські комуністи розпочали розгортання збройної боротьби проти гітлерівців і профашистського правлячого режиму, хоча ситуація в Болгарії була несприятливою для цього. Не було ніяких ознак політичної кризи, масових антифашистських і антиурядових настроїв. Як сателіт Німеччини, Болгарія була відносно мирним оазисом у палаючій Європі, а її становище помітно вирізнялось від окупованих райхом європейських країн. Тут зберігався власний державний апарат, гітлерівські війська на її території не виконували окупаційних функцій, а значні верстви суспільства були охоплені націоналістичною хвилею територіальних надбань. Використовуючи специфічну міжнародну кон'юнктуру, спекулюючи безкровним вирішенням національного питання й на тому, що Болгарія уникла жахів війни та окупації, цар Борис та його уряд змогли розширити свій вплив на значні кола населення.

Несприятливим фактором розгортання антифашистського Опору були й початкові перемоги гітлерівців на радянсько-німецькому фронті. Отже, беручи курс на збройну боротьбу, компартія виходила не з реалій внутрішньополітичної ситуації, а керувалась загальною лінією світового комуністичного руху, що розроблялась і спрямовувалась керівництвом Комінтерну.

24 червня 1941 р. ЦК БКП прийняв цілісну програму збройної боротьби. Передбачалось створення партизанських загонів та бойових груп для боротьби проти фашистів та проведення диверсій на підприємствах й транспорті. Завдяки зусиллям комуністів успіхом завершилось згуртування демократичних і патріотичних сил суспільства у створеному влітку 1942 р. *Вітчизняному фронті (ВФ)*. До нього ввійшли ліві і центрис-

тські політичні сили: компартія, ліве крило соціал-демократів, БЗНС та група «Звено».

В якості першочергових завдань ВФ ставив звільнення Болгарії від фашизму, вступ в антигітлерівську коаліцію, забезпечення національних інтересів болгарського народу і добросусідські відносини з іншими балканськими народами, встановлення в країні народної влади. Що розумілося під останнім пунктом було відомо, мабуть що, керівництву Закордонного бюро ЦК БКП. Саме його радіостанція «Христо Ботев» оголосила 17 липня 1942 р. програму ВФ, складену багаторічним керівником Комінтерну болгариним Г.Димитровим.

Згуртування патріотичних і антифашистських сил у лавах ВФ дало поштовх для розгортання руху Опору на території Болгарії. За даними болгарської військової розвідки, в 1943 р. близько 12% чоловічого населення країни було пов'язано з партизанським рухом і ВФ. Була створена *Народно-визвольна повстанська армія*, партизанські загони якої своїми діями охопили територію всієї країни. Фактично всередині країни утворився внутрішній фронт окупантам та колабораціоністському режиму правлячої кліки.

Відступ німецьких військ на Східному фронті, капітуляція фашистської Італії та загадкова смерть царя Бориса III після повернення із аудієнції у Гітлера прискорили назрівання політичної кризи в Болгарії. За малолітством наступника болгарського престолу Симеона II була створена Регентська рада в складі князя Кирила, Б.Філова та генерала Н.Міхова. Новий уряд очолив поміркований політик Д.Божилів. Двозначність зовнішньої політики, як і провал спроб зупинити наростання політичної кризи і протидіяти руху Опору — все це призвело до падіння цього кабінету.

1 червня 1944 р. Регентська рада передала управління країною новому кабінету міністрів на чолі з І.Багряновим. Навколо нового уряду тимчасово об'єдналась правляча верхівка, частина нефашистських буржуазних кіл, представники ліберальної опозиції. Проголосивши принцип «ні з цими, ні з тими» уряд І.Багрянова розраховував на можливий конфлікт між партнерами по антигітлерівській коаліції, що могло б відтіснити таким чином СРСР від вирішення балканських проблем. Водночас не розривались відносини з Берліном.

Прихід до влади Вітчизняного фронту

Наприкінці літа 1944 р., внаслідок Яссько-Кишинівської операції Червоної армії, загальна обстановка на Балканах різко змінилась на користь Об'єднаних націй. Болгарське керівництво спішно зондувало можливість появи в Болгарії американських та англійських військ. Однак уряди Великої Британії і США не мали бажання ускладнювати відносини з Москвою та послаблювати антигітлерівську коаліцію.

Після відмови уряду І.Багрянова передати владу в руки ВФ у країні розпочалась підготовка збройного повстання, яка відбувалась за умов виходу радянських військ на болгарські кордони. Спробою розв'язати політичну кризу згідно планів ліберальної опозиції стало створення 2 вересня буржуазно-демократичного кабінету на чолі з лідером правого крила БЗНС К.Муравієвим. Але новий уряд проігнорував вимогу Об'єднаних націй про розрив відносин з Німеччиною, заявивши лише про нейтралітет Болгарії.

5 вересня 1944 р. Радянський Союз оголосив війну Болгарії, а 8 вересня війська 3 Українського фронту під командуванням маршала Ф.Толбухіна форсували Дунай і вступили на територію країни. Болгарська армія опору не чинила. Населення зустрічало радянські війська оркестрами та квітами.

Становище монархічного режиму було критичним. А тому повстання 9 вересня в Софії, що відбулося під антифашистськими, загальнодемократичними гаслами ВФ, перемогло дуже швидко. Уряд К.Муравієва було повалено. Того ж дня К.Георгієв — лідер групи «Звено», що представляла патріотичне офіцерство болгарської армії та ліберальну буржуазію, — сформував уряд Вітчизняного фронту. Ключові міністерства — внутрішніх справ та юстиції — очолили комуністи, але деякий час вони тримались в тіні, враховуючи складне міжнародне становище Болгарії.

На місцях влада опинилась в руках комітетів ВФ, які стали фактичними органами нової влади. Вирішальну роль у цих комітетах відігравали комуністи й члени прокомуністичної Робітничої молодіжної спілки. На кінець 1944 р. в Болгарії було остаточно встановлено режим Вітчизняного фронту, що започаткував у країні кардинальні перетворення комуністичного характеру.

РОЗДІЛ V

ВЕЛИКА БРИТАНІЯ В 1918-1945 рр.

I. АНГЛІЯ В ПЕРШІ ПІСЛЯВОЄННІ РОКИ

Наслідки Першої світової війни для Англії.

Економічне та політичне становище після війни

Велика Британія домоглася цілей, які ставила у війні: Німеччина перестала бути головним конкурентом і ворогом, до неї перейшла значна частина німецьких колоній. Проте перемога дісталася нелегко. Англія вийшла з війни ослабленою. Війна коштувала їй 10 млрд. ф.ст. З кредитора країна перетворилася в боржника. Лише заборгованість США досягла 850 млн. ф.ст. (4 млрд. дол.). А внутрішній борг уряду сягав 8 млрд. ф.с. Людські втрати складали 750 тис. убитими і 1,7 млн. пораненими. Англія втратила близько третини національного багатства, 40% торгового флоту, закордонні капіталовкладення знизилися на 25%. Випуск промислової продукції скоротився на 20%, виросла залежність Англії від імпорту сировини і продовольства, а експорт, навпаки, скоротився вдвічі. Англія або втратила частину довоєнних ринків, або її обійшли більш спритні конкуренти, якими в роки війни стали також її домініони. Змінилася ситуація в колоніях. Там виросла промисловість, зміцніла національна самосвідомість народів колоній, що віщувало про майбутню кризу Британської колоніальної імперії.

Економічні труднощі спричинили загострення соціальної напруженості. 1919 року страйковою боротьбою було охоплено більше 2 млн. чол. Основні вимоги зводилися до збільшення заробітної плати, скорочення робочого тижня, відновлення прав профспілок. Найбільш активно діяли гірники. Крім іншого, вони висунули вимогу націоналізації шахт і запровадження робітничого контролю над ними. Гірникам вдалося досягти підвищення зарплати і введення 7-год. робочого дня. Уряд змушений був також надати право голосу для чоловіків віком від 21 року та жінок 30 років, запровадити

обов'язкове навчання дітей до 14 років. 1920 року з різних крайніх радикальних лівих груп утворилася *Комуністична партія Великої Британії (КПВВ)*.

Уряд, наляканий масштабними страйками і можливим хаосом більшовицького типу, вдався до політики *ліберального реформізму* (між іншим, англійський реформізм започаткувався ще у XVII ст.). Для здійснення реформ, які широко рекламувалися, було створено міністерство реконструкції.

Посилення тенденцій в бік ліберального реформізму й зміни в соціальному становищі загалом після війни викликали перегрупування політичних сил в англійській двопартійній системі. Ліберальна партія розкололася на два угруповання — Ллойд Джорджа та Асквіта. Її місце в двопартійній системі зайняла *Лейбористська партія*, яка з її робітничою основою, органічним зв'язком з тред-юніонами, широкою соціальною базою серед трудящих, постійною націленістю на реформи, зваженим підходом до сфери політики та соціальної сфери більш відповідає вимогам післявоєнного часу, ніж *Ліберальна партія*, що в нових умовах втратила своє обличчя захисника середнього класу. Не випадково уже 1918 р. разом з консерваторами вона утворила єдиний блок, який знаходився при владі до 1922 р. Однак це не означало, що Ліберальна партія повністю зійшла з політичної арени, оскільки її ідейна основа — лібералізм — продовжував благодійно впливати на британське суспільне життя, в тому числі й на державну політику, а його практична реалізація служила зміцненню й поглибленню демократії у Великій Британії. Лібералізм позитивно впливав на обидві політичні сили — лейборизм і консерватизм, які виборювали право бути біля керма державної машини у міжвоєнний період. Економіст із світовим іменем ліберал Кейнс якось влучно замітив, що *«ліберали, втративши здатність завойовувати політичну владу, стали постачати консервативну партію «найкращими умами і характерами», а лейбористів — ідеями»*.

На цей час Лейбористська партія уже готова була зайняти місце одного з двох головних суб'єктів двопартійної системи. В її рядах уже нараховувалося 3,5 мільйона членів. Прийнятий в лютому 1918 р. статут Лейбористської партії вперше запроваджував поряд з колективним також індивідуальне членство. Партія, що виросла з політизованого крила *Британського конгресу тред-*

юніонів (БКТ), відкривала в свої ряди дорогу реформістам з різних соціальних верств. Статут віддавав данину й ейфоричним настроям люмпенізованих груп населення. В 4 пункті III розділу «Цілі партії» проголошувалось, як головна мета, досягнення «*суспільної власності на засоби виробництва і найкращої системи народного управління і контролю в кожній галузі промисловості та кожному виді послуг*». Негативний резонанс в англійському суспільстві на подібні заяви про наміри змусив лейбористів того ж року пом'якшити свою категоричність щодо приватної власності. У програмі «*Праця і новий соціальний порядок*» підкреслювалася бажаність націоналізації за «*справедливу винагороду*». У загальній формі програма закликала до державного регулювання економіки, поглиблення соціального законодавства та дальшої демократизації країни. Треба сказати, що пропозиції лейбористів відповідали духу часу. Це підтвердили парламентські вибори, що відбулися наприкінці 1918 р. Лейбористи отримали 2,5 млн. голосів і 60 місць в палаті громад. Але для перемоги це було недостатньо. Коаліція консерваторів з лібералами отримала 484 місця із 707. Уряд з консерваторів та лібералів сформував Девід Ллойд Джордж.

Внутрішня та зовнішня політика кабінету Ллойд Джорджа

Після завершення війни в економіці Англії наступило короткочасне пожвавлення. Однак післявоєнний попит на споживчі товари обганяв ріст виробництва, і на квітень 1920 р. ціни в середньому виросли в 2,5 рази порівняно з рівнем 1913 р.

Уряд Ллойд Джорджа, прагнучи стимулювати ріст виробництва, взяв курс на демонтаж величезного військового механізму державно-монополістичного регулювання капіталістичного господарства Англії. Проте повного повороту до довоєнного становища не сталося. Не дивлячись на продаж приватним особам значної кількості державних військових заводів, держава на початку 20-х років мала їх вчетверо більше, ніж до війни. Що повної відмови від державного регулювання не могло бути, свідчить той факт, що уряд, знявши державний контроль над залізницями, знову частково ввів його, об'єднавши 1921 року залізничні компанії в чотири регіональні групи.

Особливо розширилась соціальна політика уряду. Держава стала брати участь в допомозі безробітним, житловому будівництві, розгортанні системи народної освіти.

Проте уряду не вдалося подолати післявоєнні труднощі. Збільшення безробіття за рахунок демобілізації 4 млн. військовослужбовців, низька платоспроможність внаслідок цього населення призвели до першої післявоєнної кризи, що почалася восени 1920 р. На весну 1921 р. обсяг промислового виробництва склав лише 2/3 довоєнного, на 1/3 скоротився експорт. У 1922-1923 рр. в економіці наступив застій.

Метою зовнішньої політики Ллойд Джорджа було відновлення лідируючої ролі Англії у світі. Важливим моментом цього плану стала боротьба проти російського більшовизму. Найбільш інтенсивна участь Великої Британії в боротьбі проти радянської Росії приходить на 1919-1920 рр. Однак послати власні великі військові контингенти на територію радянської Росії Ллойд Джордж, який був переконаним противником радянської влади, не наважився не тому, що нібито англійський народ палко вітав комуністичний переворот у Росії, а тому, що англійцям набридла війна, ніхто після страшної бойні 1914-1918 рр. не хотів помирати, по Європі котилася могутня хвиля пацифізму.

Уже в 1921 р. у політиці Ллойд Джорджа стосовно до Росії верх взяли «вічні інтереси». 16 березня 1921 р. англо-радянські переговори завершилися підписанням торгової угоди. На інших напрямках міжнародної політики британські справи йшли з перемінним успіхом. Якщо у Версалі святкувала перемогу британська дипломатія, то у Вашингтоні англійцям довелося відступити на користь США, фактично відмовившись від своєї морської першості.

Проблемою для Англії став все міцніючий потяг британських колоній до незалежності, особливо тих, що ще до війни отримали статус домініону. Вони прагнули йти далі — оформити свою повну незалежність. Щоб пом'якшити ситуацію, метрополія змушена була до поступок. 1923 року англійські домініони — Канада, Австралія, Південно-Африканський Союз — отримали право самостійно укладати договори з іноземними державами. Однак це повністю не задовольнило прагнення до незалежності. Особливо неспокійною виявилася у післявоєнний період найбільша англійська колонія — Індія. Політика прямика (надання індійським верхам

права участі в роботі адміністративних органів влади) і батога (закон про розширення прав британських каральних органів у колоніях, розстріл британськими військами в квітні 1919 р. мітингу в Амрітсарі) не зупинили визвольні змагання індійського народу. Про ослаблення Британської імперії свідчило й надання англійською короною в грудні 1922 р. незалежності Єгипту.

Проте найбільш складним для Ллойд Джорджа стало ірландське питання. Боротьбою ірландського народу за незалежність керувала партія *Шин фейн* («шин фейн» — «ми самі»). Її метою було створення Ірландської республіки. На парламентських виборах 1918 р. республіканці — прихильники незалежності — отримали майже 3/4 всіх місць, наданих Ірландії. У січні 1919 р. ці депутати палати громад зібралися в Дубліні і проголосили Ірландію республікою. Лідер шинфейнерів де Валера став її президентом. Створювались державний апарат і республіканська армія.

На придушення Ірландської республіки Англія кинула збройні сили. Три роки йшла війна. І лише в грудні 1921 р. уряд Ллойд Джорджа підписав в Лондоні договір, що передбачав розчленування Ірландії. Її південна частина в складі 26 графств утворила Ірландську вільну державу з правами домініону. А шість індустріально-розвинутих північно-східних графств (Ольстер) були приєднані до Великої Британії. Громадянська війна в Ірландії, що вибухнула між прихильниками компромісу з метрополією (праве крило Шин фейна на чолі з Гріффітсом) і лівими шинфейнерами (де Валера), які не визнали договору 1921 р., 1923 року завершилася безрезультатно.

У 1922 р., зігравши в соціальному плані роль післявоєнного буфера, уряд Ллойд-Джорджа виконав своє історичне завдання. У жовтні цього ж року консерватори розірвали коаліцію з лібералами і, отримавши перемогу на парламентських виборах, сформували однопартійний уряд, який спочатку очолив Е.Бонар-Лоу, а в травні 1923 р. його змінив Стенлі Болдуїн. Діяльність уряду Болдуїна завершує фазу становлення внутрі- та зовнішньополітичного курсу Великої Британії у післявоєнні роки.

II. АНГЛІЯ В ПЕРІОД СТАБІЛІЗАЦІЇ

Особливості стабілізації у Великій Британії

Післявоєнна стабілізація, що наступила 1924 року на європейському континенті після важких і бурхливих перших післявоєнних років, мала в Англії свої особливості.

По-перше, через надмірний вивіз капіталу англійськими фінансовими магнатами галузі важкої промисловості (вугледобувна, металургійна, машинобудівна) відставали в технічній оснащеності від своїх зарубіжних конкурентів (на початок 20-х років в Англії було механізовано всього 20% вуглевидобутку, а в США у той час 70%. Устаткування текстильних фабрик було 40-50 річної давності), розвивалися повільніше і негативно впливали на розвиток інших галузей. Це одна з причин уповільнення промислового розвитку Англії порівняно з іншими розвинутими країнами світу.

По-друге, втрата Англією в період війни значної частини своїх інвестицій і економічне посилення конкурентів, насамперед США, навіть у фінансовій сфері відсували Англію на задній план. Біржі Нью-Йорка та Амстердама тіснили лондонський Сіті в сфері міжнародних фінансових операцій.

По-третє, колишні прибутки від фрахту внаслідок загально-го збільшення кількості транспортних суден у світі та їх незавантаженості різко знизилися, що створювало хронічний дефіцит платіжного балансу Англії.

По-четверте, швидко розвивалися новітні галузі (авто- і авіабудування, електротехніка, хімічна промисловість), а показники в старих галузях (текстильне виробництво, суднобудування, видобуток кам'яного вугілля, виробництво чавуну і сталі) поступалися цифрам довоєнного періоду.

У загальному ж обсяг промислового виробництва Великої Британії на 1929 р. склав 100,6% до рівня 1913 р. Вказані труднощі супроводжувались зростанням безробіття, складною соціальною ситуацією. У таких умовах росла популярність лейборизму, націленого на пошук реформаторського виходу із становища.

Перший лейбористський уряд

Вибори 1923 р. в палату громад спровокували консерватори, плануючи ввести протекціоністські тарифи і з їх допомогою покращити економічне становище країни та зміцнити власний авторитет. Після виборів виявилось, що ні одна з трьох партій (консерватори, ліберали, лейбористи) не здатна була самостійно сформувати уряд. Лейбористам не вистачало мандатів, а консерватори і ліберали не зуміли домовитися про створення коаліційного уряду. А в коаліцію з лейбористами не бажали вступати ні консерватори, ні ліберали. Однак правлячі кола Великої Британії не могли нехтувати ріст популярності лейбористів. Випробувати лейбористів в ділі нічим особливим не загрожувало існуючому порядку. Небажані кроки лейбористів у будь-який час могли бути заблоковані силами консерваторів і лібералів у палаті громад. Та й самі лейбористи були далекі від радикальних і невиважених кроків у політиці та економіці. *«Справжня демократія, – заявляв один із засновників і лідерів Лейбористської партії Рамсей Макдональд, – завойовується не на барикадах, а на виборчих дільницях».*

23 січня 1924 р. Рамсей Макдональд сформував перший лейбористський уряд. До його складу увійшли навіть кілька лордів, які не були членами Лейбористської партії. Перші заходи уряду були здійснені в інтересах трудящих: збільшені виплати допомоги безробітним, підвищені пенсії літнім робітникам та інвалідам, виділено державні субсидії на житлове будівництво. Однак інші передвиборні обіцянки — знизити безробіття, націоналізувати шахти та електростанції, погасити державний борг через збільшення податків на капітал — виявилися звичайним популізмом. І це було не просто небажанням. Такі заходи в кінцевому результаті погіршили б становище в економіці і рівень життя не піднявся б, а навпаки, знизився. Виправдовуючи свою діяльність, лейбористи заявляли, що їх партія є *«альтернативою водночас і реакції і революції»*. До зваженості та реалізму слід віднести й заходи у зовнішній політиці. Англія 1 лютого 1924 р. визнала де-юре СРСР. Англійських бізнесменів вабив величезний російський ринок. 8 серпня 1924 р. в цьому плані був підписаний договір з СРСР. Підтримка плану Дауеса Англією була цілком оправданою. Колоніальна політика

лейбористів нічим особливим не відрізнялася від політики попередніх консервативно-ліберальних і консервативних урядів.

Серед значної кількості трудящих, які помилково розглядали прихід лейбористів як одночасне і негайне покращення їх життя, зріло незадоволення політикою уряду Макдональда. Англійські комуністи, спираючись на підтримку ВКП(б) та Комінтерну, намагалися використати це і створити в країні ситуацію для захоплення влади. Про це свідчили факти. Так, редактор комуністичної газети «*Уоркерс уїклі*» Джон Кемпбелл закликав солдатів не виконувати наказу своїх командирів. Кемпбелл був заарештований, але незабаром відпущений, що консерватори та ліберали не забарилися оцінити як бездіяльність і потакання антидержавним виступам і зажадали розслідування діяльності кабінету. Маса у вогонь підлив так званий лист Комінтерну («*лист Зінов'єва*»), який, на думку консерваторів, був директивою англійським комуністам на створення партійних осередків в армії і на флоті і підготовку збройного повстання. Навколо листа і досі не вщухають суперечки серед істориків, оскільки спростувати або доказати його справжність досить складно. Однак лист вніс неспокій в англо-радянські стосунки. Уряд Макдональда обмежився нотою протесту радянському повпредству в Лондоні. Консерватори знову ж таки звинуватили уряд в халатній бездіяльності і заговорили про підступи комунізму в Англії. Маса представників середнього класу, налякані небезпекою комунізму, хитнулися вправо. Уряд Макдональда, щоб остаточно не дискредитувати себе, 9 жовтня 1924 р. подав до відставки, аби запевнити англійську громадськість в своїй абсолютній непричетності до комунізму і повністю дистанціюватися від нього. На наступному з'їзді лейбористи провели рішення про заборону прийому комуністів в Лейбористську партію в колективному та індивідуальному порядку. Рішуча позиція лейбористів на всі спроби комуністичної партії вступити в її ряди визначалася не тільки протилежністю цілей і завдань програм обох партій, але й тою метою, яку переслідувала КПВБ: розвалити лейборизм, охопити своїм впливом лейбористський електорат і з його допомогою в'їхати у владні апартаменти.

На виборах 29 жовтня 1924 р. консерватори здобули перемогу, отримавши 415 місць з 615. Створений у листопаді уряд знову очолив Стенлі Болдуїн.

Загальний страйк 1926 р.

Одним з важливих заходів стабілізації в економіці уряд С. Болдуїна бачив у поверненні до золотого стандарту фунта стерлінгів на рівні його довоєнного паритету з долларом (1 ф.ст. — 4,86 дол.), що й було зроблено навесні 1925 р. міністром фінансів У. Черчиллем. Здійснення такого заходу дало б суттєвий приріст прибутків Великої Британії від зарубіжних інвестицій і міжнародних банківських операцій. При сприятливій ситуації англійські банки могли б стати фінансовим лідером світу. Відомий англійський економіст Кейнс прийшов до висновку, що ціни на англійські товари внаслідок цього піднімуться на світовому ринку на 12%. Так воно й сталося. Вихід був у зниженні собівартості продукції. Однак шлях був вибраний простий — за рахунок заробітної плати, що могло викликати гострий соціальний конфлікт. Улітку 1925 р. Болдуїн заявив, що робітники повинні погодитися на зниження зарплати, щоб «*поставити промисловість на ноги*». Вирішено було почати з гірників. У середині 1925 р. шахтовласники зажадали від Федерації гірників згоди на скорочення заробітної плати, збільшення тривалості робочого дня і введення порайонної системи колективних договорів. У випадку відмови погрожували з 1 серпня локаутом. Однак шахтарі не відступили. Їх підтримали транспортники, залізничники, машинобудівники. На їх боці виступила навіть Генрада БКТ. Конфлікт загрожував паралізувати все господарське життя країни, а тому уряд змушений був втрутитися. У п'ятницю 31 липня він надав шахтовласникам субсидії на суму 24 млн. ф.с. для підтримки зарплати гірників на попередньому рівні протягом 9 місяців. Таким чином, зіткнення було лише відстрочено, але не усунуто.

Усі 9 місяців уряд готувався: були створені 5-місячні запаси вугілля, команди добровольців-штрейкбрехерів загальною чисельністю близько 75 тис. чол., а Генрада БКТ шукала компромісне рішення. 30 квітня 1926 р., коли були вичерпані державні субсидії, вуглепромисловці оголосили локаут (закриття шахт), шахтарі почали страйк, а уряд запровадив надзвичайний стан. 4 травня почався перший в історії Англії загальний страйк шахтарів, залізничників, машинобудівників, транспортників. Кількість його учасників разом із сім'ями складала 18 млн. осіб. У деяких місцях страйкові комітети, що виникали, стали політизуватися —

здійснювати деякі функції влади. Виконуючи установки Комінтерну, керівництво англійської компартії ще в січні 1926 р. взяло курс *«на перетворення загального страйку в непереборний наступ, який повинен остаточно повалити владу капіталу»*. Орган компартії «Уоркерс манслі» не раз закликав пролетаріат *«до завоювання державної влади»*. А Генрада БКТ, яка взяла на себе керівництво страйками, намагалася утримати страйкові комітети в межах економічної боротьби. Така поведінка БКТ була цілком оправдана: хаос і сум'яття могли зіграти на руку тільки крайнім лівим. Звучали не тільки вимоги відставки кабінету Болдуїна і створення лейбористського уряду, але й лунали гасла націоналізації шахт і запровадження робітничого контролю над ними. Тред-юніонізм був проти всіх дій, які виходили за межі ідеології й практики класового співробітництва. Артур Гендерсон справедливо говорив: *«Якщо незаконними засобами нав'язати країні політику частини суспільства, а може бути і його меншості, — то це призведе до ліквідації парламентської форми правління і насамкінець може знищити всі наші конституційні свободи»*. А тому, використавши весь свій вплив, Генрада 12 травня 1926 р. оголосила про закінчення страйку. Машинобудівники, транспортники, залізничники підкорилися заклику Генради. Гірники продовжували боротьбу ще цілих сім місяців, і лише 30 листопада 1926 р. припинили страйк.

Загальний страйк 1926 р. не може бути оцінений однозначно. З одного боку, він продемонстрував силу і згуртованість профспілок — з другого боку, показав, що насувні проблеми вирішуються не на вулиці, а шляхом вдосконалення виробництва і соціальної політики. Страйк, загостривши в цілому ситуацію в країні, погіршив становище найманої робочої сили. Перемога влади вилася в цілий ряд суворих заходів в галузі трудових відносин щодо найманої праці та її організацій.

Політика консервативного уряду С.Болдуїна

Заходи уряду С.Болдуїна, що здійснювалися після поразки загального страйку, ліквідували багато що з того, чого домоглися англійські трудящі за десятки, а то й сотні років. Галузевим профспілкам довелось погодитися на зниження заробітної платні, збільшення тривалості робочого дня з 7 до 8 год.

Уряд Болдуїна, прагнучи в майбутньому не допустити подібних ситуацій, в середині 1927 р. прийняв закон «Про конфлікти в промисловості та профспілки». Тред-юніонам категорично заборонялась організація та проведення загальних, страйків, а також трайків солідарності. Водночас закон кожного робітника надіслав правом вимагати від свого тред-юніону відшкодування тих втраг, яких він зазнав під час страйку. Це серйозно утруднювало ведення страйкової боротьби.

Уряд Болдуїна підтримував прагнення представників великого капіталу до громадянського миру та співпраці з лідерами профспілок та Лейбористської партії. У січні 1928 р. представники від керівництва БКТ та групи підприємців утворили комітет для сприяння реорганізації промисловості і регулювання відносин між підприємцями та робітниками. Очолив його один з великих підприємців голова Імперського хімічного тресту Альфред Монд. Мондизм став першою пробою пошуків громадянського миру і соціальної гармонії між роботодавцями і найманою працею. *Мондизм* — визнання того факту, що гідне життя досягається не страйками, а модернізацією виробництва та ростом продуктивності праці.

Певної видозміни після страйку набула й зовнішня політика. Посилився її антирадянський напрям. І на це були об'єктивні причини. У числі акцій, які були розцінені урядом Болдуїна як втручання у внутрішні справи Англії, була передача радянським урядом, нібито від імені гірників, значної суми англійським шахтарям (11,5 млн. рублів золотом). Англія розірвала дипломатичні стосунки з СРСР. Спроби Англії домогтися подібних кроків від інших країн, зокрема Франції та Німеччини, закінчилися невдало. Однак обмін різкими випадками зовсім не означав наростання небезпеки війни в цей час.

Гострі соціальні конфлікти, незадоволення мільйонів англійців жорсткими заходами консерваторів після загального страйку 1926 р. сприяли тому, що на виборах 1929 р. перемогу здобули лейбористи, отримавши 287 місць. У червні 1929 р. уряд вдруге сформував Р.Макдональд.

III. ЕКОНОМІЧНА КРИЗА 1929-1933 рр.

Англійська економіка в період кризи 1929-1933 рр.

Економічна криза в Англії почалася в першому кварталі 1930 р. і досягла своєї найвищої точки весною 1932 р., коли виробництво упало на 23% від рівня 1929 р. Однак такого розмаху, як у США та Німеччині, криза не набрала. Англійська промисловість і до цього розвивалася повільно. Найбільше постраждали старі, базові галузі. Так, виплавка чавуну і сталі скоротилася майже втриє, продукція суднобудування в 12 разів. На третину знизились ціни на сільськогосподарську продукцію, що загрожувало розоренням фермерів та орендарів. В 2 рази скоротився експорт. Утворився величезний дефіцит торгового балансу. Раніше він перекривався прибутками від зарубіжних інвестицій, міжнародних фінансових операцій та судових фрахтів. 1931 року витрати Англії вперше перевищили доходи на 110 млн. ф.ст. 1932 року кожний четвертий був без роботи.

Політика другого лейбористського уряду

Для другого уряду Макдональда найважливішим завданням було збільшення зайнятості і надання допомоги безробітним. У лейбористському уряді діяло міністерство по боротьбі з безробіттям. В обстановці кризи міністерство організувало громадські роботи, здійснювало переселення робітників з районів депресії в сільську місцевість, в домініони тощо. Однак результати його діяльності були досить скромні.

Деяко ефективнішим був прийнятий парламентом закон, що покращував систему страхування по безробіттю і розповсюджувався на осіб віком від 15 років.

З другого боку, соціальна політика лейбористського уряду сприймалася фінансовими та промисловими колами як така, що підривала соціальну та фінансову стійкість країни, як непродуктивна роздача засобів, що консервує кризу, поглиблює її. Реальна ситуація вимагала відкладення передвиборних обіцянок (переглянути відомий закон 1927 р. про профспілки, відновити 7-год.

робочий день для шахтарів тощо) і прийняття непопулярних заходів. Створена в грудні 1930 р. урядова комісія зайнялася напрацюванням рекомендацій для перегляду системи соціального страхування. Прийнятий на їх основі в серпні 1931 р. закон про «ненормальності у видачі страхових сум» позбавляв допомоги ряд категорій безробітних (сезонні робітники, особи без безперервного стажу роботи, зайняті неповний робочий день, заміжні жінки та інші). Економія від цього очікувалася в розмірі 5 млн. ф.ст. Одним із заходів в плані пошуку грошей стало відновлення 3 жовтня 1929 р. дипломатичних стосунків з СРСР. Від радянської сторони англійська промисловість чекала замовлень на 100 млн. ф.ст. Що це так, свідчить те, що в жовтні 1930 р. між Англією та Радянським Союзом була підписана тимчасова торгова угода.

У колоніальній політиці Великої Британії в роки кризи особливих змін не сталося. Однак економічно зміцнілі колонії, користуючись скрутним становищем метрополії, домоглися для себе важливих поступок в галузі політичної самостійності. Згідно прийнятого парламентом 1931 року Вестмінстерського статуту, закони, що видавалися в Англії, перестали бути обов'язковими для домініонів, а закони, прийняті в домініонах, не затверджувалися метрополією. У британському політичному лексиконі став вживатися термін «*Британська співдружність націй*».

«Національний уряд» та його діяльність

Заходи лейбористського уряду 1930 року не зупинили кризи. Навесні 1931 р. почався відтік іноземних короткострокових вкладів з банків лондонського Сіті. Почалась «втеча від фунта». Швидко танув золотий запас. Назрівав фінансовий крах країни. Банки вимагали від уряду рішучих заходів. У березні 1931 р. уряд Макдональда створює спеціальну комісію по «*національній економії*» на чолі з банкіром Дж.Меєм. Після 5 місяців роботи комісія, вивчивши ситуацію, запропонувала покрити 120 млн. ф.ст. дефіциту державного бюджету економією на допомозі безробітним та зниженні платні державним службовцям. Висновки комісії Мея, з одного боку, викликали бурю протесту англійських громадян, і готовність, з другого боку, Федерального резервного банку США надати чергову позику при умові виконання рекомендованих комісією заходів.

23 серпня 1931 р. при обговоренні питання про зниження на 10% допомоги безробітним лейбористський кабінет розколовся. За цей захід виступило 11 членів уряду, проти — 10. Макдональд заявив про відставку уряду.

Коаліційний уряд, сформований Р.Макдональдом з лейбористів, консерваторів і лібералів, отримав назву «*національний*». Ключові позиції в ньому зайняли консерватори. Макдональд та його прихильники, що нарекли себе націонал-лейбористами, були виключені з Лейбористської партії. Це була перша серйозна криза в Лейбористській партії. Наступні парламентські вибори 1931 р. підтвердили це. Лейбористи втратили 241 місце в парламенті порівняно з результатами виборів 1929 р. Це свідчило про нерішучість і неспроможність лейбористів, які розривалися між соціальними обіцянками і необхідністю жорстких заходів, управляти країною в умовах економічної кризи. «*Національна коаліція*» зібрала на виборах 14,5 млн. голосів і отримала 497 мандатів (з них 472 — належали консерваторам). Уряд знову очолив Макдональд. Перші його заходи були спрямовані на реалізацію рекомендацій комісії Мея. Допомога безробітним була скорочена на 10%, а в листопаді 1931 р. набрав чинності закон «*про перевірку нужденності*», що забороняв видачу допомоги тим, хто знаходився на утриманні своєї сім'ї. Восени 1931 р. скорочено платню службовцям, насамперед вчителям і військовим морякам. Моряки в шотландському порту Інвергордон відмовилися виконувати накази командування. На базу прибув сам Макдональд для переговорів з військовими моряками. Було знайдено компромісне рішення, що задовольнило обидві сторони. У тому ж 1931 р. відмінено золотий стандарт фунта стерлінгів. У 1931-1932 рр. прийнято низку законів про обкладення митом в розмірі не менше 10% всіх видів товарів, що ввозилися в Англію. Захист внутрішнього ринку від іноземної конкуренції позитивно подіяв на англійську промисловість і покращив платіжний баланс за рахунок скорочення імпорту. Водночас це було введенням протекціонізму. Надія зберегти вільну торгівлю в системі «*Британської співдружності націй*» реалізувалася лише частково. На імперській конференції в Оттаві (1932 р.) домініони погодилися тільки на незначне зниження митних тарифів, що отримало назву імперських преференцій, тобто вигідніших тарифів.

Заходи, здійснені «*національним урядом*», безумовно сприяли подоланню економічної кризи, з якої країна вийшла уже 1934 року.

Політика «національного уряду» в післякризовий період

Пожвавлення, що почалося в економіці 1932 року, торкнулося лише нових галузей — автомобільної, авіаційної, електротехнічної та хімічної промисловості. Запровадження протекціонізму створило на них кон'юнктуру всередині країни та в межах Британської співдружності. Старі ж галузі — текстильна, суднобудівна, вугільна — продовжували знаходитися в стані кризи. А тому пожвавлення просто перейшло в стан депресії, яка надовго затягнулася.

Виходу з кризи сприяла й переорієнтація капіталовкладень на внутрішній ринок. Порівняно з 1931 р. (89 млн. ф.ст.) у 1936 р. вони склали 217 млн. ф.ст. У другій половині 30-х років цьому сприяла також реалізація програми переозброєння, а також низький банківський кредит, що стимулювався урядом і становив не більше 2%. Внаслідок всіх цих заходів Англії вдалося збільшити експорт порівняно з 1929 р. і наполовину скоротити дефіцит платіжного балансу.

Через значні преференційні поставки сільськогосподарської продукції з країн Співдружності в гіршому становищі опинилися британські фермери. Уряд змушений був їх дотувати.

Таким чином, в період і після економічної кризи чітко простежується посилення державного регулювання, що свідчило про те, що Англія прийшла до такого рівня розвитку, коли індивідуалістичне стихійне господарство уже відживало свій вік.

Про роль і значення державного регулювання, що досить масштабно стало здійснюватися в Англії, свідчить те, що нова економічна криза, яка наступила в 1937 р., не була ні масштабною, ні руйнівною.

IV. АНГЛІЯ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 30-х років

Внутрішня політика «національного уряду» напередодні Другої світової війни. Ліберальний реформізм

Внутрішня і зовнішня політика «національного уряду» напередодні війни була спрямована на політичну та соціальну стабілізацію англійського суспільства. За специфічних обставин — обставин наростання небезпеки нової європейської війни, до чого значних зусиль приклали й керівні кола Великої Британії, цілком доречними були заходи в плані ліберального реформізму. Правда, англійський ліберальний реформізм 30-х років був яскраво вираженим соціальним реформізмом. Так 1934 року був прийнятий новий *Акт про страхування по безробіттю*, який упорядкував формування страхового фонду і виплату допомоги. У серпні 1938 р. в парламенті пройшов закон про запровадження тижневої оплачуваної відпустки. Це були важливі віхи на шляху дальшого формування соціальної політики на державному рівні.

Ріст профашистських і прокомуністичних настроїв (в 1932 р. з'явився *Британський союз фашистів* на чолі з О.Мослі, ще раніше в 1920 р. — КПВБ) в окремої, хоча і дуже незначної групи населення (комуністи і фашисти не мали в Англії ні політичної, ні соціальної основи) змушував британську демократію прийняти ряд запобіжних заходів, спрямованих на захист існуючого державного і суспільного ладу. 1934 року прийнято закон «*про підбурювання до заколоту*», що давав поліції право на проведення обшуку та арешти. Закон, насамперед, був направлений проти росту радикалізму в армії, куди, як відомо, завжди спрямовували свою діяльність і комуністи і фашисти. Закон про «*громадський порядок*», що набрав чинності 1937 року., наділяв органи громадського порядку правом обмежувати в разі потреби свободу слова, мітингів, зборів, процесій тощо. У цілому спрямований проти фашистів та комуністів, він використовувався дещо ширше.

Економічна стабілізація вплинула на зміни в уряді. У 1935 р. «*національний уряд*» очолив консерватор Болдуїн, оскільки виборці віддали перевагу консерваторам (387 мандатів). 154 місць

Лейбористської партії дозволили їй стати провідною партією опозиції.

Зовнішня політика напередодні війни

Центральне місце в діяльності англійських верхів з 1935 р. займає зовнішня політика, що було характерно й для англійського загалу в цілому. Проведений 1934 року «*плебісцит миру*», показав, що більшість з опитаних громадян Англії стоять за створення європейської системи колективної безпеки й ефективні санкції проти агресорів. Однак уряд Болдуїна, а особливо уряд Невіля Чемберлена, що змінив його 1937 року, діяли в цьому напрямі не кращим чином. Прагнення «національного уряду» зіптовхнути фашистську Німеччину і комуністичний Радянський Союз було настільки вузькоогоїстичним, що питання національної безпеки Англії були відсунуті на задній план. Разом з тим система колективної безпеки, ідея якої тоді витала в Європі, мала небагато шансів до реалізації. Для сталінського керівництва західна демократія була більшим ворогом, ніж німецький фашизм. А тому загравання англійської дипломатії з німецьким фашизмом можна розцінювати, як спроби не допустити союзу між комуністами і фашистами проти Заходу. Тут слід шукати витoki поступок Гітлеру. У червні 1935 р. Англія уклала з Німеччиною військово-морську угоду, яка дозволяла останній створити надводний флот у розмірі 35% тоннажу британського надводного флоту і підводних човнів у розмірі 45% підводного флоту Англії. Звідси нерішучість і нетвердість британської позиції щодо італійської агресії проти Ефіопії, політика невтручання в іспанські справи, млява реакція на японську політику в Китаї, байдужість щодо аншлюсу Австрії. І нарешті, участь Великої Британії в трагічній для європейського миру Мюнхенській угоді.

Така політика уряду Н. Чемберлена викликала серйозні тертя і незгоди в керівних верхах англійського істеблішменту. У лютому 1938 р. з посади міністра закордонних справ пішов А. Іден і його замісник лорд Кренборн. В опозиції до політики уряду опинилися видні консерватори Черчилль та Купер, а також лорд Сесіль. Розходження стосувалися не цілей зовнішньої політики, а методів їх досягнення. Означені політики вважали, що треба діяти обережно, не надто довіряти Гітлеру та Муссоліні.

Тільки захоплення Чехословаччини фашистською Німеччиною поклало початок пошуку оптимальних шляхів виходу з становища розв'язання війни. Уряд Чемберлена став спішно надавати гарантії Польщі, Румунії, Греції, вступив разом з Францією в переговори з СРСР.

1937 року загострився англо-ірландський конфлікт. Ірландський парламент прийняв конституцію, яка проголосила країну незалежною державою. 1938 року Англії нічого більше не залишалося, як визнати Ірландську республіку, припинити митну війну і вивести з її території свої війська. Проте досягнута угода узаконила розкол Ірландії, залишила Ольстер під владою британської корони. І надалі, прагнучи до зміцнення своєї колоніальної імперії, метрополія крок за кроком була вимушена відступати перед натиском національно-визвольного руху і нечисельних турбот по управлінню заморськими територіями. 1939 року англійський парламент приступив до обговорення нового білля, який ще більше розширяв повноваження генерал-губернатора Індії.

У цілому ж, до випробувань Другою світовою війною Англія підходила в сумнівах та суперечках у верхах, не готовою ні психологічно, ні матеріально до ведення великої війни.

V. АНГЛІЯ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Англія вступає у війну

Зобов'язана гарантіями Польщі, 3 вересня 1939 р. Англія оголосила війну Німеччині. Цей крок був водночас мужнім прийняттям виклику, кинутого фашизмом демократії, і крахом зовнішньої політики уряду Чемберлена. *«Це сумний день для всіх нас і найбільш сумний день для мене, — сказав прем'єр-міністр 3 вересня. — Все, задля чого я працював, все, на що я надіявся, все, у що я вірив протягом всього мого політичного життя, перетворилось у руїни»*. Війна для Англії, з точки зору боротьби демократичної країни проти фашистського режиму, була справедливою. Попередні довоєнні маневри англійської дипломатії, яка підштовхувала події в бік воєнного зіткнення двох тоталітарних режимів і їх взаємознищення, не виправдалися. Наївна віра, що саме таким чином можна позбутися фашизму і комунізму, підвела прагматичних і скрупульозних

в розрахунках англійців, а тому Англія 1939 року виявилася неготовою до великої європейської війни.

Прийняті напередодні війни заходи для зміцнення військової могутності виявилися вкрай недостатніми. У квітні 1938 р. уряд прийняв особливу програму переозброєння, так звану «*схему Л*», яка передбачала будівництво протягом двох найближчих років 12 тис. нових літаків. 400 літаків було замовлено в США. А тому англійська військова авіація була дещо в кращому становищі, ніж флот і сухопутна армія. Остання складалася з 5 дивізій (тільки одна з них механізована). З усього цього видно, що Англія не збиралася воювати на першому етапі війни, а до завершального, коли необхідно було продемонструвати силу противникам, вважалося, ще далеко і часу на ґрунтовну підготовку цілком достатньо.

Однак, коли стало очевидно, особливо після ліквідації незалежності Чехословаччини, що удар Гітлера на Захід найближчим часом не виключений, в квітні 1939 р. асигнування на озброєння були збільшені вдвічі. 15 квітня 1939 р. вперше в історії Англії запроваджена обов'язкова військова повинність. Невдовзі прийнято рішення про створення для дій на європейському континенті експедиційного корпусу в складі 19 піхотних і 2 кавалерійських дивізій.

Внутріполітичне становище Англії на початку війни

Ліберали і лейбористи схвалили оголошення війни і заявили про повну підтримку уряду. 8 вересня між консерваторами, лейбористами та лібералами було укладено «*політичне перемир'я*», учасники якого на час війни зобов'язалися «*не висувати кандидатів на вакантні місця, які є в даний час або можуть з'явитися, в палаті громад проти кандидатів, які призначаються тою партією, якій належить відповідне місце в палаті на момент, коли воно стає вакантним*». Передбачалось також, що протягом певного часу не повинні проводитися вибори в місцеві самоуправління і вакансії будуть заповнюватися шляхом кооптації. Тобто мова йшла про дотримання політичного статусу-кво, а по суті, усунення будь-якої політичної боротьби на період війни.

За «*політичним перемир'ям*» наступило «*економічне перемир'я*» — регулювання конфліктів між робітниками та підприємцями без

страйків. Спішно, у відповідності з ситуацією, створювалося законодавство адекватне воєнному часу. З метою *«забезпечення громадської безпеки, захисту країни, підтримання громадського порядку та ефективного ведення будь-якої війни»* ще наприкінці серпня 1939 р. прийнято *Акт про надзвичайні повноваження*, який наділяв уряд правом видавати оборонні приписи, що мали чинність закону.

Подальшим розвитком Акту був закон від 22 травня 1940 р., що встановлював контроль уряду над економічним життям країни, всіма людськими і матеріальними ресурсами. На основі означеного Акту міністр праці і національної повинності Е.Бевін 18 липня 1940 р. видав розпорядження 1305, згідно якого участь у страйках розглядалася як кримінальний злочин. Розпорядження не забороняло страйків, але обставляло їх такими умовностями, які, по суті, їх виключали.

У день, коли німецькі війська перейшли в наступ на Заході, 10 травня 1940 р. кабінет міністрів очолив У.Черчілль, видатний англійський державний діяч ХХ століття. У склад коаліційного уряду ввійшли 54 консерватори, 17 лейбористів, 4 ліберали, 4 націонал-ліберали, 4 націонал-лейбористи і 8 «незалежних». Слід зазначити: сформований уряд був високопрофесійний і здатний мобілізувати Англію на рішуче ведення війни, як того вимагав англійський загал. Проведені ним законодавчі акти створювали солідну основу для мобілізації потенціалу країни на боротьбу з агресором.

Формування англо-американського союзу

Велика Британія, що боролася, стала для США форпостом захисту від фашистської агресії. Для Англії ж без підтримки Сполучених Штатів перспективи на перемогу не було. Тісне зближення обох країн у боротьбі проти агресії стало неминучим, особливо після розгрому Франції в червні 1940 р. Уже 4 листопада 1939 р. конгрес США відмінив закон про нейтралітет, що давало Англії можливість купувати зброю в Сполучених Штатах. У червні 1940 р. США передали Англії більше 500 тис. гвинтівок, 42 тис. кулеметів, 895 польових гармат, 55 тис. автоматів Томпсона.

2 вересня 1940 р. підписано англо-американську угоду, за якою в обмін на 50 американських есмінців Англія надавала Сполуче-

ним Штатам можливість створювати на правах оренди на 99 років морські та повітряні бази на Ньюфаундленді, Бермудських та Багамських островах, Ямаїці, Сент-Люсії, Тринідаді, Антигуа і в Британській Гвіані. Подальшим кроком у зміцненні англо-американського блоку було прийняття конгресом США закону про ленд-ліз. Однак, найбільшою підтримкою Англії був вступ США у війну безпосередньо.

Збройні сили та економіка Англії в роки війни

Після катастрофи під Дюнкерком та розгрому Франції Англія розгорнула енергійну діяльність по створенню і озброєнню масової армії та переведенню економіки країни на військові рейки.

Невдачі в «битві за Францію» заставили уряд Черчілля особливу увагу приділити розбудові збройних сил. У 1941 р. чисельність англійської армії була доведена до 2 220 тис. вояків, а з врахуванням авіації і військово-морського флоту — 3 290 тис. Більше 1 мільйона добровольців віком від 17 до 65 років у вільний від роботи час несли службу в загонах цивільної оборони, рішення про створення яких було прийнято 24 травня 1940 р. На 1944 р. збройні сили Англії нараховували 4 543 тис. вояків, а разом з військовими контингентами, укомплектованими в домініонах та колоніях, — 9,5 млн. осіб.

Головною турботою уряду Черчілля, особливо після втрати великої кількості спорядження та бойової техніки під Дюнкерком, стало нарощування темпів військового виробництва. Наприкінці 1940 — початку 1941 р. воно досягло значного рівня. Якщо прийняти обсяг воєнної продукції у вересні 1939 р. за 100, то в березні 1940 р. відповідний індекс складав 135, в липні — 210, а в березні 1941 р. — 240. Проте, відставання від противника в справі озброєння на цей час не було подолано, особливо в танках та літаках. Так в першій половині 1941 р. із 31 авіазаводу тільки 3 працювали з повним навантаженням. У другій половині 1941 р. розгортання військового виробництва прискорилось, чому, з початком нападу на СРСР, сприяло послаблення воєнного тиску Німеччини на Велику Британію.

Нарощування воєнного виробництва в Англії відбувалося, насамперед, за рахунок використання великих резервів, що були в

промисловості країни. До ладу стали значні нові виробничі потужності. Будувались великі заводи для виробництва літаків, артилерійських гармат, стрілецької зброї, набоїв. За роки війни капіталовкладення у військову промисловість склали 1 млрд. ф.ст. Водночас проводилися заходи так званої концентрації, тобто перебудови економіки, спрямовані на скорочення виробництва в цивільних галузях заради мобілізації засобів і ресурсів у військовій галузі, що дало можливість додатково вивільнити для армії і військового виробництва 2,6 млн. чол. і біля 4 млн. кв. метрів виробничої площі.

Найефективніше працювала авіаційна промисловість, що в роки війни нараховувала 15 тис. підприємств, на яких було зайнято 2 млн. робітників і службовців. Обсяг роботи суднобудівної промисловості порівняно з довоєнним часом збільшився на 60-70%. Бурхливо розвивалася хімічна промисловість, зайнятість в якій з 286 тис. в 1939 р. виросла до 550 тис. чол. у 1943. У півтора рази виросло виробництво електроенергії. Однак, труднощі спостерігалися в металургії, суднобудуванні і особливо у вугільній промисловості, згортався експорт. Найвищий рівень виробництва приходить на 1943 р. За роки війни в Англії було вироблено 131 тис. літаків, біля 264 тис. авіамоторів, 25 тис. танків, біля 300 тис. кулеметів, 160 млн. артилерійських набоїв, 8,3 млрд. патронів, біля 1 млн. т авіабомб.

Важливі заходи урядом Черчілля були проведені по розширенню виробництва сільськогосподарської продукції всередині країни. Фермерам надані значні субсидії, встановлювалися тверді закупівельні ціни на сільськогосподарську продукцію. Значної уваги приділено механізації сільськогосподарських робіт. Загальна площа оброблюваної землі виросла з 11 870 тис. акрів у 1939 р. до 17 866 тис. акрів у 1945 р. Валовий збір пшениці збільшився з 1 642 тис. т до 2 174 тис., а картоплі майже вдвічі. Якщо до 1939 р. 30% потреб країни в продовольстві задовольнялися за рахунок місцевих ресурсів, то в останні роки війни ця цифра виросла до 40%. Все ж становище з продовольством залишалося досить напруженим.

Разом з тим слід зазначити, що нарощуванню економічних потужностей сприяло посилення процесу державного регулювання, інтенсифікація праці на заводах і фабриках, подовження тривалості робочого дня, систематичний контроль за поповненням бю-

джету з боку уряду, американські позики, збільшення прямих і непрямих податків, що торкнулося абсолютно всіх верств населення. Так, ще в травні 1940 р. прийнято закон, за яким всі надприбутки підприємців вилучалися у вигляді податку.

Британська імперія і війна

Разом з Англією у війну вступили і її домініони. 3 вересня Німеччині оголосили війну Австралія та Нова Зеландія, 5 — Південно-Африканський Союз, 8 вересня — Канада. Матеріальні і людські ресурси імперії стали служити британським планам ведення війни проти держав «вісі». У колоніях запроваджено надзвичайний режим, у домініонах стало розгортатися військове виробництво. Так, якщо в 1939/40 р. в Канаді військова продукція оцінювалась у 307 млн. дол., то її вартість уже 1941 становила 805 млн. дол. Мільйони мешканців заморських територій імперії одягли військову форму і воювали на численних фронтах Другої світової війни. Якщо армія тієї ж Канади на початку війни нараховувала всього 4 500 солдатів і офіцерів, то восени 1941 р. — 470 тис., а наприкінці 1943 р. — 750 тис. вояків. Чисельність індійської армії в лютому 1944 р. досягла 2 млн. вояків.

Метаморфози в англо-радянських стосунках

Англо-радянські відносини до 22 червня 1941 р. формувалися війною Англії і Франції з Німеччиною та Італією, в якій СРСР фактично сприяв Гітлеру поставками стратегічних матеріалів та самою політикою «*моя хата з краю*», яка пізніше створила смертельну небезпеку й для самого Радянського Союзу. Агресивні дії СРСР, спрямовані на реалізацію секретних протоколів з Німеччиною, безпосередньо зачіпали інтереси демократичних країн Заходу. А тому цілком зрозуміло надання Англією значної матеріальної підтримки (насамперед озброєнням) Фінляндії.

Напад фашистської Німеччини на Радянський Союз докорінно змінив позицію Англії. О 9 год. вечора 22 червня 1941 р. по радіо виступав Черчілль і заявив, що Англія подасть Радянському Союзу «*будь-яку економічну й технічну допомогу, на яку ми спроможні і яка може бути йому корисна*». З боку Черчілля це не був

раптовий поворот у бік прихильності до більшовицької Росії, а твереза оцінка суворой реальності, патріотизм і любов до своєї батьківщини. Це підтверджують і наступні слова, сказані ним: *«Я задався однією метою — знищити Гітлера, і тим самим моє становище дуже спрощується. Якби Гітлер вторгнувся в пекло, я виступив би в палаті громад принаймні з доброзичливою заявою на адресу сатани»*.

Уже 12 липня 1941 р. була підписана англо-радянська угода про спільні дії у війні проти Німеччини. 25 вересня 1941 р. СРСР та Англія здійснили спільну акцію по введенню військ в Іран. Англо-радянське зближення виявилось і в оголошенні 6 грудня 1941 р. Англією війни Фінляндії, Угорщині та Румунії. Формування англо-радянських взаємин у системі антигітлерівської коаліції завершилося підписанням 26 травня 1942 р. в Лондоні англо-радянського договору про союз проти гітлерівської Німеччини та її партнерів в Європі і співробітництво та взаємодопомогу після війни на 20 років. Договір складався з двох частин. Перша містила взаємозобов'язання сторін у війні проти Німеччини та її союзників, друга — присвячена співпраці і взаємній допомозі після війни. Тоді ж сторони домовилися про відкриття другого фронту в Європі уже в 1942 р., що, як відомо, не сталося. Більше того, нав'язане спільною небезпекою вимушене співробітництво не могло бути ні тривалим, ні щирим. Західні демократії підозрювали тоталітаризм у найгірших задумах, а тоталітаризм ненавидів демократію як свого гробаря. Однак надії Черчілля, що у війні згорять обидва тоталітарні режими, не справдилися.

Британське бачення повоєнної моделі світу

Наступальні операції Червоної Армії в 1944-1945 рр. означали крах планів недопущення тоталітаризму в Центральній і Південно-Східній Європі. Громлячи фашизм, Радянський Союз відкрито розчищав поле під комунізм. У такій ситуації правлячі кола Великої Британії все більше переконувалися, що головна загроза демократії після війни буде виходити від комуністичного тоталітаризму та його носія — Радянського Союзу. А тому союз Англії та інших демократичних країн з США бачився як основа зміцнення демократії в післявоєнному світі і єдина реальна форма протис-

тояння наступу комунізму. Перші заходи в цьому плані були здійснені вже наприкінці війни. Союзні війська, в тому числі й англійські, вступаючи на територію визволених країн, турбувалися тим, щоб не допустити там приходу до влади ліворадикальних сил. Так спроба *Національно-визвольного фронту Греції (ЕАМ)* восени 1944 р. насадити комуністичний режим була попереджена діями англійських військ. В Італії та Франції союзники розпустили загони Опору, з допомогою яких місцеві комуністи планували домогтися своїх владних цілей. Загострення протиріч між демократією і тоталітаризмом наприкінці війни було настільки значним, що Черчілль наказав *«ретельно збирати і складувати німецьку зброю, щоб потім легко можна було роздати її німецьким солдатам, з якими нам довелося співпрацювати, якби радянський наступ продовжувався»*. Черчілль уже тоді бачив похмурі перспективи післявоєнної конфронтації, те, чого старалися не помічати інші західні політики.

Відставка коаліційного уряду і прихід до влади лейбористів

24 травня 1945 р. було оголошено про відставку коаліційного уряду і розпуск 15 червня палати громад. У виборах, що відбулися 5 липня, перемогу, отримавши 62% голосів (389 мандатів), здобули лейбористи на чолі з К.Еттли. Проголосивши програму *«Обличчям до майбутнього»*, Лейбористська партія краще інших врахувала настрої збіднілого за роки війни пересічного британця. Консерватори з їх неприйняттям націоналізації, контролю за економікою, відстоюванням принципу *«вільної ініціативи»* явно відставали з методами вирішення назрілих проблем, що тоді були популярними і багатьом здавалися рятівними в плані швидкого виходу з ситуації низького рівня життя воєнного часу.

Розділ VI

ІСПАНІЯ В 1918-1945 рр.

Іспанія 1918-1923 рр.

Економічний та політичний розвиток

У роки Першої світової війни нейтральна Іспанія поставляла сировину і готову продукцію воюючим країнам, що дало їй значні прибутки та чотирьохразове зростання золотого запасу. Із завершенням війни припинилися замовлення, а платоспроможність населення була низькою. Економічну кризу, що почалася, супроводжували супутні їй явища — безробіття, інфляція, скорочення промислового виробництва. У країні назрівало соціальне напруження. Змушений до маневру, уряд запровадив 8-год. робочий день.

У цілому ж Іспанія була слаборозвинутою, з напівфеодальною структурою економіки країною. Для сільського господарства характерними були великі поміщицькі землеволодіння, значна кількість малоземельних і безземельних селян. Внаслідок загального відставання іспанського суспільства від європейського стандарту, молодий робітничий клас був глибоко уражений анархо-синдикалізмом, згідно якого власність повинна належати синдикатам (профспілкам). Протести анархо-синдикалістів проти монархії, безправ'я, важких умов життя виражалися в тактиці прямих дій — заколотах, терористичних актах, які на їх думку повинні призвести до загального стихійного бунту. Метою анархістів було знищення держави і торжество «*лібертарного комунізму*», оснований на нічим не обмеженому «*суверенітеті індивідууму*». Якщо головним ворогом для комуністів була приватна власність, то для анархістів (теж крайні ліві) — держава. У ній, вважали, все зло. Коли вона буде знищена, все поверне на краще. На відміну від комуністів, для яких характерний «*економічний реформізм*», таким для анархо-синдикалістів є «*політико-правовий*». Про відсталість іспанського робітничого класу свідчило те, що анархо-синдикалістські профспілки, об'єднані в *Національну конфедерацію праці*

(НКП), 1920 року нараховували 1125 тис. чол., у той час, як *Загальний союз трудящих (ЗСТ)*, що знаходився під контролем соціалістів (*Іспанська соціалістична робітничка партія, ІСРП*) — нараховував лише 211 тис. членів. У 20-30 роки здоровий реформізм соціалістів захлеснувся буйною хвилею анархо-синдикалізму.

У ситуації панування ідеології і тактики анархо-синдикалізму, який був своєрідним крилом крайніх лівих радикалів, слабкості реформізму в Іспанії в 1920-1921 рр. з'явилися дві невеликі компартії — *Іспанська комуністична партія*, створена Федерацією соціалістичної молоді в 1920 р., і *Іспанська комуністична робітничка партія*, що виникла внаслідок розколу ІСРП, яку очолив засновник ЗСТ Гарсія Кежідо. Невдовзі обидві партії злилися у *Комуністичну партію Іспанії (КПІ)*.

Якщо комуністи і анархо-синдикалісти штовхали Іспанію до лівого тоталітаризму, то «хунти оборони» правих, куди входила молодіжна монархічна організація «*Рекете*», реакційні офіцери тощо, прагнули законсервувати існуючі порядки, не допустити будь-яких перетворень і комуністичної диктатури. Обстановка ускладнювалася тим, що іспанські війська, які вели війну проти повсталих рифських племен у Марокко, 20 липня 1921 р. зазнали поразки в битві під Анвалем. У такій ситуації праві пішли на встановлення диктатури.

Диктатура Примо де Рівери (1923-1930 рр.)

Спроба кортесів заслухати 20 вересня 1923 р. доповідь про причини поразки під Анвалем, де прямо вказувалось на короля та генералітет, закінчилася переворотом військових. 13 вересня командувач каталонським військовим округом генерал Мігель Примо де Рівера, заручившись підтримкою, насамперед, військових, захопив владу в Барселоні. Уряд подав до відставки, а королю Альфонсу XIII нічого більше не залишалось, як вручити владу Рівері.

Генерал відмінив конституцію, розпустив кортеси, запровадив стан облоги. Владу на місцях передано військовим губернаторам. Примо де Рівера створив режим військової директорії з генералів і заявив про початок «*обновлення*».

«*Обновлення*» звелось до заборони страйків, маніфестацій, зібрань, оголошення поза законом КПІ та НКП, встановлення жорсткої

цензури, ліквідації суду присяжних. Режим опирався на військових, що було звичним в історії Іспанії, дбав і про свою соціальну основу. Створивши партію «*Патріотичний союз*», Примо де Рівера став зачинателем фашизму в Іспанії. Хоча зовнішньо ніщо не нагадувало про це: однопартійна система не створювалась, роль вождя не містифікувалась, молодіжні воєнізовані формування не створювалися. Однак для демонстрації єдності всіх соціальних верств населення Примо де Рівера запозичив в Італії корпоративну систему. Під приводом порушення єдності народу, обрушився на автономістський рух, заборонив вживання каталонської, бaskької та галісійської мов в офіційних документах.

У зовнішній політиці Примо де Рівера орієнтувався на Італію, багато чого перейняв у дуче Муссоліні. 1928 року разом з королем Альфонсом XIII відвідав Італію. Щоб зробити своє правління більш популярним і прийнятним для сусідів, 1925 року генералів в уряді замінив цивільними. Це дозволило підписати з Францією угоду про спільні дії проти рифів. 1926 року повстання рифів було придушено.

У країні, де народ звик до диктаторських режимів і демократія була в зародковому стані, першою проти диктатури виступила інтелігенція, яка вимагала демократичних свобод, поступово в боротьбу втягувалися ІСПП і ЗСТ. Анархо-синдикалісти боролися по-своєму: відновили терористичні акції. Спроби диктатури планувати економіку, занадто втручатися в діяльність бізнесу викликали незадоволення підприємців. Селянські мрії про землю теж не здійснилися. До всього цього додалися труднощі, пов'язані з світовою економічною кризою. Коли відмовила остання опора диктатури — військові, 28 січня 1930 р., за рік до падіння монархії, Примо де Рівера подав до відставки.

Демократична революція 1931-1939 рр.

Падіння диктатури не означало розрядку обстановки глибокої кризи іспанського суспільства. По суті, розвиток подій в Іспанії вступив у наступну фазу, фазу революції. У серпні 1930 р. лідери семи республіканських партій підписали в Сан-Себастьяні пакт про єдність дій у боротьбі за республіку, до якого приєдналися і соціалісти. Пакт передбачав ліквідацію монархії шляхом військового пе-

ревороту. Прихильники республіки побоювалися, що залучення широкого загалу, де значні позиції мали анархо-синдикалісти, може призвести до непередбачених обставин. Призначений на 12 грудня 1930 р. переворот в останню мить був відмінений. Офіцери гарнізону міста Хака в Арагоні, яких не встигли про це повідомити, виступили і були розстріляні, а багато учасників змови і члени спеціально створеного революційного комітету — заарештовані.

Однак без участі народу не обійшлося. 12 квітня 1931 р. відбулись муніципальні вибори, на яких республіканці отримали вирішальну перемогу в усіх великих центрах. Це додало сміливості, послужило сигналом загального виступу проти монархії. З громадських будівель республіканці, вигукуючи антимонархічні гасла, зривали королівські герби та жовтогарячі прапори монархії і піднімали бузково-жовто-червоні республіки. Сил, що бажали захитати монархію, не знайшлося, і Альфонс XIII змушений був тікати за кордон.

У країні почалася революція, яка тривала 8 років (1931-1939) і пройшла в своєму розвитку 2 етапи. *Перший етап* (1931-1936 рр.) був періодом гострої політичної боротьби за демократію, яка в окремих випадках набирала збройного характеру. *Другий етап* — етап громадянської війни між фашистами та республіканською коаліцією сил різного політичного та ідейного спрямування. На цьому етапі чітко виявилися «іспанські інтереси» держав (фашистських і СРСР), що підтримували протиборчі сили в громадянській війні.

З проголошенням Іспанії республікою вся влада перейшла до рук революційного комітету, що декларував себе *Тимчасовим урядом*, який очолив республіканець Н.Алькала Самора, колишній ліберальний монархіст. У коаліційний уряд входили й три соціалісти: Ларго Кабальєро, Арієто і де лос Ріос.

Перед урядом Самори постали важкі завдання. У відсталій аграрній країні 67% землі належало поміщикам, наділи 39% селян не перевищували 1 га, на селі було 2,5 млн. батраків. Ніякі закони не захищали селян-орендарів. На селі зберігалися феодальні порядки. Нагальною необхідністю була аграрна реформа, яка змінила б систему земельних відносин. Не менш гострим було національне питання. Каталонці, баски, галісійці, що нараховували 6 млн. осіб і займали 15,6% території Іспанії, вимагали автономії.

Важливою потребою було владнання стосунків держави з церквою, яка володіла величезними багатствами, отримувала від держави значні субсидії. Замкнуту, особливу еліту складала армія — основна опора військових диктатур та монархії. Але вона була в жалюгідному стані. В армії числились сотні генералів, а в окремих полках нараховувалось по 80 чол. Озброєння на рівні кінця XIX ст.

Прийнята невдовзі конституція проголосила свободу слова, друку, зібрань; церкву було відділено від держави, розпущено релігійні ордени, Каталонії надано автономію. У вересні 1932 р. була декретована аграрна реформа, що передбачала вилучення за викуп частини земель у великих латифундистів, передачу її селянам і сільськогосподарським робітникам. Однак молода Іспанська республіка виявилася неспроможною остаточно вирішити аграрне питання. До кінця 1933 р. селянам було передано лише 100 тис. га. Республіці не вдалося також забезпечити рівновагу між політичними партіями, здійснити глибокі демократичні заходи: в армії збереглися попередні порядки, монархісти залишилися в державному апараті, цивільні привілеї церкви не були скасовані. Зміни, що забезпечили б розвиток і зміцнення демократії через утвердження середнього класу, таким чином, не відбулися. Отже, демократична революція виявилась незавершеною.

Після прийняття кортесами конституції президентом Іспанії став Алькала Самора, а уряд очолив Мануель Асанья.

Як це часто буває в історії, розчарування надіями приводять до драматичних наслідків. Очікування людей і наявні результати прийшли в протилежність. Наприкінці 1933 р. на виборах у кортеси перемогу здобули антиреспубліканські сили. Маятник хитнувся вправо. Наступив період, який пізніше в історії Іспанії назвуть «чорним дворіччям», демократичні перетворення припинилися, аграрна реформа загальмована, церкві повернуто всі права, ліберали виганялися з державного апарату, кортеси прийняли закон про смертну кару за виступи проти режиму та про амністію реакціонерам.

Активізуються фашистські організації, створені в часи Примо де Рівера. Його син Хосе-Антоніо Примо де Рівера створив за зразком німецької НСДАП *Іспанську фалангу*. Фаланга виступала проти республіки і за створення корпоративної держави, основаної на суворій дисципліні, сформувала мілітарні загони, вдалася до теро-

ру. Проте іспанський фашизм не був реакцією на комунізм та його загрозу. Компартія в той час була надто слабкою й малочисельною (близько 800 чол.). Фашизм в Іспанії був проявом реакційності й консерватизму правлячих верхів, значною мірою реакцією на різновид крайне лівого радикалізму — анархо-синдикалізм, представники якого на виборах 1933 р. закликали розбивати голови всім політикам, знищувати виборчі ящики тощо.

Ситуація вкрай загострилася, коли 4 жовтня 1934 р. в склад уряду були введені 3 представники блоку реакційних партій *СЕДА* (*Іспанська конфедерація автономних правих*, виникла в 1932 р.). У той же день керівництво ІСРП на чолі з Л. Кабальєро закликала до загального страйку протесту, який 5 жовтня охопив всю країну. Каталонці проголосили незалежність своєї республіки. У Мадриді, Біскаїї, Каталонії й Астурії страйк переріс у збройне повстання. Найбільш успішним і організованим воно було в Астурії. Майже на всій території області встановилася влада *Астурійського революційного комітету*. Соціалісти, комуністи, анархісти діяли спільно, комітет видав низку декретів: про конфіскацію поміщицьких земель і передачу селянам, контроль над банками, транспортом, засобами зв'язку, створив 20-тисячну Червону армію. Але 20 жовтня повстання було придушено урядовими військами.

Однак події 1934 р. не усунули протистояння між реакційними фашистськими силами й силами лівих, дуже різношерстими — соціалістами, комуністами, лівими республіканцями, анархістами. Кожна з останніх, маючи на меті загальне антифашистське спрямування боротьби, виношувала й ще свої потаємні плани. Протягом 1935 р. йшов процес складання антифашистського *Народного фронту*. Нарешті в січні 1936 р. був підписаний пакт про його створення в складі соціалістів, комуністів, ЗСТ і лівореспубліканських партій. Програма Народного фронту відображала інтереси учасників: робітників, селян, інтелігенції, дрібної та середньої буржуазії, містила положення про амністію політ'язням, повне відновлення демократичних свобод, підвищення зарплати, відновлення аграрної реформи, полегшення становища дрібного й середнього бізнесу тощо. На виборах у кортеси 16 лютого 1936 р. Народний фронт отримав 269 місць. Праві й центристські партії — 205. Почався найбільш драматичний період у новітній історії Іспанії.

Народний фронт при владі

19 лютого до влади прийшов уряд Мануеля Асанья. Було відновлено демократичні конституційні свободи, здійснено амністію. Однак внизу почалися процеси набагато радикальніші. Трудящі вимагали негайного покращення свого становища і рішучих заходів проти реакції. Відбувалися численні демонстрації, робітники займали підприємства, селяни — землі, що пустували. Ішло зближення між соціалістами та комуністами. У квітні 1936 р. утворилась *Об'єднана соціалістична молодь*, куди увійшли молодіжні організації ІСРП і компартії. У Каталонії в липні 1936 р. комуністи і соціалісти створили *Об'єднану соціалістичну партію Каталонії*, яка вступила в Комінтерн. Соціалістів-реформістів, як відомо, у Комінтерн не приймали, а значить, об'єднання відбулося на комуністичній платформі, що було не менш тривожним симптомом, ніж ріст фашистської небезпеки. Іспанські комуністи, чисельність яких на середину липня 1936 р. виросла до 100 тис. чол., явно підштовхували Народний фронт у бік соціальних експериментів. Внаслідок цього конфлікт між крайніми полярними силами, які з ослабленням центру стали могутніми, був неминучим. Народний Фронт для правих та армії був неприйнятним. Відбувається їх зближення з фалангою.

Заколот генерала Ф.Франко.

Початок громадянської війни

У ніч з 17 на 18 липня в іспанському Марокко генерал Франко підняв заколот проти республіки. Зручним приводом стало вбивство колишнього міністра-консерватора Кальво Сотело. На другий день заколот розповсюдився на всю територію Іспанії. На бік заколотників перейшла більша частина сухопутної армії. Уряд подав до відставки. Однак у перший же день народ став блокувати заколотні частини. Створений 19 липня уряд на чолі з лівим республіканцем Хосе Хіралем почав організацію збройного опору. Озброєні мадридські робітники зупинили просування заколотників до столиці, придушили заколот у Мадриді. Невдовзі чітко визначилися райони протистояння. Промислові — Каталонія, Басконія, Астурія, схід країни — контролювали республіканці (близько 70%

території і 3/4 населення); відсталі аграрні райони Старої Кастилії, Наварри, Галісії, частину Арагону і Леону, на півдні Кадіс, Севілья і Кордову — заколотники. Так як військово-морський флот і авіація залишилися вірні республіці, то перекинути війська з Марокко виявилось для заколотників складно. І тоді на допомогу прийшли німецькі та італійські фашисти і забезпечили їх транспортними літаками для перекидання заколотних військ в Іспанію. 3 жовтня 1936 р. в Іспанії став діяти німецький авіаційний корпус «*Кондор*». Всього в бойових діях на боці Франко прийняли участь 50 тис. німецьких, 250 тис. італійських та 15 тис. португальських військовослужбовців. Для Німеччини й Італії справа підтримки Франко була не тільки престижною, але й стратегічною. Закріпившись в Іспанії, Німеччина брала в кліщі Францію, контролювала важливі морські шляхи Англії. Немале значення мали й ресурси сировинної Іспанії.

Цілі внутрішніх і зовнішніх фашистів у Іспанії були ясні. Які ж були цілі їх противників — республіканців? Адже рядові іспанці були в обох таборах. Декласовані елементи, злочинці — це погані солдати. Створити з них дисципліновані армії ще нікому не вдавалося.

Антифашистів складали різні сили, які, у воєнному плані ставлячи завдання виграти війну, в той же час переслідували свої особисті, так би мовити, класові цілі. Те, що республіканські партії боролися за демократію, ні в кого сумніву не викликало. Комуністи ж бачили свою перемогу як перемогу комуністичних ідеалів. Анархісти, яких було чи не найбільше в рядах республіканської армії, переслідували свої цілі. Зв'язуюча ланка між усіма цими силами — соціалісти-реформісти — не змогли виконати своєї ролі. Розбрат у рядах республіканців був постійним, інколи доходив до збройних сутичок, що відіграло фатальну роль у громадянській війні. Постійне полівіння урядів свідчило про нестабільність, а крен вліво нагадував некомуністичним союзникам республіканців про загрозу комуністичної диктатури в Іспанії.

4 вересня 1936 р., коли з усіх сторін на Мадрид наступали заколотники, був сформований новий уряд на чолі з лідером соціалістів Ларго Кабальєро, який став водночас військовим міністром. Головні посади опинилися в руках соціалістів. Портфелі міністрів сільського господарства та освіти отримали комуністи. У листопаді в

уряд увійшла анархо-синдикалістська національна конфедерація праці. Це означало, що влада від республіканців-демократів перейшла до соціалістів та їх крайніх лівих союзників — комуністів та анархістів.

Тим часом франкісти продовжували наступ на Мадрид. Генерал Мола заявив, що він наступає 4 колонами, а 5 знаходиться в Мадриді. З того часу п'ятою колоною стали називати зрадників Батьківщини — колабораціоністів. 6 листопада фашисти вийшли на околицю Мадрида.

Нагальною проблемою для республіканців стало створення регулярної армії. У жовтні урядом Кабальєро видано декрет про перетворення народної міліції в регулярну армію. Слід зазначити, що уже незадовго до путчу всі політичні сили — майбутні учасники війни по обидва боки — створювали свої збройні загони — загони міліції. Так, лише у Мадриді в червні 1936 р. загони робітничо-селянської міліції, створеної комуністами, нараховували більше 2 тис. чол. Восени 1936 р. комуністи сформували 5-й полк, який перетворився фактично в 70-тисячну армію. Численними загонами володіли анархісти. Навіть після створення регулярної армії, де за вимогою комуністів було запроваджено інститут військових комісарів, збереглося, по суті, підпорядкування різних частин тим чи іншим політичним силам. Це свідчило про взаємну недовіру і власні, відмінні від інших цілі.

Позиції великих європейських держав щодо громадянської війни в Іспанії

Особливою турботою урядів Народного фронту було забезпечення армії зброєю. Надії республіканців отримати її з Франції, де при владі теж був уряд Народного фронту, виявилися марними. Англійський та французький прем'єр-міністри Стенлі Болдуїн та Леон Блюм домовилися про «політику невторчання» в іспанські справи. Ініціативу її реалізації взяв на себе Блюм, який ще в липні 1936 р. заборонив вивіз зброї в Іспанію і наказав закрити франко-іспанський кордон. У серпні 1936 р. він запропонував низці європейських держав, в тому числі Великої Британії, Німеччині, Італії та СРСР, підписати угоду про невторчання в іспанські справи, що забороняла поставляти зброю обом воюючим сторонам.

Угоду підписали 27 держав, у тому числі й СРСР. Для контролю за її дотриманням 26 серпня було створено *Комітет по неутручанням*. Проте фашистські держави зігнорували угоду і продовжували постачати заколотникам зброю. 7 жовтня 1936 року СРСР заявив, що «якщо не будуть негайно припинені порушення угоди про неутручання, він буде вважати себе вільним від зобов'язань, які випливають з угоди». 23 жовтня Москва декларувала, що вона віднині «не може вважати себе зв'язаною угодою проти неутручання більшою мірою, ніж будь-хто з останніх учасників цієї угоди». Керівництво СРСР розглядало іспанські події «як спільну справу всього прогресивного людства», як продовження жовтня 1917 р., тобто Радянський Союз ставив в Іспанії цілком конкретні цілі. З жовтня 1936 по січень 1939 року СРСР поставив у республіканську Іспанію 806 літаків, 362 танки, 120 броневих автомобілів, 1555 гармат, 20448 кулеметів, 497813 гвинтівки. За більшість цієї зброї республіканці заплатили золотим запасом Іспанії, який був вивезений до СРСР. За цю підтримку іспанська демократія змушена була йти на поступки комуністам, насамперед у силових структурах, якими вони постійно прагнули оволодіти. Прибулі з Радянського Союзу співробітники НКВС при сприянні іспанських комуністів розгорнули полювання на «троцькістів», створювали політичні тюрми, в яких чинили розправи над членами антисталінської *ПОУМ (Робітничая партія марксистської єдності)*.

Для Радянського Союзу, з одного боку, Німеччини та Італії, з другого, Іспанія стала полігоном для випробування новітніх видів зброї. Однак, це було єдине спільне в політиці протилежних сторін. Італія і Німеччина, маючи на меті свої власні цілі і ідеї європейського фашизму, допомагали франкістам. Радянський Союз однозначно виношував плани комунізації Іспанії. Важко уявити, що задушивши демократію в себе, російські більшовики турбувалися тим, як зберегти її в Іспанії. Комуністам демократія потрібна лише як форма свободи дій для остаточної розправи зі свободою. У випадку перемоги чорно-коричневих чи червоних для демократії, однозначно, місця не залишалося. Пряме втручання тоталітарних режимів, по суті, ускладнило ситуацію і не залишило вибору самому іспанському народу. Тоді стає зрозумілою незацікавленість демократичних країн комусь допомагати в громадянській війні.

Разом із зброєю в Іспанію прибули й радянські військові радники, загальним числом близько 3 000 чол. 200 з них загинули в боях. В якості радників у Іспанії перебували Р.Малиновський, К.Мерцков, П.Батов, О.Родімцев, М.Воронов, М.Кузнецов та інші.

Незабаром прибули й перші інтернаціональні бригади, в яких воювали від 35 до 40 тис. чол. з 54 країн. Створені з ініціативи Комінтерну і фінансовані Радянським Союзом, інтернаціональні бригади повинні були підкреслювати, з точки зору комуністів, міжнародний характер ідеї соціалістичної революції, полем боротьби якої в даний момент стала Іспанія. У вузькому значенні інтербригади бачилися головною опорою іспанських комуністів у боротьбі за комуністичну Іспанію. З другого боку, ніхто не може оспорювати героїзм і чесність тих громадян багатьох країн, які взяли зброю в руки для боротьби з фашистським тоталітаризмом. Вони й не підозрювали, що їх перемога забезпечила б встановлення тоталітаризму не менш, якщо не більш, кривавого гатунку. В Іспанії проходила обкатку практика антифашистських народних фронтів, яка пізніше в другій половині 40-х років була широко використана в Центральній та Південно-Східній Європі. А сам термін «інтернаціоналісти» після Другої світової війни часто експлуатувався для прикриття явно несправедливих справ. Громадянська війна в Іспанії, таким чином, поступово втрачала національний характер і перетворювалася в боротьбу між фашистами (німецький легіон «Кондор», італійські «Чорні стріли») та радянськими комуністами (військові радники з СРСР) й антифашистами всього світу (інтернаціональні бригади).

Виявилися й перші успіхи республіканців. У листопаді 1936 р. наступ Франко на Мадрид захлинувся. У березні 1937 р. під Гвадалахарою був розбитий 50 тис. італійський корпус.

Незгоди в рядах республіканців

Швидко зростала роль компартії, підкріпленої радянськими кредитами, зброєю, добровольцями, радниками та інтернаціональними бригадами. У березні 1937 р. вона нараховувала 250 тисяч чол. Здійснення соціально-економічних перетворень, значна частина яких мала соціалістичний характер, сприяло зміцненню позицій іспанських комуністів.

В Арагоні і Каталонії анархісти, керуючись своїми планами перестроювання суспільства, здійснювали примусову кооперацію, запроваджували зрівняльний розподіл, ігнорували потреби фронту, відмовлялися підкорятися центральним органам влади. Таким чином, незважаючи на складну ситуацію, крайні ліві — анархісти і комуністи — спішили перевірити свої теоретичні побудови, явно догматичного характеру, на практиці. Внаслідок цього посилювались розбіжності й незгоди. Комуністи тиснули на Ларго Кабальєро з метою проведення заходів, які носили відверто соціалістичний характер, звинувачували його в нерішучості й повільності. Анархісти, користуючись відсутністю єдності і згоди в центрі, діяли згідно своїй доктрині. 3-6 травня 1937 р. вони спільно з членами ПОУМ учинили збройний путч у Барселоні, маючи на меті захопити владу в Каталонії. Кілька днів на вулицях міста йшли жорстокі бої із застосуванням танків та артилерії між путчистами й республіканськими військами. Врешті-решт путч був придушений. Ларго Кабальєро, питання про заміну уряду якого давно вже ставили комуністи, змушений був до відставки. Уряд очолив Хуан Негрін, який більше прислухався до порад комуністів.

Соціально-економічна політика республіканців

Уже в грудні 1936 р. компартія виступила з програмою, відомою під назвою «*Вісім умов перемоги*»: створення регулярної армії, об'єднання народу навколо уряду Народного фронту, чистка тилу від ворогів республіки, націоналізація важкої промисловості, створення оборонної промисловості, встановлення робітничого контролю за виробництвом, проведення аграрної реформи, підпорядкування промисловості й сільського господарства військовим потребам. Це була програма, виконання якої поклало б початок комунізації Іспанії, чого, зрозуміло, не могли прийняти союзники комуністів по Народному фронту.

Уже 2 серпня 1936 р. обнародовано декрет про націоналізацію підприємств, які належали заколотникам, запроваджено контроль над банками і діяльністю іноземного капіталу. 7 жовтня 1935 р. видано декрет про конфіскацію земель ворогів республіки і роздачу їх селянам. Селяни і батраки отримали 5423,2 тис. га землі, яка була поділена майже між 400 тис. селянських сімей. Згідно

декрету від 28 лютого 1937 р., на підприємствах, залишених власниками та інкаутованих (приватні підприємства, передані в правління держави без вирішення питання про право власності на них), утворювалися комітети робітничих представників під головуванням урядового уповноваженого. Більшість фабрик і заводів безпосередньо перейшли в руки робітників ще на початку заколоту. Прийнято закони про підвищення заробітної плати, охорону праці, обмеження дитячої праці тощо. Однак в умовах війни це були не більше як гасла і демагогія. Перетворення, продекларовані з ініціативи комуністів, носили не демократичний, а класовий характер, навіть в освіті та культурі. Так, 7 вересня 1936 р. уряд Народного фронту видав декрет про створення вищих навчальних закладів для трудящих. У Барселоні, Валенсії, Сабаделі створені робітничі інститути, де робітники могли отримати вищу освіту. Каталонія і Басконія стали користуватися широкими автономними правами.

Іспанія, яка з 1931 р. намагалася ступити на шлях демократії, перетворилась у ході війни в народну республіку комуністичної орієнтації, в якій ішов наступ на власників та «*класово ворожі елементи*» і здійснювалися заходи, що закладали основи тоталітарної комуністичної диктатури. Іспанія, як відмічав Хосе Діас, керівник компартії, «*перетворилась протягом війни в народну республіку без великих капіталістів, без поміщиків, без реакціонерів...*». Комуністи все частіше говорили про диктатуру пролетаріату, прагнули до авторитаризації режиму.

Восні дії в 1937-1939 рр. Поразка республіки

У жовтні 1936 р. генерал Франко був оголошений генералісимумом і главою держави. У квітні 1937 р. він очолив єдину фашистську партію — «*Іспанську традиціоналістську фалангу і ХОНС*» (ХОНС — *Хунта національно-синдикалістського наступу*, перша фашистська партія в Іспанії, створена ще в 1931 році). Йому було присвоєно титул *каудільо* (вождь, фюрер). На зайнятій франкістами території створювалася корпоративна профспілкова організація робітників і підприємців. Усі учасники антифашистського руху оголошувалися ворогами держави і підлягали суду надзвичайних трибуналів.

З весни 1937 р. заколотники та інтервенти великими силами розпочали наступ на півночі проти країни Басків і Астурії. У жовтні 1937 р. їм вдалося захопити ці території. Намагаючись змінити ситуацію на свою сторону, у грудні 1937 р. республіканці розпочали наступ на Теруель. Його вдалося зайняти, і місто два місяці знаходилося в руках республіканців. У квітні 1938 р. фашисти прорвали фронт в Арагоні і вийшли до Середземного моря, відрізавши центральний район республіки від Каталонії. Однак у липні 1938 р. республіканці форсували річку Ебро з боку Каталонії і завдали нової поразки фашистам.

У 1938 році військова допомога республіканцям з боку СРСР стала згортатися. Радянський Союз і фашистські країни домовилися про взаємне виведення «добровольців». Припинення радянських поставок зробило проблематичним подальший опір республіканців.

В останні місяці війни (вересень 1938 — березень 1939 р.) посилилась зовнішня блокада Іспанії з боку фашистських держав. У грудні 1938 р. 350-тисячна армія Франко розпочала наступ у Каталонії. Їй протистояли 140 тисяч республіканців. 26 січня 1939 р. впала Барселона, 9 лютого вся Каталонія опинилася в руках фашистів. Ускладнилося міжнародне становище республіки. 27 лютого 1939 р. Англія і Франція визнали уряд Франко.

У зв'язку з невдачами на фронті посилювався розбрат у стані Народного фронту. Похитнулася, і раніше слабка, дисципліна в армії, окремі підрозділи стали виходити з-під контролю уряду. 4 березня вибухнуло повстання на флоті в Картахені, і офіцери вивели його в Бізерту (французька колонія Туніс). 5 березня загони анархістів, головна опора командувача центральним фронтом полковника Касадо, підняли заколот в Мадриді. У той же день Касадо і його спільник соціаліст Бестейро оголосили по радіо про створення «Національної хунти оборони». Основний удар Касадо і Бестейро спрямували проти комуністів. Останні намагалися придушити путч і цілий тиждень вели бої проти заколотників. Ті та другі оголили фронт. Комуністи були розбиті. Путч Касадо-Бестейро був кінцем громадянської війни в Іспанії. У перших числах квітня вся країна була зайнята заколотниками та інтервентами.

Причини поразки республіканців. Наслідки громадянської війни

Головною причиною поразки Народного фронту було те, що його початкові цілі — демократія — були зігноровані в ході війни і тих перетворень, вектор яких був спрямований у бік лівої диктатури. Сам Народний фронт був організацією різношерстих політичних сил, які особисті інтереси ставили вище загальних — боротьби за збереження республіканського ладу. Правда, учасники Народного фронту так і не прийшли до спільної думки, якою ж повинна бути ця республіка. Сам Народний фронт вони розглядали як тимчасове, вимушене об'єднання, але таке, яке до кінця треба використати в своїх інтересах. У коаліційних урядів Народного фронту не було чіткої формули майбутнього. Анархісти розглядали республіку через призму своєї ідеї заперечення всякої держави, комуністи — як перший щабель на шляху до диктатури пролетаріату, демократи — як знаряддя утвердження економічної та політичної свободи, соціалісти — як сприятливий фактор для здійснення реформ без виходу за рамки суспільного ладу. Чи міг у такому випадку Народний фронт в Іспанії бути згуртованим об'єднанням?

Фактором, який всі 32 місяці впливав на громадянську війну і її кінцевий результат, було зовнішнє втручання тоталітарних держав: комуністичного Радянського Союзу та фашистських Німеччини, Італії та Португалії. На боці республіканців стояли європейські ліві на чолі з Комінтерном та ВКП(б). На боці Франко — фашистські держави.

Наслідки громадянської війни були трагічні для іспанського народу. Війна поділила Іспанію навпіл. Загальні втрати з обох сторін становили 320 тисяч чол., серед них 20-30 тис. загинуло від бомбардувань. До втрат додавалися численні руїни, знищені історичні цінності. Фашисти після війни вели себе як переможці: два мільйони іспанців загнали до концентраційних таборів, 70 тисяч з них було страчено, 500 тисяч кинуті до в'язниць. Сотні тисяч республіканців емігрували. Перемога дала можливість фашистським державам стверджувати про вищість своєї влади над демократією, яка, внаслідок згаданих причин в Іспанії, так й не

змогла реалізуватися, зміцнила позиції європейського фашизму, стала прологом Другої світової війни.

Тільки багато років уже після Другої світової війни іспанці усвідомили, що тоді в 1936-1939 рр. були заручниками червоних і чорно-коричневих, і чи не на тому підґрунті зваженого переосмислення громадянської війни відбулося примирення всіх тих, хто стояв по обидва боки численних фронтів громадянської війни.

Боротьба в Іспанії, де комуністи й фашисти рвалися до влади, народила не тільки «*вісь Рим-Берлін-Токіо*», дві третіх якої запропонував Муссоліні в 1936 р., але й антикомінтернівський пакт. Під прикриттям Комінтерну війну в Іспанії вів СРСР.

Іспанія в роки війни

У роки Другої світової війни Іспанія, офіційно невоююча країна, фактично була на боці Троїстого пакту. Франко готовий був вступити у війну при умові передачі Іспанії Гібралтару і частини французьких колоній. Це підтвердило захоплення Іспанією 14 червня 1940 р. Танжера. Іспанія поставляла Німеччині стратегічну сировину і продовольство. 47-тисячна *іспанська «голуба дивізія»* брала участь у бойових діях на радянсько-німецькому фронті.

Внутрішня політика Франко звелася до посилення державно-го регулювання економіки та захисту авторитарного режиму. Репресивні органи продовжували переслідувати і карати його противників. Єдиною дозволеною і водночас правлячою партією була фашистська фаланга. В окремих районах Іспанії (в Андалузії, Леванті, Астурії, Галісії, Піренеях) під керівництвом комуністів діяли партизанські загони. Іспанські комуністи після поразки в 1939 р. не полишили задуму встановити в Іспанії диктатуру пролетаріату. А тому заклики іспанської компартії до єдності в боротьбі з франкістським режимом не знаходили підтримки з боку інших опозиційних організацій, що 1944 р. створили «*Альянс демократичних сил*» без комуністів.

Розділ VII

ІТАЛІЯ В 1918-1945 рр.

Підсумки Першої світової війни для Італії

З травня 1915 р. Італія брала участь у Першій світовій війні. Цьому передували довгі роздуми італійських лідерів навколо проблеми, на якому боці Італію чекають більші вигоди, оскільки обидві сторони давали багато обіцянок. Проте Антанта виявилася щедрішою: Італії були обіцяні території Туреччини і Австро-Угорщини. Італійська армія, що стала предметом торгу власного уряду, не мала особливого приводу виявляти військову звитягу, зазнавала лише поразок. І найбільшою був розгром під Капоретто (жовтень 1917 р.).

Італія насамкінець опинилася в стані переможців. Її прем'єр-міністр В.Е.Орландо був членом *Ради чотирьох* на Паризькій мирній конференції. Однак Ллойд Джордж, Клемансо і Вільсон з нею рахувалися мало, і вона отримала лише частину обіцяних територій (область Трентино, Південний Тіроль і півострів Істрію з містом Трієст на адріатичному узбережжі). Італійці вважали себе *«переможеними в стані переможців»*, обманутими і обділеними.

Війна дорого обійшлася італійському народові. Країна втратила третину національного багатства, стала боржником Англії та США, витрати на війну становили 65 млрд. лір. 700 тис. убитих, 450 тис. інвалідів, 1 млн. чол. поранених — такою була данина Марсу з боку Італії.

Війна підштовхнула розвиток важкої промисловості. Виникли такі промислові гіганти як *«Ансальдо»* та *«Ільва»* в машинобудуванні, *«Фіат»* — в автомобілебудуванні. Закінчення бойових дій призвело до згортання військового виробництва. Промисловий спад і демобілізація армії спричинили безробіття, відбулася низка банкрутств, виросло соціальне напруження.

Післявоєнний соціальний рух

Післявоєнні труднощі, інтервенціоністська політика уряду проти більшовицької Росії викликали масове невдоволення в італійському суспільстві. До виступів робітників у містах додався рух безземельних селян на півдні Італії, спрямований проти поміщиків-латифундистів. Подекуди селяни вдавалися до насильного захоплення землі. Причому, нерідко це робилося під червоними знаменами. Це був час, коли частина італійців щиро і наївно вірила в проголошені російськими більшовиками гасла.

В умовах загального неспокою уряд змушений був до поступок: запроваджено 8-год. робочий день, заборонено продаж продовольства за цінами, які перевищували встановлений максимум, прийнято виборчий закон, що розширив коло виборців і передбачав пропорційну систему розподілу мандатів у парламенті.

Вибори, що відбулися у вересні 1919 р. відобразили полівіння італійського суспільства. Правляча ліберальна партія спільно з союзниками завоювала 181 місце з 500. Італійська соціалістична партія, яка в період соціальних потрясінь була на піднесенні, швидко зростала кількісно, контролювала *Загальну конфедерацію праці (ЗКП)*, у рядах якої знаходилася половина організованих у профспілки робітників (2 млн. з 4), отримала 155 мандатів. Серйозну перемогу здобула *Народна партія* (99 мандатів), створена священиком Стурцо на початку 1919 р. Партія заявляла, що відображає інтереси віруючих католиків, спиралася на організацію *«Католицька дія»* і католицькі профспілки (1 млн.). Її програма включала широкий спектр вимог — права на працю, створення системи соціального забезпечення, передачу землі тому, хто її обробляє, розширення прав місцевих органів, загального виборчого права. Депутати від *Народної партії* склали опозицію.

Однак вибори не зупинили наростання соціального руху. На початку 1920 року загострилися відносини між роботодавцями і найманою працею в Турині, центрі виробництва автомобілів. Робітники створили *фабрично-заводські ради (ФЗР)*, які стали втручатися у виробництво, перебирати в свої руки функції адміністрації заводів. Із заводських ФЗР сформувалася загальнономіська Центральна рада туринських заводів.

Коли в квітні 1920 р. власники «Фіату» спробували обмежити діяльність ФЗР, остання вдалася до страйку. Підприємці в свою чергу відповіли звільненням робітників. З ініціативи туринської Центральної ради почався загальний страйк. Туринських страйкарів підтримали робітники Генуї, Ліворно, інших міст індустріальної Півночі. Страйк через місяць закінчився компромісом: ФЗР були визнані, але їх повноваження обмежені.

Проте найбільш потужні виступи робітників відбувалися в серпні-вересні 1920 р. І тут причини були економічного характеру — страйки стали протестом проти намірів підприємців знизити заробітну платню. Справа дійшла до зайняття робітниками підприємств, створення загонів Червоної гвардії. Слабкість влади, відсутність міцного середнього класу в Італії, відсталість більшої частини робітничого класу, анархо-синдикалістські настрої серед них, люмпенізоване селянство, розгубленість та інертність демократичних сил сприяли тому, що Італія в період «червоного дворіччя» (1918-1920 рр.) могла опинитися в системі диктатури лівото-талітарного режиму. Створена при сприянні Москви й Комінтерну в січні 1921 р. *Італійська комуністична партія* намагалася оволодіти ситуацією тоді, коли пік «червоного дворіччя» був уже позаду. До того ж ІКП сповна була зайнята внутріпартійною боротьбою. Група крайніх лівих (неаполітанська) — абстенціоністів (противників парламентських форм боротьби), — очолювана Амадео Бордігою і керована Антоніо Грамші та Пальміро Тольятті туринська група, що гуртувалася навколо марксистського щотижневика «*Ордине нуово*», вели між собою запеклу боротьбу за керівництво в партії і вияснення того, хто більше відданий комуністичній ідеї.

ІКП, як така, була не тільки витвором Комінтерну, який тоді на гроші радянської Росії всюди створював свої секції, але й масової ейфорії, що захопила численні верстви населення Італії і акумулювалася в широко розповсюдженому постулаті, що всі соціальні проблеми можна успішно й швидко вирішити, якщо піти російським шляхом. Не слід скидати з рахунку й те, що ліве крило ІСП теж пройнялося більшовицькими ідеями. Як наслідок всього цього і виникла ІКП, роль якої в італійському суспільстві протягом кількох десятків років була неоднозначною. На полюсі соціально-політичного спектру, який займала ця партія, завжди

було неспокійно, а вплив її галасливого й активного електорату не завжди був негативним. Італійська демократія виростала, набиралася сил і міцніла в умовах специфічної поляризації суспільства.

Восени 1920 р. почався спад робітничого руху. Після переговорів профспілок з Конфедерацією промисловців, які відбувалися при посередництві прем'єр-міністра Дж. Джолітті, в обмін на обіцянку уряду ввести закон про робітничий контроль, підприємства перестали займатися робітниками. Це свідчення того, що, крім вимог економічного характеру та розширення прав робітничих організацій, інші не малися на меті. Революційні гасла типу «*зроби-мо як у Росії*» були лише обгорткою згаданих вимог і не більше. Також було підвищено зарплату, частину земель, захоплених селянами, визнано їх власністю. Таким чином, перемога була за політикою компромісів, зваженою і розумною.

Італійський фашизм

Компроміс, який зупинив комунізм, не нормалізував обстановку, не спрямував суспільний розвиток Італії в демократичне русло. Атака була відбита лише зліва. Однак складна соціально-економічна ситуація залишилася. Тимчасове перемир'я не гарантувало від того, що невдовзі може наступити новий спалах боротьби. І багато тих, хто брав участь у подіях «*червоного дворіччя*», складуть значну частину електорату інших антидемократичних сил. Усі ознаки для цього були в наявності. Економічна криза 1920-1921 рр. продовжувалася, підприємства закривалися, заробітна плата падала, безробіття росло. Ті, хто боявся більшовицького хаосу і комуністичної диктатури, що мала на меті знищення власників, вимагали встановлення влади сильної руки, але такої, за якою пішли б маси людей. Потрібен був рух масовий, рух нового типу, який перешкодив би комуністам прийти до влади. Ці нові форми масового руху запропонували фашисти.

Слово «*фашизм*» походить від італійського «*фашіо*», що означає «*пучок*», а також «*союз*», «*об'єднання*». Цей термін фашисти запозичили у селянських загонів, які діяли наприкінці XIX ст. в Сицилії. Сенс у тому, що зламати одне стебло рослини легко, пучок стебел — неможливо. Значить, сила — в єдності.

Фашистські організації, що називали себе «*бойовими союзами*», виникли в Італії навесні 1919 р. Лідером руху — *дуче* (вождь) — став колишній соціаліст, виключений з ІСП в 1914. р. за відступництво від антивоєнної політики партії, *Беніто Муссоліні*.

Виникнувши в розпал «*червоного наступу*» навесні 1919 року, фашистські організації шукали підтримки в усіх верствах населення, розповсюджували міф про «*вкрадену перемогу*», використовували націоналістичні почуття, загальне незадоволення наслідками війни, прагнення перемоги, ненависть до тих, хто нажився на війні, незадоволення часткою здобичі, яка припала Італії. Вони обіцяли навести порядок у країні, відновити велич нації, встановити республіку, запровадити загальне виборче право і прогресивний податок, націоналізувати частину промисловості, землю віддати тому, хто її обробляє, звільнити робітничий клас від опіки політиків, конфіскувати церковні володіння, виражали симпатії трудовій буржуазії, яка сприяла тріумфу національного благополуччя. У своїй агітації фашисти використовували явища масової психології післявоєнного часу — розчарування в старих політичних цінностях, прагнення негайних перемін тощо. Демагогія спрацювала. Значна частина електорату соціалістів, а особливо комуністів, переметнулася на їх бік. Усе ж основну масу соціальної бази італійського фашизму склали офіцери, студенти, колишні солдати елітних і штурмових частин, інтелігенти, великі аграрії, середнє й дрібнє селянство, сільськогосподарські робітники.

В окремих випадках фашисти демонстрували готовність виконувати свою програму. Так, вимагаючи приєднати до Італії порт Фіуме (нині Рієка) на Адріатичному морі, що був оголошений вільним містом, фашисти створили легіон, очолюваний поетом Габріеле д'Аннунціо, який восени 1919 р. захопив це місто. 16 місяців у ньому тривали паради й процесії чорносорочечників під знаменами із зображенням мертвої голови, лунали войовничі пісні. Запроваджений д'Аннунціо стиль (привітання за давньоримським зразком) невдовзі був підхоплений усім фашистським рухом.

Бойові загони фашистів субсидували великі монополісти: брати Перроне, Піреллі, Оліветті та інші. Підтримували латифундисти й частина генералітету, усі ті, хто був наляканий подіями «*червоного дворіччя*».

Свої основні удари фашисти спрямували проти соціалістів і комуністів. Уже з кінця 1920 р. по Північній і Центральній Італії прокотилася хвиля фашистського терору, супроводжувана вбивствами активістів робітничого руху, розгоном «червоних» муніципалітетів, погромом соціалістичних організацій. Фашисти заявляли, що вони рятівники країни від більшовицької небезпеки. В їх пропаганді на перший план вийшла ідея сильної держави, яка покінчить з анархією. У боротьбі з комунізмом заручилися підтримкою армії, яка постачала фашистським загонам зброю, надавала в їх розпорядження казарми. Буржуазія покривала 80% всіх грошових витрат фашистів і не тому, що сама була фашизованою, а тому, що в даний момент бачила в них єдину силу, здатну протистояти наступу комунізму.

Відомий ліберал прем'єр-міністр Італії Дж. Джолітті йшов на виборчі блоки з фашистами не тому, що знехтував принципами лібералізму, а тому що до цього змушувала грізна небезпека. Для Джолітті і його прихильників фашизм бачився єдиною силою, здатною перешкодити приходу до влади крайніх лівих, складним моментом, який слід пережити, щоб повернутися до нормальних методів правління. Для лібералів-політиків, таким чином, це був вимушений маневр. Усі: соціалісти, ті ж ліберали — вважали, що фашизм дуже швидко пройде. Для соціалістів — фашизм дрібно-буржуазний протест, спричинений післявоєнними труднощами; для комуністів-бордиганців було навіть байдуже, хто короткий термін перед захопленням ними влади буде правити: ліберали чи фашисти — не мало значення. Бордига і те і друге вважав лише різною формою буржуазної диктатури. У цьому плані не дивно, що керівники Італійської комуністичної партії відмовилися співпрацювати в боротьбі проти фашизму з демократичними силами. Так, коли влітку 1921 р. фронтовики-антифашисти стали створювати загони «народних сміливців», куди вступали люди різних переконань, Бордига дав директиву на організацію окремих комуністичних загонів, що виявилися малочисельними і протистояти «бойовим союзам» фашистів були неспроможні, але класова чистота була дотримана.

Прихід фашистів до влади. Причини їх перемоги

На початок 1921 р. рух Муссоліні нараховував майже 200 тис. членів. В його ідеології переважав націоналізм, але й були окремі соціалістичні елементи. Багато хто, особливо молодь, чекали від руху вирішення особистих проблем. На парламентських виборах 1921 р. фашисти отримали 35 мандатів. У листопаді 1921 р. фашистський рух оформився в *Національну фашистську партію*. Тим часом політична нестабільність у країні наростала. З липня 1921 по серпень 1922 р. змінилось три кабінети. Спроба *Союзу праці*, створеного в лютому 1922 р. п'ятьма профспілками і керованого соціалістами-реформістами, шляхом загальнонаціонального страйку, оголошеного 1 серпня, змусити буржуазні партії створити антифашистський уряд, закінчилась невдало. Урядові партії не прийняли безцеремонного тиску, по-перше, а по-друге, тодішні соціалісти ще не асоціювалися з лівими силами реформістського типу. А масові сутички, що почалися між лівими й фашистами, розглядалися як обстановка, що давала уряду можливість маневрувати. Врешті-решт уряд був сформований, але ще правіший за своїм складом. У самій соціалістичній партії навколо питання вести чи не вести боротьбу з фашистами почалися гострі суперечки, які на з'їзді ІСП у жовтні 1922 р. закінчилися розколом партії. Виключені з ІСП реформісти утворили *Унітарну соціалістичну партію (УСП)* на чолі з Ф. Тураті.

Тим часом фашисти рвалися до влади. Наприкінці жовтня 1922 р. фашистський з'їзд в Неаполі зажадав міністерські портфелі. Фашистські загони стали готуватися до походу на Рим. Уряд подав у відставку, а новий кабінет король Віктор Еммануїл III доручив формувати Муссоліні, який бачився єдиним, хто спроможний зупинити хаос в країні. Після цього 30 жовтня загони фашистів вступили в Рим. Муссоліні очолив уряд, в який увійшли також ліберали і представники Народної партії. Італія стала першою країною, де фашисти прийшли до влади.

Першою і найважливішою причиною було «червоне дворіччя», коли Італії загрожував комунізм і була таким чином найбільша небезпека інституту приватної власності. Значною, мірою приходу фашистів до влади сприяла хвиля повоєнного націоналізму, який живився невинуватими воєнними втратами і кривдами

«підступних» союзників. До того ж італійська демократія, яка стала формуватися лише в період лібералізму Джолітті (кінець XIX — початок XX ст.), була незрілою і недосвідченою. І цілком можна погодитись з німецьким істориком А. Гурландом, що *«італійський фашизм зобов'язаний своїм успіхам не «надміру» капіталізму, а недостаті капіталізму, індустріалізації, промислового пролетаріату»*. Сприяла фашизму в Італії також відсутність його практики в попередній світовій історії та демагогія фашистів, що, треба віддати належне, була вмілою і стосувалася конкретних справ, знайшла численних прихильників в усіх верствах населення. Прихід фашистів до влади був обумовлений також існуючим на той час в Італії розкладом політичних сил. А тому не дивно, що верхівка на чолі з королем просто здала владу фашистам. Слідом за *«червоним дворіччям»* наступило *«чорне двадцятиріччя»*.

Становлення фашистської диктатури

Прихід фашистів до влади поклав початок створенню нового механізму влади. Усе ж одноактної корінної ломки попередніх владних інститутів не відбулося: зберігалася конституція, парламент, багатопартійна система, коаліційний уряд. Італійські фашисти діяли обережно, методом поступового перебирання до своїх рук владних функцій. Процес цей розтягнувся на кілька років. Старі органи залишалися, але влада переходила до нових, фашистських. Так фактично законодавчим органом стала *Велика фашистська рада (ВФР)*, створена в грудні 1922 р., куди входило керівництво фашистської партії, міністри-фашисти і особисто відібрані дуче місцеві фашистські лідери. Озброєні фашистські загони («скупатри») стали в 1923 р. *Добровільною міліцією національної безпеки (ДМНБ)*, що присягнула королю й на 1930 р. нараховувала 750 тисяч членів. До префектів та інших посадових осіб адміністрації були приставлені фашистські політичні радники — своєрідні комісари. Вирішальна роль у державі переходила до нових фашистських владних структур.

Перші свої удари фашисти спрямували проти лівих. Але при цьому громили не тільки їх, але й демократію, переманювали на свій бік профспілки, в яких проповідували єднання робітників і господарів в ім'я *«загальних інтересів нації»*. Уже наприкінці

1922 року фашистські профспілки нараховували 1 млн. чол. У 1923 р. фашисти провели перший політичний процес над групою комуністів на чолі з А.Бордигою. У березні 1923 р. декретом «взаємної угоди» між робітниками і господарями фактично запроваджено 2-год. надурочні роботи й тим самим ліквідовано 8-год. робочий день.

Економічні заходи фашистів на перших порах зводилися до ослаблення державного контролю над економікою, що виник в роки війни. Зокрема були денаціоналізовані телеграф, телефон, трамвайні лінії. Якщо в цілому уряд скоротив державне субсидування економіки, то великим фінансовим і промисловим компаніям субсидії навіть збільшилися. Так, позики італійським банкам вирости з 2 млрд. лір у 1922 р. до 7 млрд. в 1925 р. Значні дотації стали отримувати окремі галузі військової промисловості та сільськогосподарські латифундії Півдня.

Певних змін зазнала також податкова політика. Прямі податки з обіцяних прогресивних перетворилися в пропорційні, різко збільшилися непрямі податки, з другого боку, державні витрати на соціальне страхування були скорочені, а пенсії й допомога учасникам війни відмінені.

Аж до середини 20-х років уряд заохочував інфляцію, що створювало вигідну кон'юнктуру для галузей італійської промисловості, що працювали на експорт. Відбулося загальне пожвавлення ділової активності, ріст промислового виробництва. У роки стабілізації промислове виробництво виросло на 60%. Але інфляція привела до падіння курсу ліри, і в 1926 р. Італія змушена була вдатися до стабілізаційних позик.

«Криза Маттеотті»

Надія на швидке піднесення рівня життя з приходом фашистів не справдилася. У головах тих, що підтримали фашистів, поступово йшло протверезіння, наростала опозиція режиму. Тим більше, легальні умови для цього в країні були. Навесні 1923 р. антифашисти отримали сильну підтримку на з'їзді Народної партії. У відповідь Муссоліні звільнив її міністрів з уряду. Ліберал Джованні Амендола створив антифашистську «Конституційну опозицію». Мало місце незадоволення в самій

фашистській партії, про що свідчила її чистка й розпуск багатьох організацій.

Вибори в парламент 6 квітня 1924 р. проходили за мажоритарною системою в умовах фальсифікацій і підтасувань, що викликало обурення в країні. Але навіть за офіційними даними опозиція отримала 1/3 голосів. Джакомо Маттеотті, секретар УСП, який на засіданні новообраної палати парламенту розкрив методи, якими фашисти здобули перемогу, був викрадений і вбитий бандою фашистів за особистим наказом Муссоліні. У відповідь — вибух обурення. По всій країні пройшли антифашистські виступи з вимогою відставки уряду і покарання вбивць. Виступи супроводжувалися страйками, нападами на штаб-квартири фашистських організацій. Фашистів охопила паніка.

Відчуваючи загальну підтримку, опозиційні партії покинули парламент і створили *Авентинський блок*. У пам'ять про плебеїв древнього Риму, які в період гострої боротьби з патриціями йшли на один із семи пагорбів Риму, на Авентинський пагорб, населений переважно плебеями. Навколо Авентинського блоку стали групуватися всі антифашистські сили. Однак цілі виявилися далеко не однастайними. ІКП, яка приєдналася до Авентинського блоку, наполягала на відставці уряду, розпуску ДМНВ і зверненні до мас з гаслами загального політичного страйку. Однак останнє найбільше не влаштовувало лібералів та їх союзників по блоку. У загальному політичному страйку бачили небезпеку нового «*червоного наступу*». Самі ж ліберали прагнули до спокійного демонтажу фашистської диктатури. Єдності досягнуто не було, і Авентинський блок невдовзі розпався. На початку 1925 р. фашизм, оговтавшись, перейшов до наступу. До кінця 1925 р. була прийнята низка законів, які обмежували демократичні свободи й повноваження парламенту. Відтепер прем'єр-міністр призначався королем і відповідав тільки перед ним, що означало, що дуче не відповідає ні перед ким. Уряд отримав право видавати декрети, що мали чинність закону. Функції місцевої влади передавалися префектам, яких призначав уряд. Запровадження 2 жовтня 1925 р. фашистських корпорацій, які об'єднали роботодавців і робітників, поклало край свободі профруху. На початку листопада 1925 р. були прийняті «*вищі фашистські закони*», що розширили виконавчу владу за рахунок парламенту, який був таким чином підпорядкований

уряду. Наступним законом були розпущені міські зібрання депутатів, відмінені свобода зборів і об'єднань, свобода друку й звільнені політично неблагонадійні службовці.

Утвердження фашистської диктатури

У 1925-1928 рр. були ліквідовані останні установи демократії, які ще формально зберігалися. На демократичні організації, незалежну пресу обрушились погроми *«другої хвилі фашизму»*.

Після замаху на Муссоліні 9 листопада 1926 р. була прийнята серія надзвичайних законів, які поклали кінець легальному існуванню антифашистської опозиції в Італії. Опозиційні партії підлягали розпуску, антифашистська преса заборонялась, запроваджувалася адміністративна висилка осіб, запідозрених в антифашистській діяльності, смертна кара за замах на Муссоліні тощо. Прийняття надзвичайних законів супроводжувалося масовими арештами антифашистів.

1927 року створено найважливіші органи фашистської диктатури: особливий трибунал і таємна політична поліція, головне завдання яких було захищати фашизм. Продовжував фашизуватися державний апарат, очищаючись від *«ненаціонально мислячих елементів»*.

У травні 1928 р. прийнято закон, згідно якого право висувати депутатські кандидатури мали лише фашистські організації. Список кандидатів затверджувала ВФР. А саме голосування зводилося до вираження згоди чи незгоди із списком. Парламентська система, таким чином, була замінена диктатурою.

Багато уваги фашисти надавали ідеологічній обробці населення. Ідеологи фашизму твердили, що в Італії створюється особлива *«корпоративна»* держава, в якій буде досягнута гармонія інтересів різних класів виробників — робітників і капіталістів. Основні принципи корпоративізму були проголошені навесні 1927 р. у *«Хартії праці»*. У виробництві за галузевим принципом передбачалось створити корпорації, які об'єднують підприємців і робітників для співпраці *«в ім'я загальних національних інтересів»*. Втручання держави у сферу виробництва могло бути у випадку недостатньої приватної ініціативи або коли цього вимагають *«інтереси держави»*. Таким чином фашистська держава наділила себе

абсолютним і беззастережним правом економічного інтервенціонізму.

1929 року фашисти, підписавши *Латеранські угоди*, владнали свої стосунки з Ватиканом, що стало важливою підпорою режиму, оскільки роль католицької церкви в італійському суспільстві дуже впливова. Згідно угод Ватикан відмовлявся від претензій на Рим, а Італія визнавала суверенітет держави Ватикан площею 44 га, розташованої на пагорбі Монте-Ватикано в Римі. Церковний шлюб став нормою сімейно-шлюбних стосунків, католицька доктрина почала викладатися в навчальних закладах. Режим, зі свого боку, заручився підтримкою католицької церкви. Наступила специфічна для Італії ситуація: католицька церква, визнавши режим, впливала на нього, до певної міри стримувала притаманну йому людиноненависницьку агресивність, розмивала його. Як би не обожнювала фашистська пропаганда дуче, у свідомості віруючих він був простий смертний, грішник.

Режим Муссоліні базувався на 4 принципах, взагалі характерних всім різновидам тоталітаризму. Перший з них — *примат держави*, суть якого визначалася формулою «*держава — все, людина — ніщо*». Ладідарне гасло «*дуче завжди правий*» або *примат вождя* був другим принципом. Третій принцип — *примат партії*, яка ототожнювалася з державою. За *приматом нації* — четвертим принципом — стояла мета масштабного використання людей для перетворення Італії в потужну промислову й велику колоніальну країну. На досягнення цього потрібно було спрямувати енергію й хист всіх італійців, мільйони з них поставити під рушницю. Наприкінці 20-х років в Італії завершується формування політичної системи тоталітарної фашистської держави.

Економічна криза 1929-1933 рр.

Світова економічна криза в Італії продовжувалася до 1934 р. У 1932 р. виробництво скоротилося на 1/3 від рівня 1929 р. Найбільші банки — Комерційний, Римський та Італійський кредитний — збанкрутували, зовнішня торгівля зменшилася втриє. 1933 року число зареєстрованих безробітних перевищило за 1 млн. осіб. Мінімальна зарплата в обробній промисловості скоротилася на 30-60%. Впав попит на сільськогосподарську продукцію. Серед 12 тисяч

підприємств, що зазнали краху, 90% належали дрібній і середній буржуазії. Фашистська держава шукала вихід з кризи у посиленні регулювання промислового виробництва, у його концентрації та централізації. 1933 року була створена гігантська державна фінансова установа — *Інститут промислової реконструкції (IRI)*, який скупив акції збанкрутілих банків. Державна акція обійшлася бюджету в 6 млрд. лір. IRI розповсюдив свій контроль на більшу частину металургійних і машинобудівних підприємств, суднобудування і майже всю військову промисловість Італії. Пізніше, після кризи, деякі галузі були викуплені у держави приватними компаніями. Але довгострокове кредитування промисловості залишилося в руках IRI та інших фінансових інститутів, які замінили великі приватні банки.

Криза в Італії, як і всюди, виявила неспроможність у дану епоху індустріалізму індивідуалістично-монополістичної стадії ринкового виробництва і сприяла переходу до використання елементів ДМК, регулюючої ролі держави. Такий об'єктивний поворот був на руку фашистській державі, оскільки давав можливість вимушену діяльність держави в економіці видавати за діяння «в загальних інтересах нації».

Створення корпоративної системи. Її суть

Вихід з економічної кризи фашисти шукали в реалізації широкорозрекламованого проекту соціального експерименту — *корпоративної системи*. У 1930-1934 рр. було створено 22 галузевих корпорації, у кожену з яких входило відповідне підприємницьке об'єднання і фашистська профспілка. Вищим органом корпорацій стала *Національна рада корпорацій*, членами якої урядовим декретом призначались представники роботодавців і працюючих за наймом разом з міністрами, їх заступниками, представниками фашистської партії тощо. Корпоративна система стала особливою формою підпорядкування приватної економіки фашистській державі. Водночас вона повинна була служити доказом діяльності фашистського керівництва в інтересах усієї нації, кожного її члена. З цієї метою в 30-х роках значного застосування набула практика патерналізму: запроваджено допомогу для дітей, платні

відпустки, а організація «*Після роботи*» займалася влаштуванням відпочинку трудящих.

Антифашистський і робітничий рух у роки світової економічної кризи

Робітничий рух виражався в масовій страйковій боротьбі. Активізувався також антифашистський рух. Однак багато лідерів антифашистських організацій вважало, що фашизм в Італії незабаром зазнає самокраху. Комуністи доповнювали цю тезу ідеєю близькості соціалістичної революції. Виходили з того, що фашизм — остання зупинка капіталізму перед його неминучим крахом. На IV з'їзді ІКП 1931 року в Німеччині це було підтверджено. Водночас з'їзд засудив соціалістів, як посібників фашизму.

Соціалісти, з свого боку, провівши 1931 року в Парижі об'єднавчий з'їзд, теж висловили сподівання, що фашизм скоро впаде. Однак тактична, стратегічна та ідейна прірва між соціалістами й комуністами була настільки великою, що навіть на основі антифашистської боротьби подолати її не вдалося.

Більш рішуче про свої наміри заявила антифашистська організація «*Справедливість і свобода*», створена в еміграції братами Росселлі. Організація дотримувалася республіканських ідей і визнавала, що для повалення фашизму необхідні активні дії аж до повстання. Рух став створювати в Італії свої підпільні організації. Однак таємна фашистська поліція незабаром заарештувала більшість активістів руху.

Фашистська система ДМК. Мілітаризація економіки

Державно-монополістичні тенденції, як антикризова стратегія і як прояв підготовки італійського фашизму до великої війни, в другій половині 30-х років посилились. Режим Муссоліні стимулював курс на економічне самозабезпечення Італії продовольством і стратегічними матеріалами, хоча, з чисто господарської точки зору, система автаркії — вид затратної економіки. Але така економічна політика диктувалася виключно воєнними мотивами. З цією ж метою в 1934-1935 рр. була запроваджена монополія зовнішньої торгівлі.

Війна з Ефіопією (1935-1936 рр.) сприяла дальшому посиленню державного регулювання. На селі була запроваджена система обов'язкових поставок: по суті, було ліквідовано вільний ринок сільськогосподарської продукції. Вона повинна була продаватися лише державним заготівельним органам за встановленими цінами. Націоналізований 1936 року Італійський банк став важелем державного втручання в економіку і контролем її кредитно-грошової системи. Із засобів бюджету спрямовувалися кошти в гірничу промисловість, металургію, виробництво синтетичного рідкого палива, виникли підприємства із змішаним державно-приватним капіталом.

Заходи фашистського уряду щодо економіки сприяли розвитку індустріальної могутності Італії. З аграрно-індустріальної країни перетворилася в індустріально-аграрну. За період 1928-1938 рр. продукція металургії і машинобудування виросла на 27%, хімічної — на 30%, гірничої — на 35%, енергетичної — на 63%, тоді як в текстильній промисловості і в секторі житлового будівництва відмічалось скорочення на 18,5 і 35%. Таким чином, з допомогою держави розвивалися галузі, пов'язані з війною. Вони й визначали обличчя Італії як індустріальної країни. Наблизитись до рівня виробництва Німеччини, Англії, Франції Італії так і не вдалося. Італія так і не змогла досягнути планованої автаркії. Курс на самозабезпечення бідної сировинними ресурсами Італії був неперспективним і навіть згубним, оскільки вироблена продукція була дорогою, а значить неконкурентоспроможною.

Фашизм, як різновид тоталітаризму, з його надрегулюванням і примусом щодо економіки, обмеженнями ринку, завдав великої шкоди італійському господарству. Італійська буржуазія не була в захопленні від такого роду економічної політики, що вела не до процвітання, а до руйнування.

Італійський фашизм — тоталітарна диктатура

У 30-ті роки італійський фашизм, як тоталітарна диктатура, досягнув повного контролю над всіма сторонами суспільного життя. Виборна палата парламенту 1939 року замінена палатою фаши і корпорацій, куди входили члени Національної ради фашистської партії і Національної ради корпорацій. Відбулося повне злиття фашистської партії з державою. Партійний статут характери-

зував її як «цивільну міліцію, що підкоряється наказам дуче і знаходиться на службі у державі». У країні залишилися лише фашистські профспілки, керівництво яких призначалося і мінялося фашистською партією. Була фашизована і фактично одержавлена система кооперативів. Особлива увага приділялася підростаючому поколінню. Уся молодь була охоплена юнацькими фашистськими організаціями мілітарного характеру. 6-8-річні діти знаходилися в спілці «Діти вовчиці», з 8 до 14 — в «Баллиласі», відтак до 18 — в «Молодіжному авангарді» й нарешті з 18 до 21 — в спілці «Молодих італійців». 1937 року всі вони ввійшли в об'єднання під назвою «Італійська лікторська молодь», очолювана секретарем фашистської партії. Із студентської молоді створювалися університетські фашистські групи. Професори й вчителі повинні були виховувати молодь у партійному дусі.

Засоби масової інформації і всі види культурної діяльності знаходились під контролем Міністерства в справах друку й пропаганди. Численні пропагандистські кампанії культивували дух самовідречення в ім'я фашистських «ідеалів». Насаджувався культ дуче, а італійці проголошувалися однією з «арійських рас», особливо після зближення 1936 року з фашистською Німеччиною. 1938 року прийнята серія законів, спрямованих на дискримінацію й переслідування осіб «неарійського» походження, і, насамперед, євреїв. Їм заборонялося вступати в шлюб з італійцями, викладати і займати посади, служити в державних установах, у тому числі в армії і т.д.

І все ж італійський фашизм, порівняно з німецьким, нагадував скоріше буфонаду. Він не дійшов до масових репресій і системи винищення своїх політичних противників. Роль стопера тут зіграла й чисто ментальність італійців, які в історичній практиці ніколи не страждали ні расизмом, ні антисемітизмом, ніколи не схильні були до возвеличення мілітарного боку життя. З другого боку, маси італійців були віруючими католиками, а тому фашизм сприймали чисто зовнішньо, формально, конформістськи.

Зовнішня політика італійського фашизму

Зовнішня політика фашистів виходила з концепції майбутньої великої війни. Муссоліні планував відновити щось подібне до Римської імперії («Імперіум Романум»), перетворити Середземне море

в італійське озеро. З цією метою Італія прагнула захопити території в Африці, відібрати у Франції Ніццу і Савойю, перетворити Балкани в сферу свого впливу. Звідси державна увага до розвитку військових галузей промисловості і пошуків союзників, оскільки самостійно здійснити намічувані плани Італія була не в змозі.

Першим об'єктом італійської агресії стала 1935 року слаборозвинута африканська країна Ефіопія. У 1936-1939 рр. Італія спільно з Німеччиною допомогла Франко встановити фашизм в Іспанії, пославши туди 100-тисячну армію. Там, на полях Іспанії, відбулося зближення Італії з фашистською Німеччиною. Відносини, які до цього були прохолодними, навіть ворожими, оскільки Італія, побоюючись за південний Тіроль, населений переважно німцями, перешкоджала аншлусу Австрії Німеччиною, тепер стали дружніми. Обидві фашистські держави зблизилися, особливо після підписання угоди 25 жовтня 1936 р. (*«вісь Берлін-Рим»*). Війна в Ефіопії переконала дуче, що всі його загарбницькі плани без Німеччини нездійсненні. І Муссоліні погодився на роль молодшого партнера в союзі з Гітлером. Уже в квітні 1939 р. Гітлер дозволив дуче захопити Албанію. Друга світова війна, в яку італійський фашизм вступив у червні 1940 р., завершила його історію.

Вступ Італії у війну.

Невдачі та поразки італійської армії

Заключним акордом зближення Італії та Німеччини став підписаний 22 травня 1939 р. в Берліні міністрами закордонних справ Галеаццо Чіано та Йоахимом Ріббентропом італо-німецький договір про військово-політичний союз, так званий *«Стальний пакт»*, який передбачав спільні дії у війні. Однак Італія до *«великої війни»* не була готова. Внаслідок господарської неспроможності корпоративної системи, агресивні акції 30-х років призвели до виснаження військово-економічного потенціалу країни. Італійські фашисти намагалися відстрочити війну, щоб краще до неї підготуватися. А тому 1 вересня 1939 р. італійський уряд прийняв декларацію, де говорилося, що Італія *«не візьме на себе ініціативи будь-яких військових операцій»*, і лише 10 червня 1940 р. вона оголосила себе в стані війни з Англією та Францією. Надії Муссоліні, який розраховував на окупацію італійськими військами південно-схід-

ної Франції аж до Рони, Корсики, Тунісу, Джібуті, захоплення французьких військово-морських баз в Алжирі та Касабланці, частини військового флоту та авіації, були розвіяні Гітлером під час зустрічі обох диктаторів в Мюнхені 18 червня 1940 р. Гітлер рішуче відхилив домагання, заявивши, що задоволення територіальних претензій треба відкласти до остаточної перемоги.

Спроби дуче в жовтні-листопаді 1940 р. діяти самостійно не увінчалися успіхом. Італійські війська, які 28 жовтня вторгнулися в Грецію, незабаром зазнали поразки, і тільки втручання Німеччини врятувало ситуацію. Разом з Німеччиною Італія брала участь в агресії проти Югославії та її поділі (квітень 1941 р.). Таким чином, уже 1940 року Італія в усьому залежала від Німеччини: війни починала Італія, а продовжувала їх Німеччина. Так було в Греції 1940 року., так було в Лівії на початку 1941 р.

Трагічно для Муссоліні закінчився похід в Росію. Італійський експедиційний корпус (60 тис. чол.) у жовтні-грудні 1941 р. зазнав великих втрат у боях під Горлівкою та Ново-Орловкою. 1942 року дуче послав на Східний фронт ще 7 італійських дивізій, які разом із залишками перших трьох утворили італійську армію в Росії (*АРМІР*) або *8-му італійську армію*, яка в листопаді-грудні 1942 р. була розбита на Дону і в районі Сталінграда. Тисячі італійських воїнів не знали, за що вони воюють, чого їх послали в далеку Росію.

Операція «*Факел*», що почалася англо-американськими військами 8 листопада 1942 р. в Африці, поставила хрест на всіх італійських успіхах та завоюваннях у попередні роки. Після 13 травня 1943 р., коли була закінчена війна в Африці, небезпека вторгнення нависла над самою Італією.

Розвал економіки.

Поглиблення соціальної напруженості

Економіка Італії не витримала екзамену війною. Порівняно з довоєнним часом 1942 року виробництво сталі зменшилося на 20%, а чавуну на 25%. Від нестачі сировини страждала авіаційна і суднобудівна промисловість, золотий запас майже повністю був вичерпаний. Італійський уряд все частіше звертався по економічну допомогу до Німеччини, керівництво якої не забарилося цим скористатися. Контроль за економікою та політикою Італії, її

промисловими підприємствами, залізницями переходить до рук німецьких емісарів, а промисловий та сільськогосподарський потенціал країни все більше використовується для потреб Німеччини.

Господарська обстановка викликала загальне незадоволення. Селяни обурювалися низькими цінами, за якими держава фактично забирала у них врожай, зарплата робітників була заморожена, а міське населення посаджено на карткову систему. Уже 1942 року денний раціон хліба становив 150 грамів. При загальній трудовій повинності робочий день тривав 12 год. Уже навесні 1942 р. відбуваються перші страйки з економічними вимогами: підвищення зарплати, покращення умов праці.

Початок формування антифашистського руху Опору

Різні за своїми політичними уподобаннями перші невеликі антифашистські групи виникли вже в 1941-1942 рр. Усі вони виступали за вихід Італії з війни, визволення країни від фашизму, відновлення політичних свобод.

З березня 1943 р. в Ліоні комуністи, соціалісти і представники *Партії дії*, яка утворилася наприкінці 1942 р. з групи «*Справедливість і свобода*» і спиралася на емігрантські кола радикально налаштованої інтелігенції та дрібних власників, прийняли документ, в якому було намічено лінію на всенародне повстання з метою повалення фашистської диктатури, розрив пакту з Німеччиною та укладання сепаратного миру з антигітлерівською коаліцією. Там же викладені принципи програми демократичного відновлення країни: знищення фашистської держави, «*ліквідація, економічних, політичних і соціальних сил*», які викликали до життя фашизм, створення такої демократії, головна роль в якій буде належати праці. По суті, це була програма лівого крила в русі Опору.

Його помірковано-консервативне крило представляли Християнсько-демократична партія, створена в 1943 р. у підпіллі, і антифашистськи налаштовані ліберали та республіканці, за якими стояли буржуазні кола. Якщо ліві виступали за всенародне повстання, не виключаючи при цьому й позитивних змін зверху, то праві схилилися до «*палацового перевороту*» — усунення Мусоліні з допомогою короля Віктора Еммануїла III.

Початку антифашистського руху Опору сприяло й поживавлення страйкового руху. Так, березневий страйк 1943 р. робітників Північної Італії, у якому взяли участь 300 тис. осіб, почавшись як економічний, швидко набрав політичного забарвлення. Головними стали гасла «*Геть війну*», «*Геть фашизм*». 2 квітня 1943 р. режим Муссоліні змушений був оголосити про підвищення заробітної платні робітникам і службовцям.

Криза фашистського режиму

Поразки Італії на фронтах, перетворення її в німецького васала привели до повної ізоляції фашистської верхівки від італійського загалу. Багато хто у владних верхах вважав, що нарізла необхідність зовнішньополітичної переорієнтації з Німеччини на Англію та США. У королівському палаці та керівних колах виношувалися плани зміщення Муссоліні. До такої ідеї схилилися й великі промисловці (граф Вольпі, сенатор Піреллі, інші). На такій позиції стояв і міністр закордонних справ Італії зять Муссоліні Г. Чіано. Опозиція, як бачимо, зріла також у самій фашистській верхівці. Змовники на чолі з начальником Генерального штабу Амбродіо планували здійснити переворот і передати владу маршалу П. Бадольо.

Деякі дані про змову стали відомі Муссоліні, і 5 лютого 1943 р. за його наказом було змінено майже весь склад уряду, цілу низку керівників фашистської партії в центрі і на місцях. Але й для самого дуче, що прагнув зберегти владу і фашистський режим, ставало очевидним, що війна в союзі з Гітлером програна. Інакше чим можна пояснити його звернення в березні 1943 р. до Гітлера з ідеєю «*нейтралізації Росії*» через укладення з нею сепаратного миру. Однак Гітлер не погодився, оскільки був переконаний, що такий мир уже неможливий.

«Палацова революція».

Проблеми і політика уряду Бадольо

Висадка англо-американських військ 10 липня 1943 р. на острові Сицилія прискорила падіння Муссоліні. Увечері 24 липня на вимогу групи опозиціонерів Муссоліні змушений був скликати «*Велику фашистську раду*», де обговорювалась військова катастрофа

на Сицилії, провину за яку присутні склали на дуче. Там було висловлено недовір'я Муссоліні і прохання до короля взяти на себе командування збройними силами й управління країною.

Наступного дня за наказом короля Муссоліні було заарештовано і переправлено на острів Понца, а прем'єр-міністром призначено 72-річного Бадольо. Спроба комуністів створити уряд національної єдності з представників 5 антифашистських партій не вдалася через протидію лібералів та християнських демократів. Однак під тиском загального антивоєнного страйку, який 26 липня почався в Північній та Центральній Італії за ініціативою 5 антифашистських партій (комуністи, соціалісти, Партія дії, християнські демократи, ліберали), 27 липня Бадольо змушений був видати декрет про розпуск фашистської партії та її організацій. У той же день Бадольо запровадив у країні стан облоги.

Уряд Бадольо не зовсім чітко уявляв свої подальші дії. По суті, опинився в стані розгубленості, неясності та очікування. Причин цьому було досить: розрив з Німеччиною не здійснений, з Об'єднаними націями перемир'я не укладено, палітра політичних сил в середині країни була заплутаною і суперечливою. Бадольо шукав варіанту недопущення воєнних дій на території Італії. Звідси його небезпечне маневрування: запевняв Гітлера у відданості і водночас шукав порозуміння з англо-американцями. 4 серпня радник італійської місії в Лісабоні умовляв англійського посла, щоб Англія *«врятувала Італію від німців, як і від неї самої»*. Керівники Англії і США теж були зацікавлені у мирному вирішенні італійської проблеми: без лишньої крові, більшовизації та громадянської війни. Побожовання мали під собою ґрунт. Оголошена наприкінці серпня-початку вересня амністія комуністам вивела на свободу активних функціонерів ІКП, таких як Л. Лонго, М. Скокчімарро, У. Террачині, які могли повести за собою зневірених у всьому італійців і не тільки проти фашизму.

3 вересня 1943 р. перші підрозділи англійських і канадських військ висадилися на Апеннінському півострові, і того ж дня в Лісабоні було підписано Акт про капітуляцію Італії перед Об'єднаними націями. З боку Італії Акт підписав генерал Кастельяно, з боку Об'єднаних націй — американський генерал Сміт. Без відома уряду Бадольо він був обнародований союзниками 8 вересня. Німці, які давно чекали такого розвитку подій, починаючи з 9 вересня, протягом

2 днів окупували більшу частину Італії — північну, центральну і південну, включно з Неаполем. Більша половина італійської армії (749 тис. чол.) була інтернована гітлерівцями, 470 тисяч вояків — просто розбіглися. Фронт встановився північніше Неаполя. Територія Італії майже на 2 роки стала театром воєнних дій.

«Республіка Сало»

Одіозна кар'єра Муссоліні не закінчилася 1943 року. Викрадений за наказом Гітлера командою начальника військового відділу секретної служби майора Отто Скорцені дуче на літаку був доставлений у Берлін, прийнятий 14 вересня 1943 р. Гітлером, погодився повернутися в окуповану Італію і очолити новий фашистський уряд. На окупованій території Муссоліні створив фашистську Італійську соціальну республіку, маріонеткову державу, що спиралася на німецькі багнети. За назвою міста, в якому знаходилися основні міністерства цієї держави, вона отримала найменування *«Республіка Сало»*. Не маючи соціальної опори, диктатор знову вдався до демагогії. Однак, заявив дуче про майбутній *«справедливий розподіл»* прибутків, *«соціалізацію»* підприємств, демократизацію виборчої системи уже нікого не могли ввести в оману. Водночас Муссоліні мстив членам *«Великої фашистської ради»*, які 25 липня 1943 р. проголосували за відставку дуче. Серед страчених 11 січня 1944 р. змовників був і Г. Чіано. Для боротьби з партизанами Муссоліні створив каральні загони.

Розгортання руху Опору після 8 вересня 1943 р.

Розрізнені виступи антифашистів у перші дні окупації в подальшому стали набирати організованого характеру. З представників антифашистських партій всюди стали створюватися *комітети національного визволення (КНВ)*. Наростанню руху Опору сприяло оголошення 13 жовтня 1943 р. урядом Бадольо війни фашистській Німеччині, а також підтримка антифашистської Італії Об'єднаними націями. У прийнятій нарадою міністрів закордонних справ у Москві (жовтень 1943 р.) *«Декларації про Італію»* були викладені основні принципи демократизації — через ліквідацію фашизму та його структур, забезпечення політичних свобод

народу тощо. Для контролю за виконанням положень Декларації союзники створили спеціальну *Консультативну раду*. За її вказівкою уряд Бадольо 29 грудня 1943 р. опублікував декрет про дефашизацію, а 20 січня 1944 р. — про відміну расових законів, введених Муссоліні.

Уже в жовтні 1943 р. антифашистські партії стали створювати свої бойові загони. На жаль, розбіжності в системі руху Опору подолати так і не вдалося. Кожна партія формувала свої збройні сили: комуністи — загони гарібальдійців, Партія дії — «*Мадзіні*» (потім вони стали називатися «*Справедливість і свобода*»), соціалісти — загони «*Маттеотті*», свої — християнські демократи і ліберали. В окупованих містах виникли численні організації антифашистів-підпільників, так звані *групи патріотичної дії* — *ГАП*. Координацію дій всіх загонів взяли на себе КНВ. Особливо важливу роль відігравав *комітет національного визволення Північної Італії (КНВПІ)*.

Коаліційні уряди Бадольо і Боомі. Їх політика

Для посилення боротьби проти окупантів необхідні були об'єднані зусилля всіх антифашистських сил. Обстановка диктувала необхідність створення коаліційного уряду. Але на поверхню взаємовідносин антифашистських партій вийшли вузькоєгоїстичні інтереси. Так, умовою своєї участі в коаліційному уряді комуністи ставили розрив з монархією і відречення короля від престолу. Однак, Англія і США дали зрозуміти, що, на їх думку, всі питання, пов'язані із змінами в державному ладі, треба відкласти на післявоєнний час. Опонентам нічого більше не залишалося, як погодитися з логікою воєнного часу. 21 квітня 1944 р. було сформовано коаліційний уряд на чолі з Бадольо. У його склад увійшли представники всіх антифашистських партій, у тому числі П.Тольятті і Ф.Гулло (ІКП), П.Манчіні (*Італійська соціалістична партія пролетарської єдності — ІСППЕ*), К.Сфорца (Партія дії), Дж. ді Родіно (ХДП), Б.Кроче (ліберали) та інші. З цього приводу КНВПІ заявив про «*повну співпрацю з урядом, створеним за участю всіх антифашистських комітетів*».

Після визволення 4 червня 1944 р. Рима новий уряд з представників 6 антифашистських партій сформував голова *Римського*

національного комітету визволення І.Бonomі. Уряд прийняв декрет про передачу земель, що пустують у користування селянським кооперативам, про покарання військових злочинців, почав чистку адміністративних органів.

Наростання руху Опору в 1944 р.

9 червня на пропозицію ІКП всі партизанські загони були об'єднані в Корпус добровольців свободи, який визнав італійський уряд і союзники як силу, що бореться проти фашистської Німеччини. Командувачем став генерал Р.Кадорна. На осінь 1944 р. партизанська армія нараховувала 90 тис. чол. Навесні і влітку 1944 р. національно-визвольний рух набрав масового характеру, партизани своїми діями сковували біля 10 німецьких та італійських дивізій. На дії партизанів фашисти відповідали терором, численними каральними заходами та розстрілами.

Збройну боротьбу бійців Опору підтримували страйками робітники та службовці заводів і фабрик. Страйк у березні 1944 р. в Північній Італії, в якому взяло участь близько 1 млн. робітників і службовців, мав політичний характер. Тут теж намітилися процеси консолідації: у червні 1944 року на основі Римського пакту ІКП, ІСППЕ та ХДП створили *Загальну італійську конфедерацію праці (ЗІКП)*.

Політичне розмежування в італійському русі Опору

Чим ближче було до закінчення війни, тим рельєфніше проступали дві тенденції в італійському русі Опору: перша диктувалася завданнями визволення країни від окупації і була спрямована на консолідацію антифашистських сил, друга визначалася післявоєнними планами учасників руху Опору і спричинила загострення політичної боротьби в країні. Так, наприкінці 1944 р. ліві в русі Опору вимагали створення уряду лівих сил, висунули гасло «*Вся влада КНВ*». Праві партії, навпаки, ставили питання про їх розпуск.

Антифашистська демократична революція як наслідок завершення боротьби за визволення Італії різними силами руху Опору бачилася по-різному. У тих визволених районах, де великий вплив мали комуністи, створювались органи народного самоуправління,

система революційних трибуналів для покарання фашистів, в окремих випадках конфіскувалися поміщицькі землі, здійснювався перерозподіл власності, встановлювався контроль за цінами тощо. Комуністи, стверджуючи, що не ставлять своєю метою здійснення там соціалістичних перетворень, діяли, однак, як вони говорили, в напрямі «прогресивної демократії», що повинна була, на їх думку, привести до соціалізму. Деякі лідери ІКП були ще категоричніші і виступали за негайне встановлення радянської влади і пов'язували свої надії з СРСР.

Це суперечило прагненням тих в русі Опору (ліберали, християнські демократи, республіканці), хто дійсно прагнув до встановлення демократії з її ринковою економікою, підприємницькою свободою, приватною власністю, політичним плюралізмом тощо. Вони опиралися на підтримку західних демократій, які серйозно побоювалися більшовизації Північної Італії. Однак, перед загальною проблемою — визволення країни від окупантів — певний час вдавалося згладжувати наростаючі суперечності.

Загальнонаціональне повстання на Півночі Італії. Підсумки руху Опору

У березні 1945 р. партизанським командуванням був розроблений план національного повстання. Повстання було скоординовано з наступом союзних військ, що почався 9 квітня 1945 р. південніше Болоньї. За даними Л. Лонго, в момент повстання корпус добровольців свободи нараховував майже 200 тис. чол. Внаслідок загальнонаціонального повстання в останній декаді квітня 1945 р. вся Північна Італія перейшла під контроль КНВПШ. Недалеко від Мілану був заарештований і 28 квітня страчений повстанцями Беніто Муссоліні. 29 квітня союзники прийняли капітуляцію німецького командування.

У партизанській армії руху Опору воювали 224 тис. осіб, 122,5 тис. чол. боролосся в підпіллі. Втрати партизанів за роки боротьби склали 62 тис. осіб вбитими, а жертви підпільників нараховують 14 тис. загиблих, Це далеко неповна ціна, яку заплатив італійський народ за свободу і незалежність своєї країни.

РОЗДІЛ VIII

НІМЕЧЧИНА В 1918-1945 рр.

I. ЛИСТОПАДОВА РЕВОЛЮЦІЯ В НІМЕЧЧИНІ

Економічне та політичне становище Німецької імперії наприкінці Першої світової війни

Німецькі стратеги, розв'язуючи в 1914 р. війну, менше всього думали над тим, що вона стане затяжною і виснажливою. Чим довше тривала війна, тим катастрофічнішим ставало становище Німеччини. Ресурси її та союзників не витримували воєнно-економічного змагання з потенціалом країн Антанти, їх можливостями. Усе гострішою ставала проблема продовольства. У грудні 1916 р. запроваджено загальну трудову повинність для чоловіків від 17 до 60 років. На селі не вистачало робочих рук. До осені 1918 р. посівні площі скоротилися наполовину, промислове виробництво 1918 року складало лише 57% рівня 1913 р. Число мобілізованих на осінь 1918 р. становило 13,3 млн. чол., вбитих 2 млн., покалічених — 4 млн. Прямі військові витрати становили 161 млрд. марок. У країні росло незадоволення. З січня 1918 р. почалися масові страйки, що мали економічний та антивоєнний характер з вимогами демократичних перетворень.

Не поправив справ і *Брест-Литовський мир* з більшовицькою Росією (лютий, 1918 р.), який, за задумом німецького командування, міг би створити перспективи поповнення матеріальних ресурсів ведення війни і дав би змогу зосередити військові сили на Західному фронті. Наслідки весняного і літнього наступу німецьких армій остаточно розвіяли й цю ілюзію. Німецька армія виявилася не «зараженою отрутою спартаківсько-більшовицьких ідей...», як стверджував генералітет, а вичерпала остаточно свої моральні та фізичні можливості. Господарська розруха та криза в армії докорінно вплинули й на політичне керівництво країни. Протягом одного року змінилось 4 канцлери (Т.Бетман-Гольвег, Г.Михаеліс, Г.Гертлінг, М.Баденський). Криза режиму Гогенцоллернів досягла межі. Вихід з неї бачився у якомога швидшому закінченні війни і здійсненні демократичних перетворень.

Передумови воєнно-революційної кризи. Переддень листопада 1918 р.

Наприкінці вересня — у жовтні 1918 р. воєнний крах Німеччини став неминучим. Після 8 серпня 1918 р. німецьке верховне командування в особі Гінденбурга й Людендорфа не сумнівалося у воєнному краху Німеччини й зажадало уряду, який би уклав мир. Військові вимагали такої ліберальної політичної влади, яка змогла б звернутися до країн Антанти з пропозицією перемир'я і не допустити небажаних наслідків війни для Німеччини (окупація країни союзними військами тощо). Конкретних винуватців на певний час треба було сховати за спинами непричетних до катастрофи. А тому в уряд наступника престолу великого герцогства Баден Макса Баденського, званого ліберала, на його пропозицію ввійшли лідери *Соціал-демократичної партії Німеччини (СДПН)* Ф.Шейдеман та Г.Бауер, оскільки за СДПН йшла значна частина народу. Уряд був сформований 3 жовтня 1918 р. За задумом тих, хто конструював уряд Баденського, його завдання полягало в тому, щоб з якомога меншими втратами вийти з війни і не допустити революційного хаосу, який призвів би до повторення російського варіанту 1917 р. А соціал-демократія з її відразу до більшовицької революції та диктатури пролетаріату у важкий час поразки та смуту, на думку керівних та ділових кіл, могла зіграти роль соціального буфера. Розрахунок виявився вірним. Однак, щоб не допустити катастрофи, необхідна була повна довіра соціал-демократичному керівництву. Група крайніх лівих («Спартак», лідери К.Лібкнехт і Р.Люксембург), які в основному стояли на позиціях російських більшовиків, була малочисельна і особливим авторитетом не користувалася. А події тим часом наростали.

Початок Листопадової революції

У плані вимушеної лібералізації політичного правління наприкінці жовтня 1918 р. райхстаг прийняв закони про «парламентаризацію», що обмежували прерогативи кайзера при оголошенні війни й укладанні миру, канцлер перетворювався в парламентського міністра, скасовувалося трьохкласне виборче право в Пруссії та аналогічні обмеження в інших землях. Але для

попередження революції цього було вже не досить. З цього приводу справедливо зауважував німецький письменник-публіцист Курт Тухольський: *«Матір'ю цієї революції було бажання солдатів до різдвяних свят повернутися додому»*.

Приводом її початку стали події в Кілі 3 листопада 1918 р. Спроба військового командування кинути в бій проти переважаючого англійського флоту моряків і прорвати морську блокаду, щоб домогтися кращих умов миру, переросла в конфлікт. Матроси наказу не виконали і у відповідь на арешти підняли повстання, створили свої матроські і солдатські ради, вимагали негайного закінчення війни, ліквідації монархії. У цілому події розвивалися стрімко. 4 листопада моряки оволоділи Кілем, а через два дні в їх руках опинилося 5 міст. Уже 7 листопада повстання переросло у революцію, коли, внаслідок падіння трону Віттельсбахів, Баварія першою здійснила перехід до республіки. Німеччина з монархічного Союзу князів стала перетворюватися в парламентську республіку. З Кіля революція швидко розповсюдилася і охопила всю країну. Всюди створювалися ради робітничих і солдатських депутатів. Повсталі вимагали відречення кайзера і місцевих коронованих осіб, створення урядів, обраних на загальних зборах Рад, демократизації армії.

Уранці 9 листопада сотні тисяч демонстрантів заповнили вулиці Берліна. Макс Баденський оголосив про відречення кайзера від престолу, встановлення регентства і свою власну відставку, призначивши перед тим своїм наступником Ф.Еберта, одного з лідерів СДПН. Останній закликав населення до спокою та порядку.

На середину дня 9 листопада Берлін був у руках повсталих. Кайзер утік з країни, частина офіцерів була роззброєна. Вирішення питання про форму державної влади — монархія чи республіка — Еберт міркував залишити Національним зборам. Однак Ф.Шейдеман, не поставивши до відома Еберта, вже о другій годині дня з балкону райхстагу кинув слова *«німецька республіка»*. Люди, що зібралися там, гаряче аплодували у відповідь. Рівно через дві години з балкону берлінської ратуші К.Лібкнехт поспішив проголосити Німеччину *«соціалістичною республікою»*. Проголошені в один день дві республіки вражаюче різнилися за своїм змістом. Це не могло не привести до зіткнення між демократичними й ліво-радикальними силами.

Для лідерів СДПН і *Незалежної соціал-демократичної партії Німеччини (НСДПН)* головним стало контролювати події, не дати зірватися їм в штопор. Спартаківці Лібкнехта, навпаки, штовхали їх до поглиблення та хаосу. Це добре видно із звернення спартаківців до Рад з програмою переростання *«буржуазно-демократичної революції в соціалістичну»*. Зусиллями соціал-демократії це не було допущено, а погрози Лібкнехта на загальних зборах Рад в цирку Буша 10 листопада, що *«контрреволюція вже на марші»*, солдати зустріли неохотно. Революційний рух поступово став набирати поміркованого характеру, відходити від крайностей.

Обраний виконком робітничих і солдатських Рад став на бік соціал-демократії і 10 листопада створив уряд — *Радю Народних Уповноважених (РНУ)* із 6 членів на чолі з Ф.Ебертом (СДПН) і Г.Гаазе (НСДПН). Уряд називався *«соціалістичним»*, що імпонувало масам люмпену. У відозві *«До трудового народу»*, прийнятій на зборах, говорилося навіть про *«швидке і повне усуспільнення капіталістичних засобів виробництва»*.

«Соціалістичний» фасад був виставлений для нетолерантного люмпену, який прагнув до глибоких потрясінь, переділів... А німецькі Ради в більшості своїй не мали нічого соціалістичного порівняно з руйнівними радами 1917 р. в Росії. Так, селянськими Радами заправляли поміщики, а Ради в армії створювалися за розпорядженням військового керівництва. Державний апарат пристосовувався до перемін у країні. Все, що зробила німецька революція, було прогресивним порівняно з кайзерівським режимом. І говорити про реакційність соціал-демократії, як це робили радянські історики, буде несправедливо.

Насамперед, зусилля РНУ були спрямовані на досягнення компромісів соціального характеру в ім'я збереження національної єдності. 12 листопада була опублікована програма РНУ. Вона констатувала зміни, що сталися за період революції: оголошувалась свобода об'єднань, передбачалось уведення 8-год. робочого дня, розширення системи соціального страхування, скликання конституційних зборів на основі загального виборчого права чоловіків та жінок з 20-річного віку. У програмі спеціально підкреслювались заходи по захисту приватної власності. Треба зазначити, що саме таке ставлення до власності визначало характер Листопадової революції як демократичної.

В угоді «*Про трудове співробітництво*», підписаній 15 листопада між підприємцями і трудовими колективами, йшлося про укладання колективних договорів та створення комітетів для контролю за їх виконанням, а також арбітражних комісій на паритетних умовах. Створене 12 листопада *Відомство економічної демобілізації* на чолі з Й.Кетом стало державним інструментом післявоєнної реконверсії економіки з чисто вираженими соціально-економічними аспектами, які стосувалися тривалості робочого дня, системи тарифних договорів, соціального страхування, працевлаштування. За указом Відомства з 13 листопада запроваджувалась допомога по безробіттю.

Соціально-економічна програма РНУ вибила ґрунт з-під ніг крайніх лівих, сприяла переведенню революції у фазу реформ. Однак цей шлях не був простим.

Національні збори чи Ради?

Диктатура пролетаріату чи демократія, революція чи реформи виявилися в дилемі «*Національні збори чи Ради*». Ідея Національних зборів втілювала в собі законний шлях, шлях суспільного консенсусу, виражала прагнення до демократії та громадянського миру. Ідея Рад, пропагована спартаківцями, лівими радикалами та лівими незалежниками, штовхала Німеччину в прірву революційного хаосу, громадянської війни, в систему лівого тоталітаризму. Однак німецькі солдати, матроси, робітники, селяни, за винятком їх люмпенізованих прошарків, не підтримували такої альтернативи. У цьому виявилася їх зрілість на відміну від російських робітників. Зміни, що відбулися в країні, а вони були демократичними й прогресивними, влаштовували переважну більшість німців. Для РНУ головне було не допустити сповзання Німеччини в більшовицький хаос «*з послідоючими розправами, чисткою суспільства і наведенням порядку в стилі створення комуністичної диктатури*». Така небезпека в Німеччині теж була. Перехід від правої до лівої диктатури — випадок не поодинокий в історії, однак солідної соціальної бази в крайніх лівих не було. Електорат їх був тимчасовим. Наслідки російського перевороту уже були широко відомі в Європі і завдавали клопоту навіть вождям лівих (Р.Люксембург з острахом вказувала Леніну на те, до чого приведе диктатура вождів і партії).

Щоб не допустити подальшої небезпечної радикалізації суспільства, вже 10 листопада між Ебертом і Верховним головнокомандуванням армії буде досягнуто угоди про співпрацю в боротьбі проти крайніх лівих.

Водночас йшов швидкий процес метаморфози політичних партій. Католицький Центр став *Християнсько-демократичною партією* (пізніше *Центр*), яку очолили М.Ерцбергер і Й.Вірт. Прогресисти та помірковане крило націонал-лібералів оголосили про створення *Німецької демократичної партії*. Праве крило націонал-лібералів, що відбивало інтереси фінансового капіталу, створило *Німецьку народну партію (ННП)*, лідером якої незабаром став далекоглядний німецький політик і дипломат Г.Штреземан. Партія консерваторів стала *Німецькою національною народною партією (НННП)*, лідерами якої були граф Куно Вестарп, потім Альфред Гугенберг. Більшість партій (Демократична партія, ННП, Центр) схилилися до визнання реалій і відіграли важливу роль у формуванні та становленні «першої німецької демократії».

Значний вплив на німецьку революцію мала позиція переможців. Держави Антанти були готові окупувати Німеччину у випадку захоплення влади більшовиками-спартаківцями. Та й вишкolenі частини німецької армії готові були до підтримки РНУ та існуючого суспільного ладу. Більшість Рад мала реформістський характер і діяла в дусі РНУ, що підтвердив I з'їзд Рад.

Із 514 делегатів з'їзду близько 320 були соціал-демократи й 100 незалежних. Ці дані засвідчують, хто користувався впливом і підтримкою в країні. Останні були лівими лібералами або безпартійними. Вожді крайніх лівих К.Лібкнехт і Р.Люксембург взагалі не отримали мандатів. 344 голосами проти 98 з'їзд, що відбувся в Берліні 16-21 грудня 1918 р., відхилив запровадження системи Рад і прийняв рішення про скликання Національних зборів. Питання про владу в Німеччині розв'язувалося мирно. Це була цивілізована поразка німецьких лівих радикалів. А соціал-демократи, здобувши перемогу, подали їм перший урок демократії. I з'їзд Рад мав важливе історичне значення не тільки для Німеччини, а ще більше для Європи та світу. З'їзд проголосував за передачу всієї законодавчої та виконавчої влади РНУ, прийняв рішення про вибори в Національні установчі збори, призначені на 19 січня 1919 р. А це означало, що перемогли здоровий глузд і прагнення до

суспільного консенсусу. Це був єдиний правильний вихід з внутрі- і зовнішньополітичної ситуації, важливий крок на шляху до демократії. Обраній на з'їзді з представників СДПН *Центральної Ради* надавалося лише право «*парламентського нагляду*» й участі в обговоренні законів. Курс крайніх лівих, спартаківців та їх союзників, на радянізацію німецького суспільства не пройшов. Перевага в співвідношенні сил виявилася на боці демократії, а не прихильників комуністичної диктатури.

Після І з'їзду Рад крайні ліві змінили тактику. 23 грудня збунтувалася Народна морська дивізія, яка охороняла імперську канцелярію й знаходилася під впливом лівих. Приводом стала затримка платні матросам і прагнення уряду скоротити особовий склад дивізії. Послани проти них військові загони генерала Лекі зазнали поразки. Цей інцидент мав два наслідки: по-перше, 28 грудня незалежні соціал-демократи (Г.Гаазе, В.Дітман та Е.Барт) в знак протесту проти військової акції вийшли з уряду; по-друге, пруський міністр-президент Гірш 4 січня 1919 р. звільнив з посади берлінського поліцей-президента лівого незалежника Еміля Ейхгорна, що було цілком виправданим. Провина Ейхгорна була в тому, що він із загонами берлінської служби безпеки прийшов на допомогу Народній морській дивізії і тим самим підтримав бунтівників проти уряду.

Утворення комуністичної партії Німеччини (КПН). Січневий путч в Берліні

Спартаківці, відчуваючи, що їх плани зазнають краху, шукали причини невдач. І прийшли до висновку, що вся біда у відсутності марксистсько-ленінської партії. Спроба створеного ще 11 листопада «*Союзу Спартака*» трансформувати НСДПН у партію більшовицького типу не вдалася. Але це не зупинило спартаківців. На установчому з'їзді 30 грудня 1918 р. — 1 січня 1919 р. із «*Союзу Спартака*» та інших лівацьких груп була створена Комуністична партія Німеччини. Прийнята на з'їзді програма була наповнена гаслами боротьби за диктатуру пролетаріату й переходу від капіталізму до соціалізму. Виписані там плани експропріації та націоналізації налякали не тільки німецьких промисловців та банкірів, а й багато кого в німецькому суспільстві. З'їзд висловив-

ся проти участі комуністів у виборах до Національних зборів і роботи в так званих реформістських профспілках. КПП заявила про свою незгоду з рішеннями I з'їзду Рад. У роботі з'їзду брав участь посланець Леніна Карл Радек, що свідчило про особливу зацікавленість російських більшовиків справами німецьких комуністів.

Утворення КПП свідчило про те, що в німецькому суспільстві були сили, які виношували плани перебудови суспільства за російським зразком, на основах, що не завжди були зрозумілі навіть самим лівим вождям.

Новоутворена КПП у союзі з лівими незалежниками негайно взяла курс на підготовку та здійснення збройного повстання, щоб таким чином захопити владу. Інцидент з Народною морською дивізією, який закінчився політичною поразкою уряду Еберта-Шейдемана, та зміщення Ейхгорна штовхнули лівих на перехід до масштабних силових дій. К.Лібкнехт, закликавши 5 січня 1919 року скинути уряд, мав на увазі не його заміну, а зрив виборів до Національних зборів і встановлення системи Рад, подібної до тої, яку більшовики створили в Росії. Водночас комуністи та ліві незалежники закликали до страйку і демонстрацій під гаслом відновлення Ейхгорна на посаді, роззброєння контрреволюції і озброєння робітників. 5 січня на вулиці Берліна вийшло 100 тис. демонстрантів. Берлінське керівництво НСДПН, компартія закликали до збройного повстання і створили *Комітет дії*. 6 січня — ще більша демонстрація. Але це була лише демонстрація — і не більше. Лише частина берлінських робітників взялися за зброю. Соціал-демократичні народні уповноважені, якщо вони не хотіли зрадити своїй прихильності демократії, змушені були придушити так зване «повстання Спартака», цієї меншості берлінського пролетаріату, яку КПП прагнула використати у своїх сумнівних цілях. При цьому також нема ніякого оправдання ексцесам насильства «фрайкорпсів», до створення яких вдалася РНУ з початком путчу. Протягом так званого «червоного тижня» (6-11 січня 1919 р.) було вбито багато спартаківців. До жертв належали також, вбиті 15 січня, найбільш відомі вожді німецьких комуністів К.Лібкнехт і Р.Люксембург.

Справжню розстановку політичних сил в Німеччині показали вибори 19 січня 1919 р., на яких більшість мандатів (54,5%) отримали партії приватної власності та демократії. Вибори під-

твердили, що німецьке суспільство вибирає республіку і демократію, а не диктатуру пролетаріату і соціалізм.

Комуністичний виступ у Баварії

Однак крайні ліві, підтримувані матеріально, фінансово і навіть тисячами «революціонерів» з Радянської Росії, ще довго не полишали планів (а це був задум Леніна) комунізувати Німеччину. Зазнавши невдачі в Берліні, ліві вдалися до ряду спроб переворотів на периферії, наслідком яких були обидві мюнхенські республіки рад у квітні 1919 р., із яких перша була анархістською, друга — комуністичною партійною диктатурою.

Радянська та ндеєрівська історіографія, приділяючи чимало уваги німецькій революції 1918-1919 рр., особливий акцент робила на так званій Баварській радянській республіці. Цей прикрий епізод в бурхливій післявоєнній історії Німеччини називався піком Листопадової революції. Марксистські теоретики завжди посилалися на квітневі події 1919 р. у Мюнхені як приклад прагнення німецького робітничого класу до соціалізму російського типу. Історія їх описана до найменших подробиць. Однак окремі аспекти подій, з чисто ідеологічних міркувань, все ж залишилися поза увагою дослідників. Перша республіка, створена 7 квітня 1919 р. незалежниками й очолювана Ернстом Толлером, для якого пацифізм і гуманізм були важливішими за усупільнення засобів виробництва та соціалізм, тривала всього 6 днів і була чистою анархією. Постанови, прокламації, команди й відміна команд безперервно перекреслювали одні одних. Заходи соціалізації й реорганізації були суперечливими. Комуністи назвали шестиденну республіку псевдореспублікою рад, оскільки вона не відповідала російському зразку.

Євгеній Левіне, лідер місцевих комуністів, розумів, що, залишаючись в такій ситуації в стороні, можна отримати звинувачення в зраді робітничого класу. А тому, скориставшись слабкістю і невиразністю уряду Толлера, 13 квітня комуністи взяли владу в Баварії в свої руки. Сформований ними уряд з лівих соціал-демократів, незалежників та комуністів (*Комітет дії*) на чолі з Є.Левіне негайно приступив до радикальних перетворень: конфіскації в чисто більшовицькому стилі продовольчих запасів, націоналізації банків, встановлення робітничого контролю над виробництвом,

створення Червоної Армії. Її очолив кільський матрос Рудольф Ельгофер. Чисельність Червоної Армії складала від 10 до 20 тис. чол.

Після приходу до влади комуністів дії законного баварського уряду Йоганеса Гофмана, що після 7 квітня 1919 р. перебував у Бамберзі, стали більш активними й цілеспрямованими. На допомогу Гофману Еберт послав дивізію регулярних військ. Разом з баварським та вюртемберзьким фрайкорпсами війська, що наступали на Мюнхен, складали в загальній кількості 35 тисяч чол. Пруський генерал, який командував ними, уже 23 квітня отримав наказ відновити владу законного баварського уряду.

У самому керівництві Баварської радянської республіки (була вона всього-на-всього болісним епізодом на тлі розладу, слабкості центральної влади, труднощів та смуту післявоєнного часу), незважаючи на небезпеку, не вщухала боротьба. Комуністи мали більшість в уряді, але не в Комітеті дії. Там знаходився Толлер як рупор опозиції проти Левіне і Левіна. Спір ішов не тільки навколо безпосередніх заходів, а й майбутнього державного й суспільного устрою, детальну програму якого комуністи вже мали. Тільки 26 квітня вдалося покінчити з внутрішніми чварами, коли Толлер, попередній голова Тимчасової Центральної ради, а тепер командувач одного з фронтів, домігшись незначного воєнного успіху під Дахау, зажадав відставки комуністичних вождів, щоб уможливити переговори з Гофманом про капітуляцію. Лідери незалежників, своєю чергою, вимагали відміни заборони буржуазної преси і відновлення поліції. Ці вимоги були підтримані значною частиною рад на підприємствах. Крайній радикалізм комуністів лякав їх. Виконавчий комітет на чолі з Левіне, не отримавши зажаданих особливих повноважень, 27 квітня змушений був до відставки. Тоді ж був створений новий Виконком на чолі з Толлером. Однак фактична влада опинилася в руках Червоної Армії та її командування, що вело до диктатури військових. Ельгофер, очевидно, знаходився під сильним впливом Левіне і Левіна. 29 квітня він вніс пропозицію взяти заручників з представників буржуазії і розстріляти їх при наступі білих військ. Правда, більшістю голосів вона була відхилена. Проте, коли 30 квітня оточення Мюнхена стало фактом, у дворі гімназії Луїтпольда без вироку суду було розстріляно 10 заручників.

Це був останній поштовх, який перетворив громадянську війну в Баварії в різню. Усі, хто був затриманий зі зброєю в руках, згідно відомого наказу військового міністра райху Густава Носке, були розстріляні. Близько 145 чол. загинули в боях, 226 були страчені опісля. 186 були розстріляні військово-польовими судами. Така ж участь спіткала й Ельгофера. Був засуджений і страчений Левіне. На довгі роки до в'язниці кинуту Ернста Толлера. Білий терор був куди масштабніший червоного, але колесо кривавого насильства запустили все-таки комуністи.

Періодизація, підсумки та історичне значення німецької революції

Листопадова революція в своєму розвитку пройшла 4 етапи. *Перший* (3-10 листопада 1918 р.) завершився створенням РНУ. Головною проблемою *другого етапу* (10 листопада — 18-21 грудня) революції було питання: Ради чи Національні збори, тоталітаризм комуністичного гатунку чи демократія? Основною подією *третього етапу* (остання декада грудня 1918 р. — 19 січня 1919 р.) став січневий путч крайніх лівих. *Четвертий період* (лютий — квітень 1919 р.) характеризувався конституюванням демократичної республіки, локальними виступами лівих на периферії. Останній період знаменує собою хронологічне завершення Листопадової революції.

У ході Листопадової революції було скинуто монархію, створено демократичну республіку, запроваджено систему парламентаризму, 8-год. робочий день, права і свободи громадян, відбулася демократизація суспільного життя. Революція в цілому була прогресивним явищем, важливою віхою по шляху розвитку демократії в Німеччині. Однак, демократична за своїм характером, Листопадова революція залишилася незавершеною. Проблема юнкерського господарства, аграрна проблема, не були вирішені. Демократичні перетворення мало зачепили село.

Тема Листопадової революції уже довгий час є предметом дискусійних баталій не одного покоління вчених. Німецькі історики схиляються до того, що треба було більш рішуче викорінювати старе. Необхідна була демократизація адміністрації, створення лояльної республіці армії, громадського контролю за владою. Украй

доцільним було поміняти окремих, особливо нелояльних функціонерів із військових та адміністрації. Систематично працювати з тими суспільними групами, в яких переконані прихильники республіки складала спочатку тільки незначну меншість. Особливу увагу звернути на юстицію, університети й гімназії, яких революція ледве торкнулася й вони надалі працювали так, як і до цього. Не слід було нехтувати в даних обставинах усупільненням гірничих підприємств, вимогою, яка наприкінці 1918 — початку 1919 року була основним гаслом страйків. Мова йшла саме про всестороннє поглиблення демократичної революції. І, цілком можливо, перша німецька демократія не загинула б і Гітлер до влади не прийшов би.

У центрі їх уваги характер, періодизація, передумови революції. Причина особливої уваги до революції відома. Вона не рядова подія в новітній історії. Хід подій у період Листопадової революції, її повороти могли сприяти демократії, але й могли кинути світ в обійми комуністичної диктатури. Адже в німецькій революції чітко проглядалися дві альтернативи: більшовицька й демократична. Перемога більшовицької альтернативи в революції сприяла б наближенню світу до комуністичної диктатури й глобальної суспільної катастрофи. Реалізація альтернативи «консервативної республіки» врятувала Німеччину, а також світ від хаосу й комуністичної диктатури. Що стосується передумов революції, то вони були не тільки в поразці Німеччини у війні, а й в тих назрілих цивілізаційних процесах, що давно вели розвинутий світ від монархічних форм правління і залишків феодалізму до утвердження відповідних часу демократичних підвалин: парламентаризму, народовладдя, особливого інтересу держави до соціальної політики як сфери, де визрівають або революції, або реформи. Якщо в Листопадовій революції були «втрачені шанси», то це шанси глибшої демократизації. Наступні роки це яскраво підтвердили.

II. НІМЕЧЧИНА В 1919-1923 рр. ЗОВНІШНЬО- ТА ВНУТРІПОЛІТИЧНІ ТРУДНОЩІ. АТАКИ ЗЛІВА ТА СПРАВА НА МОЛОДУ НІМЕЦЬКУ ДЕМОКРАТІЮ

Версальський мир. Прийняття Ваймарської конституції

28 червня 1919 р. міністр закордонних справ Німеччини Герман Мюллер підписав *Версальський мирний договір*, нав'язаний Німеччині переможцями. Договір ослабляв Німеччину як з погляду економічного, так і політичного та військового. Німеччина втратила 1/8 частину території та 1/10 населення, значну кількість промислового потенціалу. Лівий берег Рейну окупувався переможцями. Саарська область на 15 років відходила під контроль Франції. Німеччина втратила всі колонії, її сухопутна армія — райхсвер — не повинна була перевищувати 100 тисяч військовослужбовців, їй заборонялось мати важкі наступальні озброєння. Різко обмежувався тоннаж військового флоту. На Німеччину накладались великі репарації, остаточною сума яких була визначена в 1921 р. Ці приписи Версальського миру мали негативне значення для Німеччини і всієї Європи. В умовах навколо їх реалізації зароджувались джерела суспільних катаклізмів та міжнародної напруженості, що згодом склали важливий компонент розв'язання Другої світової війни.

6 лютого 1919 р. у м. Ваймарі було скликано *Національні збори*. Президентом країни Національні збори обрали Ф. Еберта, а перший уряд з представників Центру, СДПН і Німецької демократичної партії (*ваймарська коаліція*) за їх дорученням сформував Ф. Шейдеман. Важливим моментом роботи Національних зборів було прийняття 31 липня 1919 р. конституції, що вже 11 серпня набрала чинності. Конституція мала в цілому демократичний характер. У ній було записано, що «*державна влада виходить від народу*». Конституція містила статті про захист праці, забезпечення гідного існування людини.

Згадки про соціалізацію розумілися як державно-монополістичне регулювання приватної економіки. Конституція узаконювала свободу об'єднань, створення «*широко поставленого соціального*

страхування», вводила загальне виборче право для чоловіків і жінок з 20 років, проголошувала демократичні права і свободи, передбачала проведення всенародних референдумів. Законодавчим органом визначався райхстаг, уряд формувався парламентською більшістю, а канцлер був парламентським міністром. Проте права райхстагу обмежувалися другою палатою — райхсратом і повноваженнями президента. Райхсрат складався з представників земель (68 членів, з них 27 належало представникам Пруссії), був контрольним органом, володів правом відкладального вето.

Широкі повноваження конституція надавала президенту. Він — глава виконавчої влади, головнокомандувач армії, представляв державу за кордоном, призначав і звільняв міністрів, розпускав райхстаг і призначав нові вибори. Таким чином, Німеччина ставала президентською республікою. Стаття 48 давала президенту право видавати надзвичайні декрети, а в окремих випадках створювати президіальні уряди, що пізніше дало змогу фашистам легально прийти до влади. Президент вибирався терміном на 7 років.

Ваймарська конституція була першою демократичною конституцією Німеччини. Вона закріпила зміни в країні після Листопадової революції, була першим демократичним експериментом і досвідом водночас.

Внутрішня та зовнішня політика після прийняття конституції

Німецька демократія формувалася в надзвичайно важких умовах. Поразка у війні, обтяжливі умови Версальського миру зовсім не сприяли їй. До того ж прилучилася психологія мільйонів німців, що формувалася на гіркоті поразки, територіальних утратах, націоналістично-шовіністичній ідеології, монархізмі та ностальгії за недавньою імперською величчю кайзерівської Німеччини. Все це створювало середовище, в якому плодилися ліво- та правоекстремістські елементи, сприяло глибокій політизації німецького суспільства і зовсім не в кращу сторону. Бідність, безробіття, зневіра в майбутнє, мільйони фронтowych солдат, які раптом з *«героїв вітчизни»* виявилися нікому не потрібними і поповнили ряди крикливого люмпену — такою була німецька повоєнна дійсність. Усе це разом створювало поживний ґрунт для різних

авантюристів, які одні «знали», що правильно і що треба робити, щоб вийти з ситуації. Не дивно, що саме в Німеччині, знехтувавши демократію і конституцію, на роки зчепилися комунізм і фашизм, буквально тероризуючи німецьке суспільство.

Не було єдності і в стані керівних та промислово-фінансових кіл. Авантюристично-мілітаристське угруповання готове було до крайніх заходів, тільки щоб не виконувати приписи Версальського договору, вимагало відновлення монархії, ліквідації демократичних та соціальних завоювань громадян і проведення «*політики катастроф*», тобто саботажу Версальського миру. Все це супроводжувалося заявами про недовір'я ваймарському режимові. До угруповання належали представники рейнсько-вестфальської індустрії Г.Стіннес, Е.Борзіг, Е.Кірдорф.

Друга група, група «*гнуцкого парламентаризму*» очолювалась лідерами партій, які прийняли ваймарську конституцію та соціальні перетворення як факт, що звершився. Це угруповання реалістів, підтримуване електротехнічними та хімічними концернами, стояло за політику лояльного виконання версальських постанов. Тут були такі блискучі і далекоглядні політики, як Вальтер Ратенау, Густав Штреземан, інші.

Праві не раз намагалися покінчити з ваймарською демократією. Серед таких спроб вирізняється путч представника пруського юнкерста і генералітету, незадоволених скороченням армії, монархіста В.Каппа, який в ніч з 12 на 13 березня 1920 р. намагався здійснити, спираючись на реакційну вояччину, державний переворот. Однак, 12-мільйонний страйк робітників, які виступили на захист ваймарської демократії, зірвав його. Це засвідчило підтримку республіки трудящими. У подальшому праві діяли обачніше, спрямовуючи зусилля на підрив республіки зсередини і намагаючись перетворити існуючий режим в «*республіку без республіканців*».

Про нестабільність та боротьбу двох тенденцій в керівних колах свідчило й те, що поперемінно при владі з'являлися то прихильники «*політики виконання*» (ваймарська коаліція), то прихильники «*політики катастроф*» (уряд В.Куно, 1922-1923 рр.). Складне зовнішньополітичне становище Німеччини, зумовлене версальськими постановами та репараційною проблемою, сильно впливало на внутрішню політику, визначало її. Ніколи так внутрішня політика не залежала від зовнішньої, як це було в роки

Ваймарської республіки. Саботаж урядом В.Куно репараційних зобов'язань призвів в січні 1923 р. до франко-бельгійської окупації Руру.

Поява фашизму в Німеччині

У такій нестабільній ситуації в березні 1919 р. створилася фашистська партія — *НСДАП (Націонал-соціалістична робітничача партія Німеччини)*. Вона виникла в умовах економічної й суспільної кризи післявоєнних років і ставила завдання здійснення «консервативної революції» та встановлення в країні сильної авторитарної влади. Незабаром її лідером став А.Гітлер, виходець із сім'ї дрібного австрійського чиновника, невдаха та недоук, ефрейтор німецької армії, наділений, однак, неабиякою політичною спритністю, прекрасною пам'яттю та хистом оратора-демагога. Протягом 6 місяців він усунув усіх своїх суперників у партії.

Соціальний склад партії був різноманітний: люмпени, фронтовики, що втратили здатність до регулярної праці, представники розорених верств тощо. «У центрі програми, прийнятої 24 лютого 1920 р. стояв антисемітизм, який певним чином складав загальну рамку націоналістичних антикапіталістичних і антисоціалістичних вимог», — пише німецький дослідник В.Віпперман. Програма містила відомі «25 пунктів НСДАП», в яких говорилося, що держава повинна піклуватися про заробіток і харчування громадян, про забезпечення людей похилого віку, про «створення здорового середнього стану», участь робітників у прибутках підприємств тощо. Там же робився акцент на націоналізм та расизм, на гасла «відміни Версая», створення «Великонімеччини», завоювання «життєвого простору». Стверджувалось, що досягти всього цього можна за допомогою сильної державної влади, основаної на принципі фюрерства на противагу парламентаризму і «владі партій». Поживним середовищем фашизму в Німеччині стали реваншистсько-націоналістичні мілітарні організації типу «*Оргеш*», «*Консул*», що здійснювали терористичні акції проти республіканців: 1921 року вбито лідера партії Центр М.Ерцбергера, влітку 1922 р. їх жертвою став міністр закордонних справ Ратенау. Партія виникла саме тоді, коли до влади рвалися комуністи. Німецький фашизм (націонал-соціалізм) увібрив в себе всі не-

гативні риси — вождизм, расизм, шовінізм, націоналізм — тих суспільних сил, які категорично противилися комунізму і були незадоволені наслідками війни. Фашизм у Німеччині став суперником комунізму в претензіях на диктатуру й соратником у ненависті та боротьбі з демократією. Обидві деструктивні течії в Німеччині, рвучись до влади, головні свої зусилля спрямовували проти молодой ваймарської демократії.

Економіка та політика Німеччини на початку 20-х років

Великі матеріальні втрати в роки війни, репараційні платежі важким тягарем лягли на економіку Німеччини. Після окупації Руру Німеччина втратила 70% видобутку вугілля, 50% виробництва чавуну. Оголошений урядом «пасивний опір» привів до зупинки всього господарського життя в країні, інфляція росла буквально щогодини. Якщо 2 січня 1923 р. долар коштував 7260 марок, то 15 листопада — 4200 мільярдів. Друкарські верстати працювали з повним навантаженням, але й вони не встигали за ростом інфляції. Йшло масове розорення дрібних і середніх власників.

Але й до рурського конфлікту економічна та політична ситуація в країні була складною, післявоєнна реконверсія проходила повільно, платня робітників складала лише 50-60% вартості життя. Масові страйки економічного та політичного характеру стали відбиттям соціального становища мільйонів людей, політизація населення була звичайним явищем того часу. Швидко росла чисельність партій найманой праці. Державною партією стала СДПН. Її *Герлицька програма*, прийнята 1921 року, визнавала необхідність позитивной співпраці з буржуазними партіями на основі принципів Ваймарської республіки, а присутність в коаліційному уряді трактувалась як «сучасна форма боротьби за владу». НСДПН в 1920-1922 рр. розкололась. Її ліве крило примкнуло до комуністів (1920 р.), а праве об'єдналось з СДПН. У КПН безперервно йшла боротьба різних течій — лівацьких, анархо-синдикалістських, сектантських і т.д. — навколо проблеми, хто найбільш відданий ідеалам комуністичной теорії. Підштовхувані ззовні РКП(б) та Комінтерном, німецькі комуністи не раз вдавались до збройних виступів проти Ваймарської республіки з метою захоплення влади. Такою,

наприклад, була спроба в березні 1921 р. в Середній Німеччині. Невдачі звалювались на помилки окремих керівних осіб, наявність різних ухилів і т.д. Незважаючи на поразки, готувалися все нові й нові виступи. Згідно з планами Комінтерну перемога соціалістичної революції в Німеччині була умовою успішного здійснення світової комуністичної революції. Це засвідчили події 1923 р.

1923 р. Провал планів РКП(б) та КПН і «пивного» путчу Гітлера

Рурський конфлікт, погіршення матеріального становища населення, труднощі становлення демократії намагалися використати комуністи і фашисти. Про свої плани КПН нагадала громадськості, викинувши гасло *«Бийте Куно і Пуанкаре в Рурі і на Шпрее»*. На з'їзді в Ляйпцігу (січень-лютий 1923 р.) КПН розробила основні напрями політики використання гострої політичної кризи в країні для *«підведення мас до революції»*. Дії КПН з відомих причин спрямовували РКП(б) і Комінтерн. Разом з тодішніми лідерами КПН Т.Брандлером і А.Тальгеймером керівництво підготовкою повстання здійснювала послана ЦК РКП(б) *«четвірка»* — К.Радек, М.Крестинський, Ю.П'ятаков, В.Шмідт. Підготовка до виступу йшла повним ходом. Із СРСР німецькі комуністи отримували гроші і зброю. Саме рішення про початок революції в Німеччині приймала спеціальна комісія, створена в серпні 1923 р. в складі Г.Зінов'єва, Л.Каменєва, К.Радека, Й.Сталіна, Л.Троцького, Г.Чичеріна. У вересні вона поповнилася Ф.Дзержинським, Ю.П'ятаковим, Т.Сокольниковим і називалася *«комісією політбюро по міжнародному становищу»*. Уже поіменний склад комісії свідчить, якого виняткового значення надавало радянське керівництво організації комуністичного перевороту в Німеччині, як брутально втручалася у внутрішні справи незалежної європейської держави. Виходячи із звичної оцінки ситуації в чорнобілих тонах, Зінов'єв і Радек були впевнені: *«або фашисти візьмуть владу, або ми її повинні взяти»*. У плани посланих до Німеччини Радека, Шмідта, Крестинського входив розкол СДПН, дискредитація *«ненадійного елемента»* — її лівого крила. Також ставилось завдання увійти в соціал-демократичні уряди, але ділитися в майбутньому владою комуністи наміру не мали. Допус-

калася навіть можливість використання збройних сил СРСР у війні за радянську Німеччину.

Коли 11 серпня впав уряд Куно і до влади прийшов кабінет Штреземана, в країні був повний хаос. Нормально працювало лише 6% підприємств, і податки покривали лише 1% витрат держави. Голодні бунти і стихійні виступи РКП(б) і КПП хотіли використати для здійснення соціалістичної революції в Німеччині. Комуністи ввійшли в уряди Саксонії і Тюрінгії, щоб захопити їх і зброю. Сам Брандлер став міністром у саксонському уряді соціал-демократа Е.Цайгнера. Однак труднощі не означали, що робітничий клас хоче соціалістичної революції. Компартія мала більшість лише в 200 із 1400 місцевих комітетів профспілок та у 5 тисячах із 70 000 заводських комітетів. Таким чином, комуністів підтримувала лише незначна частина робітників. Це й визначило подальший хід подій.

21 жовтня в Хемніці конференція фабрично-заводських комітетів відхилила пропозицію КПП почати загальний страйк і повстання. Виявилася й крайня невідповідність до повстання. Гроші з СРСР на зброю поглиналися численним військово-революційним комітетом, а робітничі дружини були без зброї. Змова РКП(б), КПП та Комінтерну провалилася. Лише в Гамбурзі, де комуністичні бойовики не отримали сигналу про відбій, сили порядку придушили комуністичний виступ, що відбувся 23-25 жовтня 1923 р. під керівництвом Е.Тельмана.

У КПП, Комінтерні та РКП(б) почалися нові розбирання. Нарешті, винними за невдачу *«німецького жовтня»* було визнано правий опортунізм Брандлера і Тальгеймера та соціал-демократію, за якою *«йде більшість робітничого класу»*. А найбільш *«винною»* була ліва соціал-демократія, яку комуністи згодом стали називати *«соціал-фашизмом»*. Однак, від революції в Німеччині її організатори в 1923 р. так і не відмовилися.

Активізація комуністів у бік захоплення політичної влади спровокувала фашистський *«пивний»* путч 8 листопада 1923 р. в Мюнхені. На цей раз фашизм не пройшов і похід націонал-соціалістів на Берлін не відбувся. Юна німецька демократія, на яку майже одночасно стався замах і зліва, і справа, вистояла, і це передвіщало прихід кращих часів.

III. НІМЕЧЧИНА В РОКИ СТАБІЛІЗАЦІЇ

Економічний розвиток

Наприкінці 1923 — в першій половині 1924 р., після розгрому наступу комуністів і фашистів, уряд В.Маркса (партія Центр) вдався до низки економічних заходів. 15 листопада 1923 р. перехідною грошовою одиницею стала рентна марка, що дорівнювала вартості 5 кг жита. А 30 серпня 1924 р. вона була замінена райхсмаркою, що була забезпечена золотом і вільно конвертувалася. У плані *«рентабельної економіки»* створювалися сприятливі умови для свободи підприємницької діяльності. Ріст унаслідок цього податкових надходжень заклав основи збалансованого бюджету. Проте найважливішу роль в стабілізації німецької економіки відіграв план Дауеса, прийнятий з ініціативи США та Англії на Лондонській конференції в серпні 1924 р. Головна мета плану Дауеса — відновити платоспроможність Німеччини економічними засобами. Суть плану Дауеса полягала у наданні західними країнами позик та кредитів Німеччині для відновлення її економічної потуги. При цьому передбачалося, що значна частина прибутків від німецької промисловості, яка запрацює, буде надходити на рахунок Репараційної комісії для забезпечення виплат німецьких боргів. Щорічна сума репараційних платежів поступово зростала від 1 млрд. в 1924 р. до 2,5 млрд. марок в 1929 р. Лише в 1924-1926 рр. Німеччина отримала 5 млрд. марок іноземних позик. Приплив капіталів із-за кордону сприяв модернізації та піднесенню німецької економіки. Результат дався взнаки напрочуд швидко. *«Німеччина знову стала сильною і багатою. Її промисловість працює на повну потужність»*, — писала одна з французьких газет 1925 року. Німеччина швидко нарощувала темпи виробництва. Якщо 1924 року її промислове виробництво складало 71,9% (до уваги береться територія Німеччини після Версальського миру), то в 1929 р. воно становило 113% рівня 1913 р. Водночас на 1924 р. Німеччині *«в цілому вдалося повернути свої зовнішні ринки або втрачені замінити новими»*. 1929 року німецький експорт на 1/3 перевищив довоєнний рівень. Особливо важливим показником була його структура. 1927 року 75%

вартості німецького експорту складала готова продукція. Особливо посилено розвивала Німеччина торгівлю з країнами Центральної та Південно-Східної Європи. Ріс обсяг вивозу німецьких капіталів, йшов процес концентрації та централізації. Так, на підприємствах «*Ферайнігте Штальверке АГ*» станом на 1 березня 1928 р. працювало майже 200 000 робітників і службовців. На підприємствах найбільшого в світі хімічного концерну «*ІГ Фарбеніндустрі*» було зайнято 200 тис. чол.

Характерною рисою німецького економічного життя була широка участь держави в інвестиціях.

План Дауеса значною мірою сприяв оновленню основного капіталу, застосуванню новітньої техніки та технології. «*Жодна країна в світі, — писав німецький історик Юрген Кучинський, — не володіла наприкінці стабілізації такою новою технікою в промисловості, як Німеччина*». Високий технічний рівень сприяв збільшенню конкурентоспроможності Німеччини на світовому та європейському ринках.

У цілому, за другу половину 20-х років Німеччина знову вийшла на друге місце в світі по виробництву промислової продукції, активно включилась у змагання за ринки збуту. Економічна могутність стала використовуватися як дійовий засіб боротьби за досягнення зовнішньополітичних цілей.

Політичний розвиток

Економічна кон'юнктура сприяла скороченню безробіття та підвищенню життєвого рівня. Економічна стабілізація послужила зміцненню суспільно-політичного життя зліва і справа до центру, про що свідчить і та обставина, що з кінця 1923 по 1928 р. при владі знаходились демократичні уряди, які користувалися підтримкою СДПН. Факт обрання в 1925 р. престарілого фельдмаршала Пауля фон Гінденбурга президентом замість померлого Ф.Еберта був скоріше доказом наявності значних консервативних і мілітарних сил у Німеччині, аніж відходом німецького суспільства від ваймарської демократії. Про ріст впливу СДПН в умовах поліпшення матеріального рівня життя населення свідчить те, що 1928 року на виборах у райхстаг соціал-демократи отримали 9 млн. голосів і стали найбільшою фракцією в ньому. А один з лідерів соціал-демократів Г.Мюллер у 1928 р. очолив уряд, відомий як «*уряд великої коаліції*».

КПН у роки стабілізації, керована РКП(б) і Комінтерном, не полишала думки про захоплення влади і встановлення диктатури пролетаріату, хоч за антиконституційні і антидержавні дії була навіть тимчасово заборонена. Під керівництвом вождя комуністів Е.Тельмана був створений «*Союз червоних фронтовиків*» — воєнізовані загони КПН, які, зокрема, взяли активну участь в кривавих подіях у Берліні 1 травня 1929 р., коли комуністи, всупереч забороні начальника поліції К.Цергібеля, проводили демонстрацію. Унаслідок цього на три тижні було заборонено видання центрального органу КПН «*Роте фане*» і місцевих комуністичних газет.

Зовнішня політика

Зовнішньополітичні зусилля Німеччини в роки стабілізації були спрямовані на ліквідацію версальських статей та відновлення позицій в Європі як великої держави. Щоб у вирішенні тих чи інших питань заручитися, відповідно, підтримкою Англії і Франції чи Радянського Союзу, погрожуючи водночас союзом з тою чи іншою стороною, політичним керівництвом Німеччини широко практикувалася «*політика балансування*» між Сходом і Заходом.

Така політика сприяла поступовому виходу Німеччини з післявоєнної ізоляції, зміцненню її міжнародного становища. У жовтні 1925 р. в Локарно за участю Англії, Франції, Італії та Німеччини був підписаний *Рейнський гарантійний пакт*, що робив недоторканими франко-німецькі та німецько-бельгійські кордони, Німеччина знову була прийнята в коло великих держав, що в цілому полегшувало для неї версальський режим. З другого боку, Німеччина продовжувала дотримуватися «*політики Рапалло*», підписавши торговий договір (1925 р.), договір про нейтралітет (1926 р.) і посиливши одночасно економічну та військово-економічну співпрацю з СРСР. Останнє звелось до активної співпраці у створенні військово-промислового потенціалу, в якому були зацікавлені обидві країни. Нова німецька військова техніка випробовувалася в СРСР. Німецькі льотчики та танкісти в спеціальних радянських центрах набували бойової майстерності.

Певним наслідком поступового зближення Німеччини із Заходом була заміна в 1929 р. плану Дауеса планом Юнга, згідно з яким сума репарацій скорочувалась з 132 млрд. марок до 114, а термін

виплати розтягувався на 59 років. Іноземний контроль за німецькою економікою ліквідовувався. Із Рейнської області виводилися іноземні війська.

IV. НІМЕЧЧИНА В ПЕРІОД СВІТОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ КРИЗИ

Економічна криза 1929-1933 рр. у Німеччині

Криза 1929-1933 рр., що вибухнула в розвинутому капіталістичному світі, особливо болісно вдарила по економіці Німеччини. Цьому безумовно сприяв тягар репарацій. Ще 1928 року міністр закордонних справ Німеччини Штресеман зазначав: *«Якщо виникне криза і американці зажадають назад свої короткотермінові позики, ми опинимось на межі банкрутства... Ми роззброєні не тільки у військовому, але й у фінансовому розумінні»*. 1932 року падіння виробництва становило близько 60% від рівня 1929. Розорилися тисячі банків, розвалилася вся фінансова система, збанкрутували тисячі дрібних та середніх підприємств. 1931 року в загальній кількості було продано з молотка 5 798 сільськогосподарських володінь, а в 1932 р. — 7 060, які належали переважно дрібним власникам. Число повністю безробітних досягло 6 млн. осіб. Особливо катастрофічно розорявся, буквально зникав, середній клас, що спричинило наростання нестабільності в країні, загрозливу поляризацію сил. Голодні виступи, демонстрації стали буденною картиною Німеччини часів кризи.

Загострення політичної боротьби в роки економічної кризи

Масштабна економічна криза породила тривожну політичну ситуацію. Внаслідок розорення середнього класу різко послабились центристські сили, почалася поляризація суспільства і загрозливе посилення на флангах суспільного спектру крайніх правих та крайніх лівих. Фашисти і комуністи, які ледве животіли в роки стабілізації, в хаосі економічної кризи відчули свою стихію. І ті, і другі навалилися на зовсім не зрілу, обтяжену імперсько-монархічною ідеологією та гіркотою військової поразки значної

кількості загалу, ваймарську демократію і стали штовхати Німеччину до своєї диктатури — праворадикальної і ліворадикальної. Справжню картину ситуації 1932 року дав у своєму щоденнику статс-секретар райхспрезидента доктор Мейснер: *«Ми напередодні важкої зими: на одному боці 12 млн. німців у правій опозиції, на другому 13,5 млн. у лівій опозиції»*. Ваймарська демократія отримала не просто опозицію в класичному вигляді, а цілих дві опозиції, що, як політичні сили, ненавиділи і вилучали одна одну, водночас не раз діяли спільно, якщо йшлося про боротьбу проти демократії. Так, комуністи співробітничали з фашистами під час організованого влітку 1931 р. референдуму, який призвів до розпуску прусського парламенту й падіння соціал-демократичного уряду землі Пруссія. Вони ж спільно діяли й під час страйку робітників Берлінського транспортного товариства восени 1932 р. У райхстазі фашисти і комуністи руйнували все, що якоюсь мірою допомагало зміцнювати демократію. *«Тактика нацистів, — говорив 30 травня 1932 р. райхсканцлер Брюнінг, — полягає в тому, щоб спільно з комуністами перешкоджати всякому нормальному голосуванню в райхстазі»*. І хоч стратегічні цілі КПН і НСДАП бачилися різними і навіть протилежними, однак в одному суттєвому вони сходилися і ім'я йому — диктатура.

Однак, якщо порівняти диктатурні шанси тих й інших, то вони були різними. НСДАП в 1932 р. нараховувала 1 200 тисяч чол., була згуртованою й надзвичайно активною. КПН, що мала понад 300 тис. членів, спиралася на матеріальну підтримку СРСР та Комінтерну, воювала проти всіх. Соціал-демократія, яка годилася в сильні союзники для боротьби з фашизмом, була для КПН просто *«соціал-фашизмом»*. КПН закликала до соціалістичної революції, а фашисти конкретно обіцяли ліквідацію безробіття, справедливую оплату праці, піднесення виробництва, звільнення від боргів та іпотеки селян, дрібним власникам — усунення конкуренції. Це була демагогія, але конкретизована, а тому діяла. Для пересічного німця все було ясно і зрозуміло. Зовнішньополітичні фактори (версальські обмеження тощо) сприяли спрямуванню пристрастей в націоналістичне русло. А до чого повинна була привести боротьба за соціалістичну Німеччину, далеко не всім було ясно.

Зате діловому світові, великому німецькому капіталу, позиція якого в даній ситуації важила дуже багато, все було ясно. Комуніс-

ти заявляли про знищення приватної власності, а фашисти — про її недоторканість та повернення Німеччині втраченої величі. Та й сам Гітлер поспішив запевнити власників, що їх капіталу нічого не загрожує. Так 27 січня 1932 р. в Дюссельдорфі Гітлер виголосив промову перед представниками концернів, де обіцяв захистити приватну власність, знищити більшовизм, здобути для Німеччини *«життєвий простір»*. Фінансові та промислові магнати розуміли, що в умовах фашистської диктатури чимось доведеться поступитися також їм, наприклад, частиною підприємницької свободи. Але вибирати доводилося між Сциллою і Харибдою, між фашизмом і комунізмом. Тим більше, що альтернатива збереження демократії ставала дедалі ілюзорнішою. Про це свідчили факти. Якщо 1930 року на виборах у райхстаг за фашистів голосувало 6 410 тис. виборців, то в липні 1932 — 13745 тис.; відповідно, за комуністів в цей же час — 4592 тис. і — 5283 тис.; крива голосів за соціал-демократів котилася вниз, показники для інших партій були драматичними.

Із розвалом середнього класу, як основи демократії, демократичні партії Ваймарської республіки швидко втрачали свій електорат. Останні, президіальні уряди Ваймарської республіки, які в 1930-1932 рр. очолювали по черзі Г.Брюнінг, Ф.фон Папен, Курт фон Шлейхер, здавали фашистам одну позицію за другою. Спроби Брюнінга провести дефляційні заходи (зменшення зарплати, допомога по безробіттю, підвищення податків) успіху не мали. Не допомогли й сприяння закордону, зокрема мораторій 1931 р. американського президента Гувера на німецькі репарації та й відміна самих репарацій на Лозанській конференції в липні 1932 р.

Прихід до влади націонал-соціалістів

Чи можна було зберегти ваймарську демократію і запобігти правій чи лівій диктатурі фашизму чи комунізму? Деякі історики лівої орієнтації причину бачать у відсутності єдності робітничого класу. А чи може вона бути взагалі? Щодо Німеччини початку 30-х років, то ситуація була така: частина робітників ішла за соціал-демократами, які намагалися зберегти ваймарську демократію, частина підтримувала партію Гітлера, а інші готові були виявити свою прихильність комуністам.

Такою була реальність наприкінці 1932 р. в Німеччині. Соціал-демократична політика *«меншого зла»*, політика підтримки президіальних урядів уже не просто вичерпала себе, а була позбавлена всякої основи. Сама можливість вибору звузилася до фашизму або комунізму. Тельман, з його ненавистю до приватної власності, бачився більшим злом, ніж Гітлер. А обіцянки останнього покінчити з принизливим Версальським миром були бальзамом на душу багатьом німцям.

Вибори в листопаді 1932 р., на яких гітлерівці втратили 2 млн. голосів, як це не парадоксально, мали зворотну дію — прискорили їх прихід до влади. Тиск на президента Гінденбурга щодо передачі влади Гітлеру посилювався, особливо з боку представників великого бізнесу, коли стало зрозуміло, що ваймарську демократію врятувати не вдасться, а комуністична небезпека ставала реальною. 30 січня 1933 р. Гінденбург, знову вдавшись до статті 48 ваймарської конституції, доручив Гітлеру сформувати уряд.

V. ФАШИСТСЬКА ДИКТАТУРА В 1933-1939 рр.

Становлення фашистської диктатури

Фашисти негайно приступили до ліквідації структур ваймарської демократії. На другий день після підпалу райхстагу, що стався 27 лютого 1933 р., слухняний Гінденбург надзвичайним декретом фактично припинив чинність ваймарської конституції. Відмінено основні демократичні права і свободи: слова, зборів, друку, таємниці листування. Нацисти узаконили переслідування і знищення своїх противників. 14 березня 1933 р. заборонено КПН, 23 червня — СДПН, а 24 липня розпущено всі політичні партії, крім НСДАП. Профспілки реформовано в *«Трудовий фронт»* — вертикальну організацію, яка стала слухняним зряддям фашистської системи.

Водночас Гітлер покінчив з опозицією у власних рядах, з тими, хто плекав надії на переділ влади і власності, хто вважав, що наступив час виконати гасла *«геть процентне рабство»*, *«геть великі універмаги»* тощо. 30 червня 1934 р., в ніч *«довгих ножів»*, були знищені тисячі штурмовиків на чолі з Е.Ремом, які в свій час здобували владу Гітлеру. Тоталітарні режими як фашистський, так і

комуністичний не допускають і думки про існування опозиції. Головною силовою опорою фашистського режиму тепер стали охоронні загони Гімлера (СС — *Шутцштаffelн*). Знаряддям гітлерівського терору було *гестапо* — таємна державна поліція.

Після смерті Гінденбурга 2 серпня 1934 р. Гітлер, провівши референдум, об'єднав посади президента і канцлера, проголосив себе фюрером німецької нації. Цей акт завершує встановлення фашистської диктатури. Головною опорою фюрера і керівним ядром режиму стала Націонал-соціалістична робітничка партія Німеччини, куди ринулись всі, хто прагнув зробити кар'єру, пристосуватися. Більше 2/3 її складали робітники і селяни. НСДАП була державною монопартією, ідеологічним і політичним важелем нацистської держави, типовим породженням тоталітаризму, його орденом. Усі інші організації фашистської тоталітарної держави — «Трудовий фронт», «Юнгфольк», «Гітлерюгенд», «Молода нація», інші — служили звичайним підґрунтям режиму, дочірніми структурами НСДАП. Гітлерівська пропаганда зображала режим як надкласовий, завдання якого — побудова національного соціалізму. Тотально регламентована система за схемою «народ (нація) — держава — партія — вождь (фюрер)» стала становим хребтом режиму.

Фашисти відкрито заявляли про викорінення марксизму, паціфізму, усунення «ракової пухлини демократії». Це лякало. Але багато що імпонувало німецькому обивателю: відновлення загальної військової повинності, обіцянки покінчити з економічною та політичною кризою, версальськими обмеженнями.

І все ж фашистський режим не став до кінця тоталітарним. Приватна власність, незважаючи на обтяженість державними приписами та регламентаціями, залишилася домінуючою, постійно давалися знаки напрацювання ваймарської демократії. Так фашистський суд над групою комуністів на чолі з Г.Димитровим в Ляйпцігу, що почався у вересні 1933 р., незважаючи на всі виверти нацистських суддів, закінчився провалом, і звинувачувані в підпалі райхстагу були оправдані. Після цього процесу фашисти стали розправлятися зі своїми противниками без зайвого галасу.

Після розгрому комуністів і соціал-демократів наступний удар фашисти спрямували в русло антисемітизму. Нюрнберзькими законами від 15 вересня 1935 р. євреї були «виключені» із складу нації. Під страхом довгорічного ув'язнення плюби й позашлюбні

зв'язки між євреями й німцями заборонялися. Німеччину змушені були покинути видатні діячі німецької науки й культури: А. Ейнштейн, Генріх і Томас Манни, Л. Фейхтвангер, Б. Брехт, Й. Бехер, Е. Вайнерт, інші. На площах міст публічно спалювалися твори заборонених мислителів. Знищувалось все, що змушувало думати й зважувати.

Із другого боку, йшла масова обробка населення в нацистському дусі. У голови німцям пропаганда вдовблювала ідеї переваги арійської раси над іншими народами, ідеї об'єднання всіх німців в єдину державу — «*третій райх*» і панування «*вибраного народу*» над світом. До «вибраних» могли бути приєднані скандинави з огляду на їх етнічне походження. Усім іншим — латинянам, слов'янам, кольоровим — була уготована доля рабів, у кращому випадку — сателітів. У контексті цього важливу роль у гітлерівській пропаганді займало гасло «*один народ, одна держава, один фюрер*». Постійно насаджувався культ непогрішимого фюрера. Книга Гітлера «*Майн кампф*» («*Моя боротьба*») рекомендувалася як настільна книга кожного німця, а викрик «*хайль Гітлер*» перетворився в офіційне привітання. Офіцери й всі державні функціонери давали присягу на вірність фюреру. Треба сказати, що гітлерівцям вдалося перетворити німецький народ, особливо молодь, в слухняне знаряддя своєї політики. Уже у 8 років діти вступали до «*Юнгфольку*», у 14 — до «*Гітлерюгенду*». Прискіпливо відібрані наставники-нацисти прищеплювали їм думку, що Гітлер завжди правий. Головна увага в цих організаціях приділялася спортивній і військовій підготовці. Для загарбницьких воєн і створення «*великого життєвого простору*» нацистам потрібні були мільйони добре вишколених солдатів.

Звичайно, не всі німці піддалися масовому психозу. До війни 225 тисяч німців засуджені за антиурядову діяльність на загальний строк 600 тис. років. Хоча серйозного опору режиму фактично не було. Частина керівництва СДПН емігрувала в демократичні країни, частина опинилася в гітлерівських концтаборах. Лідери КПН, які уникли арештів, виїхали в Москву (В. Пік, В. Ульбріхт, Ф. Далем) і звідти засуджували фашизм. Щоправда, комуністи після VII конгресу Комінтерну на конференції, яка відбулася під Москвою 3-15 жовтня 1935 р. і чомусь названа Брюссельською, прийняли рішення про повалення фашистської диктатури через

досягнення єдності робітничого класу. Однак до всіх закликів комуністів німці залишалися глухими.

Внутрішня політика фашистської диктатури

Нацистам шляхом мілітаризації економіки вдалося ліквідувати безробіття. В 1939 р. було лише 120 тис. безробітних, підвищився рівень фактичної зарплати. І якщо економічне становище, становище найманої праці було покращено, то статус робітників на підприємствах різко погіршився. Закон 1934 р. «про порядок національної праці» закріплював господарів фабрик і заводів як керівників виробничих колективів. Останнім приписувалося зберігати вірність цим «фюрерам», на підприємствах узаконювались осередки НСДАП, а також ради уповноважених для «поглиблення взаємного довір'я всередині виробничого колективу», які були не більше як декором режиму. При фюрері створювався інститут довірених осіб з представників робітників і службовців з консультативними функціями. У разі конфлікту між «фюрером» і консультативною радою рішення приймали «опікуни праці» — чиновники нацистської держави. У цьому виявилось всевладдя держави над громадянами — представниками всіх соціальних прошарків.

Режим активно втручався в господарську діяльність підприємств. З цією метою уже 15 липня 1933 р. створено Генеральну раду економіки, куди ввійшли магнати великого капіталу Крупп, Тіссен, Феглер, Шрьодер, а також представники верхівки нацистської партії. Усе ж головна роль у регулюванні належала Імперському міністерству господарства, де вирішальні позиції посідали провідні діячі НСДАП. Нацисти встановили безпосередній контроль за виробництвом і розподілом продукції, який російський історик Язьков називає «реакційно-тоталітарною моделлю» державного регулювання. Дозвіл на сировину, устаткування, матеріали, кредит приватному бізнесу доводилося пробивати через державні установи. І все це супроводжувалося прямим втручанням держави у виробництво, дрібною регламентацією тощо. Однак, система ДМК, що зміцнювалася нацистами, страждала від руйнівного адміністрування фашистської держави. Самі бонзи режиму внаслідок так званої «аріізації» капіталу, тобто насильного відчуження власності у євреїв, перетворилися у могутніх власників.

Так, концерн «Герман Герінг» об'єднав понад 500 різних підприємств.

Політика нацистів на селі заохочувала міцні земельні господарства. Прийнятий 1933 року закон про спадкоємні двори проголосив селянство «джерелом арійської крові» для німецького народу. Володіти землею мали право лише чистокровні німці. Спадкоємним двором вважалось володіння до 125 га землі, що знаходилася у власності однієї особи. Закон забороняв дроблення і передавав наділ старшому сину. 18% сільських господарств користувалися особливими правами і привілеями, що зміцнювало соціальну базу режиму на селі. Нацистський контроль і регламентація торкнулися також села. Усю продукцію селяни повинні були здавати на приймальні пункти. Вільний продаж суворо обмежувався.

З метою зміцнення режиму широко впроваджувалася у формі патерналізму політика соціального заохочення. Це досягалось створенням систем захисту від довільних звільнень і державної благодійності, яка виражалася в допомозі безробітним, хворим, багатосімейним. Засоби для цього склалися із внесків самих робітників, а також відчислень підприємців у «Фонд Адольфа Гітлера» в розмірі 0,5% від суми заробітної плати робітників і службовців, що виплачувалися окремим підприємцем чи фірмою. Систему здешевленого відпочинку, туризму, заохочення фізичної культури тощо для загалу організовувала державна благодійна компанія «Радість — це сила». Усе це повинно було створювати ефект турботи НСДАП за народ.

Підготовка до війни. Агресивна зовнішня політика

Націонал-соціалісти зразу ж стали готуватися до ведення великої війни. На нюрнберзькому з'їзді НСДАП (1936 р., вересень) був проголошений 4-річний план підготовки німецької економіки до війни. Увівши 1935 року загальну військову повинність, нацисти відтворили багатомільйонний вермахт, приступили до будівництва великого надводного і підводного флоту, повним ходом йшла мілітаризація виробництва. Всього на озброєння і підготовку до війни Німеччина затратила 90 млрд. марок. З 1933 по 1939 р. продукція військової промисловості виросла в 12,5 рази. Для мо-

лоді до 25 років було запроваджено примусову трудову повинність. Молоді хлопці й дівчата будували автобани, аеродроми, інші військові об'єкти.

Наприкінці 1937 — початку 1938 р. в керівних фашистських колах виникли незгоди з приводу методів і темпів озброєння Німеччини та політики щодо західних держав. Група монополістів, очолювана Я.Шахтом та Ф.Тіссеном, у зв'язку з нестачею сировини та валюти пропонувала тимчасово домогтися розширення експорту, отримати від США та інших країн нові позики і лише потім приступити до здійснення загарбницьких планів.

Друга група, авантюристична (Флік, Крупп, Маннесман), вимагала негайно приступити до здійснення завоювання. Їх перемога привела до змін в уряді та командуванні армії. У листопаді 1937 р. подав у відставку міністр економіки Шахт, у січні 1938 р. був зміщений з посади військовий міністр генерал-фельдмаршал В.Бломберг, у лютому — головнокомандувач сухопутними військами генерал-полковник Фріч. Пізніше пішов у відставку і міністр закордонних справ К.Нейрат. Їх замінили одноступці Гітлера. Сам він зайняв посаду військового міністра, проголосив себе головнокомандувачем, на чолі *верховного командування вермахту (ОКВ)* став генерал-полковник В.Кейтель, міністром закордонних справ — І. Ріббентроп, міністром економіки — В.Функ.

На цей час Гітлер возз'єднав з Німеччиною Саарську область (1935 р.), ввів війська в Рейнську демілітаризовану зону (1936 р.), в цьому ж році послав війська в Іспанію. У березні 1938 р. Німеччина здійснила аншлюс Австрії. Зразу ж після цього гітлерівці розгорнули шалену кампанію за відторгнення від Чехословаччини Судетської області. Західні держави, затіявши «*делікатну гру*» по організації ліквідації тоталітарних режимів — Сталіна і Гітлера — через їх пряме воєнне зіткнення, на Мюнхенській конференції у вересні-жовтні 1938 р. зробили драматичний хід в європейській політиці — віддали Гітлеру Судети. Це розпало апетити націонал-соціалістів. У березні 1939 р. Німеччина анексувала Чехію і Моравію, у квітні відторгнула від Литви Клайпеду. Мирний хід агресії на цьому закінчувався, і вермахт уже був готовий до другої фази — фази загарбницької війни.

VI. НІМЕЧЧИНА В РОКИ ВІЙНИ

Економіка Німеччини в роки війни

За основними промисловими показниками — виробництво чавуну, сталі, алюмінію, видобуток вугілля — напередодні Другої світової війни Німеччина була попереду Англії та Франції. Так у 1939 р. вона видобула 251 млн. т вугілля, виробила 17,5 млн. т чавуну, 22,5 млн. т сталі, 199,5 тис. т алюмінію; Англія відповідно — вугілля 135 млн. т, чавуну — 8,1, сталі — 13,4 млн. т, алюмінію — 25,4 тис. т.; Франція — вугілля — 49,8, чавуну — 7,4, сталі — 7,9 млн. т, алюмінію — 52,5 тис. т.

З початком війни посилились мілітаризація та державне регулювання економіки. Указ уряду від 4 вересня 1939 р. «*Про військову економіку*» був спрямований на перерозподіл сировини, робочої сили та грошових засобів в інтересах військової промисловості. Примусового картелювання зазнали навіть такі галузі, як взуттєва та текстильна. 1940 року було створено міністерство озброєнь на чолі з Ф.Тодтом. З 1939 по 1940 р. випуск військової продукції виріс на 76%, а порівняно з 1933 р. збільшився у 22 рази.

Війна змінювала обличчя економіки, її структуру. Масова мобілізація чоловіків призовного віку у вермахт вже восени 1939 р. привела до закриття півмільйона дрібних та середніх ремісничих підприємств, десятків тисяч торгових точок.

Успіхи чи невдачі вермахту прямим чином відбивалися на роботі військової промисловості. Так, у вересні 1941 р., коли німецьке командування було впевнене, що кампанія на Сході закінчується, за розпорядженням Гітлера було значно знижено виробництво озброєнь і набоїв (на 1/3 порівняно з вищим рівнем 1940 р.). Однак після розгрому німецьких військ під Москвою ілюзії «*бліцкригу*» зникли. У травні 1942 р. створено Раду озброєнь, до складу якої ввійшли 5 генералів та адміралів, а також великі промисловці — В.Цанген, А.Феглер, Г.Рехлінг, Е.Пенсген, П.Плейгер. Міністром озброєнь та набоїв став А.Шпеєр, який отримав широкі повноваження. Зросла тривалість робочого дня на заводах. У березні 1942 р. створено «*Відомство по використанню робочої сили*» на чолі з Ф.Зау-

келем, яке почало насильне вивезення молоді з окупованих країн на підневільну працю до Німеччини. На кінець 1942 р. число іноземних робітників і військовополонених, які працювали в Німеччині, досягло 7 млн. і продовжувало збільшуватися. 1943 року на різних роботах в Німеччині працювало уже 12 млн. чол.

Внаслідок цього випуск військової продукції з 1939 по 1942 р. збільшився удвічі, майже в 2,5 рази виросла продукція синтетичного каучуку, порівняно з 1940 роком виробництво танків і бронемашин з 5 140 одиниць зросло до 9 300, артилерійських гармат — з 8 120 до 14 316. І все ж підприємці обходили суворі закони і розпорядження, виробляючи не ту продукцію, яка потрібна була фронту, а ту, що приносила найбільші прибутки. Це свідчення того, що війна не така вже й прибуткова річ і поширений міф марксистів *про «прагнення капіталістів до війни з метою наживи»*, не витримує перевірки дійсністю.

Внутрішнє становище

Перші легкі перемоги сприяли тому, що мільйони німців повірили у всемогутність вермахту та Гітлера. На 1941 р. гітлерівці присвоїли в Бельгії, Данії, Франції, Голландії, Норвегії і Польщі сировину, устаткування та інші цінності на суму 12,8 млрд. марок. До Німеччини йшли ешелони з найрізноманітнішим майном, продуктами, сировиною і т.д. Сотні тисяч солдатів та офіцерів брали участь у грабежі окупованих країн. Мільйони німців надіялись за допомогою війни покращити своє матеріальне становище. Міністерство інформації Й.Геббельса зуміло упродовж довгого часу запевняти німців у правильності курсу Гітлера, та й самі німці довго не відчували тягара війни.

На четвертий день війни гітлерівський уряд відмінив додаткові виплати за надурочні, святкові та нічні зміни, а останні були поширені на жінок та підлітків. Тимчасово відмінялись будь-які відпустки. Тарифні ставки закріплялись на весь період війни, виросли податки, в тому числі й на зарплату. Райхстаг, що давно став фікцією, з квітня 1942 р. перестав функціонувати навіть формально і на своєму останньому засіданні всю повноту законодавчої і виконавчої влади передав Гітлеру. Активізували свою діяльність численні карні органи. У роки війни гестапо нараховувало 40 тисяч

чол., регулярна поліція — до 150 тис., частини СС — до 750 тис. (з них 250 тис. діяли в тилу). Посилився терор. Лише на території Німеччини функціонувало 15 концтаборів, 130 тисяч в'язнів яких використовувалися як робоча сила. За межами Німеччини діяли цілі фабрики смерті, де були знищені мільйони людей. Найстрашніші з них знаходилися на території Польщі: Майданек, Освенцім, Собибур, Треблінка.

Найменші прояви незадоволення суворо присікалися каральними органами. Поразницькі настрої, слухання іноземного радіо визначалися як важкі злочини проти фатерлянду. 21 червня 1943 року Гітлер видав наказ про створення *«надзвичайного»* військово-польового суду, який карав за «злочини», спрямовані на підрив довір'я до нацистської партії і військового керівництва. Для посилення боротьби з опозиційними елементами міністром внутрішніх справ був призначений керівник гестапо Г.Гімmlер. У директивах НСДАП *«Зміст і цілі активізації партії»* члени партії закликалися бути *«активними політичними бійцями»*, допомагати переслідувати *«розповсюджувачів чуток та політичних анекдотів»*, зміцнювати моральний дух населення. У цьому плані нацистське керівництво особливу увагу приділяло армії.

У травні 1943 р. верховне командування вермахту розіслало директиву *«Партія-вермахт»*, підписану керівником партійної канцелярії М.Борманом, де вимагалось посилити виховання солдат у націонал-соціалістичному дусі. Згідно з цією директивою 22 грудня в збройних силах запроваджено особливий інститут офіцерів з політичного виховання.

Тотальна мобілізація, її наслідки

Поразка під Сталінградом та Ель-Аламейном змусила вище політичне керівництво Німеччини вдатися до тотальної мобілізації. Її завдання були сформульовані в секретній директиві Гітлера від 13 січня 1943 р. Тотальна мобілізація виявилася цілою системою надзвичайних заходів для поповнення матеріальних і людських утрат на фронті. З цією метою всі німці — чоловіки віком від 16 до 65 років і жінки від 17 до 45 років — підлягали трудовій мобілізації: направлялись на військово виробництво. Цьому сприяв також указ *«Про закриття або злиття підпри-*

емств і про заборону деяких галузей промисловості», на основі якого ліквідовувалось багато дрібних підприємств і комунальних установ. Лише в Берліні було закрито 5 тис. торгових і 4 тис. ремісничих закладів.

Водночас проводились невідкладні заходи щодо економії сировини, електроенергії, палива, широко застосовувалось виробництво синтетичних матеріалів, автотранспорт переведено на газогенераторні установки, введено жорстку регламентацію в сільському господарстві: без дозволу властей селянин не міг продавати свою продукцію, різати худобу, птицю і т.п. У 1943 р. здійснено чергове скорочення продуктивних норм — норма м'яса на тиждень на 1 чоловіка становила 250 гр.

Цими заходами і посиленням пограбування окупованих країн вдалося тимчасово поправити становище. У військову промисловість додатково влилося 2 млн. чол. Виробництво техніки, озброєнь і набоїв збільшилося: стали випускати важкі танки «Тигр» і «Пантера», самохідні гармати «Фердинанд», літаки «Фокке-Вульф-190-А» і «Хеншель-129». У серпні 1943 р. почався масовий випуск досить ефективної зброї проти танків — фаустпатронів. За рік їх було вироблено 400 тис. штук. В авіації перевага надавалася виробництву винищувачів, а в суднобудуванні — підводних човнів.

2 вересня 1943 р. Гітлер видав указ «Про концентрацію військової промисловості», внаслідок чого все керівництво економікою зосередив у своїх руках Шпеер, за винятком авіаційної, яка залишилася в розпорядженні Г.Герінга.

27 листопада 1943 р. розпочалася тотальна мобілізація всіх здатних до військової служби. Щоб отримати 1 млн. солдат, гітлерівці скоротили штати в тилу, вдалися до широкого використання жінок на тилкових роботах, в зенітній артилерії. Однак збільшувати чисельність вермахту було вже неможливо, оскільки безповоротні втрати на фронтах перевищували надходження поповнення.

Тотальна мобілізація погіршила становище населення, по суті зачепила інтереси всіх прошарків німецького суспільства, що поступово створювало ґрунт для незадоволення гітлерівським режимом. У таких умовах геббельсівська пропаганда міняла пріоритети: місце тези боротьби за «життєвий простір» зайняло залякування німців більшовицькою загрозою. Останнє спрацьовувало, оскільки солдати Східного фронту мали цілком конкретне уявлення про життя людей в Радянському Союзі. А тому сотні тисяч

солдатів і офіцерів німецько-фашистської армії, як і раніше, були високобоездатними і чинили впертий опір військам антигітлерівської коаліції. Більша частина населення й надалі продовжувала залишатися в полоні шовінізму і расизму.

Рух Опору в Німеччині

Однак і тут, в цитаделі фашизму, поступово складався рух Опору, що було виявом неприйняття передовою частиною німецького суспільства фашизму і його агресивної політики, протверезінням німецького загалу в цілому, коли перспективи розпочатої нацистським керівництвом війни стали вимальшовуватися в небажаному плані. Німецькі антифашисти належали до різних політичних уподобань, але всі вони бажали добробуту німецькому народу, а тому були патріотами. Невеликі антифашистські групи Уріга, Нейбауера-Позера, Галля-Нельте, Гюнтера, Зіга-Гуддорфа, Зефкова та інші, переважно комуністичної орієнтації, видавали нелегальні газети і листівки, допомагали військовополоненим та іноземним робітникам. Особливо ефективно діяла антифашистська організація, відома під назвою «*Червона капела*», яку очолювали державний радник міністерства економіки доктор Арвід Харнак і референт імперського міністерства авіації старший лейтенант Харро Шульце-Бойзен. Обидва були завербовані НКВД: Харнак 1935 року, а Шульце-Бойзен — в березні 1941. До кінця 1942 р. організація передавала в Радянський Союз надзвичайно цінні секретні матеріали. Харнак і Шульце-Бойзен були, насамперед, антифашистами, а вже потім агентами СРСР. Вони боролися за повалення гітлерівського режиму і бачили майбутнє своєї країни в демократичному розвитку та відмові від агресивної зовнішньої політики. У досягненні цієї мети вони спиралися на допомогу радянської розвідки. Усі згадані групи антифашистів були викриті гестапо і знищені. У цілому ж антифашистський рух був слабкий і розрізнений.

Міжнародне, економічне та політичне становище Німеччини наприкінці війни

З наближенням поразки Німеччини її міжнародне становище ускладнювалося. Вона все більше опинялася в зовнішньополітичній та економічній ізоляції. Так, наприкінці 1944 р. з Німеччиною підтримували економічні зв'язки лише 9 країн.

Щоб відстрочити остаточний крах режиму, впродовж 1944 р. прийнято нові воєнно-економічні та політичні заходи. До середини 1944 р. вдалося забезпечувати ріст воєнного виробництва. За твердженням одного з керівників воєнної промисловості гітлерівської Німеччини Г. Керля Німеччина в 1944 р. виробила стільки валової продукції, що її вистачило б для повного оснащення 225 піхотних і 45 танкових дивізій. Згідно з програмою, прийнятою в березні 1944 р., передбачалося подальше скорочення промислового виробництва, не пов'язаного з війною. Фактично для її виконання не вистачало ні робочої сили, ні сировини. У другій половині 1944 р. почалося падіння всього промислового виробництва, посилилась інфляція, оскільки цивільне виробництво закривалося, а робітники переводились у воєнне виробництво, та й кваліфікація робочої сили була низькою. Звільнення союзними військами окупованої території наприкінці 1944 р. позбавило райх 75% залізної руди, половини нафти. Посилювались масові нальоти англо-американської авіації. Останнє було сильним ударом по німецькій економіці, але не вирішальним, оскільки 1/3 всіх найважливіших підприємств німці сховали під землею.

Німці гарячково шукали рятівну зброю, яка внесла б перелом у війну на їх користь. 1944 року вони вперше застосували проти союзників літаки-снаряди «Фау-1» і ракети «Фау-2».

У середині 1944 р. глибока криза, що охопила Німеччину, проникла в керівні кола та офіцерський корпус. Виявом її стала змова і замах на Гітлера 20 липня 1944 р. Опозиція, що відважилася на такий крайній захід, складалася з двох угруповань. Завдання, які ставили ті й інші після усунення Гітлера, були різними. Праві (обер-бургмістр Ляйпцігу К. Герделер, фельдмаршал Е. Віцлебен і колишній начальник генерального штабу сухопутних сил генерал Л. Бек) порятунком Німеччини бачили в припиненні війни на Заході шляхом сепаратного миру з Англією та США і зосередження всіх зусиль для боротьби з більшовизмом. Ліві (полковник К. Штауфенберг, Г. Мольтке) стояли за припинення війни всюди, відведення німецьких військ на державні кордони, демократизацію Німеччини тощо. Однак замах, вчинений Штауфенбергом, не вдався. Біля 5 тис. осіб, причетних до змови, були осуджені і страчені.

Останні зусилля гітлерівського режиму — створення фолькштурму, терористично-партизанських загонів «вервольф» —

ніскільки не вплинули на ситуацію. На початок 1945 р. економічні та військові можливості продовження війни були вичерпані. Видобуток вугілля в лютому впав до 7 млн. т (1/4 місячного видобутку середини 1944 р.), була розладнана транспортна система. Ніякі заходи і укази вже не могли зупинити агонію режиму.

Фашистський *«новий європейський порядок»*, про який так багато говорили ідеологи націонал-соціалізму після 1933 р., звівся до перекроювання карти Європи, переміщення і винищення мільйонів людей, пограння законності і моралі та насадження фашистського рабства в окупованих країнах. Фашистська схема суспільного устрою виявилася руйнівною і неприйнятною цивілізованим світом. Чи не тому після поразки під Сталінградом та Курськом, в плані *«нового порядку»* переглянуті деякі елементи програми перетворення Європи.

Вихід з кризи, яка загрожувала поразкою у війні та загибеллю нацизму, бачився Гітлерові, Ріббентропу, Геббельсу, Розенбергу, Шпеєру та іншим не тільки в переході до тотального ведення війни, а також у новому розумінні європейської ідеї. В їх рекомендаціях, явно чи приховано, звучав заклик до перегляду попереднього політичного курсу на Сході та Заході Європи в постановці більш привабливих ідей у рамках *«нового європейського порядку»*, консолідації європейського фашизму на антирадянській основі шляхом урочистого проголошення якої-небудь декларації. Невдовзі були проголошені цілі *«європейського співтовариства»* — повна зайнятість, кооперація, блокадостійкість, висока обороноздатність і т.п. Однак такі ідеї були породженням чисто прагматичного характеру, черговою демагогією фашизму, покликаною сприяти його самовиживанню.

Плани і цілі німецького фашизму, як урешті-решт виявилось, не відповідали його реальним воєнним, економічним і політичним можливостям. З крахом гітлерівського режиму постало питання відродження Німеччини через серйозну трансформацію суспільного ладу, осмислення всіма німцями трагічного 12-річного відрізка історії, позначеного кров'ю і протистоянням цивілізації.

Розділ ІХ

ПОЛЬЩА В 1918-1945 рр.

На шляху відновлення незалежності Польщі

Влітку 1914 р. з початком військового конфлікту між Центральними державами і країнами Антанти постала реальна можливість об'єднання польських земель і відновлення польської державності під егідою одного з воєнно-політичних блоків. Відповідно до орієнтації польські політичні сили в роки світової війни утворювали різноманітні союзи і коаліції.

На перемогу Антанти орієнтувалася *Національно-демократична партія (НДП — «ендеки»)* та її прихильники, що утворили *Польський національний комітет (ПНК)*. Восени 1917 р. його було визнано Францією, Англією, Італією і США як уряд майбутньої польської держави. Ставку на Австро-Угорщину робили галицькі партії і частина *Партії польських соціалістів (ППС — фракція)*. Пронімецької орієнтації дотримувалось угруповання ППС на чолі з Ю.Пілсудським, *Польське стронніцтво людове (ПСЛ)*, *Національний селянський союз* та інші об'єднання.

Хід війни не виправдав жодного з розрахунків і лише перемога Антанти та США на заключному етапі війни дозволила, політичним силам зайняти більш визначену позицію щодо «*польського питання*». Тим більше, що право поляків возз'єднатися і відновити польську державність визнавали Тимчасовий, а згодом більшовицький уряд Росії. Необхідність створення польської держави із виходом до моря підкреслювалася у програмі миру американського президента В.Вільсона від 8 січня 1918 р. і спільній червневій декларації глав урядів Англії, Франції та Італії.

Восени 1918 р. за умов успіхів польського національного руху, глибокої політичної та економічної кризи, що охопила наприкінці світової війни Німеччину та Австро-Угорщину, революційних змін в Росії, активізувалася боротьба політичних сил за владу. Наприкінці жовтня 1918 р. галицькі партії створили в Кракові *Польську ліквідаційну комісію (ПЛК)*, яка перейняла від окупаційних органів повноваження в Західній Галичині. Народна рада

виникла в Тешинській Сілезії. У залишеному австрійськими військами Любліні 5 листопада за активної участі лівих соціал-демократів, соціалістів, Бунду, профспілок, лідери яких мали багаторічні контакти з російськими більшовиками, постала *Рада робітничих депутатів*.

На противагу люблінській Раді 7 листопада було сформовано *Тимчасовий народний уряд* на чолі з галицьким соціалістом І. Дашинським. Того ж дня в урядовому маніфесті «*До польського народу*» декларувалось утворення демократичної парламентської держави — *Польської народної республіки*. Разом із поваленням Регентської ради, яка з вересня 1917 р. репрезентувала польську владу на окупованих німецькими військами територіях, заявлялось про намір уряду націоналізувати найважливіші галузі економіки, велику земельну власність, провести аграрну реформу, реорганізувати адміністративну систему і освіту, ввести 8-годинний робочий день, розвивати соціальне законодавство тощо.

Водночас німецькі політики, навіть за умов завершення Першої світової війни, намагались не втратити контроль над процесом відновлення польської державності і зробили ставку на Ю. Пілсудського — визнаного авторитету серед поляків. Вже після підписання Комп'єнського перемир'я, 14 листопада у Варшаві Регентська рада передала йому всі державні повноваження і невдовзі самоліквідувалася. Тоді ж був сформований новий Тимчасовий уряд на чолі з соціалістом Є. Морачевським. Влада цього уряду була визнана ПЛК, Народною радою Тешинської області. Згідно декрету від 22 листопада про організацію тимчасової верховної влади, підписаного Є. Морачевським і Ю. Пілсудським, останній оголошувався *Начальником держави* і повинен був здійснювати «*вищу владу у Польській республіці*» до скликання Установчого сейму. Визначені повноваження Ю. Пілсудського — призначення уряду, затвердження бюджету і законодавчих актів у формі урядових декретів, повнота військової влади, наближались до диктаторських.

Увага уряду була приділена як встановленню контролю у провінціях, так і першочерговим соціально-економічним перетворенням. На 26 січня 1919 р. призначено вибори Установчого сейму і затверджено порядок їх проведення на основі загального, рівного, пропорційного виборчого права й таємного голосування. Активі-

зувались воєнні дії проти *Західно-Української Республіки (ЗУНР)*, що призвели до окупації Східної Галичини у липні 1919 р.

Зважаючи на нестійкість політичного становища нової держави, яка не отримала визнання держав-переможниць, і необхідність досягнення порозуміння з проантантівським ПНК в Парижі Ю.Пілсудський вдався до поступок. У середині грудня були розірвані дипломатичні відносини з Німеччиною, а в ході переговорів з прибулими до Варшави представниками Антанти і США домовлено про зміну уряду. 16 січня 1919 р. главою новоствореного за участю ПНК кабінету став один з лідерів ендеків, всесвітньо відомий піаніст І. Падеревський. Представники ж Ю.Пілсудського поповнили ПНК, що став офіційною делегацією країни на *Паризькій мирній конференції*. Розпочалась смуга визнання Польщі з боку країн світу.

Становлення Польської держави та її кордонів

Перші вибори на території Польщі відбулись у визначений строк — 26 січня 1919 р. лише на території Королівства Польського і Західної Галичини. У ході приєднання територій додаткові вибори проводились протягом наступних 14 місяців. Перемогу на них здобули праві політичні сили, що утворили в сеймі коаліцію — *Народно-національний союз*. Ліву фракцію сейму склали депутати від партій, що недавно підтримували «народні уряди» та вибороли третину голосів виборців. Селянські партії, які обстоювали проведення аграрної реформи, сформували фракцію *Центр*. Чимало мандатів і 11% голосів виборців здобули партійні структури, що репрезентували національні меншини.

Одним з перших Установчий сейм прийняв закон про тимчасову організацію влади, так звану *Малу конституцію*, яка мала діяти до прийняття Основного закону. Суверенною законодавчою владою з правом прийняття законів проголошувався *Установчий сейм*. Йому підкорялися всі органи виконавчої влади, начальник держави, уряд. «Представником держави і вищим виконавцем рішень сейму у цивільних і військових справах» визнавався начальник держави, позбавлений законодавчої ініціативи. Він же репрезентував державу в міжнародних стосунках. Крім конституційного питання у липні 1919 р. сейм затвердив основні принципи аграрної реформи, прийняв закон про 46-годинний робочий

тиждень на промислових підприємствах, про обов'язкове страхування та інші. Також депутати пильно стежили за становленням польських кордонів.

Оскільки єдиного підходу у великих держав не було, з 1918 р. це питання стало загальноєвропейською проблемою. Франція, зокрема, розглядала Польщу як одну з важливих опор силового й матеріального забезпечення своєї гегемонії в Європі, Англія ж у системі свого бачення майбутньої конфігурації європейського світу не знаходила важливої ролі для незалежної Польщі. А тому домагання польської делегації на чолі з Р.Дмовським на Паризькій мирній конференції відтворення Польщі в кордонах 1772 р. («від моря й до моря») виявилися нездійсненними. Як наслідок, в основу територіального проекту післявоєнної Польщі було покладено етнографічні принципи, проголошені Вільсоном і Ллойд-Джорджем у січні 1918 р.

Врешті-решт, процес встановлення польських кордонів розтягнувся на кілька років. За *Версальським мирним договором* (28 червня 1919 р.). Польща отримувала район Познані й частину Західної Пруссії з Торунем. Ці землі утворювали коридор, який давав Польщі вихід до Балтійського моря. Місто-порт Данціг ставав вільним містом під контролем Ліги Націй (*ЛН*). У спірній південній частині Східної Пруссії (Мазурах) і Верхній Сілезії вирішено провести плебісцит. У першому випадку Німеччина легко здобула перемогу в ході опитування 11 липня 1920 р. Щодо Верхньої Сілезії проблема виявилась набагато складнішою. Лише після втручання ЛН Німеччина отримала північну і західну частину цієї області, а решта дісталася Польщі (1921 р.).

У тривалу суперечку між Польщею і Литвою з приводу Віленщини втрутилася Верховна рада союзних держав, яка у липні 1920 р. рекомендувала віддати литовцям Вільнюс та навколишні райони. А потім його було зайнято Червоною Армією в ході радянсько-польської війни 1920 р. й одразу передано Литві за двосторонньою домовленістю. Проте в жовтні цього ж року поляки захопили Вільнюс і Віленщину, а невдовзі включили їх до складу польської держави (березень 1922 р.).

Затягнулось також становлення польсько-чехословацького кордону в Тешинській Сілезії, населеній переважно поляками. У липні 1920 р. конференція послів Антанти поділила її навпіл, зали-

шивши Чехословаччині шахти Остравського басейну. Набагато складнішим виявилось питання про східні кордони Польщі, яке займало одне з центральних місць в її зовнішній політиці.

Радянсько-польська війна та її наслідки

Розраховуючи на підтримку західних держав, чимало польських політиків жадали повернення до кордонів 1772 р. і утворення під егідою Польщі федерації східноєвропейських народів на противагу більшовицькій Росії. Разом із військовою кампанією проти ЗУНР поляки розгорнули воєнні дії проти більшовиків, і в травні 1919 р. їхній кордон сягав аж до Мінська та Бобруйська.

Наприкінці року союзники в черговий раз визнали за необхідне встановити східний кордон Польщі, а утворена Паризькою мирною конференцією комісія у польських справах визначила межі цих територій. 8 грудня 1918 р. французький прем'єр Ж.Клемансо оприлюднив офіційну волю Антанти: кордон мав проходити через Гродно, Ялівку, Немирів, Брест-Литовський та на схід від Перемишля. Зі свого боку радянська сторона 22 грудня запропонувала Польщі мир на основі цілковитої незалежності та зобов'язання не переходити лінії, на яких стояли польські війська.

Польський уряд І.Падеревського відкинув як радянські пропозиції, так і запропонований Антантою кордон. 21 квітня 1920 р. у Варшаві підписано військово-політичний договір з урядом Директорії. Польща визнавала українськими території до кордонів 1772 р., а УНР погодилась на приєднання до Польщі Східної Галичини, Західної Волині та частини Полісся. Додаткова військова конвенція передбачала взаємне порозуміння військового командування обох країн на випадок спільної акції польсько-українських військ проти більшовиків.

26 квітня 1920 р. польські війська і дивізії Петлюри рушили в Україну з гаслом: «*За вашу і нашу свободу!*». Добре організована польсько-українська армія прорвала лінію фронту більшовицьких військ і 7 травня вступила в Київ. Проте, більшовики зібрали резерви і розпочали контрнаступ. По тижневі важких боїв на Південно-Західному фронті лінія оборони польських військ 5 червня була розірвана і Перша кінна армія вийшла в тил 3-ї польської армії. 10 червня польські експедиційні війська почали відступ. На

середину липня більшовики перейшли Збруч й зайняли частину Галичини. У Тернополі був створений *уряд Галицької Радянської Соціалістичної Республіки* під головуванням більшовика В.Зато-нського.

Водночас війська Західного фронту під орудою М.Тухачевського швидким маршем просувались на Варшаву. Тоді ж, 30 липня у захопленому Белостоці за вказівкою Москви утворився *Польський революційний комітет (Польревком)*, до складу якого увійшли відомі більшовики Ф.Дзержинський, Ф.Кон, Ю.Мархлевський, Ю.Уншліхт. Нова влада за активної участі секції Комінтерну — *Комуністичної робітничої партії Польщі* (утворена в грудні 1918 р. на основі об'єднання ліворадикальних сил) розпочала націоналізацію промислових підприємств, конфіскацію поміщицьких маєтків, формування польської Червоної Армії. Ці перетворення викликали паніку у польському суспільстві. Взагалі похід Червоної Армії у Польщу і започатковані Польревкомом «нововведення» повинні були, на думку керівництва Комінтерну, прискорити революційний процес у Польщі і підштовхнути ходу світової пролетарської революції.

Внаслідок успішних дій кіннотників С.Будьонного і армії М.Тухачевського польська держава опинилась перед лицем смертельної загрози. З Варшави було евакуйовано всі урядові служби та дипломатичні місії. Військові поразки і загострення внутрішньополітичної ситуації викликали появу надзвичайного органу — *Ради оборони держави*, наділену всією повнотою законодавчої, виконавчої і військової влади.

Польський уряд звернувся до союзних країн по допомогу. Відповідно до рішень Верховної ради держав Антанти англійський міністр закордонних справ лорд Д.Керзон запропонував 12 липня Росії укласти перемир'я, зупинивши війська за 50 км на схід від лінії, визначеної ще в грудні спеціальною комісією (*лінія Керзона*). Більшовики не погодились і зажадали прямих переговорів з Польщею, хоча британський уряд погрожував блокадою.

У середині серпня сталося «*диво на Віслі*» — радянські війська були зупинені на підступах до Варшави, і при матеріальній підтримці західних держав поляки перейшли у контрнатуп, який був успішним. Війська Тухачевського й Будьонного були відкинуті, а кінний корпус Гаая (20 тисяч бійців) змушений був перейти

кордон Східної Пруссії, де й був інтернований. 12 жовтня були підписані попередні мирні домовленості: Польщі відходили землі Західної України та Західної Білорусії, а польський кордон встановлено на 150 км на схід від «лінії Керзона». Ці попередні умови перетворені на *остаточні Ризьким мирним договором* від 18 березня 1921 р. Ще раніше, в січні 1921 р. був підписаний договір про союз Польщі і Франції. Здобута перемога ще більше укріпила в середовищі правлячих кіл ідею розділу Росії і створення під керівництвом Польщі федерації в складі Фінляндії, Латвії, Литви, Естонії, Білорусії, України, Кримської й козацької держави, союзу держав Кавказу. Для досягнення цілі передбачалось використати національну еміграцію і сепаратистські кола всередині Росії. Така зовнішньополітична ідеологія, її напрями, пов'язані з іменем Ю.Пілсудського та його оточення, в польській історіографії стала зватися прометеїзмом. Назва походить від однойменних клубу та часопису, де пропагувалися ці ідеї. З свого боку, керівництво Радянської Росії (СРСР) ніколи в міжвоєнний період не виявляло дружніх почуттів до «незаконнонародженого» Версаль й сподівалося на реванш за поразку 1920 р. У підсумку, Польща опинилася в лещатах двох недружніх великих держав Німеччини й СРСР. Та й зовнішня політика її самої, як бачимо, не була позбавлена імперіалістичних устремлінь.

Стабілізаційні процеси першої половини 20-х років

Дворічний конституційний процес, започаткований скликанням Установчого сейму, завершився прийняттям 17 березня 1921 р. *Конституції Польської республіки*, яка була результатом компромісу між правими й лівими політичними силами. Згідно Основного закону носієм верховної влади визнавалась нація — сукупність всіх громадян польської держави. Конституцією затверджувався принцип розподілу функцій між кількома органами: законодавчими (*Сейм* і *Сенат*), виконавчими (президент і уряд), судовими (незалежні суди). Безпосередні зв'язки з нацією, як носієм суверенітету, передбачалися лише для законодавчої влади шляхом прямих загальних виборів. *Парламент країни* наділявся виключним правом видання законів, а також обіймав функцію контролю над виконавчою владою через Вищу палату контролю.

Глава держави (президент) обирався на спільному засіданні палат терміном на 7 років. Він керував органами виконавчої влади, стежив за виконанням законів, скликав Сейм і Сенат, призначав главу уряду. В організації державної адміністрації конституція проголошувала принцип децентралізації шляхом місцевого самоврядування на рівні гмін, повітів і воєводств. Розпорядчі і контрольні функції самоврядування (ради і сеймики) створювалися шляхом виборів.

Конституція проголошувала широкий спектр громадянських прав і політичних свобод, встановлювала важливі соціальні норми. Передбачалось існування громадянських і релігійних організацій, навчальних закладів для національних меншин. Також основний закон визначав, що римо-католицька церква *«посідає в державі провідне місце серед рівноправних віросповідань»*. Введення в дію Конституції 1921 р. завершило процес формування польської державності за зразком парламентської демократії.

Економічне становище Польщі в період повоєнної стабілізації було вкрай важким, і ще довгий час відчувались наслідки воєнних дій та окупації. Рівень виробництва продукції промисловості на початку 20-х років зупинився на позначці 30%, а збір зернових не перевищував 40% довоєнного рівня. Зовнішня торгівля занепадала. У країні панували інфляція, безробіття, зубожіння частини населення. За перших три повоєнних роки з країни емігрувало понад 300 тис. чоловік. Труднощі поглиблювалися колоніальним характером польської економіки, розірваними зв'язками та економічною війною Німеччини проти Польщі.

Вихід з економічної скрути польське суспільство пов'язувало із розвитком парламентської демократії на основі конституції 1921 р. Це зумовило політичну активність населення і партій напередодні парламентських виборів, призначених на листопад 1922 р. Праві партії (християнські демократи, ендеки) створили виборчий блок *Християнський союз національної єдності — «Хієна»*, який домагався колонізації країни за рахунок дискримінації національних меншин, проводив виборчу кампанію під клерикальними, шовіністичними гаслами. З самостійними програмами в передвиборчій кампанії взяли участь ПСЛ-П'яст, ПСЛ-Визволене, ППС, Блок національних меншин, компартія.

За результатами голосування жодне угруповання не здобуло необхідної більшості ні в Сеймі, ні в Сенаті, хоча найбільшу кіль-

кість депутатських мандатів — 38% здобули партії «Хієни». Після кількох турів голосування першим президентом Польщі став представник ПСЛ-Визволене професор Г.Нарутович, що належав до однієї з масонських лож. 14 грудня Ю.Пілсудський, який відмовився балотуватися на президентську посаду, передав владу новообраному главі держави, але його через кілька днів було вбито. Другі вибори закінчились обранням С.Войцеховського.

Надзвичайна політична строкатість депутатського корпусу, відсутність у сеймі постійної більшості ускладнювали розробку принципів державної політики й обмежували маневри польських урядів в період після виборів 1922 р. Це призводило до частої зміни виконавчих структур й обумовило політику держави, що базувалась на прийнятті компромісних рішень між політичними силами. Проте, як правило, вони мали короткотерміновий ефект.

Наслідком цієї специфічної рівноваги став прихід після соціальних катаклізмів кінця 1923 р. нового непарламентського кабінету на чолі з вченим-економістом В.Грабським, який отримав надзвичайні повноваження щодо корекції податкового законодавства, отримання зовнішніх позик, реформування грошової системи. Енергійними і послідовними заходами йому вдалося зупинити інфляцію, стабілізувати державний бюджет, ввести нову національну валюту — *злотий*. Проте впорядкування фінансової системи виявило інші прогалини польської економіки, яка потребувала докорінної перебудови. Технічна відсталість і низька продуктивність промисловості призвели до втрати конкурентоздатності на зовнішніх ринках. Протягом 1925 р. відбулось скорочення промислового виробництва, що супроводжувалось ростом безробіття і погрожувало соціальними катаклізмами в суспільстві.

У грудні 1925 р. після тривалих дебатів Сейм прийняв закон про виконання аграрної реформи, яка передбачала щорічне parcelювання 200 тис. гектарів земельної площі. Але часткова перебудова сільського господарства, хитка економіка якого визначалась ринковим попитом на його продукцію, не призвела до кардинальних змін і лише послабила аграрну проблему.

Протягом першої половини 20-х років дестабілізуючим фактором, з яким мали рахуватися президент, уряд і польські законодавці, було становище та права національних меншин у східних регіонах. Виконавчою владою не було знайдено вирішення цього

питання, а спроби розрядити напруження шляхом запровадження національних мов у судочинство, адміністративні органи і навчальні заклади очікуваних результатів не дали. Каральні ж заходи Корпусу охорони прикордоння мали короткочасний ефект і лише посилювали національні антагонізми.

Державний переворот у травні 1926 р. Встановлення режиму «санації»

Через укладання Локарнських угод, що залишали ваймарській Німеччині свободу рук на Сході, погіршилося міжнародне становище Польщі. Після призупинення у 1925 р. імпорту польського вугілля розпочалась багаторічна «митна війна» з Німеччиною, що боляче вдарила по польській економіці. З країни відбувся відтік валюти, розпочався новий виток інфляції, що дало привід до відставки у грудні 1925 р. кабінету В.Грабського.

Водночас економіка Польщі ввійшла в смугу економічної кризи, що посилила соціальну й політичну нестабільність у суспільстві, стала підґрунтям широкого невдоволення загалу політикою правочентристських урядів. Проблема заміни державної системи перейшла із області теорії в практичну площину, коли підвищений інтерес суспільства викликали позапарламентські методи управління.

Політичну нестабільність у країні вдало використав у власних інтересах Ю.Пілсудський та однопумці маршала, що розпочали підготовку захоплення влади. Із призначенням Л.Желіговського військовим міністром на ключові посади в армії повернулися раніше усунені пілсудчики, за рахунок державних коштів розпочалось озброєння і оснащення загонів *Стрілецького союзу*, який перетворився у своєрідну 160-тисячну приватну гвардію маршала. Для залучення нових союзників Пілсудський на початку 1926 р. провів серію консультацій з керівництвом різних політичних партій.

Увечері 11 травня в столиці відбулися антиурядові виступи офіцерів. До Варшави почали стягуватися вірні Ю.Пілсудському військові підрозділи, щоб продемонструвати підтримку маршалу і примусити піти у відставку уряд В.Вітоса. Проте президент республіки відкинув вимоги заколотників. У відповідь 12-14 травня Пілсудський організував похід на Варшаву. Вірні присязі війська

вчинили їм опір. Демонстрація сили несподівано для її організаторів переросла у криваву збройну боротьбу, перевагу в якій здобув Ю.Пілсудський та його однодумці. 15 травня уряд В.Вітоса і президент С.Войцеховський склали свої повноваження.

31 травня 1926 р. на об'єднаному засіданні палат парламенту Ю.Пілсудського було обрано президентом країни. Легімітизувавши тим самим переворот з боку народних обранців, він, щоб зберегти свободу своїх подальших дій, відмовився обійняти посаду глави держави. На його пропозицію в кріслі президента опинився маловідомий політик, особистий друг маршала професор І.Мосьцицький.

Для контролю державних інституцій в серпні 1926 р. сейм вніс поправки у діючу конституцію 1921 р., що значно обмежували права законодавчих органів. Президент країни набув право розпуску палат і право вето, а головне — видання законів-декретів. Першим президентським декретом у структурі вищого військового командування запроваджувалася посада генерального інспектора збройних сил. Її, як і посаду військового міністра, зайняв Ю.Пілсудський, вийшовши, таким чином, з-під контролю парламенту і уряду й сконцентрувавши в одних руках диктаторські повноваження. На початку жовтня він також очолив новий польський уряд, який декларував відмову від ризикованих соціальних і економічних експериментів. Це забезпечувало підтримку промислових і фінансових кіл країни, угруповань національних меншин, урядової програми загального оздоровлення — «*санації*».

Перші кроки уряду «*санації*» засвідчили, що новий режим не збирається враховувати позиції демократичних сил, які підтримали переворот. Повсякденним явищем стало нехтування основними нормами парламентської демократії та судові процеси по обвинуваченню у «*державній зраді*». Було розгромлено деякі угруповання національних меншин. У тюрмах опинилось біля 6 тис. політв'язнів. Нова система все чіткіше набувала авторитарного забарвлення.

Зміцненню санаційного режиму сприяло пожвавлення економіки, що пояснюється непоганим врожаєм 1926 р., збільшенням попиту на польське вугілля на європейських ринках, зарубіжними інвестиціями у польську промисловість й отриманням стабілізаційних позик у 1927 р. За короткий період помітно зросли об'єми зовнішньої торгівлі і промислового виробництва, зміцнилась національна валюта.

Для збереження позитивних економічних зрушень і підтримки імітації громадянської злагоди, уряд вдався до проведення парламентських виборів, які також мали зміцнити його авторитет на міжнародній арені. Напередодні виборів було створено так званий *Безпартійний блок (ББ)*, що співпрацював з урядом. В його платформі превалювали гасла посилення позицій виконавчих структур, розширення участі держави у господарському житті. Вибори в сейм пройшли в березні 1928 р. Урядовий ББ одержав третину голосів виборців, але цього було недостатньо для реалізації оголошених реформ. Сприймавши результати виборів як особисту поразку, Ю.Пілсудський склав повноваження глави уряду.

Відставка Ю.Пілсудського й постійні конфлікти між сеймом та урядом стали ознаками внутрішньої кризи санаційного режиму, якому в умовах економічної депресії кінця 20-х років ставало дедалі важче впливати на ситуацію в країні. Це водночас позбавляло уряд колишніх союзників й сприяло консолідації опозиційного табору, що всіляко протидіяв авторитарним методам управління і виступав за відновлення в країні парламентської демократії.

Польща в період великої депресії

Польща однією з перших країн регіону відчула удари світової економічної кризи. Застій виробництва паралізував національну промисловість, обсяг виробництва якої в 1932 р. порівняно з докризовим рівнем знизився майже вдвічі. Кожний другий робітник залишився без роботи. Гострота і тривалість промислової кризи обумовлювались як вузькістю внутрішнього ринку, так і низькою конкурентною спроможністю продукції. Відбувалась подальша інтервенція іноземного капіталу в економіку Польщі, частка якого у 1933 р. в акціонерних компаніях зростає до 44%.

У важкому стані опинилось і сільське господарство, валовий прибуток якого в роки кризи знизився втричі. Це було наслідком урядової політики збільшення податків, скорочення попиту на технічні культури і зниження цін на аграрну продукцію, що призвело до розвалу економіки села, росту жебрацтва серед селянства. Гостро давалось взнаки безземелля. На літо 1933 р. прийшовся пік селянських виступів у Краківському і Львівському воєводствах проти урядової політики «оздоровлення» села. Проявом консолі-

дації сільських виробників стало об'єднання їх угруповань на початку 1931 р. в єдину партію *Стронництво Людове (СЛ)*, програма якої обстоювала парламентську демократію.

Економічна депресія й загострення соціальних відносин у польському суспільстві посилили опір опозиційних сил. Під лозунгом «*захисту прав і свобод народу*» вони створили парламентський блок *Центролев* та провели влітку 1930 р. в Кракові конгрес противників режиму. Уряд відповів арештами лідерів опозиції, а згодом організував судовий процес. Під час виборів у четвертий сейм, що проходили в умовах терору і сваволі влади, в листопаді 1930 р., урядовий ББ здобув 46% голосів, а Центролев і партії національних меншин втратили половину голосів виборців.

Перемога офіційних кандидатів дозволила уряду заборонити проведення несанкціонованих публічних зібрань і маніфестацій, здійснити перереєстрацію громадських об'єднань й профспілок, підпорядкувати місцеве самоврядування державній адміністрації. Заборонялось проведення будь-яких акцій протесту на військових і комунальних підприємствах, для розгляду виробничих конфліктів запроваджувався примусовий арбітраж. У травні 1933 р. І. Мошцицького втретє переобрано президентом Польщі.

Зовнішня політика санаційних кабінетів здійснювалась в рамках популярної «*теорії двох ворогів*», якими бачилися сусіди на східному і західному кордонах. Загалом на початку 30-х років польська дипломатія поступово відмовляється від усталених пріоритетів. Входячи до системи французьких альянсів, Польща уклала у липні 1932 р. польсько-радянський договір про ненапад. На прихід гітлерівців до влади Варшава відреагувала демонстрацією своєї військової сили в березні 1933 р. й запропонувала Парижу провести спільну превентивну воєнну акцію проти Німеччини, яка не була підтримана її союзницею.

Ознакою переорієнтації зовнішньої політики Польщі на користь Німеччини став прихід у міністерство закордонних справ полковника Ю. Бека і розпочата підготовка двосторонньої угоди. 26 січня 1934 р. підписано польсько-німецький консультативний пакт про ненапад строком на десять років. У пакті заявлялося, що обидва уряди хочуть започаткувати новий етап у двосторонніх політичних стосунках і ніколи не вдаватимуться до сили, щоб урегулювати їхні суперечки. Хоча угода не спрямовувалась проти Франції,

це був недружній крок Варшави до союзника, який підтримував її з моменту польського відродження. Підписана під тиском Німеччини, угода призвела до послаблення союзницьких відносин Франції із Східною Європою й означала більш тісне зближення Польщі із західним сусідом. Проте цей шлях призвів до загибелі польської держави задовго до того, як скінчився термін договору про *«дружбу і ненапад»*.

У травні 1934 р. польський уряд не підтримав пропозицію укладення багатостороннього пакту про ненапад і взаємну допомогу, а восени цього ж року відмовився приєднатися до проекту так званого *Східного пакту*. Польським урядом було заявлено, що він ні в якому разі не пропустить через територію країни німецькі чи російські війська.

Режим «санації» в другій половині 30-х років

У квітні 1935 р. в Польщі було введено в дію нову конституцію. Відтепер основний закон встановлював принцип єдиновладдя і надавав диктаторські повноваження президенту, який ніс відповідальність лише *«перед богом та історією»*. Глава держави обирався спеціальною колегією виборців і отримував право призначати і звільняти уряд, скликати і розпускати сейм і сенат, видавати декрети, що мали силу закону. Значно розширювались права сенату. А новий виборчий закон позбавляв політичні угруповання права висувати кандидатів до законодавчого органу, що передавалось окружним виборчим комісіям, діючим під контролем владних структур. Продовживши демонтаж принципів парламентаризму, конституція 1935 р. стала юридичним підґрунтям санаційного авторитарного режиму.

У травні 1935 р. помер маршал Ю.Пілсудський. Ключову посаду інспектора збройних сил успадкував Е.Ридз-Смигли, який став новим неофіційним керманічем держави. Не зважаючи на сприятливу економічну кон'юнктуру, в країні не припинялась діяльність опозиційних сил, а свідченням втрати підтримки урядового курсу з боку населення стало бойкотування 56% виборців виборів до сейму (серпень 1935 р.). Навіть такі авторитетні польські політики, як І.Падеревський, В.Сікорський закликали до згортання *«санаційного»* курсу. У серпні 1937 р. країна стала ареною ба-

різоденних антиурядових маніфестацій. Але опозиційні кола не змогли об'єднатися для опору антидемократичним тенденціям у суспільному житті держави.

Для протидії опозиційним структурам і підняття авторитету режиму уряд вдався до зовнішньополітичних акцій. У період вересневої 1938 р. міжнародної кризи Польща звинуватила Чехословаччину в кривдженні польського населення в Тешинській Сілезії та підтримала німецькі претензії до Праги. 21 вересня польський уряд денонсував польсько-чехословацьку угоду 1925 р. про національні меншини і зажадав передачі Тешинського району. У Варшаві було сформовано *Сілезький легіон*.

Не зважаючи на тиск з боку СРСР та Франції, відразу після підписання *Мюнхенської угоди* Ю.Бек надіслав Чехословаччині брутальний ультиматум. А 2 жовтня польські війська увійшли в Тешин. Польща одержала територію в тисячу квадратних кілометрів з населенням 230 тис. жителів. Але ні територіальне придбання, ні розгорнута в країні з цього приводу національно-патріотична кампанія аж ніяк не вплинули на опозиційні настрої у польському суспільстві щодо правлячого режиму. Це засвідчила і поразка урядових кандидатів на парламентських і муніципальних виборах, що пройшли наприкінці 1938 р. Проте уряд Складовського-Бека залишився при владі.

Восени 1938 р. виникають деякі тертя у польсько-німецьких відносинах. У жовтні сталися інциденти в польських районах з німецькою меншиною, через що частина німців виїхала з Польщі. У листопаді з Німеччини вислали 15 тис. польських євреїв. Також Берлін неодноразово порушував питання Данціга. Пропонувалось побудувати залізницю та автостраду через Польський «коридор» до Східної Пруссії, надавши їм право екстериторіальності, а також повернути місто Данціг. Польща б залишила за собою вільну гавань, та екстериторіальну залізницю. Польський уряд визнавав необхідність розглянути проблему, але категорично відкидав анексію Третім райхом вільного міста.

У січні 1939 р. відбувся візит Ю.Бека до Німеччини, де під час зустрічі з Гітлером знов була піднята проблема Данціга й «коридору». Тоді ж була зроблена спроба залучити Варшаву до співпраці проти СРСР з більш-менш чітко висловленою метою захопити Україну. Але в цьому питанні, як і в проблемі Данціга, польський

міністр дав ввічливу відмову. Відмічався також прогрес у взаєминах Польщі та СРСР, який засвідчили двостороння угода у листопаді 1938 р. та домовленості у лютому наступного. Обома сторонами підтверджувалось, що пакт 1932 р. про ненапад залишався основою їх відносин.

Все перемінилося після 15 березня 1939 р. із ліквідацією чехословацької незалежності, коли вимоги щодо Данціга були повторені з посиленою категоричністю. На Балтиці німці провели демонстрацію своєї морської могутності. 28 березня Ю. Бек заявив, що швидше воюватиме, ніж допустить зміни статусу Данціга. 31 березня уряди Англії і Франції оголосили про надання Польщі «*гарантій*» на випадок неспровокованої агресії. Крім того, французький уряд зробив заяву на підтвердження франко-польського союзу. Після візиту польського міністра закордонних справ до Лондона було заявлено про заміну Англією свого зобов'язання союзницьким договором. Того ж дня німецький статс-секретар фон Вайцекер попередив польського посла, що договір 1934 р. про ненапад несумісний з англо-польською угодою.

Криза 1939 р. та військова поразка Польщі

З матеріалів Нюрнберзького процесу відомо, що вже 3 квітня 1939 р. генерал Кейтель підписав наказ, за яким вермахт мав бути готовий напасти на Польщу до 1 вересня. 27 квітня у спеціальному меморандумі польському уряду Німеччина знов повторила свої попередні вимоги. А наступного дня Гітлер заявив у райхстазі про денонсацію німецько-польської декларації від січня 1934 р. Після цього почастишали прикордонні інциденти в районах, де жила німецька меншина. Водночас 19 травня у Парижі укладено франко-польську військову конвенцію. Проте вона набирала чинності із підписанням політичної угоди, що було зроблено запізно — аж 4 вересня.

З травня по серпень 1939 р. у польсько-німецьких відносинах тривала так звана війна нервів. У 20-х числах серпня раптово активізувалися німецькі воєнні приготування поблизу східного кордону. Данцігський сенат спробував обмежити польський контроль над митницею і проголосив 23 серпня гауляйтера Форстера «*керівником держави*». Того ж дня підписано радянсько-німець-

кий договір про ненапад, секретний протокол якого зафіксував домовленість сторін про поділ території Польщі та її ліквідацію.

Водночас польський уряд здійснив серію військових приготувань. 25 серпня підписано союзний договір із Великою Британією, про який ще було оголошено на початку квітня. Він автоматично вступав у дію в разі агресії, або дій, що загрожували незалежності однієї з країн — йшлося і про можливість нападу на Данціг.

Весь перебіг наступних подій був підпорядкований прагненню Гітлера або примусити Польщу капітулювати, прийнявши німецький план-програму з 16 пунктів, що навіть не була вчасно доведена до відома Варшави, або ж розв'язати війну. Вранці 31 серпня Польща оголосила загальну мобілізацію, тоді як німецькі армії були приведені до стану готовності ще раніше окремими призовами. На світанку 1 вересня гітлерівські війська перейшли польський кордон, і в цей же час Данціг проголосив аншлюс.

У воєнному плані Польща чинила опір недовго. Німецький наступ був нищівний, проведений з великою перевагою в силі та з використанням нової тактики, де перша роль відводилась авіації й танкам. Хоча поляки завдали німцям відчутних втрат, але польська кавалерія не змогла нічого вдіяти проти німецьких танкових з'єднань. Основний епізод цього етапу війни відбувся 17 вересня. Використавши, як привід, внутрішній розпад польської держави, що робив недійсними всі попередні двосторонні угоди, радянський уряд віддав наказ своїм військам перетнути польський кордон, щоб захистити українське і білоруське населення. Вони майже не натрапляли на опір і набагато швидше німецьких військ просувалися вглиб польської території. Так СРСР став учасником агресії проти суверенної Польщі і наступного її розчленування.

22 вересня була визначена демаркаційна лінія між обома зонами окупації, а 28 вересня у Москві підписано німецько-радянський договір про дружбу і кордон. За його статтями етнічно польські землі залишалися під окупацією Німеччини, а західні українські і білоруські землі відходили до СРСР. Відтепер кордон проходив приблизно за «лінією Керзона». Так стався четвертий поділ Польщі.

Окупаційний режим.

Два центри польського руху Опору

Період гітлерівської окупації став найтяжчим періодом в історії польського народу. Німецький *Генеральний східний план* передбачав фізичне знищення і виселення з польських земель 80-85% поляків, асиміляцію і перетворення решти населення в резерв робочої сили для майбутніх німецьких колоністів. Територія Польщі була розчленована німецькими окупантами на дві частини. Найбільш розвинені економічно західні і північно-західні області, а також Сувалки та Белосток, ввійшли до складу Третього райху. Із східних і південно-східних регіонів у жовтні 1939 р. утворено *генерал-губернаторство* (резиденція у Кракові) з німецькою адміністрацією. Населення генерал-губернаторства становило близько 12 млн. чоловік, відторгнутих земель — 10,3 млн.

На відторгнутих землях скасовувались всі закони польської держави, вводилось німецьке законодавство, державний апарат замінено німецьким. Всі польські промислові підприємства і земельні володіння конфісковано і передано німцям. Національні польські школи, крім початкових і професійних, закрито, а молодь мобілізували на роботи. Наукові установи, бібліотеки, театри, видавництва закрито, а їх майно конфісковано чи розграбовано. Польську інтелігенцію ув'язнювали в концтабори або знищували.

У генерал-губернаторстві, відділеному від Німеччини митним, валютним і поліцейським кордонами, вищі і середні ланки державного апарату були німецькими, а низове управління залишалося за поляками. *Генерал-губернатором* призначено запеклого нациста Г.Франка, а його заступником став віденський квіслінг Зейсс-Інкварт. Колишню польську столицю Варшаву проголошено «провінційним містом».

Гітлерівський окупаційний режим протягом шести років супроводжувався повсюдним руйнуванням і винищуванням, поневоленням і пограбуванням. Лише вбитими Польща втратила 6 млн. своїх громадян (22% довоєнного населення), половина із загиблих були євреями. Країна зазнала величезних матеріальних збитків. Було зруйновано польську столицю. У Німеччину та завойовані нею країни вивезено 2,5 млн. поляків, стільки ж людей виселено з приєднаних до Третього райху колишніх польських областей.

Опір німецьким агресорам і встановленому в 1939 р. жорстокому окупаційному режиму, що загрожував самому існуванню польської нації, прийняв загальнонаціональний характер. В єдиному антифашистському таборі об'єдналися представники політичних партій різних уподобань. Антифашизм в його конкретному антигітлерізькому виразі став платформою консолідації широких соціальних верств, головним чином ліберально-демократичної орієнтації, далеких від будь-яких симпатій до комуністів.

Специфіка польської ситуації полягала в тому, що в розчленуванні Польщі в 1939 р. брав участь і СРСР, тодішній союзник Німеччини. Унаслідок цього антирадянщина стала невід'ємною частиною масових настроїв у польському русі Опору, очолюваному емігрантським урядом В.Сікорського. Тому найбільш масовий потік руху Опору в 1939-1941 рр. і особливо на заключному етапі війни, мав ніби два «проти» — проти Німеччини і проти СРСР. Це робило безрезультатними спроби комуністів, єдиної політичної сили, що виступала з прорадянських позицій, приєднатися до «лондонського табору» Опору. Зрештою ініціатива останніх була підірвана рішеннями Виконкому Комінтерну про розпуск Комуністичної партії Польщі (серпень 1938 р.).

На міжнародній арені Польщу представляв уряд у вигнанні генерала В.Сікорського, який оголосив себе органом національної єдності. Обнародувана в грудні 1939 р. декларація проголошувала головним завданням уряду визволення Польщі від окупації шляхом активної участі у збройній боротьбі. Підтверджувався курс на союз з Англією і Францією, тісну взаємодію і співробітництво з ними під час війни. Представником уряду в окупованій країні була *Делегатура*, що також здійснювала керівництво *Союзом збройної боротьби (СЗБ)*, реорганізованому у лютому 1942 р. в *Армію Крайову (АК)*.

Найчисельніший серед низки військових формувань СЗБ своє завдання вбачав у збиранні сил, накопиченні зброї, вишколі та підготовці до взяття влади в момент визволення Польщі західними союзними військами. Інші дії допускалися лише в разі необхідності самооборони. Власні військові формування — «*батальйони хлопські*» (*БХ*) — створювалися також керівництвом СЛ, що виступало за відбудову польської держави на основі конституції 1921 р. Всього ж на території Польщі діяло близьке 200 підпільних організацій,

більшість з яких не були зв'язані між собою, їх соціальний склад був досить строкатим, а політичні погляди різними.

Після нападу Німеччини на СРСР, польський уряд В.Сікорського під тиском Великої Британії 30 липня 1941 р. підписав угоду про відновлення дипломатичних стосунків з Москвою і спільні військові дії у війні. Відповідно із домовленістю в Радянському Союзі була сформована 70-тисячна польська армія під командуванням генерала В.Андерса, яка цілком могла бути задіяна на радянсько-німецькому фронті. Однак непорозуміння між радянським керівництвом і урядом у вигнанні, яке виникло через поширення чуток про знищення польських офіцерів НКВС (пізніше Катинська справа), призвели до виведення польської армії в 1942 р. за межі СРСР.

Прорадянський табір у польському русі Опору очолювала відновлена в січні 1942 р. прокомуністична *Польська робітничка партія (ППР)*. Під її керівництвом на окупованій території формувались загони *Гвардії Людової (ГЛ)*. Її бійці проходили вишкіл на спеціальних базах під Варшавою, а звідти направлялись на проведення партизанських операцій. Загони ГЛ були порівняно малочисельними: наприкінці 1942 р. — 3 тис. чоловік, 1943 р. — 10 тис., 1944 р. — 18 тис. Лондонський табір сприйняв утворення ППР і загонів ГЛ вороже, вважаючи їх радянською агентурою.

Взагалі, існування двох центрів у польському русі Опору свідчило про боротьбу альтернатив навколо майбутнього суспільного статусу Польщі. Взаємини між ними віддзеркалювали стосунки між Москвою і польським урядом у вигнанні. Вони були розірвані у квітні 1943 р., коли стало відомо про страту енкаведистами 22 тис. польських офіцерів, інтернованих восени 1939 р.

Розгортання руху Опору. Визволення Польщі

Поразки німецьких військ на Східному фронті створювали сприятливі умови для розгортання визвольної боротьби польського народу. Рух Опору в країні набув різних форм: допомога втікачам із концтаборів, диверсії на підприємствах, таємна військова підготовка молоді. Значною подією визвольної боротьби стало повстання у Варшавському гетто в квітні-липні 1943 р. під орудою *Єврейської бойової організації*. Повстанці встановили зв'язок із загонами АК і БХ. Після кількох тижнів запеклих боїв гітлерівці

піддали гетто бомбардуванню з повітря, застосували проти патріотів важкі гармати і танки. Хоча повстання було придушено, воно знайшло відгук серед польських патріотів на території всієї країни.

Рух Опору розширював свою діяльність: активізувалися загони ГЛ, БХ та радянських партизан. Останні діяли в основному в східних районах. За цих умов командування АК змінило тактику і розпочало «*обмежену боротьбу*» з окупантами. Водночас із наближенням Червоної Армії до польських кордонів посилилось протистояння між двома центрами руху Опору, що змагалися щодо формування майбутніх органів влади. З ініціативи ППР ліві політичні сили створили наприкінці грудня 1943 р. підпільну *Крайову Раду Народову (КРН)*, керовану Б.Верутом. Програмна декларація КРН, поряд із головним завданням — збройною боротьбою проти окупантів, націлювала на будівництво прокомуністичного суспільства у повоєнній Польщі, приєднання до неї північних і західних земель. Також КРН прийняла рішення про перейменування Гвардії Людової в *Армію Людову (АЛ)*.

На протипагу КРН емігрантський уряд у січні 1944 р. проголосив створення *Ради єдності народової (РЕН)*, яка отримала повноваження підпільного парламенту. У березні Делегатурі надано статус уряду країни.

На момент вступу на польську територію військ Червоної Армії (липень 1944 р.) радянське керівництво не розглядало можливості військово-політичного співробітництва з польським урядом у вигнанні, РЕН і АК. Директива Ставки ВГК від 14 липня командуючим фронтами передбачала роззброєння формувань емігрантського уряду і застосування проти них військової сили. Хоча з військової точки зору загони АК, що в 1944 р. нараховували біля 350 тис. вояків, могли б надати сприяння в ході наступальних операцій Червоної Армії. Водночас із польських підрозділів і загонів АЛ почато формування *Війська Польського*.

Не без підказки з Москви, 21 липня 1944 р. у визволеному радянськими військами м.Хелмі діячі КРН утворили *Польський комітет національного визволення (ПКНВ)* — перший уряд нової Польщі. Програмний маніфест вказував на взятий курс у напрямку комунізації Польщі: перехід влади в руки народу, корінні соціально-економічні перетворення, підкреслювалось, що суверенітет і незалежність Польща матиме лише у вічному союзі з СРСР. Такі

плани розбудови польської держави, всупереч законному емігрантському уряду С.Миколайчика, різко загострювали ситуацію в Польщі, що стояла на порозі розколу і громадянської війни.

Вершиною національно-визвольної боротьби поляків стало антифашистське народне повстання у Варшаві, розпочате 1 серпня 1944 р. за вказівкою емігрантського уряду керівництвом АК на чолі з генералом Т.Бур-Коморовським. Таким шляхом, через самовизволення, уряд у вигнанні та його прихильники на батьківщині розраховували відновити довоєнну Польщу і повернути на демократичний шлях розвитку. Вихід же радянських військ на правий берег Вісли начебто сприяв такому розвитку подій. Охоплене патріотичним піднесенням, населення польської столиці піднялося на боротьбу проти гітлерівців. Проте сили були нерівними. А після призупинення наступу Червоної Армії становище повсталих наприкінці вересня стало безнадійним.

Лише крайньо негативним ставленням Й.Сталіна і В.Молотова до повстання та його лідерів можна пояснити відмову союзникам у проханні надати аеропорти на радянській території для посадки і дозаправки паливом літаків, що здійснювали польоти в палаючу у вогні нерівної боротьби Варшаву. Водночас радянський уряд фактично ухилився від серйозної допомоги повстанцям. Спроби ж польських військ переправитись через Віслу закінчилися невдачею. У результаті народне повстання, яке тривало біля двох місяців, було жорстоко придушено окупантами, а польська столиця зруйнована.

Сьогодні очевидно: ні радянське керівництво, ні польський уряд у вигнанні внаслідок взаємної недовіри, відданості різним ідейним переконанням, різним поглядам на повоєнний устрій Польщі, безкомпромісній позиції в територіальних питаннях не шукали шляхів до врегулювання відносин. А розбіжність довгострокових політичних цілей радянського керівництва і тих сил польського руху Опору, що орієнтувались на Захід, не дозволило використати всі можливості і шанси для об'єднання військових зусиль і сумісних дій для якомога швидшого визволення Польщі.

31 грудня 1944 р. КРН прийняла рішення про перетворення ПКНВ на *Тимчасовий уряд*, головою якого став Е.Осубка-Моравський, а першим віце-прем'єром лідер польських комуністів — В.Гомулка. На початку січня наступного року його було визнано

СРСР. Новий Тимчасовий уряд уособлював режим народної демократії, встановлений у визволених областях Польщі. У квітні 1945 р. із підписанням цим урядом радянсько-польського договору про дружбу, взаємну допомогу і повоєнне співробітництво, узаконено орієнтацію нової Польщі. Так розпочався процес її поступового втягнення в тоталітарну прокомуністичну систему.

Остаточна територія Польщі була визволена від гітлерівських окупантів у січні-березні 1945 р. Спочатку, в результаті навально-го наступу Червоної Армії і Війська Польського, 17 січня було визволено Варшаву, невдовзі — південну Польщу з Краковом та Верхню Сілезію. Нарешті, в березні місяці окупанти залишили Гдиню і Данціг.

РОЗДІЛ X

РУМУНІЯ В 1918-1944 рр.

Румунське королівство наприкінці Великої війни

Вступ Румунії в серпні 1916 р. у Першу світову війну, важко позначився на соціально-економічному і політичному становищі країни, викликав кризу всього суспільного розвитку та закінчився національною катастрофою. Слабко підготовлена до військових дій та погано озброєна румунська армія зазнала поразки. Вже 6 грудня австро-німецькі війська зайняли Бухарест і невдовзі окупували дві третини її території. Військові підприємства, частина населення були евакуйовані у Молдову, на території якої в Яссах знайшов притулок румунський уряд і державний апарат.

Окупанти грабували країну, вивозячи зерно, нафту, худобу та інші багатства. Війна завдала Румунії збитків, оцінених в 31 млрд. золотих лей, майже 800 тис. чоловік (10% населення) загинуло на фронті. У королівстві різко загострилась внутрішньополітична обстановка, розгортався революційний рух. Пошуки виходу із складного становища призвели румунський уряд до підписання наприкінці листопада 1917 р. угоди з Центральними державами про припинення воєнних дій.

Мирна передишка дала можливість правлячому режиму здійснити давніший задум відносно об'єднання румунських земель. При мовчазній підтримці Німеччини у січні 1918 р. було окуповано Бессарабію, де незадовго перед цим була встановлена радянська влада. Румунський уряд підписав угоду з російськими більшовиками (березень 1918 р.), за умовами якої нова влада зобов'язувалась залишити на протязі двох місяців територію Бессарабії і не здійснювати ніяких дій проти Радянської Росії. Проте вже в квітні місяці, скориставшись окупацією України австро-угорськими військами, Румунія відмовилась від виконання угоди з більшовицькою Росією і анексувала Бессарабію.

Водночас 24 квітня 1918 р. було підписано сепаратний мирний договір з Німеччиною та її союзниками. Його статті передбачали збереження окупації більшої частини території Румунії, демобі-

лізацію національної армії і перетворювали країну в аграрно-сировинний придаток Центральних держав. Угода підтверджувала анексію Бессарабії, натомість Румунія відмовлялась на користь Австро-Угорщини від карпатських перевалів і відступила Болгарії Добруджу. Але правлячі кола Румунії не залишали надій і на співробітництво з Антантою, надіючись на її економічну і політичну допомогу.

Несприятливий для Німеччини поворот війни вплинув на позиції румунського керівництва, яке вирішило змінити пріоритети. 10 листопада 1918 р., менше ніж за добу до повного воєнного краху імперії Гогенцолернів, Румунія вдруге оголосила війну Німеччині і тим самим забезпечила собі місце серед країн-переможниць на *Паризькій мирній конференції*. Тоді ж, у листопаді 1918 р., в склад Румунії була включена і Буковина, що входила до цього в австрійську частину монархії Габсбургів. Національні збори румун, які переважали у Південній Буковині, висловились за приєднання до королівства. Навпаки, населення Північної Буковини, в переважній більшості українці, рішенням *Народного віча* в Чернівцях висловилося за воз'єднання з Україною. Ігноруючи волевиявлення населення, румунські війська при підтримці Антанти окупували Північну Буковину. Крім того, скориставшись рухом румун Трансільванії за воз'єднання з румунським королівством, його війська вступили на територію цієї колишньої австро-угорської провінції.

У результаті територіальних приєднань, а також анексій, територія Румунії збільшилась вдвічі (294,9 тис. кв.км), а населення зросло з 8 до 16 млн. чоловік. За рахунок нових територій промисловий потенціал країни зріс у 2,4 рази, а довжина залізниць становила 11 тис. км проти 3,5 тис. у 1915 р. Найбільш розвинутим у промисловому відношенні регіоном була Трансільванія, на території якої зосереджено більше половини національної індустрії і понад 80% потенціалу металургійної промисловості. Але Румунське королівство продовжувало залишатись аграрною країною, а більшість його населення (82%) було зайнято в сільському господарстві. У промисловому виробництві переважала легка і харчова промисловість, а у важкій галузі була зайнята лише третина всіх робітників. В економіці країни зберігалось панування іноземного капіталу, який інвестував 78% всіх промислових підприємств. Стрімко зростав зовнішній борг країни.

У період стабілізації і реформ

Після закінчення війни Румунське королівство пережило складний період політичної й економічної стабілізації. Внаслідок урядових криз з листопада 1918 р. по січень 1922 р. змінилось 7 прем'єр-міністрів та майже 50 разів поповнювався склад урядів. Двічі — в 1919 і 1920 рр. — проводились парламентські вибори, але вищий представницький орган не міг діяти у повному складі і фактично не виконував своїх конституційних повноважень. До політичної кризи й повоєнних економічних негараздів додалось болюче національне питання.

З усіх держав-наступниць Румунія отримала на Паризькій конференції найбільше нових територій і перетворилась в державу, в якій національні меншини (угорці, німці, українці та ін.) становили близько чверті населення (майже 4 млн.). Їх захист передбачався спеціальними угодами Паризької мирної конференції. Незважаючи на деклароване рівноправ'я націй, румунський уряд проводив політику насильницької румунізації і обмеження прав національних меншин. Були розпущені національні ради Трансільванії й Буковини. Префекти департаментів, які мали всю повноту влади на місцях, призначались урядом. Вкрай важким залишалося економічне становище населення. Після того, як уряди Великої Британії, Франції, Італії і Японії підписали конвенцію про визнання загарбання Бессарабії, румунський парламент у 1920 р. оголосив про завершення процесу національного об'єднання румун.

Політична нестабільність і повоєнний економічний хаос вкрай загострили становище Румунського королівства, що стояло на порозі соціальних потрясінь. Неодноразово для придушення антиурядових маніфестацій, що проходили під гаслом корінних економічних та політичних реформ, влада використовувала в різних регіонах країни регулярні війська. Знов почали діяти надзвичайні закони. У таких умовах правляча верхівка погодилась на проведення найбільш невідкладних перетворень: у грудні 1918 р. з'явився декрет про аграрну реформу і новий виборчий закон. Але їх втілення у життя були відкладені на кілька років.

Початок економічної і політичної стабілізації Румунії пов'язаний з реалізацією програми «*демократичного оновлення*», запропонованої найвпливовішою *Національно-ліберальною партією*

єю (НЛП). Крім лідерства в політичній сфері, функціонери цієї партії контролювали головні фінансово-промислові об'єднання країни й державний Національний банк. Родина Братіану, що очолювала НЛП, за словами румунського, монарха Фердинанда, була «*другою династією*» в королівстві. Інтереси румунського селянства представляла створена в грудні 1918 р. сільським учителем І. Михалаке *Цараністська партія (царане — селяни)*. У жовтні 1926 р. вона злилася з *Національною партією Трансільванії й утворилася Націонал-цараністська партія (НЦП)*. Її головою став Ю. Маніу, а одним з віце-голів — Михалаке. Основу програми нової партії склали принципи «*національної солідарності*» і економічна доктрина «*відкритих дверей*».

Унаслідок гостроти аграрного питання і розмаху селянського руху в 1921 р. парламент затвердив три закони про аграрну реформу, окремо для «*старого королівства*», Трансільванії і Буковини. На відміну від декрету 1918 р. у новому законі був відсутній принцип прогресивної шкали, а земельний максимум коливався в межах 100-500 га орної землі. В окремих випадках передбачалась навіть повна експропріація земельних маєтків. Земля передавалась селянам не у власність, а в користування, і лише після сплати 20% вартості отриманої земельної ділянки переходила у власність селянина. Закон про аграрну реформу передбачав три види наділів: повний (5 га «*в старому королівстві*», 4,28 га в Трансільванії), додатковий (не менше 0,5 га) і колонізаційний (від 7 до 50 га для різних областей).

Чисельні примітки в законі давали можливість поміщикам уникати відчуження їх маєтків, а для практичної реалізації в життя аграрної реформи створювалась ціла система виконавчих органів. Але, незважаючи на обмеженість, аграрна реформа пожвавила селянські господарства і послабила соціальну напругу в румунському селі.

Політичні реформи початку 20-х років спрямовувались на закріплення панування правлячих класів і були спробою стабілізації суспільства в умовах деякого пожвавлення економіки. Декларацією єдності і основним законом, який забезпечував і гарантував статус-кво держави, стала нова конституція (березень 1923 р.). Румунія залишалась конституційно-парламентською монархією, в якій законодавча влада належала двопалатному парламенту

(палата депутатів і сенат). Виконавча влада повністю належала королю. Він обіймав право призначення міністрів і глави уряду, розпуску парламенту і санкції прийнятих ним законів. Основний закон декларував демократичні права для всіх жителів Румунії, незалежно від їх етнічного походження, мови, релігії, проголошував національну і соціальну рівність, формально гарантував свободу праці і основні громадянські свободи.

Нерозвиненість конституційних принципів демократії виявилась у політиці правлячої еліти, яка ініціювала в наступні роки прийняття серії законодавчих актів, що суттєво коригували окремі статті румунської конституції. Обов'язковим ставало прийняття жителями приєднаних провінцій румунського громадянства, а ті з них, хто перебував на державній службі повинні були пройти процедуру екзаменів з румунської мови та конституційного права. На захист держави від «*червоної небезпеки*» спрямовувався «*закон Мирзеску*» (за ім'ям міністра внутрішніх справ), який передбачав тюремне ув'язнення за пропаганду комуністичних ідей.

У червні 1925 р. конституція була доповнена адміністративним законом, який уніфікував адміністративне законодавство і поширював закони «*старого королівства*» на приєднані провінції й окуповані території. Адміністративний закон 1925 р. посилював бюрократично-централістську систему управління і ще більш підпорядковував місцеву владу урядовим структурам. Виборчий закон 1926 р. скасовував пропорційну систему парламентського представництва і вводив мажоритарну систему.

Хоча перспектива революційних потрясінь у румунському суспільстві в першій половині 20-х років не виглядала скільки-небудь реалістично, помітний вплив на політичні процеси в країні мало *Татарбунарське повстання* в окупованій Бессарабії (вересень 1924 р.). Воно стало протестом місцевого населення проти національного і соціального гноблення. Для придушення цього селянського виступу влада застосувала регулярні війська.

Зовнішньополітичний курс Румунії визначався співвідношенням сил на міжнародній арені в регіоні Південно-Східної і Центральної Європи. Запеклий опір Угорщини системі паризьких договорів прискорив приєднання Румунії до чехословацько-югославського договору про збройний опір Угорщині (серпень 1920 р.). У такий спосіб покладено початок створенню *Малої Ан-*

танті. Особливу роль Бухарест відводив румуно-польському політичному союзу, оформленому в березні 1921 р., і який діяв на протязі всього міжвоєнного періоду.

Динаміка розвитку королівства в другій половині 20-х років

Відмінною рисою політики націонал-ліберальних кабінетів в 1922-1928 рр. було активне втручання держави в сферу національної економіки і, як наслідок, позначилися господарські успіхи країни. У ході реалізації доктрини НЛП «*своїми власними силами*» влітку 1924 р. були прийняті закони «*про корисні копалини*» і «*про енергію*». Ними регламентувались правила експлуатації підземних, водних і енергетичних багатств країни (перш за все нафтових родовищ і вугільних шахт).

Економічною диктатурою назвала опозиція закон «*про комерціалізацію*» державних підприємств, яким дозволявся продаж їх майна і залучення в них приватного капіталу. Нова регламентація на участь іноземного капіталу істотно не обмежувала позиції останнього. Водночас правляча НЛП забезпечила собі свободу рук і вибір умов у відносинах із Заходом. Шляхом запровадження протекціоністського режиму вводилась жорстка регламентація на імпорт промислової продукції і застарілих зразків техніки та машин. Все це разом із кількома внутрішніми і зовнішніми позиками, інтенсивним поглинанням капіталів приєднаних провінцій сприяло стабілізації національної валюти — леї. Після покриття Національним банком державних боргів (1925 р.) у королівстві було встановлено фінансову диктатуру націонал-ліберальної олігархії.

Перепис 1930 р. констатував, що близько 61% загальної кількості промислових підприємств було засновано саме в період реформ і при цьому найбільше промислове піднесення відбувалося в старих областях Румунії.

Конкретні результати проведення аграрної реформи в 20-х роках не виправдали надій селянства і не дали ефективного імпульсу розвитку аграрного сектора румунської економіки. Експропріація поміщицьких маєтків йшла повільно, на 1934 р. землю отримали лише дві третини безземельного селянства. Більша половина селянських господарств були карликовими (до 3 га). Розвиток великих

капіталістичних господарств, середня площа яких становила в 1930 р. біля 450 га, йшов уповільненими темпами і поступувся темпам промислового розвитку.

Смерть короля Фердинанда (1927 р.) та відхід з політичної арени лідера лібералів І.Братіану похитнули монопольне становище НЛП. Після відставки під тиском чисельних маніфестацій населення Трансільванії восени 1928 р. уряду В.Братіану було сформовано перший кабінет націонал-цараністів. Його очолив лідер партії Ю.Маніу. Широкомовна пропагандистська кампанія та демагогічні обіцянки покращити життя селянства як основної виробничої сили країни, забезпечили націонал-цараністам підтримку 76% виборців на парламентських виборах 1928 р. Проте загострення політичної ситуації наприкінці 20-х років, економічна криза, що розпочалася в країні, виявили неспроможність урядового курсу.

Крім ліворадикальної комуністичної партії, що з 1924 р. діяла у підпіллі, в структуру партійної системи 20-х років влилися і наприкінці десятиріччя активізувалися ультраправі організації. Найчисельнішою партією націоналістичного профашистського типу була *Ліга національно-християнського захисту*, створена в 1923 р. професором Ясського університету А.Кузою. У програмі Ліги фігурували лозунги *«захисту конституційної монархії»*, боротьби проти комуністичного руху, а згодом і всіх партій, що начебто *«розколювали єдність нації»*. Сильною була антисемітська спрямованість керівництва Ліги і угруповання К.Кодряну, що виступали за *«повне вигнання»* євреїв з Румунії. Після розколу Ліги К.Кодряну в 1927 р. створив нову профашистську організацію *«Легион Михайла Архангела»*, що поклала початок руху *«легіонерів»*.

У період економічної депресії. Ера «диктатури держави»

Економічна криза вразила Румунію вже в 1928 р., коли різко скоротилися обсяги промислового виробництва майже у всіх галузях. Критичної межі криза досягла влітку 1932 р., що засвідчило падіння виробництва на 40%. Зупинились сотні підприємств, решта працювала по 2-3 дні на тиждень. Кількість безробітних досягла відмітки 600 тис. Лише видобуток нафти на підприємствах, контрольованих іноземним капіталом, в 1928-1933 р. зріс у 1,5 рази.

Депресія мала катастрофічні наслідки для румунського села. Внаслідок падіння цін майже вдвічі скоротились посіви зернових. Заборгованість банкам, податковий тягар зумовили розпродаж землі дрібними і середніми власниками. Зросла соціальна напруга. Навесні 1930 р. парламентом прийнято закон «*Про захист громадського порядку і державну безпеку*», яким розширювались надзвичайні функції виконавчої влади. В окремих регіонах країни було запроваджено воєнний стан, а національна армія стала активним знаряддям у підтримці внутрішнього порядку. Для зміцнення державних структур була реформована система місцевого управління (1929 р.) Створювані директорати відтепер контролювали місцеві органи влади і самоврядування. На ключових посадах у центрі і на місцях опинились ставленики націонал-цараністів.

У роки кризи різко погіршилась внутрішньополітична обстановка. З 1929 по 1933 рр. змінилось 10 кабінетів, тричі проводились парламентські вибори. Під тиском західних демократій, які вбачали в інституті монархії гарантію захисту їх економічних інтересів, в 1930 р. в країну повернувся спадкоємець румунського трону *принц Кароль*. Із зведенням його на королівський престол під ім'ям *Кароля II* центром політичної влади знову стала монархія. Новий монарх не приховував намірів встановити режим «*особистої диктатури*».

Повернення Кароля різко загострило внутрішньополітичну боротьбу в країні за умов активізації праворадикальних угруповань. Після загибелі від рук ультраправих екстремістів румунського прем'єра І. Дуки на початку 1934 р. новий уряд очолив один з лідерів НЛП, великий промисловець і фінансист Т. Татареску. Першим кроком його уряду було виправдання в ході судового процесу ватажків «*Залізної гвардії*» на чолі з К. Кодряну — організаторів вбивства румунського прем'єра. Це угруповання, що формально знаходилося на нелегальному становищі, безперешкодно отримувало матеріальну допомогу і підтримку гітлерівської Німеччини. У грудні 1934 р. із відома і згоди центральної влади воно було перетворено в легальну політичну організацію із демагогічною назвою «*Все для батьківщини*». На початку наступного року в Румунії була створена ще одна ультраправа партія — *Націонал-християнська*, яка широко використовувала в своїй пропагандистській діяльності націоналізм і антисемітизм. На близьких

до них ідейних позиціях стояли *Радикал-цараністська партія, Румунський фронт* та інші. Королівський двір підтримував праворадикальні угруповання, що ставали його опорою в боротьбі з лівими силами і сприяли подоланню опору інших партій.

У 1934-1936 рр. ліві сили Румунії, усвідомлюючи фашистську небезпеку, прагнули консолідувати свої ряди, але їх зусилля, внаслідок відмінності політичних ідеалів, були розрізненими.

У середині 30-х років спостерігалось пожвавлення виробництва в нафтовій, металургійній, хімічній галузях промисловості. Вони давали третину національного прибутку, тоді як сільське господарство — близько 55%, воно ж залишалось основою національної економіки. Але його рентабельність була вкрай низькою. В умовах інтенсивного розвитку галузей важкої промисловості ключові позиції в румунській економіці перейшли до нового фінансово-промислового угруповання на чолі з Каролем II. Саме його представники отримали виключне право на виробництво зброї, військової техніки й спорядження. Поява нової економічної еліти стала найбільш значним явищем розвитку державно-монополітичного капіталізму в 30-х роках. Активне втручання держави в економічну та інші сфери життя румунського суспільства було названо сучасниками *ерою «диктатури держави»*.

Становище Румунії, як учасниці Малої Антанти, істотно ускладнилось після підписання Польщею договору з Німеччиною (1934 р.). Посилила реваншистську пропаганду і хортистська Угорщина. Римські протоколи, що заклали підвалини зовнішньополітичного блоку Італії, Австрії та Угорщини, створювали загрозу Румунському королівству. Спробою зміцнення союзу країн Південно-Східної Європи стало створення в лютому 1934 р. *Балканської Антанти*, в яку ввійшли, крім Румунії і Югославії, Туреччина і Греція. Її учасники взаємно гарантували «як окремі, так і всі свої спільні балканські кордони» і намагались втримати рівновагу на Балканах. Однак позиції Балканської Антанти, як і Малої Антанти, у передвоєнній Європі ставали все більш хиткими.

У червні 1934 р. встановленням дипломатичних відносин між Бухарестом і Москвою було покладено край тривалому протистоянню між двома країнами, хоча при цьому не було розв'язано бессарабську проблему. Водночас все окресленіше відбувалось зближення з Третім райхом. У березні 1935 р. підписано довгот-

ривалу економічну угоду з Німеччиною. А в серпні наступного року під прямим тиском Берліна румунський король відправив у відставку міністра закордонних справ Тітулеску, великого друга Франції.

Встановлення королівської диктатури

У 1936-1937 рр. обстановка в Румунії ще більше загострилась. Країна вступила в смугу нової економічної кризи. Після складення в другій половині 1937 р. повноважень уряду Татареску країна була втягнута у чергову політичну кризу. Її спровокували праворадикальні угруповання, що відкрито рвалися до влади і оголосили 1937 р. «*вирішальним роком боротьби, жертв і перемог*». На виборах 1937 р. за кандидатів «*Залізної гвардії*» було віддано вже 16% голосів виборців, що дозволило їй стати третьою за чисельністю мандатів партією румунського парламенту.

В умовах політичної кризи Кароль II покликав до влади ультрараправу *націонал-християнську партію*, лідер якої очолив новий уряд. Першим кроком нового кабінету стало звільнення з державної служби представників національних меншин, обмеження їх участі в економічній сфері. З січня 1938 р. було запроваджено горезвісну програму тотальної «*румунізації*», що почалася через перевірку громадянства. Заборонено періодичні видання демократичного спрямування, а в Бессарабії заборонено російськомовну пресу. Невдоволення громадськості та західних демократій викликав пронімецький зовнішньополітичний курс кабінету Гоги, участь фашистської Італії в переозброєнні румунської армії. Категорична вимога Лондона румунському кабінету змінити політичний курс була розцінена монархом як сигнал до рішучих дій.

У лютому 1938 р. в умовах кризи конституційно-парламентського ладу при підтримці фінансово-промислових кіл і генералітету, що ждали відновлення в країні стабільності й порядку, Кароль II скасував національну конституцію й встановив свою диктатуру. Законодавчо це було оформлено прийняттям нової конституції, що фактично зосереджувала всю повноту державної влади в руках монарха і перетворювала парламент у дорадчий орган. За свою діяльність як глави держави король не ніс ніякої відповідальності, сам призначав і звільняв міністрів. Кароль II отримав право заключати міжнародні угоди, оголошувати війну і заключати мир

тощо. Нове законодавство спрямовувало інтеграцію румунського суспільства в русло *«національної солідарності»*. У країні робились спроби відтворити італійську корпоративну систему і було заборонено діяльність політичних партій.

Зміцненню авторитарного режиму Кароля II сприяли і активні кроки по обмеженню діяльності праворадикальних сил. У травні 1938 р. був інсценований судовий процес над лідерами *«Залізної гвардії»*, які відкрито закликали своїх прихильників до походу на Бухарест. Тюремні ґрати обмежили політичні амбіції К.Кодряну та його оточення, а невдовзі за наказом короля їх було страчено. Водночас лідери колишніх партій вступили у створений наприкінці 1938 р. *«Фронт національного відродження»*, який було оголошено *«національною організацією всіх румун, бажаних боритись за великі ідеали країни»*. Таким чином, опозиція була фактично ліквідована.

Румунія на початковому етапі Другої світової війни

На міжнародній арені королівська диктатура намагалась маневрувати між західними демократіями і фашистськими державами. Румунія не протестувала проти ліквідації незалежності Австрії і не виступила на захист своєї союзниці по Малій Антанті — Чехословаччини, підтримавши мюнхенську політику західних держав. Румунія розраховувала на підтримку Німеччини проти домагань Угорщини на Трансільванію. Після ліквідації незалежності Чехословаччини Румунія підписала з Німеччиною договір про економічну співпрацю (березень 1939 р.), за яким німецький капітал отримав широкі можливості для використання природних багатств країни. Лише у нафтовій галузі німецькі капіталовкладення протягом 1939 р. зросли в 6 раз. Але очікуваного піднесення румунської економіки не сталося.

Після нападу Німеччини на Польщу уряд А.Калінеску заявив про нейтралітет Румунії у військовому конфлікті. Одночасно було прийнято *«гарантії незалежності»*, надані їй Францією і Великою Британією, та відхилено пропозицію СРСР про створення системи колективної безпеки.

Вражаючі успіхи армій вермахту у Європі поклали край ваганням румунського керівництва, що остаточно схилилось до проніме-

пського курсу. У внутрішній політиці це знайшло вираження у примиренні всіх сил, що підтримували курс на взаємопорозуміння з Третім райхом. Примирення відбулось насамперед з легіонерським рухом, чідери якого ввійшли до складу урядових структур.

У червні 1940 р. за участю «залізногвардійців» було створено проурядову *Партію нації*. Об'єднання правих політичних сил і державних органів завершило еволюцію королівської диктатури в напрямку монархо-фашистського режиму. У травні 1940 р. румунський уряд домігся укладання «нафтового пакту» з Німеччиною, за яким в обмін на стратегічну сировину королівська армія отримувала сучасну військову техніку і озброєння. Тоді ж було заявлено про необхідність політичного союзу з Третім райхом. Але його оформлення було призупинено розвитком подій навколо Бессарабії і Північної Буковини, повернення яких в ультимативній формі зажадав радянський уряд. Після відмови Берліна і Рима підтримати прагнення румунського керівництва військовою силою утримати ці території Бухарест поступився. Водночас Німеччина надіслала до Румунії місію військового характеру — провісника більш повної військової окупації.

Започаткований Гітлером перекрій карти Європи вкрай загострив територіальні суперечки Румунії з Болгарією і Угорщиною, які вимагали повернення втрачених після Першої світової війни територій. Якщо румуно-болгарські переговори завершилися досить швидко і Бухарест погодився повернути Південну Добруджу, то угорсько-румунські консультації були безрезультатними. Угорські делегати вимагали всю Трансільванію, румуни ж були готові уступити лише частину території з наступним обміном населенням. У територіальний конфлікт втрутилися Берлін і Рим. 30 серпня другим *Віденським арбітражем* було встановлено новий кордон, який відторгав від Румунії північні і північно-східні райони Трансільванії площею в 43 тис. квадратних км з населенням 2,5 млн. чоловік, більше половини з яких складали румуни. Королівський режим мовчазно підкорився віденському диктату.

Націонал-легіонерська держава

Територіальні втрати Румунії викликали хвилю громадського обурення політикою королівської диктатури. У день підписання

Віденського арбітражу відбулись масові маніфестації в Клужі, Арад, Бухаресті, в багатьох містах Трансільванії. Демонстранти висупали з антимонархічними гаслами і вимагали скасувати рішення Віденського арбітражу. Під тиском обставин для наведення в країні «порядку» Кароль II запропонував очолити новий уряд генералу Іону Антонеску, що вважався людиною «твердої руки». Але ситуація все більше ставала неконтрольованою. Відчуваючи постійний тиск гітлерівського керівництва і опинившись у повній ізоляції, король зрікся престолу на користь свого 19-річного сина Михая й передав управління державою генералу Антонеску. Сам колишній монарх невдовзі виїхав з країни.

14 вересня 1940 р. Румунія була оголошена «націонал-легіонерською» державою, а генерал Антонеску став «кондукторумом» — фюрером і главою легіонерського режиму. До складу новопризначеного уряду ввійшов лідер «залізногвардійців» Х.Сіма та інші керівники легіонерського руху. Було скасовано конституцію 1936 р. й започатковано управління через декрети-закони, що видавались від імені генерала Антонеску. Заборона проведення демонстрацій і масових маніфестацій супроводжувалась терором «залізногвардійців» проти комуністів і політиків лівої орієнтації. Офіційною основою «державної політики» оголошено націоналізм і антисемітизм. Розпочато переслідування євреїв. У вересні 1940 р. в країні нараховувалось 35 концтаборів. Так Румунія була перетворена в типово авторитарну державу за італо-німецьким зразком.

У середині жовтня 1940 р. під приводом захисту нафтових родовищ від англійських диверсантів у Румунію були введені гітлерівські війська. Їх чисельність швидко зростала і на середину 1941 р. становила більше півмільйона вояків, що контролювали всі стратегічні пункти країни. Румунія перетворилась у плацдарм гітлерівської агресії на Балканах і проти СРСР. На початку червня 1941 р. танкові, авіаційні і десантні дивізії вермахту були передислоковані до румуно-радянського кордону.

Наступним кроком «партнерства» стало підписання 23 листопада 1940 р. генералом Антонеску протоколу про приєднання Румунії до Троїстого пакту. У грудні місяці укладено договір про співробітництво з Німеччиною, що сприяло подальшій економічній експансії німецьких монополій. Відтепер розвиток румунської економіки спрямовувався німецькими експертами і визначався по-

требами Третього райху. Більшість підприємств були мілітаризовані, по відношенню до робітників і службовців на них застосовувалась військова дисципліна, а порушники віддавались суду військового трибуналу. Румунський народ очікували нові трагічні випробування.

У фарватері гітлерівської Німеччини

Обіцянка Гітлера задовольнити територіальні претензії Румунії в обмін на активну участь у військових акціях Третього райху схилила чашу терезів на бік Німеччини. 22 червня 1941 р., в день нападу гітлерівського режиму на Радянський Союз, Румунія вступила в Другу світову війну на боці свого союзника. 1 липня 13 румунських і 7 німецьких дивізій рушили з румунської території на Схід. Всього ж у роки війни задля створення Великої Румунії у бойових діях на Східному фронті брало участь до 30 румунських дивізій.

Восени 1941 р. до складу Румунського королівства були включені Бессарабія та Північна Буковина. Під його тимчасове управління перейшла захоплена територія між Дністром і Бугом (Трансністрія). Військова авантюра правлячої верхівки коштувала румунському народу 180 тис. вояків, які загинули та пропали безвісти на середину 1943 р. Величезні кошти витрачались на утримання в країні 65-тисячної армії союзників. Не випадково Антонеску з гордістю заявив, що Румунія зробила *«найбільший внесок з усіх європейських країн»* в антирадянську війну.

Участь Румунії у військовому конфлікті на континенті не лише згубно вплинула на національну економіку, що була перетворена на сировинний придаток Німеччини, але й катастрофічно погіршила становище народних мас. Ціни на продукти харчування за роки війни зросли майже у 8 разів. Мілітаризація економіки, зростаючий вивіз сировини і продовольства до Німеччини, мобілізація резервістів до румунської армії і людські втрати, інфляція і ріст цін — все це посилювало невдоволення у суспільстві, викликаючи антивоєнні настрої серед вояків національної армії.

Розгром під Сталінградом, де разом із 6-ю армією Паулюса брали участь у військових діях і 16 румунських дивізій, мав неабиякий відгомін у Румунії і значно прискорив диференціацію суспільства. Як визнавав генерал Антонеску, після поразки 3-ї та 4-ї румунських армій на Волзі *«державні підвалини похитнулися»*.

На відміну від інших європейських країн рух Опору на території Румунії розвивався повільно і не набув масовості. Лише в червні 1943 р. задекларував себе *Патріотичний антигітлерівський фронт* за участю компартії, Фронту землеробів, Союзу патріотів, Селянської соціалістичної партії, Союзу угорських трудящих в Румунії. Тільки на початку 1944 р. в деяких районах Румунії почали діяти нечисельні партизанські загони. Здебільшого їх створення ініціювалось румунськими комуністами за активною участю радянського керівництва. Як правило, особовий склад цих загонів формувався із румунських політемігрантів і військовополонених.

Перемоги Червоної Армії узимку 1943-1944 рр. вкрай загострили становище Румунського королівства. Перетнувши наприкінці березня 1944 р. радянсько-румунський кордон, радянські війська швидко просувались вглиб території. На середину квітня було зайнято біля 800 населених пунктів країни. Разючі успіхи Червоної Армії викликали жах румунського керівництва й стурбованість місцевого населення. Адже румунські солдати разом з гітлерівцями чинили немало злочинів на радянській землі. Особливо вороже ставлення виявляли місцеві жителі під час виселення з прифронтової смуги. Мали місце навіть терористичні акти проти солдат і офіцерів Червоної Армії, але в цілому взаємовідносини між ними і румунським населенням склалися відносно благополучно.

Навесні 1944 р. політичні супротивники Антонеску активізували пошуки шляхів для переговорів із союзниками. Принц Барбу Штірбей був таємно відряджений до Каїра, де в квітні 1944 р. мав переговори з англосаксами відносно виходу Румунії з війни. Водночас Молотов публічно заявив, що СРСР не має ніяких територіальних претензій до Румунії, за винятком Бессарабії та Північної Буковини. Але позиція Москви — укладення перемир'я на умовах розриву з Німеччиною і спільної боротьби з Об'єднаними націями проти гітлерівців — була відкинута урядом Антонеску.

Серпневий переворот 1944 р.

Навесні 1944 р. активізувалась діяльність королівського двору і політичних сил. Намагаючись відмежуватись від Антонеску і врятувати трон, у травні король Михайл заявив про свою згоду лік-

відувати військово-фашистську диктатуру і дистанціюватися від керівництва Третього райху. Але румунський монарх та його оточення до останнього моменту продовжували маневрувати.

Військові поразки Німеччини прискорили консолідацію політичних сил. 20 червня 1944 р. комуністи і соціал-демократи разом з націонал-лібералами і націонал-цараністами створили *Націонал-демократичний блок (НДБ)*. Були визначені і його невідкладні завдання: вихід Румунії з війни й приєднання до Об'єднаних націй, усунення уряду Антонеску і встановлення конституційного демократичного режиму.

Успішне завершення Яссько-Кишинівської операції, в результаті якої було виведене з ладу більш як 600-тисячне угруповання гітлерівських військ, зумовило падіння диктатури Антонеску. Наказ про його арешт було віддано ввечері 23 серпня королем Михаєм, який розраховував заключити перемир'я з радянським військовим командуванням. Він також наказав румунським військам припинити опір. Так в Румунії відбувся державний переворот за участю таких політичних антиподів, як король і комуністи, що задля досягнення стратегічних цілей пішли на тимчасовий союз. Головну роль у цих подіях відіграли королівські збройні сили, оскільки комуністи своїх військових підрозділів фактично не мали.

Із початком бомбардування німецькою авіацією королівського палацу та урядових кварталів Бухареста, Михайл віддав наказ румунським військам поводитись з німцями як з ворогами, вступати з ними в бій та роззброювати. Пізніше румунський монарх одержав за це найвищу військову нагороду СРСР — *«орден Перемоги»*.

У день державного перевороту королем було сформовано новий коаліційний кабінет із представників партій, що входили в НДБ. Його очолив королівський ад'ютант генерал К. Санатеску. Цей уряд прийняв умови союзників про перемир'я, і 25 серпня Румунія оголосила війну Німеччині. 12 вересня в Москві було підписано договір про перемир'я між королівством і Об'єднаними націями.

Зайняття радянськими військами території Румунії поєднувалося із насадженням авторитарного прокомуністичного режиму за радянським зразком. Це відбувалось за активною участю комуністів і силового тиску радянської військової адміністрації, але при масовому колабораціонізмі політиків некомуністичної орієнтації і підтримці найбільш знедоленої частини румунського суспільства.

РОЗДІЛ XI

СПОЛУЧЕНІ ШТАТИ АМЕРИКИ В 1918-1945 рр.

I. США В ПЕРШІ ПІСЛЯВОЄННІ РОКИ

Підсумки війни для США. Повоєнне становище

Вступивши у війну в квітні 1917 р., в бойових діях на Західному фронті Сполучені Штати Америки почали брати участь лише влітку 1918 р. А тому американські втрати були невеликі порівняно з іншими учасниками війни: 50 тис. убитих і близько 230 тис. поранених. Витрати на війну становили 25,7 млрд. дол.

Однак виміряти роль США у війні лише цими цифрами неможливо. США, насамперед, були кредитором і арсеналом для країн Антанти. Тільки військові позики склали 11 млрд. дол. А поставки матеріалів і спорядження країнам Антанти принесли американським компаніям 33,6 млрд. дол. чистого прибутку. За роки війни США ще більше зміцнили своє провідне економічне становище у світі, значно виріс американський промисловий потенціал. 1920 р. доля США у світовому виробництві автомобілів склала 85%, нафти — 67%, чорних металів — більше 60%. Сталі США виробляли в 4,5 рази більше, ніж Велика Британія, і в 14 разів більше, ніж Франція. За 1914-1920 рр. національне багатство Сполучених Штатів збільшилось в 2,5 рази. Закордонні капіталовкладення досягли на 1922 р. 7 млрд. доларів проти 2,6 млрд. дол. в 1913 р.

Економічний бум, пов'язаний з війною, з її закінченням змінився падінням виробництва. Соціальні наслідки не забарилися. Виросли ціни, особливо на продукти. Скорочення виробництва і демобілізація армії призвели до зростання безробіття. У стані депресії знаходилося сільське господарство.

Зниження життєвого рівня, безробіття спричинили незадоволення серед найманих робітників. 1919 року страйками було охоплено більше 4 млн. чол. Основні вимоги: 8 год. робочий день, підвищення заробітної плати, укладення колективних договорів, розширення профспілок за рахунок малокваліфікованих і неква-

ліфікованих робітників. В окремих випадках були сутички з поліцією та військами, що призвели до людських жертв.

За обставин загострення протистояння між найманою робочою силою і працедавцями *Американська федерація праці (АФП)* на чолі з С.Гомперсом проводила політику недопущення неконтрольованої ситуації, соціального вибуху, шукала шляхи співжиття праці і капіталу.

Ситуація вплинула й на владні структури США. У конгрес посипалися законопроекти по боротьбі з бунтами. Наприкінці 1919 — на початку 1920 р. міністр юстиції М.Пальмер організував облави на радикалів. Тисячі людей було кинуте в тюрми. Багато емігрантів, активних учасників страйків, вислано з країни. Проти страйкарів влада активно використовувала *Американський легіон* — воєнізовану організацію ветеранів Першої світової війни, створену 1919 року.

Жорстока антистрайкова позиція уряду значною мірою була зумовлена подіями, пов'язаними з більшовицьким переворотом в Росії. У США також були люди, які побачили в ньому ключ до вирішення своїх проблем. Ейфорія, нав'язана комуністичною ідеологією, знайшла відгук і серед частини американців. Унаслідок цього 31 серпня 1919 р. ліворадикальне крило *Соціалістичної партії Америки* на чолі з Джоном Рідом оголосило себе *Комуністичною партією*. Другу, *Комуністичну робітничу партію Америки*, створив Ч.Рутенберг, куди ввійшли переважно емігранти. Обидві партії приєдналися до Комінтерну і дуже швидко закрутилися в самодіївстві «лівизни» та «сектантства». Нарешті, 1921 року вони об'єдналися. Однак ні тоді, ні пізніше компартія так і не зуміла скільки-небудь здобути вплив серед американських трудящих.

Керівні кола США вже тоді в російському більшовизмі побачили неабияку загрозу нормальному розвитку цивілізації і включилися в активну боротьбу проти нього.

Економічна криза 1920-1921 рр. Боротьба навколо зовнішнього курсу

Після промислового буму 1919 р. влітку 1920 р. почалось нове падіння виробництва. Удвічі скоротився обсяг зовнішньої торгівлі, на 25-50% зменшилася заробітна плата, виросло безробіття, знову посилилася страйкова боротьба.

Одним із заходів уряду, спрямованим на поліпшення становища, було прийняття конгресом закону Фордні-Маккамбера, який передбачав обкладення імпортованих товарів високими протекціоністськими митами.

Після Першої світової війни в політичних колах американського суспільства розгорнулася боротьба навколо зовнішньополітичного курсу США. Тодішній президент Вудро Вільсон вважав, що США можуть і повинні забезпечити своє лідерство у світі. Вагомими аргументами такої тези була економічна могутність та участь у Першій світовій війні. Його «14 пунктів» демократичного устрою післявоєнного світу, ініціатива створення Ліги націй, як координатора і гаранта нового світового порядку, передбачали формування нового зовнішньополітичного курсу США. Вільсон та його однодумці обстоювали вихід з *доктрини Монро* (1823 р.), з системи ізоляціонізму.

Однак світові плани США наштовхнулися на протидію з боку Англії та Франції, що різко виявилось уже в ході Версальської мирної конференції 1919 р., де роль Вільсона порівняно з Клемансо і Ллойд-Джорджем відсунулася в тінь, а всі пропозиції американського президента були зігноровані. Внаслідок цього США відмовилися від членства в Лізі націй, а мирний договір з Німеччиною підписали сепаратно лише в серпні 1921 р. Усі ці невдачі зовнішньої політики ослабили позиції Вільсона у власній країні.

З питання ратифікації Версальського договору і участі США в Лізі націй у країні розгорнулася гостра боротьба. Республіканці на чолі з Генрі Кеботом Лоджем, які знаходилися в опозиції, категорично спротивилися виходу США з системи ізоляціонізму і знайшли широку підтримку в американському загалу, який боявся, що вступ США в організації та союзи за межами американського континенту призведе до втягнення у війну за чужі інтереси. Такий крок багатьма сприймався як порушення традиціоналізму і основ американської демократії, як відмова від свободи в сфері зовнішньої політики. Подібні погляди широко розповсюджувалися противниками Вільсона. Перша спроба Сполучених Штатів Америки подолати традиційний ізоляціонізм закінчилася невдало.

Президентські вибори 1920 р.

Наслідки боротьби навколо післявоєнного зовнішньополітичного курсу зумовили прихід до влади республіканців, які широко пропагували гасло повернення до «*нормальних часів*», що означало відмову від зусиль Вільсона у зовнішній політиці й подолання економічної кризи. Республіканці також скористались поправкою конституції, що набрала чинності напередодні президентських виборів і надала жінкам, які досягли 21-річного віку, право вибирати й бути обраними. На посаду президента був обраний сенатор від штату Огайо Уоррен Гардінг, віце-президентом став губернатор штату Массачусетс Калвін Кулідж. Президент Гардінг поклав початок 12-річному правлінню республіканців.

Відмова від виходу з системи ізоляціонізму, однак, не означала байдужості щодо європейських та світових проблем. Не зв'язуючи себе пактами та союзами, Сполучені Штати активно впливали на події в Європі та світі. За сепаратним миром з Німеччиною США отримали ті ж привілеї, якими користувалися ті, хто підписав Версальський договір. Щодо Латинської Америки США продовжували політику своєї домінуючої ролі на американському континенті. Вона виявлялася в «*дипломатії долара*» і «*великого дубця*». Американські війська продовжували окупувати Гаїті (1915-1934 рр.) та Домініканську республіку (1916-1924 рр.).

II. США В ПЕРІОД «ПРОСПЕРИТІ»

Економічний розвиток. Система раціоналізації

Стабілізація економіки США почалася вже 1922 року. Спонтанний економічний розвиток тривав до 1929 р. У 20-ті роки, пише американський історик А. Шлезінгер, домінував приватний інтерес. Сполучені Штати розвивалися за законами необмеженої свободи приватного підприємництва. На кінець періоду стабілізації США випускали 44% промислової продукції капіталістичного світу, тобто більше, ніж Велика Британія, Франція, Німеччина та Італія разом узяті. Особливо інтенсивно розвивалися автомобільна (4-5 млн. автомобілів на рік), машинобудівна, електротехнічна, хімічна та авіаційна галузі. У промисловості і банківській справі

різко посилювався процес монополізації. У 1922-1929 рр. відбулося 5 тисяч об'єднань. Великі корпорації об'єднали майже половину всіх фабрик та заводів і виробляли 92% всієї промислової продукції. Загальна кількість банків за 10 років зменшилася з 30 до 24 тисяч, а їх капітали збільшилися на 21 млрд. доларів. У кожній з галузей виробництва діяло не менше 3-4 великих компаній. Таким чином, конкуренція не була зруйнована і абсолютного монополізму не настало. Цей характерний факт не можна залишати поза увагою, оскільки ріст значною мірою був зумовлений саме ним.

Важливим показником внутрішньої динаміки економічного розвитку був вивіз капіталу. У 1920-1931 рр. він склав 11,6 млрд. дол. — з них 40% припадало на Європу і 22% на Латинську Америку. Загальне перевищення експорту над імпортом у 1921-1929 рр. досягало 7,7 млрд. дол. Доларовий потік, що значною мірою розвивав систему ізоляціонізму, і вже усталений економічний імідж сприяли тому, що навіть без прямої участі в договірних умовах США впливали на рішення, які приймалися на багатьох міжнародних конференціях.

Набагато скромнішими були результати в сільському господарстві. Бум 20-х років обминув фермерів. За роки стабілізації показник росту виробництва складав лише 1%.

Сплеск приватного інтересу, що відмічався у США в 20-ті роки, привів у дію енергію і розум мільйонів і мільйонів людей, породив систему раціоналізації, в якій зародилася і стала набирати сили характерна прикмета ХХ століття — *науково-технічна революція*. Так, широко запроваджувався *тейлоризм* — спосіб організації виробництва, в основі якого лежали поділ праці і раціональна система рухів, що сприяло підвищенню інтенсивності праці.

Соціальний і політичний розвиток

Високий рівень виробництва, підвищення заробітної плати, різке зменшення безробіття (в роки стабілізації кількість безробітних не перевищувала 1,5-2 млн. чол.), швидке збільшення середнього класу давало підставу американським ідеологам говорити про «*просперіті*» — загальне процвітання.

Цілковитою закономірною, що в таких умовах на зміну соціальному неспокою і протистоянню найманої праці і роботодавців прийшов

реформізм як спосіб мирного пошуку консенсусу і гармонії інтересів усіх зайнятих у виробництві. Це, зокрема, виявилось в появі компанійських профспілок. Наприкінці 30-х років вони об'єднували 1,4 млн. чол. Відмова від страйків, лояльність і співпраця з власниками та адміністрацією оплачувалися підвищеною зарплатою, введенням пенсій. Серед робітників розповсюджувалися акції, за участю профспілок створювалися робітничі банки, що сприяли бажаним займатися бізнесом. Робітники на ділі переконувалися, що їх добробут залежить не від страйку, а від ритмічної роботи та продуктивності праці.

Така ситуація сприяла пропаганді ідеї «класової гармонії». 1925 року на своєму черговому з'їзді АФП схвалила курс на тісну співпрацю робітників з підприємцями в проведенні раціоналізації виробництва.

На основі успіхів 20-х років активно популяризувалася теорія «американської винятковості». Її прихильники стверджували, що США йдуть своїм особливим шляхом, що Америка приречена на «вічне процвітання» і «співпрацю класів». Широкого розповсюдження набула також теорія «демократизації капіталу». Суть її полягала в тому, що розвиток акціонерної форми капіталу веде до перетворення трудящих у співвласників підприємств, і капіталізм, таким чином, змінює свій характер. Сьогодні ця теорія, треба зауважити, підтвердилася життям і її критики серйозно посоромлені.

У складному становищі в період «проспериті» опинилися комуністи, які й надалі тримали курс на соціалістичну революцію, а тому реформістська і примиренська позиція АФП була їм не до вподоби. Створену 1920 року на чолі з комуністом У.Фостером *Лігу профспілкової дії* вони намагалися використати для розколу і ослаблення впливу Американської федерації праці. Сама ж компартія, як секція Комінтерну, в період стабілізації була зайнята проблемами внутрішньої боротьби за «чистоту» і проти різних «ухилив».

Американська демократія в 20-ті роки не зробила суттєвого кроку вперед у своєму розвитку. Значною мірою на цей процес впливали події зовнішнього характеру, негативні процеси, пов'язані з більшовизацією Росії, соціальним неспокоєм перших післявоєнних років. Шовінізм і расизм, що вплили на поверхню суспільного життя як один з гірших видів імунної системи проти більшовизму,

завдали чимало шкоди цінностям демократії в США. Зіткнення крайніх правих і лівих відбувалося в багатьох сферах. Для крайніх фундаменталістів навіть еволюційна теорія Дарвіна бачила-ся служницею комунізму. А розгул расизму в 1917-1931 рр. забрав життя 679 негрів, які були лінчовані.

Зовнішня політика

На міжнародній арені Сполучені Штати прикривали свою свободу дій ізоляціонізмом, використовували фінансово-економічну могутність для досягнення політичних цілей та формування образу США як країни-борця за стабільний світовий порядок і перемогу демократії у світі. Запропонувавши *план Дауеса*, як ефективний засіб розв'язання репараційної проблеми, США завоювали довіру і повагу з боку європейців і водночас отримали сферу прикладання для своїх капіталів, а також зміцнення позицій в Європі через Німеччину. Внаслідок цього провідна роль європейського арбітра фактично перейшла від Англії до США. Таким чином, не виходячи юридично з політики ізоляціонізму, американське керівництво легко долало його, коли це було потрібно, не зв'язуючи себе небажаними договорами та угодами. Проголошена США теза *«рівних можливостей»* давала великі вигоди, оскільки на рівних з економікою США ніхто не міг суперничати. Щодо цього, відсутність дипломатичних відносин з Москвою не перешкоджала США вести широкі економічні стосунки з Радянським Союзом. 1930 року серед експортерів товарів до Радянського Союзу (машинне та промислове устаткування) США були першими.

Президентські вибори 1924 р. Останні роки «проспериті»

У 1923 р. під час поїздки на Аляску раптово помер президент Гардінг, якого американці називають серед нічим не примітних президентів США. Його біограф С.Г.Адамс відверто визнав: *«Кінчина Гардінга не була передчасною трагедією. Він «помер вчасно»*. Згідно з американською конституцією президентом став віце-президент Калвін Кулідж — *«мовчазний Кел»*, як його називали. Кулідж продовжував консервативну та ізоляціоністську політику

свого попередника. Він заявив, що США не визнають радянську Росію до того часу, поки більшовики не виплатять компенсації за конфісковану власність і не припинять підривної комуністичної пропаганди.

В умовах економічного піднесення та активності різних політичних сил 1924 року відбулись чергові президентські вибори. У боротьбу за вищу посаду в країні, крім Демократичної та Республіканської партій, включився так званий *прогресивний блок*, який підтримав сенатора-республіканця Роберта Лафолетта як незалежного кандидата. Він був висунутий конференцією *Прогресивної політичної дії* — організації робітників, фермерів, дрібної буржуазії, що виникла 1922 року. Її підтримали ряд громадських організацій. Передвиборна платформа Лафолетта містила вимоги ліберально-демократичних і соціальних реформ, поліпшення становища фермерів. Лафолетт зібрав на виборах 4,8 млн. голосів. Однак, не здобувши перемоги, блок так само швидко розпався, як і виник. *«Проспериті»* цілком влаштувало американських громадян, міняти курс вони не збиралися, а й заодно президента. Перемогу здобув республіканець Кулідж. Хоча сам Кулідж, за твердженням американських істориків, — один з найбільш бездіяльних і неенергійних президентів за всю історію США. Е. Гувер, який прослужив 42 роки дворецьким у Білому домі, згадував: *«За весь час моєї роботи тут, ніхто з президентів не спав більше, ніж він»*.

Кулідж був категоричним противником втручання держави в економіку. Індивідуалістична ідеологія в роки адміністрації Куліджа досягла свого апогею, і її апостолом-*«фундаменталістом»*, безсумнівно, був президент. Його наступника Герберта Гувера, який 1928 року став президентом від Республіканської партії, називали *«видатним державним діячем-промисловцем нашого часу»*. Гувер теж був яскравим представником *«американського індивідуалізму»*. У його передвиборних виступах фігурували заклики захистити країну від *«зарази, що виходить з революційних вогнищ Європи»*, і забезпечити *«захист американської системи від всіх форм колективізму»*. Перед своїми слухачами він змальовував страшні картини застою і безладдя в економіці Сполучених Штатів у випадку державного втручання в діяльність компаній. Ще раніше він стверджував і таке: *«Якщо хто-небудь займеться вивченням причин, які сповільнили відновлення Європи*

(після Першої світової війни), і причин провалу європейської демократії та заміни її диктатурою, то він виявить, що багато що з того викликано придушенням приватної ініціативи, з одного боку, і перевантаженням уряду питаннями керівництва бізнесом — з другого». Що й казати, в роки «проспериті» «американський індивідуалізм» функціонував справно.

В останній рік «проспериті» республіканські лідери були сповнені оптимізму. У грудні 1928 р. Кулідж декларував у своєму останньому посланні до конгресу: «Країна із задоволенням може дивитися на сучасне, на майбутнє з оптимізмом». Однак наступний рік вніс розчарування і тривогу в життя мільйонів американців.

III. ЕКОНОМІЧНА КРИЗА 1929-1933 рр. «НОВИЙ КУРС» РУЗВЕЛЬТА

Початок економічної кризи. Антикризові заходи адміністрації Гувера

У жовтні 1929 р. несподівано й стрімко впали акції на Нью-Йоркській біржі. За перший тиждень біржової кризи знецінились акції на суму 15 млрд. дол. Наприкінці року ця сума стала фантастичною — 40 млрд. дол. Ці події сповістили про початок світової економічної кризи, що сколихнула весь капіталістичний світ. Вона була настільки руйнівною, що відкинула економіку США на рівень 1913 р. Найнижча позначка спаду промислового виробництва зафіксована в липні 1932 р. Улітку 1932 р. місячний обсяг виробництва чавуну, сталі, а також випуску автомобілів склав лише 15-16% від рівня 1929 р. Із 285 доменних печей діяли лише 46. Порівняно з 1929 р. промислове виробництво скоротилося на 40%. Особливо значне падіння було в галузях важкої промисловості. Національний дохід скоротився майже вдвічі, обсяг зовнішньої торгівлі — втричі. П'ять тис. банків збанкрутували. Десятки тисяч дрібних і середніх фірм розорилися. За даними податкової служби Сполучених Штатів, 1929 року в країні нараховувалось 513 осіб, прибутки яких перевищували 1 млн. дол. на рік. 1932 року їх залишилось всього двадцять. Сільськогосподарська продукція не знаходила збуту. Ціни на неї впали в 2-3 рази, йшло масове розорення фермерів. За несплату боргів більше мільйона ферм було продано з

молотка. Наполовину знизилася зарплата тих, хто працював, кількість безробітних 1932 року становила 17 млн. чол. Сотні тисяч людей стали бездомними. Маса безробітних разом з сім'ями блукали по країні в пошуках роботи. Американський історик А.Шлезінгер так описує становище, яке склалося в країні на початку 30-х років: *«Туман відчаю повис над країною. Один із чотирьох американських робітників був без роботи, фабрики, що колись своїм димом затемняли небосхил, привидами зачмерли в мовчанні, як погаслі вулкани. Сім'ї спали в спорудах з промасленого паперу і в норах, викладених листами тонкої жерсті, і шишпорили на міському звалищі в пошуках їжі подібно до собак. У жовтні (1932 р.) департамент охорони здоров'я міста Нью-Йорка повідомив, що більш як одна п'ята учнів початкових шкіл страждають від недоїдання. Тисячі безпритульних дітей, цих маленьких дорожніх дикунів, заповнили країну. Учасники голодних походів безробітних, озлоблені і доведені до відчаю, йшли холодними вулицями Нью-Йорка та Чикаго. У сільській місцевості безладдя уже переросло в насильство. Фермери зупиняли вантажівки, що дорогами штату Айова перевозили молоко, і виливали його в канави. Натовпи людей зупиняли розпродаж майна за борги, виганяли службовців банків і страхових компаній з міст, погрожували суддям і судам, вимагали відстрочки платежів за борги».*

Уряд Гувера вдався до низки антикризових заходів. Коли показник безробіття наблизився до 25%, Гувер відмовився від планів державної допомоги тим, хто намагався знайти роботу. *«Єдиною функцією уряду, — заявив він восени 1931 р., — є зараз створення умов, що сприяли б розвитку приватного підприємництва».* Створена 1932 року *Реконструктивна фінансова корпорація (РФК)* надавала компаніям і банкам великі субсидії. Федеральне фермерське управління, скуповуючи у великій кількості сільськогосподарську продукцію, намагалося таким чином підняти на неї ціни. Частина цієї продукції просто знищувалась. Нічого не дали також заходи згідно з прийнятим конгресом 1930 року тарифним законом Хоуллі-Смута, що ввів майже 53-відсоткове мито на імпортні товари.

Урядове *«регулювання»*, що не виходило за рамки пріоритету *«твердого індивідуалізму»*, не повернуло країну в минуле *«проспериті»*. Наслідком цих заходів було лише загострення соціально-

політичної ситуації. Виникли різні форми соціального протесту. Так, фермери, заповнюючи аукціони по розпродажу ферм за несплату боргів, влаштували «*копійчаний розпродаж*». Під загрозою розправи вони або не допускали розпродажу фермерського майна, або пропонували буквально центи. Сторонніх на торги не допускали. Викуплені у кредиторів таким чином ферми повертали їх власникам. Колишні солдати вимагали негайної виплати так званого бонусу — компенсації за службу в армії в період війни 1914-1918 рр. Керована комуністами *Ліга профспілкової єдності (ЛПЄ)*, що створилася 1929 року на основі Ліги профспілкової пропаганди, використовуючи момент, закликала до боротьби проти панування монополій.

У пошуках шляхів подолання кризи Гувер та його команда показали свою повну неспроможність вийти за рамки «*твердого індивідуалізму*», за рамки моделі економічного розвитку, в надрах якої лежали самі причини найбільш трагічної в світовій історії економічної кризи. Щедрі урядові подачки банкам та промисловим компаніям не дали очікуваного наслідку. Голосом волаючого в пустелі залишилися заклики Гувера до представників великого бізнесу не вдаватися до вузькокорисливих заходів, не згортати виробництво, не звільняти робітників і зберігати попередній рівень зарплати.

А губернатор штату Нью-Йорк 1931 року сформулював прямо протилежну концепцію дій. «*Я вважаю, — заявив він, виступаючи на законодавчих зборах штату, — що в даний момент наше суспільство повинно зобов'язати уряд врятувати від голоду та злиднів тих співгромадян, які зараз не в змозі утримувати себе*». «*Країна потребує перемін, — говорив він також в одній із своїх промов на початку виборчої кампанії, — і, якщо я правильно розумію її настрій, настійно вимагає сміливих експериментів. Здоровий глузд підказує необхідність вибрати який-небудь метод і випробувати його. Якщо він виявиться невдалим, потрібно чесно визнати це й поспробувати інший спосіб. Але головне — треба діяти. Мільйони нужденних не будуть вічно мовчазно терпіти, коли все необхідне для задоволення їх потреб у наявності*». Цим губернатором був Франклін Делано Рузвельт.

Зовнішня політика США в 1929-1933 рр.

У роки світової економічної кризи США продовжували курс на зміцнення американських позицій в Європі. Через мораторій Гувера (1931 р.) американці сприяли зупиненню, а потім і ліквідації репараційних платежів Німеччини. У даній ситуації США враховували надзвичайно важке економічне становище Німеччини і те, що повний крах німецької економіки негативно відбився б на господарському та політичному становищі всіх великих держав. У цьому випадку теза, що американці розчищали шлях Гітлеру, не витримує ніякої критики.

Зрозумілою є також позиція США щодо конфлікту на Далекому Сході, зокрема вторгнення Японії в Маньчжурію. Підштовхуючи її в антирадянському напрямі, США прагнули не тільки поразки більшовизму, але й намагалися відвернути Японію від активності в південному та східному напрямі — проти самих Сполучених Штатів.

США продовжували свою традиційну політику в країнах Латинської Америки, де намагалися розширити свій вплив й інші високорозвинуті країни, зокрема Англія, Німеччина, та ж Японія. Захист там власних національних інтересів становив основу американської політики на субконтиненті.

Стосовно СРСР США дотримувалися політики невизнання. Однак, незважаючи на це, американський вивіз в Радянський Союз зростав. Нарікання радянських лідерів на труднощі експорту в США були безпідставними, оскільки неякісні радянські товари не користувалися там попитом, тим більше в умовах кризи.

Ф.Рузвельт. Початок «нового курсу»

На президентських виборах 1932 р., що проходили в складній політичній обстановці, республіканці, з якими американці пов'язували всі свої кризові біди, зазнали розгромної поразки. До влади через 12 років повернулися демократи, отримавши більшість також у конгресі. 32 президентом США на наступні 4 терміни підряд став кандидат від Демократичної партії *Франклін Делано Рузвельт*. Пізніше відома французька журналістка Женев'ева Табуї писала, що саме він показав, яким повинен бути президент такої країни, як Сполучені Штати Америки.

Рузвельт, досвідчений і реалістично мислячий на той час політик, з широкими особистими й родинними зв'язками серед впливових в країні осіб, народився 1882 року в багатій сім'ї. Закінчив Гарвардський університет, вчився також на юридичному факультеті Колумбійського університету. У 1913-1920 рр. займав посаду помічника морського міністра. Незважаючи на важку хворобу (в 1921 р. Рузвельт захворів поліомієлітом і на все життя залишився з паралізованими ногами), він вів активну політичну діяльність. Побожування американців, що в президентському кріслі може опинитися нездатний пересуватися без допомоги інвалід, розвіяла компетентна медична комісія. Консиліум з трьох знаних спеціалістів після серйозного медичного огляду Рузвельта прийшов до висновку, що він з усіх точок зору здатний до виконання будь-яких функцій, *«якими б відповідальними вони не були»*. Прозорливість і геній Рузвельта виявилися в тому, що він знав чого їде в Білий дім і що буде робити, щоб вивести країну з кризи. Американці повірили: якщо Рузвельт переміг таку хворобу, він переможе й кризу.

У своїй промові 4 березня 1933 р. в день вступу на посаду президента він закликав американців до війни проти депресії і зажадав від них дотримання жорсткої дисципліни і суворого виконання обов'язку. Він зажадав надати виконавчій владі такі ж широкі повноваження, які були б дані президенту, *«якби зовнішній ворог вторгнувся в нашу країну»*. На противагу саморегульованій економіці Рузвельт висунув ідею *«поєднання інтересів»*. *«Я маю на увазі не всеохоплююче регламентування і планування економічного життя, — пояснював він 1932 року, — а необхідність владного втручання в економічне життя в ім'я справжньої спільності інтересів не тільки різних регіонів і груп населення нашої великої країни, але й між різними галузями її народного господарства»*. Рузвельт особливо підкреслював, що абсолютний пріоритет повинен бути відданий інтересам всього суспільства. Під поєднанням інтересів Рузвельт розумів співпрацю уряду з бізнесом у промисловості й сільському господарстві, що мало на меті зупинити дефляцію, знизити рівень безробіття, збільшити прибутки населення.

У реалізації проголошеного президентом *«нового курсу»* можна виділити два етапи. *На першому* (1933-1934 рр.) команда Рузвельта, якому фактично було надано необмежену владу, здійснила ряд заходів, щоб вивести економіку США з кризи. З цієї

метою, насамперед, була здійснена банківська реформа. 5 березня 1933 р. своїм першим президентським актом Рузвельт заклав всі без винятку банки. Через кілька днів конгрес США, скликаний на свою надзвичайну сесію, прийняв закон, за яким у країні відновили діяльність дванадцять федеральних резервних банків, а потім стали відкриватися приватні банки, що заручилися допомогою держави. Великі банки, які докорінно впливали на економіку, отримали субсидії. З метою запобігання краху, значні позики отримали промислові, торгові та транспортні компанії.

Але найважливішим в галузі державного регулювання був *Акт про відновлення промисловості*, прийнятий конгресом у червні 1933 р. Законом від 16 червня створювалась *Національна адміністрація відновлення промисловості (НІРА)*. Вся промисловість була поділена на 17 груп, для яких вироблялися «кодекси чесної конкуренції», що визначали обсяг виробництва і ціни на продукцію, регулювали ринки збуту тощо. Продавати товари нижче встановлених цін заборонялося. Було складено й санкціоновано президентом близько 750 кодексів, що охопили підприємства, на яких працювало 95% промислових робітників. Фактично було здійснено примусове картелювання дрібних і середніх фірм. Крім того, відмінявся золотий стандарт долара, а пізніше (5 грудня 1933 р.) прийнята конгресом 21 поправка до конституції відмінила «сухий закон», що діяв з 19 січня 1919 р. Вільний продаж алкогольних напоїв, обкладених високим федеральним податком, забезпечив поповнення казни значною кількістю додаткових засобів.

Проте в галузі трудових відносин і соціальної політики чітко простежується лібералізм «нового курсу». Так, стаття 7-а закону проголошувала право робітників на організацію профспілок та укладання колективних договорів, при складанні «кодексів чесної конкуренції» приписувалося фіксувати мінімальний рівень заробітної плати і максимальну тривалість робочого дня. Закон передбачав допомогу безробітним. На такі цілі штати стали отримувати дотації. На чолі з міністром внутрішніх справ Г. Ікесом конгрес створив *Адміністрацію громадських робіт*. На її потреби було асигновано 3,3 млрд. дол. Навесні 1933 р. почалось створення трудових таборів для безробітної молоді. Масштаби громадських робіт були досить значними, і число зайнятих робітників становило від 2,5 до 3 млн. чол. Таким чином було створено чимало важливих,

насамперед транспортних, об'єктів. Серед них національне шосе Лі-нкольна, що пересікає США від Атлантичного до Тихого океану. Все це були вагомі кроки на шляху подолання економічної кризи.

Важливою частиною «*нового курсу*» став закон про допомогу фермерам, прийнятий 12 травня 1933 р. Для підвищення цін на сільськогосподарську продукцію фермерам пропонувалося укласти контракти з урядом про скорочення посівних площ і поголів'я худоби, за що їм видавалася премія. Діяльність *Адміністрації відновлення сільського господарства* почалася влітку 1933 р. з переорання 10 млн. акрів дозрілої бавовни і знищення 6 млн. голів свиней. Молоко виливалось в придорожні канали. Щоб запобігти краху фермерського виробництва, зробити його рентабельним, доводилося знищувати сільськогосподарську продукцію в умовах нестачі та злиднів.

Закон про допомогу фермерам передбачав також рефінансування фермерської іпотечної заборгованості. Боржникам надавався дешевий кредит. У 1933-1935 рр. на ці цілі було відпущено 2 млрд. дол., що попередило крах багатьох банків і страхових компаній, які тримали фермерські іпотеки.

Таким чином, на *першому етапі* визначилися і активно реалізувалися три основні складові пункти «*нового курсу*»:

- а) відновлення промисловості;
- б) відновлення сільського господарства;
- в) громадські роботи для безробітних.

Фактично це було не відновлення, а переведення суспільного виробництва на засади, що дозволяли вийти з жорстокої економічної кризи. Однак «*новий курс*» не мав на меті підриєв капіталізму з його основою — приватною власністю, а лише здійснення його модернізації стосовно умов, що визріли в суспільному виробництві, про що 1920 р. говорив англійський економіст Джон Мейнард Кейнс.

Закон про відновлення промисловості, що передбачав надмірно широкий розмах державного втручання в економіку, викликав неприязнь і неприйняття з боку більшості капіталістів, які підозрювали в ньому навіть якусь форму соціалізації. Чи не тому, як тільки поліпшилась економічна кон'юнктура, закон припинив своє існування, не викликавши ні в кого анітрохи співчуття. У травні 1935 р. Верховний суд США визнав Національний акт про відновлення промисловості таким, що суперечить конституції. Однак це

не означало повернення до «твердого індивідуалізму». У політиці американської адміністрації поступово, але неухильно стала вживлятися функція економічного регулювання.

У січні 1936 р. був відмінений також акт про регулювання сільського господарства. Але наслідки самого акту виявилися тривалими й позитивними. У період «нового курсу» ні одному сектору економіки уряд не приділяв стільки часу й уваги, як сільському господарству, на яке припадала більша доля субсидій. Засоби виділялися на науково-дослідну роботу, на технічну допомогу, заохочувались державні інвестиції в освіту в сільській місцевості, проводилася електрифікація сільських районів. В їх інфраструктуру вкладалися кошти. Фермерам у першу чергу надавали державні кредити, під контролем уряду продуктивність праці в сільському господарстві в цей період збільшувалась на 5% щорічно — втричі більше, ніж в інших галузях економіки. 1930 року в країні нараховувалось понад 6 млн. ферм, на яких було зайнято 25% населення. На 80-ті роки число ферм скоротилося до 2,4 млн., а продуктивність праці фермерів 1985 року в 13 разів перевищувала рівень 30-х років.

Підводячи підсумки першого етапу «нового курсу», слід зазначити: *по-перше*, подолання кризи йшло за рахунок внутрішніх резервів; *по-друге*, діяльність адміністрації Рузвельта виявилася ефективною (раціональні і продумані заходи мобілізували американське суспільство на вихід з кризи); *по-третє*, робота по оздоровленню економіки в плані «нового курсу» почалася негайно, без будь-якої розкачки; *по-четверте*, «новий курс» виявився успішним методом сприяння переходу від індивідуалістично-монополістичної стадії індустріалізму до державно-монополістичної, до державного регулювання усіх сфер суспільства.

Другий етап «нового курсу»

Якщо головним завданням першого етапу «нового курсу» були заходи по оздоровленню економіки, то на *другому етапі* (1935-1938 рр.) основні зусилля владних структур США зосереджувалися на реформуванні трудових відносин і соціальної сфери, без чого домогтися бажаних результатів було марно. До другого етапу Рузвельта та його команду підштовхувала не тільки обіцянка уваги до

«забутої людини» і реалізація тези «поєднання інтересів», але й висока хвиля страйкової боротьби. З 1934 по 1939 р. в США відбулося 16 тисяч страйків, в яких взяли участь більше 7 млн. чол.

1935 року «новий курс» вступив у другий етап, характерний проведенням низки соціальних реформ та прийняттям ліберального робітничого законодавства. Так, в липні набрав чинності закон Вагнера, який закріплював за робітниками право на організацію профспілок, укладання колективних договорів, проведення страйків та пікетування. Підприємцям заборонялося створювати компанійські профспілки та втручатися в справи робітничих організацій. Закон Вагнера сприяв збільшенню кількості профспілок, швидко зростала чисельність АФП. Суперечка навколо структурних принципів будівництва АФП призвела її до розколу в листопаді 1935 р. і оформлення нового профцентру — *Конгресу виробничих профспілок (КВП)*. Вся відмінність між обома профцентрами була в тому, що профспілки АФП й надалі залишалися цеховими, а профспілки КВП стали будуватися за виробничим принципом. Надії американських комуністів перетворити КВП у знаряддя своїх політичних цілей не виправдалися.

У серпні 1935 р. конгресом прийнято закон про соціальне страхування, введено пенсії для робітників, які досягли 65-річного віку, а також допомогу безробітним, інвалідам, сиротам і вдовам. Сам фонд соціального забезпечення створювався за рахунок внесків робітників і відрахувань підприємців. 1938 року через конгрес проведено закон про мінімум заробітної плати і максимальну тривалість робочого тижня. Закон встановлював оплату надурочних робіт у повторному розмірі і забороняв дитячу працю. Соціальне та робітниче законодавство в роки «нового курсу» поглиблювало, таким чином, американську демократію і закладало міцну основу її подальшого розвитку.

Демократична партія, партія Рузвельта, окрилена успіхами «нового курсу», міцно зайняла становище більшості, користувалася широкою підтримкою профспілок, фермерів, середнього класу в цілому. На відміну від Республіканської партії, де посилювались консервативні тенденції, в Демократичній переважала ліберальна ідеологія. На президентських виборах 1936 р. знову переміг Рузвельт.

У березні 1937 р. промислове виробництво досягло рівня 1928 р., а влітку цього ж року почався новий спад у промисло-

вості та сільському господарстві. На 1/3 зменшилось виробництво, більше 10 млн. осіб втратили роботу. Нова криза свідчила про відсутність універсальних рецептів від економічних криз. Однак нової трагедії не сталося. Система соціальних та економічних регуляторів спрямувала економічні труднощі в контрольоване русло.

«Новий курс» в спектрі історії

Чим був «*новий курс*» у практиці суспільного життя і новітньої історії США? Через всю гостроту і суперечність питання не можна не погодитися з твердженнями американського історика А.Шлезінгера, що «*новий курс*» був поверненням до традиційних ідей раннього періоду США про поєднання приватних і суспільних інтересів у процесі «*розвитку політичної економії шляхом експерименту*». «*Новий курс*» покликаний був вмонтувати в економіку стабілізатори, призначені для того, щоб захищати її від депресії. І справді, більше 40 років США прожили без криз, що раніше вражали економіку кожні 20 років. У «*новому курсі*» виявилася також ідея необхідності турбуватися за всіх без винятку членів суспільства. Капіталістична система вижила тому, що демократичні сили змусили уряд гуманізувати виробничі відносини, доповнити принципи про всебічний розвиток приватної ініціативи принципами соціальної відповідальності. «*Новий курс*» став першим широкомасштабним застосуванням державного регулювання, початком перетворення американського суспільства в державно-регульоване й соціально-орієнтоване.

Зовнішня політика адміністрації Рузвельта в 1933-1939 рр.

Лібералізм творця «*нового курсу*» у внутрішній політиці адекватно відбився і в зовнішньополітичному курсі. Адміністрація Рузвельта відмовилась від політики невизнання СРСР. 16 листопада 1933 р. були встановлені радянсько-американські дипломатичні стосунки. А вже 17 листопада Рузвельт призначив послом у Москву політичного діяча й дипломата Уільяма Булліта, який був відомий як ліберал.

Радянський Союз був зацікавлений в експорті американських машин та устаткування, залізничних рейок (понад 250 тис. т. для будівництва другої колії Транссибірської залізниці). Встановлення дипломатичних відносин з США радянське керівництво розглядало як стримувальний фактор японської агресії на Далекому Сході. Москва виношувала також плани укладання тихоокеанського пакту про ненапад між США, СРСР, Китаєм та Японією. У даному випадку інтереси обох країн збігалися. Сполучені Штати теж мали потребу в стримувальному факторі проти Японії. Однак США шукали передусім ринків збуту для своєї промисловості, що опинилася у важкій кризі. Збільшення замовлень СРСР були дуже до речі.

Проте американців чекали розчарування. СРСР не мав що продавати США. І успішна торгівля між країнами могла скластися лише при наданні СРСР довгострокових кредитів, про що у грудні 1933 р. натякнув В.Молотов. В умовах жорстокої економічної кризи це мало влаштувало ділові кола США. Ейфорія радянського керівництва щодо вигідних економічних контрактів з США швидко пройшла. А радісні обійми з американськими дипломатами змінилися досить прохолодними взаєминами. Так, Сталін обіцяв Булліту приймати його в будь-який час з будь-якого питання, а Рузвельт радянському послові О.Трояновському — те саме. Перший ні разу не дотримав свого слова, другий завжди пам'ятав про свою обіцянку й приймав радянського посла на його прохання, навіть нездужаючи.

Все ж торгова угода 1935, і особливо 1937 р., що передбачала взаємне надання режиму найбільшого сприяння, створила основу для вигідних економічних зв'язків.

У відносинах з країнами Латинської Америки Рузвельт проголосив у руслі лібералізму політику «*доброго сусіда*». Головна мета — перешкодити проникненню в Латинську Америку німецького впливу й відновити довір'я латиноамериканців до США. США вивели також війська з Нікарагуа й Гаїті. До країн Латинської Америки став застосовуватися принцип найбільшого сприяння.

Незважаючи на ізоляціонізм, США не могли стояти осторонь процесу наростання небезпеки війни в Європі та світі. Це виявилось, зокрема, в низці актів, прийнятих конгресом в 1935-1937 рр., що склали законодавство про нейтралітет Сполучених Штатів. Ці-

лком позитивне, на перший погляд, оскільки забороняло уряду США вивозити зброю і військові матеріали в райони конфлікту, а також надавати кредити й позики воюючим країнам, воно ставило у важке становище жертви агресії. Заборона стосувалася і країн, де йшла громадянська війна.

Щодо зовнішньої політики в керівних колах США на другу половину тридцятих років склалося два основні угруповання. Одне з них, *ізоляціоністське* — Г.Гувер, Р.Тафт, А.Ванденберг, Г.Фіш, У.Херст — було проти військово-політичних союзів і за збереження свободи дій для США. Така позиція, на випадок великого європейського конфлікту, могла б висунути США на роль арбітра, яка цілком узгоджувалася з принципами ізоляціонізму, друге угруповання — *інтернаціоналісти* (Ф.Рузвельт, його команда, багато знаних діячів конгресу, насамперед серед демократів) вважали, що роль пасивного спостерігача підірве міжнародні позиції США. Вони обстоювали активне зближення з демократичними країнами Європи, насамперед Великою Британією і Францією, і дотримувалися думки, що фашистсько-мілітарний блок створює серйозну небезпеку для США.

Значну групу впливових політиків складали й ті, які бажали в недалекому майбутньому загального зіткнення тоталітарних режимів — комуністичного й фашистського. Однак фактом є й те, що адміністрація Ф.Рузвельта докладала чимало зусиль, щоб запобігти скочуванню європейського світу у війну. Події 1939 р. це підтвердили.

ІV. США В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

На шляхах до Другої світової війни

Друга світова війна, що почалася 1 вересня 1939 р., не могла не зачепити інтереси США. *По-перше*, у війні опинилися традиційні союзники США; *по-друге*, фашизм замахнувся на демократію, а в перспективі й на самі Сполучені Штати; *по-третє*, США проймалися відповідальністю за подальшу долю світової цивілізації. За період з 1 вересня і до нападу Японії на Перл-Харбор 7 грудня 1941 р. в американському суспільстві не було єдиної думки щодо місця і ролі США в подіях, що розгорталися в Європі та

світі. Продовжувалися суперечки між «ізоляціоністами» та «інтернаціоналістами». Однак чіткої межі між тими та другими не було. І ті і другі засуджували агресію СРСР проти Фінляндії. Серед прихильників обох ліній немало було тих, хто керувався національними інтересами своєї країни. Відмінність виявлялася лише в чисто суб'єктивному підході. Серед «інтернаціоналістів» переважали, насамперед, моральні міркування антифашистського порядку, а «ізоляціоністи» заявляли, що не дозволять послати молодих американців на європейську бійню помирати за чужі інтереси. Однак поступово у всіх зріло усвідомлення небезпеки політики держав «вісі», що у випадку їхньої перемоги прийде черга Сполучених Штатів стати об'єктом нападу. А тому президент Рузвельт категорично заявив: «Ми повинні стати великим арсеналом демократії». Його обрання в 1940 р. втретє на посаду президента означало, що у ставленні США до війни верх беруть «інтернаціоналісти».

З кінця весни 1940 р., коли знову розгорілися масштабні військові дії в Європі, громадська думка в США все більше схилилася до рішучих заходів проти агресора. Конгрес і президент вперше серйозно зайнялися проблемою озброєнь. 11 березня 1941 р. прийнято закон про ленд-ліз, що дозволяв здавати «в оренду і в позику» зброю та військові матеріали тим країнам, зусилля яких були важливі для оборони США. Невдовзі конгрес США за поданням президента асигнував на ці цілі 7 млрд. дол. Американський уряд здійснив і ряд інших запобіжних заходів. У квітні 1941 р. американці ввели свої війська в Гренландію, у липні — в Ісландію. За рішенням конгресу військові судна США стали ескортувати кораблі торгового флоту, озброювалися й комерційні судна.

З початком радянсько-німецької війни, незважаючи на принципи неприємня американським суспільством тоталітарного режиму СРСР, уже 24 червня 1941 р. надійшла офіційна заява уряду США, де говорилося, що «США нададуть допомогу Росії по ленд-лізу». Після липневої місії спеціального помічника президента Г. Гопкінса в Москву, який зробив висновок, що Росію слід підтримувати, 7 листопада 1941 р. Рузвельт розповсюдив ленд-ліз на СРСР (всього за три роки війни СРСР отримав від США, Англії та Канади біля 17 млн. т вантажів, серед яких 22 195 літаків різних типів, 12 980 танків, 13 тис. зенітних і протитанкових гармат, 427 тис. автомобілів, 560 кораблів і суден, 345 тис. т вибухівки, 11 156 заліз-

ничних вагонів, 1 981 паровоз, 842 тис. т хімічної сировини, 2,6 млн. т. нафтопродуктів, 4,3 млн. т продовольства та інше).

В американських діях простежується тенденція поступового втягнення США у світовий конфлікт. 6 січня 1941 р. США проголосили цілі війни: захист свободи слова й релігії, свободи від злиднів та страху. Більш конкретно цілі війни знайшли своє відображення в підписаній Рузвельтом і Черчиллем 14 серпня 1941 р. *Атлантичній хартії*: розгром фашистської військової могутності, ліквідація «вісі», демократизація політичних режимів у державах-агресорах. У досягненні цих цілей англо-американський блок змушений був піти на союз з тоталітарним Радянським Союзом, менш небезпечним у даний момент для західних демократій. У війні подальшого зміцнення набули англо-американські стосунки в напрямі формування особливих відносин у майбутньому.

США — арсенал країн антигітлерівської коаліції. Американська економіка в роки війни

Діяльність США в роки війни мала 2 чітко виявлені аспекти: воєнно-економічна допомога союзникам і безпосередня участь з 7 грудня 1941 р. у війні. Особливо важливе місце зайняла економічна допомога США союзникам, що виявилось у поставках військової техніки, спорядження, матеріалів і продовольства на суму 50,2 млрд. дол. А загальні витрати США у війні становили 425 млрд. дол.

Досить швидко, спираючись на могутню економічну базу, США розгортали свою воєнну потугу. Напередодні Другої світової війни в Сполучених Штатах було всього 9 піхотних дивізій, 2400 літаків, військово-морський флот нараховував 300 бойових кораблів. У розпал бойових дій у збройних силах США було вже 15 млн. чол., з них — 2,4 млн. в авіації і 3,4 млн. на флоті. За роки війни в країні вироблено близько 300 тис. літаків різних типів, 86 тис. танків, 2,7 млн. гармат і кулеметів, 65 тис. десантних суден, 5,4 тис. транспортних суден, 6,5 тис. військових кораблів. У строю знаходилося 89 піхотних дивізій. Загальні втрати вбитими становили 405 тис. чол.

Такі результати були б неможливими без проведення важливих заходів в економіці. Для мобілізації економічної потуги країни в жовтні 1942 р. була створена *Служба економічної стабілізації*, а

27 травня 1943 р. — *Служба військової мобілізації*, якій була підпорядкована попередня. Знову широкого розмаху набрала система державного регулювання. 72% всіх капіталовкладень у роки війни в промисловість і транспорт були зроблені за рахунок держави. А такі галузі, як атомна, алюмінієва, виробництво синтетичного каучуку повністю інвестувалися коштом держави. Характерно, що навіть у роки війни підприємці не збиралися будувати нові виробничі потужності, побоюючись, що в повоєнний час це буде додатковий тягар на мертвий капітал, який накопився. Однак адміністрація Рузвельта вміло вийшла з ситуації. Приватні капіталовкладення прищвидшив закон про прискорену амортизацію капіталу. Замість звичайних 20 років зношування капіталу був визначений 5-річний строк. Підприємець отримав законне право заносити в амортизаційні витрати те, що раніше підлягало оподаткуванню. Це гарантувало підвищення прибутків у 4 рази.

Отримувати державні замовлення стало надзвичайно вигідно. З червня 1940 по вересень 1944 р. були укладені контракти на суму 175 млрд. дол. з 18 539 корпораціями. Лише «*Дженерал моторс*» за роки війни отримала замовлення на суму 1 млрд. дол. Швидко зростало виробництво, зникало безробіття. Сукупний суспільний продукт США за роки війни виріс майже вдвічі (1941 — 125,8 млрд. дол., 1945 — 213,6 млрд. дол.). Однак різко виросли й податки. Владою було встановлено, що в період війни ніхто не може отримувати більше 25 тис. дол. на рік. 1942 року податок на найвищі особисті доходи був встановлений в обсязі 94%.

Соціальна ситуація. Суспільно-політичне життя

Війна вивела з кризи всі галузі економіки, в тому числі й сільськогосподарське виробництво. І хоча ріст цін обганяв збільшення зарплати, реальний заробіток підвищився завдяки ліквідації безробіття, надурочним роботам, нічним змінам тощо. Саме в роки війни в США з'явилась *теорія народного капіталізму*, що було пов'язано з «*новим курсом*» 1933-1938 рр. і подальшим процесом формування системи ДМК.

Напад Японії на Перл-Харбор сприяв створенню атмосфери національної єдності в країні. Конференція представників профспілок і підприємців, що відбулася в грудні 1941 р., проголосила

відмову від страйків та локаутів і передачу суперечок на вирішення державних регулювальних органів. Однак цього виявилось замало (в роки війни з різних причин відбулося 14 780 страйків, в яких брали участь 6,7 млн. осіб. Було втрачено 35 млн. людиноднів або 0,1% робочого часу). А тому в 1943-1945 рр. проти страйкарів застосовано низку законів, серед яких важливе місце займав федеральний закон *Коннеллі-Сміта* (1943 р.), який обмежував страйки в оборонній промисловості і давав президентові право брати під своє керівництво підприємства, уражені страйками, що робило страйк фактично неможливим. Деякі обмеження демократії, відступ від робітничого законодавства середини 30-х років були продиктовані потребами війни. Лібералізм 30-х років, таким чином, був дещо відсунутий на задній план. Проте і 1944 р., всупереч традиції, президентом знову став Ф.Рузвельт, який здобув перемогу у зв'язці з Гаррі Труменом — маловідомим на той час політиком. Однак четвертий термін Рузвельта виявився недовгим. 12 квітня 1945 р. він помер.

У роки війни продовжувалася традиційна боротьба між двома головними політичними партіями — *Республіканською* і *Демократичною* — за президентське крісло, місця в конгресі та легіслатурах Штатів. Але вона не виходила за межі демократії, а тому не загрожувала якимись катаклізмами американському суспільству в цілому і кожному громадянину зокрема.

Формування американського бачення післявоєнного світу

Важливе місце в діяльності керівних кіл США займало питання післявоєнного устрою світу. Розгром фашизму не означав кінець прагнень тоталітаризму. Плани США на закріплення демократичної тенденції в післявоєнному світі суперечили курсу СРСР на насадження тоталітаризму радянського типу в Європі. Було ясно, що співпраця з СРСР у 1941-1945 рр., спричинена війною, з її завершенням припиниться і залишиться в минулому. У такій обстановці надії соратників Ф.Рузвельта (Г.Уоллес, А.Гарріман, інші) на мирне співіснування з Радянським Союзом виявилися ілюзорними. Уже наприкінці війни біля керма державної машини Сполучених Штатів опинилися ті, хто тверезо і реально усві-

домлювали, що головною проблемою післявоєнного часу будуть відносини демократичного світу з Радянським Союзом, боротьба з комуністичним тоталітаризмом. У цьому плані жорстка політика президента Гаррі Трумена була захистом демократії від посягань тоталітаризму зліва. Вона цілком узгоджувалася з американським баченням світу в світлі доктрини «пакс американа» («світ по-американськи»). Доктрина ґрунтується на постулаті, що американське суспільство — вершина сучасної цивілізації. І всесвітня місія США, визначена самим богом, — допомогти народам світу прийти до такого ж високоорганізованого демократичного суспільства.

Післявоєнні дії США в плані «пакс американа», ґрунтовані на принципах американської демократії, виявилися зрозумілими і прийнятними для багатьох країн світу і, насамперед, розореної війною Європи. Американське лідерство в Західному світі, що формувалося в роки війни, в післявоєнний час стало безперечною реальністю.

РОЗДІЛ XII

УГОРЩИНА В 1918-1945 РР.

Від монархії до Народної республіки

Після смерті цісаря Франца Йосифа на імператорському престолі опинився 29-річний ерцгерцог Карл, коронова ний 30 грудня 1916 р. угорським королем за іменем Карла IV. Усвідомлюючи згубність військового конфлікту і висловлюючи сподівання народу, молодий король-імператор виступив з мирними ініціативами. Але вони були відхилені Антантою.

Воєнні поразки і внутрішні негаразди вкрай загострили становище угорського королівства, що стало влітку-восени 1918 р. катастрофічним: балканські та Італійський фронти розвалювалися, країна була охоплена масовими антивоєнними й національно-визвольними рухами, активізувалась діяльність опозиційних угруповань, які наприкінці жовтня *утворили Угорську національну раду (УНР)*. Програма Ради — створення незалежної Угорщини, припинення безнадійної війни, укладення сепаратного миру, здійснення аграрної реформи, проведення парламентських виборів, надання національним меншинам права на самовизначення — знайшла підтримку широких кіл угорського суспільства.

Рух за незалежність і демократизацію призвів до народного повстання в Будапешті 31 жовтня 1918 р., в ході якого до влади прийшов уряд УНР на чолі з графом М.Карої. Під тиском масових демократичних рухів проти панування Габсбургів розширений склад УНР прийняв 16 листопада конституційний документ «*Народну постанову*», яка поклала край 400-річному пануванню Габсбургів, а Угорщина проголошувалась незалежною *Народною республікою*.

Після перемоги революції і впровадження демократичних свобод у країні виникають ради різних політичних спрямувань: одні з них виконують громадські, інші — громадсько-адміністративні функції. Одночасно діяли національні ради, народні ради, ради робітників, солдатські ради тощо. Двовладдя, нестабільність внутрішнього становища ускладнювали діяльність уряду М.Карої, що спрямовувалась на виконання жовтневої декларації УНР.

Переїнявши законодавчі повноваження, уряд встиг прийняти за п'ять місяців 43 закони і 381 розпорядження, які стосувались різних сфер життєдіяльності угорського суспільства. Разом із демократизацією політичного життя й розв'язанням невідкладних проблем започатковано експропріацію поміщицьких і церковних маєтків, передачу землі селянству. Поступово вводилось соціальне законодавство й розпочалась реорганізація місцевого самоврядування, судової системи.

Урядова криза, що спричинилася соціальною неоднорідністю складу кабінету, відсутністю єдності в його керівництві, а також протидією внутрішніх та зовнішніх противників поглиблення реформ, була подолана запровадженням посади президента республіки. Ним став граф М. Карої.

Неврегульованість міжнародного становища й окупація частини території країни військами Антанти та її союзників зосередили увагу виконавчих структур на подоланні ізоляції, в якій опинилась Угорщина внаслідок авантюристичного курсу колишніх правителів. 13 листопада підписано *Белградську військову конвенцію*, яка доповнювала *Падуйське перемир'я* між Антантою і фактично неіснуючою Австро-Угорщиною. Цією угодою вводилась нова демаркаційна лінія між угорськими й союзними військами, а національна армія, за винятком 6 піхотних і 2 кавалерійських дивізій, підлягала демобілізації. Союзні держави отримували право окупувати будь-який стратегічний пункт країни.

Проте на початку березня 1919 р. на демаркаційній лінії між угорськими і румунськими військами почастішали конфлікти. Народний уряд відхилив ультимативну вимогу Антанти від 20 березня вивести із створюваної «нейтральної зони» війська, що призвело до його відставки, згортанню демократичних перетворень і краху всієї політичної системи.

Угорська Радянська республіка

Політичною кризою після відставки народного уряду вдало скористались керманічі *Комуністичної партії Угорщини (КПУ)*, створеної в листопаді 1918 р. лівими соціал-демократами й угорцями-більшовиками, які поверталися із Радянської Росії. Наснажені прикладом соціальних перетворень російських біль-

шовиків і критично сприймаючи реформи угорських народних урядів, більшість членів нової ліворадикальної партії прагнули повторити ці нововведення на батьківщині. Для реалізації цих задумів в умовах фактичного безвладдя лідери КПУ на чолі з Бела Куном дійшли згоди з соціал-демократами, яких підтримували пролетарські й частина середніх прошарків суспільства.

21 березня 1919 р. комуністи й соціал-демократи при підтримці будапештських робітників розпочали в столиці повстання й відразу ж захопили ініціативу, роззброївши загони поліції і жандармерії та встановивши контроль над важливими громадськими спорудами. Влада перейшла до рук *Револьюційної урядової ради (РУР)*, яка проголосила Угорщину *Радянською республікою*. Главою уряду став соціал-демократ Шандор Гарбаї, а Бела Кун посів посаду заступника голови й міністра закордонних справ. Того ж дня було створено об'єднану *Соціалістичну партію Угорщини (СПУ)*, керівним органом якої також стала РУР.

В обнародуваному РУР наступного дня зверненні заявлялось про перехід влади до рук угорського пролетаріату, «*необхідність побудови соціалізму і комунізму*», про «*повну ідейну і духовну спільність*» з російським радянським урядом й містився заклик до пролетарів Австрії та Німеччини перейняти приклад угорського робітничого класу. Водночас Бела Кун в радіограмі уряду РРФСР вітав В.Леніна як вождя міжнародного пролетаріату і заявляв про приєднання СПУ до III Інтернаціоналу.

Перші урядові декрети-розпорядження підтвердили «*ідейну і духовну близькість*» нової влади з Радянською Росією: скасування всіх титулів і рангів, відокремлення церкви від держави, створення революційних пролетарських трибуналів, впровадження в армії інституту політичних комісарів, передача на місцях влади директоріумам. Розпочато підготовку виборів до місцевих рад робітників, солдат і селян. Зазнав реорганізації державний апарат й органи місцевого самоврядування, розпочалось формування загонів Червоної Армії.

Про виняткову активність уряду свідчить видання ще до прийняття наприкінці червня *Конституції Угорської Радянської республіки* близько 120 декретів, що регулювали перебудовчі процеси. Розпочато націоналізацію великих промислових і транспортних підприємств, банків, ощадних кас, сфери торгівлі. Лише за

перший місяць у громадську власність їх перейшло біля 27 тис. Започатковано націоналізацію земельних володінь площею понад 100 хольдів (57 га), запроваджено державну монополію зовнішньої торгівлі. РУР декларовано низку соціальних заходів, розпочато реформування системи охорони здоров'я і народної освіти. Було обрано місцеві ради і депутатів Всеугорського з'їзду Рад.

Проте більшовицькі заходи в Угорщині викликали незадоволення всередині країни. Спроба створити промислові сільськогосподарські товариства зустрічала опір селянства, а націоналізація ремісничих підприємств — міського населення. Це, як і занепад національної економіки, постійні зміни складу уряду, внутрішні чвари в центральних органах влади, окупація більшої частини території країни французькими, румунськими й чехословацькими військами, вкрай загострило становище.

За таких умов у середині травня центристські й праві лідери соціал-демократів при підтримці французького військового командування здійснили невдалу спробу усунути комуністів з уряду і сформувати однопартійний соціал-демократичний (профспілковий) кабінет. Крім того, зміцненню позицій більшовиків сприяли воєнні успіхи республіки. Наприкінці травня Червона Армія перейшла в контрнаступ, аби розірвати кільце воєнної блокади радянської Угорщини. Переслідуючи відступаючі чехословацькі війська, вона вступила на територію Східної Словаччини та Закарпатської України, а на початку червня вийшла до польського кордону. Внаслідок таких дій 16 червня на мітингу в Пряшеві проголошено *Словацьку радянську республіку*. Але через категоричну вимогу французького прем'єра Ж.Клемансо підрозділи Червоної Армії було виведено з території Словаччини.

Радянська республіка відчувала постійний тиск антибільшовицьких сил, що при підтримці західних демократій, занепокоєних ліворадикальним експериментом в Угорщині, сформували національний уряд для боротьби проти «червоної диктатури». Військовим міністром цього кабінету став колишній головнокомандувач військово-морським флотом Австро-Угорщини адмірал Міклош Хорті. Під його керівництвом почалось формування нової національної армії, чисельність якої на початок листопада сягнула за 50 тис. Проте Антанта не дозволяла використовувати ці військові частини для втручання у політичне життя Угорщини.

1 серпня 1919 р. під тиском внутрішніх і зовнішніх факторів, наближення до Будапешта румунських військ, на спільному засіданні керівництва СПУ і виконавчих структур праві соціал-демократи домоглися відставки радянського уряду і передачі влади профспілковому кабінету Д.Пейдля. Він відразу ж відмінив розпорядження РУР та інших органів радянської республіки, розпустив Червону Армію й революційні трибунали, відновив стару судову систему та інші буржуазні інституції. Проіснувавши 133 дні, комуністична диктатура в Угорщині впала.

Регентський режим М.Хорті та його сутність

Наприкінці жовтня 1919 р. при підтримці національної армії М.Хорті до влади в Угорщині прийшов коаліційний кабінет К.Хусара, який визнала рада п'яти Паризької мирної конференції. У січні наступного року було проведено вибори до Національних зборів, які показали справжню розстановку політичних сил у країні і підтвердили, що угорське суспільство вибирає приватну власність і демократію, а не диктатуру пролетаріату й соціалізм. Більшість парламентських мандатів (69%) вибороли *Партія дрібних сільських господарів (ПДСГ)* і *Об'єднана християнсько-національна партія (ОХНП)*.

Депутати Національних зборів констатували припинення австро-угорської угоди 1867 р., анулювали акти двох республік 1918-1919 рр. й проголосили відновлення королівської влади. Але через протест держав-переможців проти відродження на угорському престолі династії Габсбургів, до визначення кандидатури претендента й обрання короля, парламентом засновувалась відома в національній історії посада *регента-правителя Угорщини*. Регентом країни парламент обрав 52-річного адмірала М.Хорті, якого сучасники оцінювали як політика середніх здібностей.

Хортистська Угорщина була своєрідним державним утворенням — королівством без короля. Залишаючись на протязі 25 років правителем країни, Хорті зберіг за собою посаду головнокомандувача угорської армії, від його згоди залежало затвердження законодавчих рішень з питань війни і миру. Але основною функцією регента стало представництво країни перед зовнішнім світом, призначення і прийом послів. Свої виконавчі функції Хорті

реалізовував через призначуваний ним уряд. Він користувався законодавчою ініціативою, правом скликання й розпуску парламенту. Недоторканість особи регента та його гідність гарантувались законом, проте він міг бути притягнутим до відповідальності за порушення законів.

Економіка країни, обтяжена повоєнною розрухою, розвивалась повільно. Несприятливими факторами її розвитку були відносини із сусідніми країнами, що загострились через реваншистські наміри угорських правлячих кіл і націоналістичні настрої буржуазії, яка прийшла до влади у нещодавно утворених державах. Угорщина імпортувала промислове обладнання, сировину і промислові товари з Англії і Франції, а пізніше з Італії та Німеччини. Торгівля з Австрією, Чехословаччиною й Королівством СХС скорочувалась, через що промислове виробництво не досягло у 1921 р. і половини довоєнного рівня. Всезростаюча інфляція визначала повільні темпи його відбудови.

Сільське господарство, в якому на початку 20-х років було зайнято 56% населення, при значній питомій вазі великого поміщицького землеволодіння і численних дрібних та середніх господарств, перебувало у занепаді. У промисловості працювала п'ята частина самодіяльного населення, а в торгівлі і на транспорті — десята. Решта була зайнята в інших галузях, служили в армії або не мали постійної роботи.

Розбудова хортистської системи у 20-х роках

У процесі становлення хортистського режиму змінилось кілька урядів. 1921 р. прем'єром став І. Бетлен, який очолював уряди країни ціле десятиріччя і став генеральним архітектором політичної системи, що отримала назву «хортистської». При його допомозі М. Хорті вдалось усунути з політичної арени праворадикальні екстремістські угруповання. Саме діяльність цих елементів, починаючи з 1919 р., давала привід комуністам обвинувачувати режим Хорті у встановленні «угорського фашизму».

Досить швидко уряд зміг стабілізувати внутрішню обстановку в країні і нейтралізувати спроби консервативних сил відродити династію Габсбургів. Після невдалих спроб у 1921 р. спадкоємця трону Карла IV за допомогою легітимістів зайняти престол, цю проб-

лему для Угорщини нарешті розв'язала Антанта. Вона зажадала позбавити Карла IV корони. Уряд змушений був погодитись, а 2 листопада 1921 р. це рішення підтримали й Національні збори.

Подальші кроки уряду також спрямовувались на зміцнення нового режиму. Крім праворадикальних угруповань були ізольовані й крайньо ліві — комуністи, а антикомунізм став однією з підвалин хортистської системи. Він доповнював офіційну християнсько-національну ідеологію, орієнтовану, як і економічна політика, на відродження в Угорщині середнього класу. На протязі 20-х років уряду вдалося зміцнити законність і громадський порядок, розширити гарантії свободи особи. Проте це не набуло таких масштабів, як в країнах розвинутої демократії.

Головним успіхом уряду в 20-х роках стало створення двопалатної демократичної парламентської системи. Сам І.Бетлен був переконаний, що після війни і двох революцій країні *«потрібна демократія, а не панування грубої сили»*, оскільки це могло призвести до її загибелі. Тому в країні зберігалась конституційна монархія із ліберально-правовою системою, при якій влада була розподілена між парламентом і главою держави в особі регента. І хоча Хорті в цілому проводив консервативний курс у внутрішній політиці, в країні постійно працював парламент, в якому існувала ліва й права опозиція, регулярно проводилися вільні вибори, в ході яких суперничала одна з одною різні політичні сили. Винятком була компартія, позбавлена права відкрито виступати на політичній арені у зв'язку із організованим нею в 1919 р. червоним терором.

Нову моральну травму Угорщині завдав *Тріанонський мирний договір*, підписаний 4 червня 1920 р. За його статтями, продиктованими переможцями, третина етнічного угорського населення — більше 3 млн. чоловік — залишалась за межами національних кордонів. Угорщина втратила майже дві третини колишньої території і половину населення, яке зменшилось з 18,2 до 7,6 млн. Недотримання при проведенні нових кордонів етнічного принципу викликало серед угорців почуття несправедливості й мало значний вплив на зовнішню політику країни.

Головні зусилля хортистської дипломатії спрямовувались на подолання зовнішньополітичної ізоляції, яку створили навколо Угорщини країни Малої Антанти. Проте перші ж спроби мирними засобами досягнути ревізії Тріанонського диктату і підняти на

міжнародних переговорах питання про долю угорців, що опинились за межами країни, зустріли категоричне заперечення Франції. І хоча в 1925 р. угорська дипломатія змогла заручитися підтримкою Англії в питанні ревізії деяких статей мирного договору, це не призвело до конкретних результатів.

Із врахуванням можливостей радянського ринку, І.Бетлен в 1924-1926 рр. неодноразово пропонував Хорті налагодити торговельні відносини із СРСР, але при цьому наптовхнувся на категоричну відмову регента, який вважав Радянську Росію джерелом «одвічної червоної небезпеки» для людства. Важливим фактором прориву зовнішньополітичної ізоляції стала прихильність Муссоліні підтримати деякі територіальні претензії хортистського режиму. 5 квітня 1927 р. Італія й Угорщина підписали договір про вічний мир і дружбу.

Угорщина в роки великої депресії

Згубний вплив економічної кризи народне господарство Угорщини почало відчувати вже наприкінці 1929 р., коли розпочалося падіння цін на внутрішньому ринку. Промислове виробництво різко скоротилося, не працювало майже 700 підприємств, решта промислових потужностей використовувались лише на 60%. Скорочення експорту та падіння цін на сільськогосподарську продукцію призвели до масового розорення та зростання заборгованості селянства. Влітку 1931 р. спалахнула фінансова криза, яка викликала дезорганізацію грошової системи. По країні прокотилася хвиля фінансових банкрутств підприємств і банків.

Велика депресія, зниження життєвого рівня трудящих позначились на політичних процесах. Панівні класи Угорщини вважали, що уряд повинна очолити людина «сильної руки». Тому в жовтні 1932 р. прем'єр-міністром став міністр оборони Д.Гембеш, який сформував новий кабінет. Як більшість угорських військових, він симпатизував Гітлеру та Муссоліні й був прихильником авторитарних методів урядування. За часи його прем'єрства більш окреслено вирізняються спроби ліквідувати парламентаризм і встановити диктаторську форму правління при керівних позиціях праворадикальних профашистських, а згодом фашистських сил. Під час контактів з німецькими політиками глава угорського

уряду обговорював плани зміни внутрішньополітичного устрою країни і мав таємну угоду з Герінгом про спільну підтримку диктаторських режимів.

Водночас політична концепція Гембеша, його прагнення до фашизації Угорщини не були популярними в країні й не знайшли підтримки ні у Хорті, ні у парламенту, ні тим більше у профспілок. Проте в 1932-1936 рр., коли виконавчу владу очолював Гембеш, хортистська система характеризувалася найбільш близькими до фашизму ознаками, що дозволяє говорити про неї як різновид профашистського режиму.

Духовна та ідейна близькість Гембеша з Гітлером і Муссоліні обумовила зближення з диктаторськими режимами. Від гітлерівської Німеччини угорські політики й військові очікували підтримки планів ревізії Версальської системи та розв'язання проблеми угорської меншини в центральноевропейських країнах. Переконавшись, що немає ніякої надії на розуміння цих питань з боку західних демократій і Малої Антанти, угорський уряд і Хорті схилились до тісних контактів з Берліном.

Угорський прем'єр став першим зарубіжним політиком, який зустрівся з Гітлером у червні 1933 р. й завоював його прихильність. Саме Гембеш започаткував термін *«держави вісі»* щодо союзу між Берліном та Римом. Також Угорщина першою серед країн регіону в лютому 1934 р. встановила дипломатичні відносини з Радянським Союзом, що знайшло підтримку великого угорського бізнесу.

Угорщина напередодні світової війни

Після раптової смерті Гембеша восени 1936 р. в кріслі прем'єр-міністра Угорщини опинився Калман Дарані. За згодою регента, який вдало виступав регулятором політичної рівноваги і гарантом стабільності, новий прем'єр здійснив низку заходів, спрямованих на зниження політичної активності радикальних угруповань. Переслідувань зазнали як ліві — комуністи, що діяли у глибокому підпіллі, так і праві — фашисти, націонал-соціалістична ідеологія яких у середині 30-х років мала помітний вплив у дрібнобуржуазному середовищі.

Лідера угорських фашистів майора генштабу національної армії Ф.Салаші за його націонал-соціалістичні спрямування і

наслідування Гітлеру було звільнено з армії і заарештовано, а створена ним у 1935 р. *Партія національної волі* — розпущена й заборонена. Проте наприкінці 1937 р. крайні праві відновили діяльність своєї партії під назвою *Угорська національно-соціалістична партія*, що згодом стала відома як *нілашистська партія «Схрещені стріли»*. Завдяки спокусливим обіцянкам, соціальній демагогії, антисемітизму й антибільшовизму програма партії користувалась успіхом серед частини населення, а її лідери намагались впливати на самого Хорти.

Ускладнення міжнародної обстановки в середині 30-х років внаслідок італійської агресії в північно-східній Африці і вступу німецьких військ в Рейнську демілітаризовану зону підштовхнуло угорське керівництво до активних кроків щодо зміцнення власних позицій у регіоні. На протязі 1936-1938 рр. лідери Угорщини здійснили серію поїздок до Італії, Австрії, Польщі та Німеччини, а хортистська дипломатія активно працювала над створенням *«горизонтальної вісі»*, шукаючи прийнятні варіанти союзу Угорщини з Польщею та Югославією. У січні 1938 р. уряд Дарані офіційно визнав франкістський уряд Іспанії і вітав створення Італією, Німеччиною та Японією *«антикомінтернівського пакту»*.

Аншлюс Австрії у березні 1938 р. докорінно змінив співвідношення сил у Європі: Угорщина, Італія та Югославія стали безпосередніми сусідами гітлерівської Німеччини. Це призвело до змін як внутрішньої, так і зовнішньої політики хортистського режиму. Першочерговим завданням було визначено зміцнення обороноздатності й оголошено про урядові програми озброєння Угорщини, що означало відмову від тріанонського диктату у військовій галузі.

У травні 1938 р. прийнято антиєврейський закон, що посилив антисемітську кампанію в середині країни. Новим законом про пресу (липень 1938 р.) вводились обмеження для видання газет і журналів. Проте безпорадність уряду щодо чисельних акцій і провокаційних дій фашистських угруповань, що поступово, але впевнено просувались до влади, призвела до його відставки у травні 1936 р. Новий прем'єр Б.Імреді відразу здійснив серію заходів проти нілашистів, непередбаченість яких лякала угорське керівництво. Їх лідера Ф.Салаші за обвинуваченням у підготовці антидержавного замаху було засуджено до 3-річного тюремного ув'язнення.

Зміни у співвідношенні сил в Центральній Європі й нова політична реальність прискорили подальше зближення Угорщини і Третього райху. Втягненню країни в орбіту німецької політики сприяло і бажання розв'язати шляхом ревізії Тріанонського договору проблему угорського етносу, що опинився за національними кордонами. Водночас Хорті схилився до мирного вирішення чехословацької проблеми і відкинув пропозицію Гітлера про участь Угорщини у військовій акції проти суверенної Чехословаччини в обмін на допомогу в переозброєнні національної армії.

Підписання *Мюнхенської угоди* (30 вересня 1938 р.), хоч і декларувало готовність великих держав упорядкувати європейські кордони, не містило конкретних пропозицій щодо угорської і польської національної меншини й викликало занепокоєння Угорщини. Проте угорське керівництво, на відміну від польського уряду, не застосувало військову силу проти Чехословаччини водночас із введенням частин вермахту у Судети.

У середині жовтня угорські представники розпочали прямі переговори з Прагою відносно прикордонних областей, але вони не дали результатів. Чехословаччина погодилась на італо-німецьке посередництво у вирішенні долі цих територій з переважно угорським населенням. *Першим Віденським арбітражем* (2 листопада 1938 р.) Угорщині передано 12 тис. квадратних кілометрів території Південної Словаччини і частину Закарпаття з мільйонним населенням. 86,5% населення цих областей становили угорці й 9,8% — словаки. Після гітлерівської окупації Праги і проголошення незалежної Словаччини, угорські війська захопили гірські райони сучасного Закарпаття, населені в більшості українцями. Відтак було утворено спільний кордон із Польщею.

На хвилі успіху по «збиранню угорських територій» прем'єр Б.Імреді відійшов від початкового курсу і наприкінці 1938 р. почав прилаштовуватися до потреб німецької політики. Він намагався запровадити в країні німецькі порядки, сприяв створенню восени 1938 р. пронімецької організації угорських німців — *фольксбунду*. З критикою курсу прем'єра і кроків по встановленню однопартійної системи виступили лідери багатьох партій і Б.Імреді пішов у відставку.

У лютому 1939 р. Хорті призначив Пала Телекі новим прем'єр-міністром. У внутрішній політиці країни накреслились важ-

ливій зміні. Незважаючи на закони 1938-1939 рр., які обмежували права 800-тисяч угорських євреїв, відмічався спад антиєврейської кампанії. Антисемітські настрої і переслідування євреїв не набули масштабів, що мали місце в Німеччині та окупованих нею країнах. Із вірогідним наближенням німецько-польського військового конфлікту хортистське керівництво відмовило Гітлеру щодо участі національної армії в цій агресії й використанні угорської території. Тут знайшли постійний притулок не тільки 150 тис. польських біженців та чимало євреїв з Словаччини і Румунії: Угорщина водночас стала базою їх пересилання в Західну Європу через територію Югославії.

У напрямку до Троїстого союзу

Після розгрому Польщі керівництво Угорщини, що відтепер межувала з двома військовими гігантами — Німеччиною й СРСР, всіляко намагалось зберегти нейтралітет і відносну незалежність країни. Проводячи гнучку тактику і розраховуючи на підтримку Берліна з питання повернення колишніх територій, Будапешт дозволив у червні 1940 р. прохід через країну у напрямку румунського кордону частин вермахту. Водночас не припинялись зв'язки з країнами західної демократії і були остаточно визначені територіальні претензії Угорщини до Румунії.

30 серпня 1940 р. під тиском Німеччини та Італії був проведений *Другий Віденський арбітраж*, за яким Північна Трансільванія площею 44 тис. квадратних кілометрів і населенням 2,5 млн. чоловік у двотижневий строк передавалась Угорщині, а її південна частина залишалась в складі Румунії. Рішення арбітражу не задовольнило жодну з сторін, що конфліктували. Цей глибокий перекий карти Європи був закріплений гітлерівським урядом шляхом підписання 27 вересня Німеччиною, Італією та Японією *Троїстого пакту*. Це був договір про політичний, військовий і економічний союз. Відтепер німецька політика спрямовувалась на залучення до Троїстого пакту якомога більшої кількості інших країн.

За своє посередництво Гітлер зажадав від хортистського керівництва визнання фольксбунду єдиним законним представником німецької меншини в Угорщині. Із ув'язнення було звільнено Ф.Салаші, котрий влітку 1940 р. брав участь у спробі профашис-

тського державного перевороту. Крім того, Гітлер настійно вимагав приєднання Угорщини до Троїстого пакту. За таких обставин 20 листопада 1940 р. угорське керівництво дало свою згоду. *«Якщо б ми зайняли іншу позицію, — пояснював згодом цей крок М. Хорті, — то, без сумніву, німці вже тоді окупували Угорщину, а не через три з чвертю роки. Саме розумне, що ми могли зробити, — це спробувати виграти час».*

Цей вимушений крок зробив Угорщину союзницею гітлерівської Німеччини, поставив під запитання її незалежність та посилив позиції праворадикальних сил. Всі націонал-соціалістичні угруповання об'єдналися з нілашистами, а основою внутрішньої політики нової партії Салаші виголосив расизм. Восени 1940 р. країна опинилась у середовищі учасників гітлерівського блоку, а єдиною ланкою, що з'єднувала її з країнами Заходу, залишалась Югославія, з якою 12 грудня 1940 р. підписано договір про дружбу. Угода поклала початок нормалізації відносин між двома країнами, передбачала мирне розв'язання угорських територіальних претензій і містила обіцянку Белграда повернути після війни деякі населені угорцями території.

Вступ Угорщини у світову війну

Навесні 1941 р. ситуація у Південно-Східній Європі зазнала докорінних змін. У Болгарію було введено частини вермахту, а британські війська висадились у Греції. У ході назрівання німецько-югославського конфлікту, Гітлер зажадав участі Угорщини у військових акціях проти Югославії і пообіцяв повернути Бачку і Банат. Угорський уряд прийняв німецькі пропозиції, оскільки інше рішення призвело б до окупації країни військами вермахту.

Таке розв'язання югославської дилеми стало трагедією прем'єра Телекі, який в ніч на 3 квітня застрелився. Через тиждень угорські війська перетнули югославський кордон, і невдовзі були анексовані Бачка та сусідні райони. Банат, на який також претендувала Румунія і котрий обіцяно Угорщині, залишився насправді під німцями.

Влітку 1941 р. Німеччина посилила тиск на Угорщину, вимагаючи необмеженого союзу з Третім райхом. Після початку радянсько-німецької війни лише ціною розриву дипломатичних

відносин з Москвою, Хорті і уряду Л. Бардопі вдалося уникнути втягнення країни у війну на Сході. Ця рішучість Будапешту у відстоюванні самостійного політичного курсу викликала здивування багатьох європейських урядів. Однак події наступних днів докорінно змінили позицію угорського керівництва.

26 червня на прикордонні угорські міста Рахо і Мункач було здійснено повітряний наліт із сходу, а на м. Кааше — скинуто бомби. Їх уламки вказували на радянське виробництво, хоча дослідники не виключають причетності німецького генштабу до організації цього нальоту, тоді як Москва була явно не зацікавлена у погіршенні відносин з Будапештом. Наступного дня офіційно повідомлено, що *«Угорщина вважає себе в стані війни з Радянським Союзом»*. На початку липня 30-тисячна угорська армія на території Західної України вступила у бойові дії проти радянських військ. Так, внаслідок швидкого просування німецьких військ на схід, самого геополітичного становища Угорщини, керівництво якої бажало зберегти повернуті віденським арбітражем землі, вона була втягнута у світову війну.

На початку грудня війна була оголошена Англії і США. Проте Хорті фактично відхилив вимоги Берліна — віддати всю угорську армію в розпорядження райху. Із 26 армійських дивізій в оперативне підпорядкування німців було передано 9 піхотних і 1 танкову дивізію, а також 5 окупаційних для тилу. Об'єднані у 2-у угорську армію (160 тис. чоловік) вони влітку 1942 р. були зосереджені під Курськом.

Взагалі зовнішньополітичні підсумки 1941-1942 рр. виявилися для країни невтішними, а її економічний і військовий потенціал підпорядковано інтересам Німеччини. Внутрішня ситуація, навпаки, здавалась досить благополучною: військове виробництво сприяло економічній кон'юнктурі, забезпечувалась майже повна зайнятість і достатньо високий рівень оплати праці.

Країну не турбували соціальні конфлікти, хоча мали місце деякі обмеження на продукти харчування й окремі промислові товари через впроваджену карткову систему. У цілому ж, за висловлюваннями іноземних журналістів, Угорщина була *«островом миру і спокою»* у палаючій Європі.

Хортистська політика лавірування

Розгром німецьких військ під Москвою прискорив коригування політики хортистської Угорщини. Було започатковано курс на вихід із війни і укладання договору про перемир'я з країнами Об'єднаних націй, хоча в умовах гітлерівського оточення були обмежені можливості його реалізації. Правильність цього стала очевидно разом із поразкою угорської армії під Воронежем у січні 1943 р., де втрати угорців становили близько 120 тис. чоловік. Залишки угорських частин були повернуті на батьківщину чи використувувались лише як окупаційні сили на території України і Польщі.

Занепокоєння Хорти та його прем'єра М.Каллаї викликали спроби гітлерівського керівництва сформувати антиугорський румуно-хорвато-словацький блок за зразком колишньої малої Антанти. Для боротьби проти цієї коаліції Каллаї спробував заручитися підтримкою італійців, але Муссоліні не збирався чинити серйозний опір німцям. Після капітуляції Італії Будапешт задовольнився тим, що визнав де-факто неофашистський уряд Муссоліні. Для активізації спроб виходу з війни було налагоджено контакти з англосаксами в Швеції, Швейцарії та Туреччині.

До подальшої конфронтації з Берліном призвела відмова угорського керівництва депортувати єврейське населення до Німеччини й обмеження можливостей вербування на території країни вояків для підрозділів СС. Угорський уряд всіляко ігнорував настійні вимоги Берліна про включення у склад виконавчих структур лідерів угорських фашистів. У країні продовжував зберігатися конституційний порядок і парламентська система, фактично до весни 1944 р. забезпечувались нормальні умови для проживання євреїв. Подібна політика «балансування над прірвою» викликала незадоволення керівників Третього райху, як і швидко зростаючі антинімецькі настрої й бездіяльність кабінету Каллаї щодо саботажу на промислових підприємствах Угорщини.

Гітлерівська окупація Угорщини

Загострення стосунків з Берліном активізували контакти угорського керівництва з урядами Англії і США з метою укладання сепаратної угоди. Побойючись як нацистів, так і більшовиків,

хортистське керівництво розраховувало, що в Угорщину ввійдуть саме англійські чи американські війська. Проте ця спроба вийти з війни провалилась, а швидке просування до угорських кордонів Червоної Армії зруйнувало надії на англо-американську окупацію країни.

Таємні дипломатичні переговори хортистського керівництва з ангlosаксами і прибуття в Угорщину в середині березня 1944 р. американської воєнної місії посилили тиск керівництва Третього райху на Будапешт. Об'єктивно враховуючи можливості угорської армії, Хорті під час зустрічі з Гітлером в Клесхаймі 18 березня 1944 р. капітулював і дав згоду на «*союзницьку окупацію*» країни німецькими військами. Регент своїм ім'ям і авторитетом покривав перед зовнішнім світом німецьку агресію та насилля. Вже наступного дня 11 дивізій окупували Угорщину.

З військами вермахту країну наповнили агенти гестапо і СС, служби безпеки СД, що розпочали арешти «*ненадійних*» угорських політиків, депутатів парламенту, журналістів, соціал-демократичних і профспілкових лідерів. Хоча угорська державність де-юре була збережена і Хорті залишався правителем країни, влада і контроль за нею майже повністю перейшли до рук німецьких окупаційних сил в особі «*імперського уповноваженого*», тобто поновладного намісника Гітлера — Е.Везенмайєра.

Відразу після окупації було сформовано новий пронімецький уряд на чолі з генералом Д.Стояї, що провів тотальну мобілізацію резервістів, які невдовзі опинились на Східному фронті. Розпочато депортацію до Німеччини єврейського населення, на середину липня кількість депортованих осіб становила близько 438 тис. чоловік. У країні безконтрольно господарювали СС і гестапо. Посилалась німецька економічна експансія, передача нерухомості, промислових підприємств і сільськогосподарських маєтків у власність Третього райху.

Рух Опору в Угорщині розгортався повільно і не набув масовості. У травні 1944 р. було створено антифашистський *Угорський фронт*, до якого увійшли *Партія миру* (колишня компартія), соціал-демократи, ПДСГ й частина монархічного Союзу подвійного хреста. Програма фронту передбачала створення незалежної, вільної і демократичної Угорщини, проведення аграрної реформи та інших демократичних перетворень.

До осені 1944 р. лише угорські комуністи, об'єднані в Партію миру, виступали за організацію збройного опору окупантам, що однак не знаходило масової підтримки в угорському суспільстві. Найбільш поширеною формою боротьби патріотів став саботаж на підприємствах. Партизанський рух мав місце лише в національних країнах королівства: Закарпатській Україні, Північній Трансільванії, Південній Словаччині, а також у сербській Бачці. Із наближенням Червоної Армії до угорських кордонів воєнні дії і диверсійні акції партизан, чисельність яких на території країни становила 2,6 тис., були поширені на промислові центри й околиці Будапешту.

Угорщина наприкінці Другої світової війни

Відкриття другого фронту у Європі, вихід Румунії і Фінляндії із війни, антифашистське національне повстання у Словаччині та поява Червоної Армії на кордонах Угорщини підказували хортистському керівництву необхідність рішучих дій. У першу чергу мова йшла про вихід із війни і повернення зброї проти гітлерівської Німеччини. Але ні угорська політична еліта, ні військові, ні суспільство в цілому не були готові до цього. Хорті обмежився лише відставкою скомпрометованого співробітництвом з фашистами уряду Стояї. Створення ж в серпні 1944 р. уряду на чолі з колишнім командувачем 1-ї угорської армії генералом Г.Лакатошем стало першим кроком до виходу Угорщини із війни. Були відновлені контакти з англійськими та американськими представниками, але вони не призвели до укладення сепаратного миру, на що розраховував Хорті. Для попередніх офіційних переговорів щодо перемир'я з антигітлерівською коаліцією наприкінці вересня 1944 р. до Москви відправилась місія на чолі з генералом Г.Фараго. Радянське керівництво поставило перед Угорщиною ультимативні вимоги, серед яких: відведення угорських військ з фронту і повернення зброї проти Німеччини.

Угода про перемир'я була підписана у Москві 11 жовтня, а 15-го числа про це було повідомлено по угорському радіо. Проте німці і угорські фашисти випередили наступні кроки Хорті та його однодумців. Захопивши радіостанцію Будапешта, нілашисти при підтримці Везенмайера і гестапо вчинили 15 жовтня державний

переворот, законний уряд було скинуто, а новим прем'єром став лідер партії «*Схрещені стріли*» Салаші. Хорті подав у відставку, склав повноваження глави держави і був вивезений до Німеччини.

Антифашистські сили не змогли дати належної відсічі нілапштам та окупантам, а розрізнені вогнища опору й спроби протидії з боку окремих військових частин відразу були придушені чи нейтралізовані. Водночас генерал Б.Далноки-Міклош з частиною своїх військ (біля 20 тис.) на знак протесту проти дій угорських і німецьких фашистів перейшов на бік Червоної Армії. З встановленням фашистської диктатури, запанував жорстокий терор і відтоді шлях до визволення лежав через чисельні бої і втрати.

Вступ радянських військ в Угорщину наприкінці 1944 р. сприймався місцевим населенням як необхідність задля очищення країни від окупантів. Водночас жах і неспокій в угорське суспільство привнесла мобілізація радянським військовим командуванням на проведення начебто відбудовних робіт чоловічого населення у віці 15-55 років. Насправді це означало депортацію в табори чи відправку в СРСР близько 60 тис. чоловік, більшість з яких вже ніколи не повернулась додому.

Із початком визволення країни розвивались інспіровані зовні внутрішньополітичні процеси. 2 грудня 1944 р. у зайнятому радянськими військами м.Сегеді було створено *Угорський Національний фронт незалежності (УНФН)*, а 21-22 грудня в м.Дебрецені представниками політичних партій і угруповань сформовано *Тимчасовий уряд* на чолі з Б.Далноки-Міклошем. До нового уряду ввійшли представники від компартії, ПДСГ, соціал-демократів та інших угруповань буржуазно-демократичного спрямування і профспілок. Така урядова строкатість відповідала складу УНФН та завданню покінчити із залишками фашизму шляхом буржуазно-демократичних перетворень.

28 грудня Тимчасовий уряд оголосив війну Німеччині, хоча до початку квітня 1945 р. значна частина угорської армії продовжувала бойові дії проти союзників на боці гітлерівців. Водночас нова влада не поспішала створювати народну армію і виконати обіцянку — направити на фронт «*принаймні 8 дивізій*» для участі у боях за повне і остаточне визволення країни. Прем'єр та його оточення добре розуміли, що безпосередня участь угорської ар-

мії в боях проти німців визначатиме нову зовнішню політику і соціальні зміни, яких вони не бажали. Крім того, більшість населення, втомленого війною, взагалі не хотіла вже воювати.

20 січня 1945 р. Угорщина підписала перемир'я з країнами антигітлерівської коаліції. Не менш значною подією було взяття Червоною Армією після 108 днів виснажливої облоги угорської столиці Будапешта.

4 квітня 1945 р. війська Червоної Армії завершили очищення території Угорщини від німецьких військ. Із вигнанням гітлерівських окупантів розпочався 45-річний період перебування радянських військ на території країни. Німецька окупація змінилася радянською і несла угорському суспільству нові випробування.

РОЗДІЛ XIII

ФРАНЦІЯ В 1918-1945 рр.

I. ФРАНЦІЯ В ПЕРІОД ПІСЛЯВОЄННОЇ НЕСТАБІЛЬНОСТІ

Економічний та політичний розвиток в перші післявоєнні роки

Основний тягар війни 1914-1918 рр. на Західному фронті вніс Франція. Її сухопутна армія вкрила себе славою доблесті й стійкості. Однак ціна, яку заплатила Франція за перемогу, була безмірною. Лише вбитими вона втратила 1,4 млн. чол., 600 тис. залишилися інвалідами. У північно-східній частині країни зруйновано 6 тис. км залізниць, 52 тис. км шосейних доріг. З 250 тис. га родючих земель стали непридатними для сільськогосподарського обробітку. Країна втратила 1/4 національного багатства, з кредитора перетворилася в боржника. Лише США французький борг стягав 40 млрд. золотих франків.

За роки війни значно виріс економічний потенціал Франції. Розширилось виробництво автомобілів на заводах «Рено». 1919 року компанія «Сосьєте анонім отомобіль Андре Сітроен» розпочала випуск легкових і вантажних автомашин.

Післявоєнному економічному розвитку сприяло повернення в склад Франції багатих залізними рудами Лотарінгії та Ельзасу з розвинутою текстильною промисловістю. Певні вигоди дала експлуатація Францією до 1935 р. вугільних копалень Саару. Побуджуючі мотиви створювала також відбудова національного господарства. Значне місце тут належало німецьким репараціям. Внаслідок всього цього Франція в 20-ті роки з аграрно-індустріальної перетворилася в індустріально-аграрну державу, вийшла на 4 місце в світі за обсягом виробництва, хоча за темпами розвитку відставала від США та Німеччини.

Характерною рисою післявоєнного економічного розвитку Франції була концентрація виробництва та капіталу. Так металургійна промисловість контролювалася 3 великими концерна-

ми. Однак цей процес у Франції мав свою специфіку, що виражалася у великій кількості дрібних та середніх підприємств. У 1926 р. 81% всіх виробничих закладів становили підприємства з кількістю робітників від 1 до 5 осіб і 88% торгових підприємств належали до розряду дрібних. Ці дані підтверджують, що у Франції в 20-ті роки склався численний середній клас, який став підґрунтям демократичних партій.

Політичний лад Франції відзначався багатопартійністю, що реалізувалося на парламентських виборах у формі об'єднань та блоків. Після Першої світової війни у Франції склалося 2 політичні угруповання — «національний блок», в якому співробітничали праві партії, що об'єднували шовіністично настроєні елементи, які прагнули негайної реалізації своєї великодержавної програми — досягнення Францією позицій європейської гегемонії. «Національний блок» отримував підтримку від великого капіталу. Там були представники різних верств населення.

Основу «лівого блоку» становили радикали й соціалісти. Соціальною базою радикалів був численний середній клас, а електоратом соціалістів — поміркована частина робітничого класу, якій імпонувала ідея вдосконалення суспільства через реформи. Обидва блоки стояли за зміцнення приватнокапіталістичних основ суспільства, наведення порядку в країні, за антирадянську зовнішню політику. Однак, якщо «лівий блок» виступав за зміцнення основ парламентаризму, цивілізовану форму боротьби проти комунізму, то представники «національного блоку» — за встановлення сильної влади порядку та боротьбу проти більшовизму всіма доступними засобами.

Після війни і аж до 1924 р. при владі у Франції був «національний блок» на чолі з Ж.Клемансо (1917-1920 рр.), О.Мільєраном (1920-1922 рр.) та Р.Пуанкаре (1922-1924 рр.).

Соціальний рух у перші післявоєнні роки

Післявоєнна розруха, труднощі відбудови, низький життєвий рівень населення сприяли піднесенню страйкового руху. Лише 1919 року було зареєстровано 2 206 страйків. У травні 1920 р. страйкувало 1,5 млн. робітників та службовців залізниць. Швидко зростала кількість членів *соціалістичної партії (СФІО* – Французька

секція робітничого інтернаціоналу). Якщо 1918 року вона нараховувала 34 тис. осіб, то в 1920 — 180 тис. Найбільше профспілкове об'єднання — *Загальна конфедерація праці (ЗКП)* — 1920 року мала в своїх рядах 2,4 млн. членів. Головні вимоги страйкарів зводилися до покращення рівня життя, збільшення заробітної плати, запровадження 8-годинного робочого дня. Змушений до лавірування уряд Клемансо сприяв прийняттю 23 квітня 1919 р. закону про 8-год. робочий день. Були також узаконені колективні договори між підприємствами та профспілками, надані пенсії інвалідам, дітям загиблих фронтовиків. З другого боку, уряд не зупинявся перед використанням сили поліції та війська проти страйкарів і демонстрантів.

Почастішали також виступи селян та сільськогосподарських робітників. Весною 1919 р. події такого роду зафіксовані в 44 департаментах. Тут уряд теж використовував політику батога і пряника: селяни стали отримувати урядовий кредит, для допомоги найбіднішим створювалися земельні палати.

Зовнішня політика в перші повоєнні роки

Жовтневі події 1917 р., що поклали початок встановленню комуністичного тоталітарного режиму в Росії, у Франції, як і в інших країнах, були сприйняті правлячими колами однозначно негативно. Уряд Клемансо виявився чи не найбільш активним противником більшовицької влади. Причина цього була не одна. Заяви більшовиків про негайний вихід Росії з війни і укладання миру з Німеччиною у Франції сприйняли як змову Леніна з німцями, спрямовану проти Франції та її союзників. Ленін, вважали французи, розплачувався з німцями за допомогу більшовикам у захопленні влади в Росії. Французькі громадяни не могли простити більшовикам анулювання царських боргів. Адже 1,5 млн. французів були держателями царських позик, і для переважної більшості з них — це були чесно зароблені гроші. Безсумнівно, популістські ідеї більшовиків знайшли відгук серед частини французького люмпену.

Участь Франції в союзницьких десантах в Росію весною і літом 1918 р. пояснюється прагненням там такого уряду, який би поважав зобов'язання, взяті на себе Росією перед Антантою. Антибільшовизм союзників гарантував допомогу тим, хто боровся проти

комуністичної диктатури. Не можна забувати й того, що в російських портах були зосереджені склади зброї і військового спорядження, яке союзники передали Росії, як партнеру. Ясна річ, країни Антанти боялися, щоб ці арсенали не потрапили до рук німецької армії. Чи не тому саме в портових містах з'явилися союзницькі військові контингенти. А допомога білогвардійським генералам бачилася, як сприяння будь-яким силам, що боролися проти більшовиків. Усе ж контингенти ці були незначні і серйозної участі в бойових діях проти більшовиків не брали. Багато французьких вояків навіть не розуміли, чого їх послали в далекі російські порти. Особливо після того, коли війна закінчилася. Це й стало причиною повстань серед французьких моряків та солдатів у квітні 1919 р., які вимагали негайного повернення на батьківщину. Уряд Клемансо змушений був відкликати війська з Росії, хоча своєї думки про більшовиків прем'єр не змінив. На одному засіданні палати депутатів він сказав: *«Ми хочемо оточити більшовиків рядами колючої проволоки, щоб перешкодити їм обрушитися на цивілізовану Європу»*.

Франція прагнула закріпити свою перемогу у війні у формі своєї європейської гегемонії, до якої прагнула не одне століття. Тепер, вважали французькі політики, настав час для реалізації такого плану. Всі післявоєнні зовнішньополітичні дії Франції служили ідеї досягнення гегемонії в Європі. У цьому відношенні особливо жорстка позиція проявилася щодо переможеної Німеччини: знищити її, *«вивернути кишені бошам»*, перетворити у другорядну європейську державу. Ця ж ідея керувала французькими політиками, коли в 1920-1921 рр. вони створювали *Малу Антанту* (Чехословаччина, Румунія, Югославія) як східний вал проти Німеччини і санітарний кордон проти російського більшовизму. У цьому ж ряду франко-польський союз 1921 р.

Утворення ФКП. Політична боротьба в 1921-1923 рр.

Наявність у Франції значної частини люмпену яскраво відобразилася на з'їзді СФЮ в Турі (грудень 1920 р.). Ліве крило на чолі з Марселем Кашеном, який попередньо побував у Москві, заявило про своє приєднання до Комінтерну і вихід з СФЮ. Нова партія назвала себе *Французькою комуністичною партією (ФКП)*

і стала секцією Комінтерну, і з того часу то той, то інший генсек, за вказівкою з Москви, все виводив і виводив її на «*правильний*» шлях.

Утворення ФКП означало поглиблення розколу в робітничому класі і загострення на цій основі політичної боротьби в країні. Незабаром, у 1922 р., комуністи вивели із ЗКП своїх прихильників і утворили *УЗКП (Унітарна загальна конфедерація праці)*. Поміrkовані профспілки на чолі з Л.Жуо стояли за досягнення соціальних цілей шляхом реформ. «*Непримиренні*» йшли за комуністами, метою яких була соціалістична революція. Поглиблення такого процесу було на шкоду не тільки становленню суспільного консенсусу, а й самим, робітникам, оскільки відтепер вони були зайняті внутрішньою боротьбою, а не діяльністю, спрямованою на покращення економічної ситуації і підвищення, таким чином, життєвого рівня французького суспільства в цілому.

Внутріполітична боротьба, яка створювала ускладнення для уряду Олександра Мільєрана, а потім Раймонда Пуанкаре, доповнилася зовнішньополітичними провалами. Виношуючи плани відторгнення від Німеччини промислової Рурської області і з'єднання лотарінгської руди з німецьким вугіллям, перетворення таким чином Франції в могутню індустріальну державу, в січні 1923 р., під приводом покарання Німеччини за несплату репарацій, спільно з Бельгією Франція ввела війська в Рурську область.

Однак окупація Руру франко-бельгійськими військами викликала кампанію «*пасивного опору*» з боку німців. Німецьке населення саботувало розпорядження окупаційних властей, відмовлялося працювати, шахти закривалися. Союзники, насамперед Англія, були незадоволені діями Франції, вбачали в них чергову спробу посилити свій вплив на європейському континенті. Розв'язати репараційні проблеми силовим методом не вдалося, і восени 1923 р., зазнавши значних фінансових і політичних втрат, французам довелося виводити війська з Рурського басейну. Авантюра Пуанкаре провалилася.

II. ФРАНЦІЯ В ПЕРІОД СТАБІЛІЗАЦІЇ

Економіка Франції в роки стабілізації

Період економічної стабілізації у Франції тривав до 1930 р. У цей час щорічний приріст промислової продукції складав у середньому 5%. Розвитку сприяли репарації з Німеччини, повернення Ельзасу і Лотарингії, відбудова зруйнованого в роки війни господарства.

У 1926-1930 рр. розвивалися галузі важкої промисловості: автомобілебудування, літакобудування, електро- та радіотехніка. Франція продовжувала політику світового кредитора. Якщо в 1929 р. прибутки від промисловості становили 10,5 млрд. франків, то від цінних паперів в 3 рази більше. Водночас йшов процес монополізації промисловості, росла чисельність найманої праці.

Незадоволенням діями правих урядів, особливо їх рурською авантюрою, скористався «лівий блок». Його передвиборна програма — амністія політ'язнів, відновлення на роботі звільнених учасників страйків, створення системи соціального страхування трудящих, запровадження прогресивного податку на прибутки, мир та роззброєння у зовнішній політиці, визнання СРСР тощо — міняла вектор прихильності французького загалу.

Парламентські вибори в травні 1924 р. принесли перемогу «лівому блоку». Кабінет сформував лідер партії радикалів Едуард Ерріо, а президентом було обрано правого радикала Г.Думерга. Ерріо походив з селян, отримав блискучу освіту. Людина глибоко демократичних поглядів, він був прихильником визнання радянської Росії без оглядки на її комуністичну суть.

Керуючись у своїй діяльності формулою *«завжди вліво, але не надто далеко»*, уряд «лівого блоку» виконав значну частину своїх передвиборних обіцянок. Серед інших встановив дипломатичні стосунки з СРСР. Проте оздоровити бюджет йому не вдалося. Айти на адміністрування в економіці, щоб заставити власників не вивозити капітал, а вкладати в національну промисловість, виходячи із здорового глузду, не наважився. Сенату, верхній палаті парламенту, де більшість мали праві сили, політика загравання з СРСР була не до вподоби. Скориставшись труднощами уряду, він

змусив у квітні 1925 р. кабінет Ерріо до відставки. Довір'я до урядів «лівого блоку» підірвали й колоніальні війни Франції в Марокко та Сирії, що почалися влітку 1925 р. Внаслідок цього в липні 1926 р. до влади повернувся правий блок на чолі з Пуанкаре, який назвав свій уряд «*урядом національного єднання*».

В умовах психологічного пресингу радянського експерименту прихід вперше за довгий час до влади «лівих» налякав власників, а тому вже саме повернення до влади Пуанкаре, якому довіряли фінансисти й промисловці, сприяло покращанню економічної ситуації в країні. Із-за кордону великі власники стали повертати свої капітали.

Водночас заходи уряду Пуанкаре — скорочення апарату державних службовців, нові непрямі податки тощо — зупинили інфляцію і стабілізували грошову одиницю — франк. Вдалося також подолати дефіцит бюджету. Усе це внесло елементи спокою й стабільності в суспільство.

Компартія, яка раніше нападала на соціалістів та радикалів за антикомунізм, тепер так само нападала на правих за «*антинародну політику*». Політика війни проти всіх і загальне покращання рівня життя французького загалу, призвели до втрати електорату та ізоляції ФКП. Показовим в цьому плані було скорочення чисельності членів ФКП. 1929 року в її рядах було всього 39 тисяч чоловік, в той час як чисельність СФЮ, навпаки, росла і на цей рік досягла 120 тис. осіб.

Чергові парламентські вибори в квітні 1928 р., що проводилися за мажоритарною системою, залишили при владі уряд «*національного єднання*».

Зовнішня політика Франції в середині і другій половині 20-х років

У другій половині 20-х років Франція не відмовилася від здійснення планів європейської гегемонії. Однак протидія колишніх союзників по Антанті зводила нанівець всі зусилля. Навіть такий неперевершений майстер компромісів, лавірування, маневрів, як міністр закордонних справ Франції Арістід Бріан, пацифіст по натурі, не зміг здійснити заповітне прагнення Франції, яка, здавалося, після Першої світової війни була так близько від своєї гегемоністської мети. Плани Дауеса і Юнга, як важелі англо-амери-

канської політики в Європі 20-х років, були водночас заходами по стабілізації європейського балансу сил через зміцнення Німеччини як протипаги Франції.

Локарнські угоди 1925 р., підписані А.Бріаном, були перемогою англійської політики в Європі і ставили ще один хрест на французьких планах. Чисто популістською затією-відповіддю на такі ж популістські заклики радянських керівників до повного і загального роззброєння виявився підписаний Бріаном і державним секретарем США Френком Келлогом у 1928 р. *Паризький пакт*, широко відомий як «пакт Бріана-Келлога». Не знайшов підтримки й останній козир Франції — план «пан-Європи». Англія і Німеччина побачили в ньому нову спробу Франції в справі реалізації старої ідеї. Радянський Союз розцінив план «пан-Європи» як черговий антирадянський акт.

Свій план Бріан виклав на 10 сесії Асамблеї Ліги націй 5 вересня 1929 р. Особливо підозріло поставилася до нього Німеччина. Міністр закордонних справ Г.Штреземан парирував план Бріана ідеєю реалізації «економічних стосунків» в Європі.

Таким чином, на кінець 20-х років ні одне із завдань, які ставилися перед зовнішньою політикою Франції, не принесло успіху. Зусилля Франції виявилися марними і в плані переведення Німеччини в другорозрядну державу, і в плані спроб перешкодити більшовизму надовго загнuzдати Росію. А надії на європейську гегемонію остаточно виявилися ілюзорними. Зовнішньополітичний курс Франції в системі європейських відносин зазнав поразки задовго до трагічного 1940 р.

III. ФРАНЦІЯ В РОКИ СВІТОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ КРИЗИ

Економічне та політичне становище Франції в роки кризи

Світова економічна криза прийшла у Францію децю пізніше, в 1930 р. Її відстрочили такі фактори, як оновлення основного капіталу, післявоєнна відбудова, німецькі репарації, великі військові витрати, зокрема будівництво «лінії Мажіно». Однак почавшись, вона розвивалася швидко і продовжувалася до 1936 р., чому сприяло вивезення у великій кількості капіталів за кордон та мала,

порівняно з іншими капіталістичними країнами, місткість внутрішнього ринку, що обумовлювалося наявністю значного дрібного виробництва в промисловості й сільському господарстві. Виробництво в промисловості упало на 30%, а в сільському господарстві — на 40%. Особливо сильним було падіння в легкій промисловості. Швидко падала реальна заробітна плата. 1933 року більше половини всіх працюючих по найму були повністю або частково безробітними. Жорстоко вдарила криза по середньому класу, дрібні торгівці та підприємці розорялися. Така ж доля спіткала значну частину фермерів. З 1929 по 1932 р. експорт та імпорт скоротилися більш як удвічі. Кризу супроводжували дефіцит, інфляція та страйки.

Прихід 1933 року фашистів до влади в Німеччині створив, з одного боку, для Франції небезпеку війни, а з другого — підштовхнув фашистські елементи до активізації дій всередині країни. Така ситуація створювала в суспільстві невпевненість, яка передавалася й керівним колам. За 1931-1932 рр. у Франції змінилися 7 кабінетів, три з яких очолював П'єр Лаваль, людина, яка легко, залежно від обставин, міняла політичні орієнтири. Пізніше це привело його в табір лідерів французького колабораціонізму.

Парламентські вибори 1932 р. виграла партія «лівого блоку» — радикали й соціалісти. Отримавши 291 мандат, вони сформували уряд на чолі з Е.Ерріо. Відбулося друге видання «лівого блоку». Самі соціалісти в уряд не увійшли, але підтримували його в парламенті.

Створений в умовах економічної та політичної нестабільності (економічна криза, вбивство президента Поля Думера російським білогвардійцем Горгуловим), уряд Ерріо не став штабом оздоровлення суспільства і протримався лише до кінця 1932 р. Він встиг підписати франко-радянський пакт про ненапад, погодився на остаточне звільнення Німеччини від репарацій і визнав її право на озброєння. Два останні кроки явно суперечили національним інтересам Франції.

Французький фашизм

Перші фашистські організації з'явилися у Франції ще всередині 20-х років і були реакцією на провал гегемоністських планів керівних кіл та наростання ліворадикальної небезпеки з боку ФКП. Певну роль у появі фашизму відіграли шовіністичні нас-

трої, що ширилися після війни, і крах сподівань на дивіденди від перемоги. Значне розорення середнього стану в роки економічної кризи сприяло ослабленню політичного центру суспільства. Французькі фашисти виступали з націоналістичних позицій, ідеалом для Франції називали корпоративний лад італійських фашистів, засуджували комунізм. Однак, враховуючи демократизм французьких традицій, демагогічно заявляли, що вони не проти демократії, а лише за обмеження прав і свобод для «ворогів нації», під якими розуміли, насамперед, соціалістів і комуністів, вважали за необхідне ліквідацію всіх політичних партій, через що свої організації називали лігами.

Найбільшою серед фашистських ліг Франції були «Вогненні хрести» на чолі з полковником графом Казимиром де ля Роком. Туди входили колишні фронтовики, надії яких на домінуючу роль Франції на континенті, навіяні перемогою, не справдилися. Прихильники де ля Рока вимагали «сильної влади», повернення Франції величчя. Сама організація була досить чисельною, нараховувала 350 тисяч чол.

Шовіністична, монархічна організація «Французька дія» спеціалізувалася на влаштуванні вуличних бійок з активістами лівих партій. До організації був прихильний престарілий маршал Петен. Організація прагнула до встановлення порядку на противагу «парламентській анархії». Засобами досягнення таких цілей вважала «хрест і корону», реставрацію монархії з опорою на католицьку церкву. Членами організації були представники «золотої молоді», студенти, збіднілі дворяни, офіцери, чиновники, частина аристократії, високопоставлені військові, що групувалися навколо маршала Петена. Весь період після Великої французької революції їм бачився, як процес занепаду країни. Очоловав «Французьку дію» популярний серед реакційних кіл Франції журналіст Шарль Моррас. Ідея реставрації монархізму в стилі Другої імперії керувалася також «Ліга патріотичної молоді», створена 1924 р.

Ще більш вираженими фашистськими організаціями були «Французька солідарність» і «Ліга францистів». Остання у 1933 р. виступила з програмою «тотальної революції». Як і німецькі штурмовики, «францисти» носили синю напіввійськову форму. Усі ці екстремістсько-реакційні й фашистські організації в 30-ті роки створили свої воєнізовані загони, здійснювали антисемітську

пропаганду. І все ж фашизм у Франції був слабким. Головною перешкодою йому були глибокі демократичні й революційні традиції французького суспільства, давно усталений парламентаризм. Однак можливість у певних обставинах реакційного, в тому числі й фашистського, перевороту в 30-ті роки не виключалась.

З приходом фашистів до влади в Німеччині їх французькі однодумці активізувалися, чому сприяло продовження економічної кризи. Приводом стала *«справа Стависького»*. Виявилось, що цього відомого шахрая, який прийняв під заклад дорогоцінності іспанських аристократів, що після революції 1931 р. опинилися у Франції, продав їх, гроші витратив, а коли афера виявилася, покінчив з собою, за щедрі подарунки прикривали від викриття міністри, сенатори, депутати. У *«справі Стависького»* були замішані радикали. Фашисти скористалися скандалом, розгорнули агітацію за зміну *«прогнилого парламентаризму»* й ревізю конституції Третьої республіки. Їх метою було захоплення влади.

Щоб здійснити державний переворот, 6 лютого 1934 р. фашисти вчинили штурм будинку палати депутатів. Поліція, відкривши вогонь, розсіяла путчистів. При цьому загинуло 17 чол., а більше 2 тис. поранено. Уряд Даладье змушений був до відставки. У новий уряд радикала Думерга, який був сформований 9 лютого, ввійшли також лідери правих партій Тардье, Лаваль, Петен, що засвідчувало небезпеку повороту в бік авторитарного правління.

У той же день, незважаючи на заборону, керівництво ФКП провело демонстрацію під антифашистськими та антиурядовими гаслами, такими, як *«Геть фашизм»*, *«Всюди ради»*, в якій взяло участь близько 50 тис. осіб. Отже лунали заклики до встановлення радянської влади. Це теж був путч, але путч крайніх лівих. Поліція знову стріляла. Вбито 6 і поранено кількесот чоловік. У лютневі дні 1934 р. Франція стала полем битви між фашизмом і комунізмом. І ті і другі не раз сходилися в кривавих сутичках на вулицях Парижа.

Певну ясність в розстановку політичних сил вніс 24-годинний страйк і масова антифашистська демонстрація, організовані соціалістами 12 лютого. Страйкувало 4,5 млн. чол. У демонстрації брали участь понад 150 тис. чол. Однак, щоб зупинити фашизм, цього було не досить. Необхідна була єдність антифашистів різних політичних організацій і сил.

Першими усвідомили необхідність об'єднання всіх антифашистських сил соціалісти. У травні 1934 р. з'їзд Соціалістичної партії в Тулузі висловився за єдність робітничих дій з метою організації масового антифашистського фронту. ФКП, під тиском з боку ВККІ, очолюваного Димитровим, який краще інших розумів небезпеку фашизму для ідей і цілей самих комуністів, відгукнулася на ініціативу соціалістів. Фашизм, виступаючи суперником у боротьбі за диктатуру, не залишав комуністам ніяких шансів навіть на чисто фізичне існування, що підтвердили дії гітлерівців у Німеччині, а демократія, яку також ненавиділи комуністи, створювала сприятливий режим для встановлення, навіть парламентськими методами, пролетарської, комуністичної диктатури. А тому ФКП прийняла на своїй національній конференції наприкінці червня 1934 р. заклик французьких соціалістів.

Унаслідок цього 27 липня 1934 р. в Нанті комуністи підписали з соціалістами пакт про єдність. Він містив зобов'язання домагатися заборони і розпуску всіх фашистських ліг, відстоювати демократичні свободи, захищати економічні інтереси трудящих, допомагати один одному під час сутичок з фашистами, відмовлятися від взаємних нападок тощо. Щоб усунути конкурентів-фашистів, комуністи змушені були на певний час відмовитися від прямої боротьби за диктатуру пролетаріату.

Однак така єдність не охоплювала всіх антифашистів, а вони були серед абсолютно всіх верств населення. Так поступово зріли ідеї *Народного фронту*.

Франко-радянський договір від 2 травня 1935 р.

Після 30 січня 1933 р. в Німеччині Франція посилено шукала свій «*modus vivendi*» в Європі. Серед політиків єдності не було. Одні вбачали майбутнє Франції в добрих стосунках з Німеччиною та Італією. Інші розуміли, що такі відносини малоімовірні і готові були до порозуміння з усіма, хто бачив реальну загрозу з боку фашистських держав. Одним з них був міністр закордонних справ в кабінеті Думерга Луї Барту. Будучи переконаним антикомуністом, Барту бачив реальну необхідність залучення СРСР до антигітлерівського союзу.

Мати СРСР у ролі союзника в боротьбі з фашистською агресією Барту планував через прилучення Радянського Союзу до політичних

структур Європи та світу. А тому був прихильником прийняття СРСР у Лігу націй і навіть постійним членом її Ради. Програма керівника відомства на Ке д'Орсе містила два договори про взаємодопомогу — *франко-радянський і Східний пакт* з участю СРСР, Польщі, Чехословаччини, Фінляндії, прибалтійських держав (Латвія, Литва Естонія) і навіть Німеччини.

Однак план Барту не був втілений в життя. Німеччина зразу ж відмовилася брати участь у Східному пакті. Її наслідувала Польща, що на деякий час повірила в миролюбні заяви фашистських керівників Німеччини, а сам Барту разом з югославським королем Олександром у жовтні 1934 р. не без відома німецького абверу (військова розвідка і контррозвідка фашистської Німеччини) був убитий в марсельському порту хорватськими усташами.

Лаваль, який змінив Барту на посаді міністра закордонних справ, виявив дивну лояльність до фашистських правителів Німеччини та Італії. Внаслідок цього єдиним позитивним моментом діяльності невтомного Барту стало підписання 2 травня 1935 р. *франко-радянського договору* про взаємну допомогу. Однак практично цей договір не застосовувався. Лавалю він потрібен був лише для тиску на Німеччину. А Радянський Союз використовував його в чисто популістсько-пропагандистських планах. Щодо країн Балтії, Польщі та Фінляндії в СРСР були й свої потаємні плани.

IV. НАРОДНИЙ ФРОНТ У ФРАНЦІЇ. ФРАНЦІЯ НАПЕРЕДОДНІ ВІЙНИ

Створення Народного фронту

Практичне здійснення ідеї антифашистського Народного фронту почалося в червні 1935 р., коли з'їзд СФІО проголосував за його створення, а лідер радикалів Е. Даладье заявив: «*Я репрезентую дрібну буржуазію і вважаю, що середній і робітничий класи є природними союзниками*». Після цього було домовлено про проведення спільних антифашистських демонстрацій у день національного свята — 14 липня.

Під час демонстрації, в якій взяли участь 500 тис. чол., в колонах ішли прихильники радикалів, соціалістів та комуністів. Де-

монстрацію очолили лідери партій Едуард Даладье (партія радикалів), Леон Блюм (СФІО), Моріс Торез (ФКП). Учасники демонстрації дали клятву «захищати і розвивати демократичні свободи і забезпечити загальний мир». Незабаром Організаційний комітет з підготовки демонстрації був перетворений в *Національний комітет Народного фронту*, в який увійшли представники СФІО, ФКП, Республіканської партії радикалів і радикал-соціалістів (офіційна назва партії радикалів), ЗКП, УЗКП, рух «Амстердам — Плейель» (антивоєнні і антифашистські міжнародні організації). ЗКП і УЗКП знову злились в єдину ЗКП. За рік чисельність профспілок виросла з 900 тис. до 5 млн. членів. Протягом 1935 р. Народний фронт сформувався організаційно.

У січні 1936 р. була опублікована програма Народного фронту, що передбачала контроль за діями Французького банку, реформу податкової системи, амністію політ'язням, розпуск фашистських організацій. Поряд з цим ставилось завдання створити національний фонд допомоги безробітним, організувати для них громадські роботи, скоротити тривалість робочого тижня, надати пенсії престарілим, встановити справедливі ціни на сільськогосподарську продукцію, врегулювати питання заборгованості дрібних торгівців тощо. Таким чином економічний розділ програми обіцяв задовольнити чисто специфічні інтереси кожної соціальної групи — учасника Народного фронту.

Політичний розділ містив вимоги розпуску фашистських ліг, повної свободи слова, друку, профспілкових свобод, світського навчання, співпраці з іншими країнами і створення системи колективної безпеки. Таким чином, програма була загальнодемократичною і не містила явно комуністичних гасел.

На квітнево-травневих виборах 1936 р. 57% виборців віддали свої голоси за партії Народного фронту. Соціалісти отримали 149 місць, радикали — 113, комуністи — 73 місця. У цілому партії Лівого блоку отримали 337 місць з 559.

Президент республіки Лебрен доручив формування уряду лідеру СФІО Леону Блюму. В уряд, сформований 7 червня 1936 р., увійшли соціалісти і радикали. Комуністів перебування в уряді, з точки зору його «буржуазності», не влаштувало. Вони вирішили поспостерігати і підтримувати уряд в парламенті при умові виконання програми Народного фронту.

Перші ж кроки уряду Народного фронту при владі свідчили, що діяльність його виходила за межі чисто антифашистських заходів. Насамперед, підписані угоди між підприємцями і ЗКП передбачали підвищення заробітної плати робітникам на 7-15%, а низькооплачуваним категоріям в 2-2,5 рази.

Восени і взимку 1936 р. парламент затвердив 133 закони: про заборону фашистських ліг та їх воєнізованих організацій, амністію політв'язнів та страйкарів, введення 40-годинного робочого тижня і 2-тижневих оплачуваних відпусток для трудящих, збільшення пенсій учасникам війни, допомогу безробітним та багатосімейним. Дрібні торгівці та селяни отримали кредити, збільшились асигнування на освіту, науку, культуру, націоналізовано частину військової промисловості і залізниці. Такого соціального законодавства в той час не було в жодній країні світу. Всі ці заходи, природно, здійснювалися за рахунок значного підвищення податків на великий капітал. Стосунки між урядом Блюма та економікою стали погіршуватися.

Все це відобразилося на ситуації в країні та уряді. Між союзниками по Народному фронту почались незгоди і тертя, причини яких коренилися у вищезгаданих заходах, що в штики були зустрінуті підприємцями. І ось чому. Перекачування коштів у соціальну сферу сповільнило, загальмувало розвиток економіки. Економічно необґрунтоване підвищення зарплати, інші соціальні витрати призвели до різкого скорочення капіталовкладень у промисловість, до нерентабельності багатьох підприємств. Поставлені в умови жорсткого контролю та адміністрування з боку уряду та профспілок, позбавлені необхідних для нормального функціонування прибутків, багато підприємств закривались. Інші, щоб вижити, відмовлялись виконувати закони про підвищення заробітної платні, переводили капітали за кордон. Почалося падіння виробництва продукції і знецінення франка. Серед власників ширилися чутки про «червоний кошмар», оскільки уже з 25 травня 1936 р. в ряді районів робітники, підбурювані комуністами, вдалися до захоплення підприємств.

По суті, Народний фронт пішов далі чисто антифашистської програми, і надто радикальні втручання в делікатну тканину суспільного життя — ринкову економіку — згубно відбилися на всьому французькому суспільстві.

За таких обставин соціалісти й радикали, намагаючись вирівняти ситуацію, вдалися до девальвації франка і висловились за необхідне призупинити подальші заходи, закладені у програмі. Комуністи, навпаки, вимагали рішучої політики для «приборкання» монополій, заборони вивозу капіталу, притягнення до відповідальності саботажників і порушників закону. Інакше кажучи, комуністи підштовхували уряд до соціалістичних методів господарювання й громадянської війни. Проте соціалісти і радикали дотримувалися, насамперед, букви закону, не йшли на порушення діючої конституції Третьої республіки.

Предметом серйозних розбіжностей між радикалами і соціалістами та комуністами стала також зовнішня політика Франції. Комуністи вимагали від уряду Блюма підтримати іспанських республіканців, продавати їм зброю. Блюм, переконавшись, що за Іспанію йде війна між світовим комунізмом і світовим фашизмом, не вважав за необхідне, як і його англійський колега, прийняти чію-небудь сторону. А тому уряд Блюма підтримав політику невтручання в іспанські справи.

У таких умовах, реально оцінивши ситуацію, роздосадуваний провалами в економіці і атакований зліва комуністами, які продовжували підштовхувати до подальших заходів в напрямі соціалістичних перетворень, в лютому 1937 р. Блюм оголосив «паузу» в здійсненні програми Народного фронту. Тим більше, що фінансове становище з кожним місяцем погіршувалося. Урядова пропозиція щодо нового збільшення податків і обмеження права на вивіз капіталу була заблокована в сенаті. 21 червня 1937 р. Блюм подав у відставку. Погіршувати становище необдуманими і провокативними діями, що, напевно, штовхнуло б маси на бік фашистів, він не наважився. Блюм був правий у тому, що шукав полюбовної згоди всіх соціальних категорій населення, а не вдався до розпалювання класової боротьби, як цього прагнули комуністи. У цьому полягав його прагматизм.

Відставка Блюма була, по суті, кінцем Народного фронту. Наступне 9-місячне правління уряду радикала Шотана, повернення ще на один місяць Блюма на посаду прем'єр-міністра не оживили планованих заходів. За урядування Шотана збільшені непрямі податки і проведена нова девальвація франка. А при уряді Даладье, сформованому в квітні 1938 р., було відмінено всі напрацювання Народно-

го фронту, багато з яких, особливо в соціальній сфері, виявилися нереальними, з точки зору тодішніх можливостей Франції. 15 листопада 1938 р. уряд Даладье опублікував надзвичайні декрети про збільшення непрямих податків на 8%. Однак виправити становище в суспільстві було не так просто. Внутрішня боротьба між демократією, комунізмом і фашизмом поглинула сили, породила нестабільність і невпевненість у країні напередодні великих випробувань.

Позиції дослідників Народного фронту, взагалі, та його місця в історії Франції напередодні Другої світової війни, зокрема, — різні, а часто й протилежні. Радянські історики І.Л.Куніна і В.Д.Маркова наполягають на особливих заслугах Народного фронту у запобіганні фашизму у Франції. А на думку автора багатотомної *«Історії Третьої республіки»* академіка Шастене, Народний фронт приніс Франції незчисленні бідування, підірвав її економіку, розколов суспільство і в кінцевому результаті був винуватцем поразки 1940 року. Беручи до уваги подальший хід подій у Франції та Європі, не погодитися з такою оцінкою важко.

Франція напередодні Другої світової війни

Труднощі внутрішнього характеру позначилися на ослабленні світових і європейських позицій Франції. Французька дипломатія здавала одну позицію за другою, її діяльність не відповідала національно-державним інтересам. Узявши участь у Мюнхенській конференції і здавши гітлерівцям Чехословаччину, уряд Даладье підрубав свою східну опору в стримуванні агресії з боку фашистської Німеччини.

Після остаточної анексії Чехословаччини Гітлером 15 березня 1939 р. Франція разом з Англією кинулася надолужувати упущене. Однак у потенційного союзника проти фашизму комуністичного лідера Сталіна уже визріло рішення йти деякий час разом з Гітлером проти західних демократій. Тим більше, що змова з фашистською Німеччиною відкривала перспективи для давно омріяних територіальних повернень і загарбань. А тому англо-франко-радянські переговори, запропоновані західними державами, недовгий час служили лише ширмою інтенсивних торгів з Гітлером, що закінчилися 23 серпня пактом Молотова-Ріббентропа та секретними протоколами, які дали карт-бланш на початок Другої світової війни.

У. ФРАНЦІЯ У РОКИ ВІЙНИ

Франція вступає у війну

Події кінця літа 1939 р. — зрив СРСР англо-франко-радянських переговорів, підписання радянсько-німецьких секретних протоколів 23 серпня, які у німецько-фашистського керівництва розвіяли останні сумніви щодо розв'язання війни, — штовхнули Францію разом з Англією, як гаранта незалежної Польщі, у війну. Французькі політики, які не припускали такого повороту подій і ставили на похід Гітлера на Схід, опинилися в патовій ситуації і воліли, перш за все, відсидітися за «лінією Мажіно». Франція, надломлена руйнівними експериментами Народного фронту, не була психологічно готова до нових потрясінь. Притаманна французькій нації внутрішня єдність в значній мірі виявилася порушена. Був і страх перед подальшою змовою тоталітарних режимів Гітлера й Сталіна проти західних демократій. Відомі французькі плани бомбардування нафтових родовищ СРСР свідчили про прагнення позбавити Німеччину стратегічних матеріалів, насамперед нафти, з СРСР. Однак наміри не підкріпилися конкретними діями, оскільки могли спричинити подальше радянсько-німецьке зближення і навіть союз комуністичного СРСР та фашистської Німеччини. Четвертий поділ Польщі насторожував західних політиків. Ось в такій обстановці й народилася «дивна війна», суперечки серед істориків навколо якої не вщухають і досі.

Із запровадженням військового стану уряд Даладье ввів перші запобіжні заходи: мітинги, демонстрації, збори, страйки заборонялись, вводилась цензура, 40-годинний робочий тиждень і відпустки відмінялись.

Внутріполітична боротьба у Франції в період «дивної війни»

З перших же днів війни у Франції розгорілася внутрішня боротьба, яка значною мірою сприяла розвитку війни як «дивної». Зокрема ФКП, всупереч французькому загалу, повністю підтримала радянсько-німецький пакт, а коли почалася війна, її керівництво прийняло до виконання відому директиву Комінтерну,

розіслану у секції-компартії у вересні 1939 р. Кон'юнктурна дружба Сталіна і Гітлера розвертала Комінтерн і компартії на громадянську війну з власними урядами і капіталізмом. Центральними гаслами стала боротьба за мир, на захист СРСР, проти *«імперіалістичної війни»*. Французькі комуністи в буквальному розумінні слова сприйняли гасла своєї дахової організації і заходилися *«терпеливо і наполегливо роз'яснювати масам імперіалістичний характер війни»* і *«вимагати миру»*, що означало сприяти поразці Франції.

Поразницька політика і підривні дії комуністів знайшли рішучий осуд з боку соціалістів та профспілок. Так лідер СФЮ Блюм закликав *«всіма засобами і нещадно боротися проти комуністичної пропаганди»*. А генеральний секретар ЗКП Жуо звинуватив комуністів у *«зраді батьківщини і зраді трудящих»*. Однак останні продовжували свою діяльність. Навіть 22 квітня 1940 р., коли німецькі фашисти вдалися до нових агресивних акцій, Секретаріат ВККІ рекомендував комуністам *«захищати свою власну позицію, чітко відмежовуючись від обох воюючих сторін»*.

У такій обстановці уряд Даладье, а відтак і П.Рейно, який змінив 21 березня 1940 р. Даладье, змушений був вдатися до захисних дій. Наприкінці серпня 1939 р. були заборонені комуністичні газети *«Юманіте»* і *«Се суар»*, а 26 вересня й сама ФКП за антиконституційні та антидержавні дії. Наступною антикомуністичною акцією став прийнятий 18 листопада урядом *«Декрет про підозрілих»*, спрямований на зміцнення національної безпеки. У квітні 1940 р. за ініціативою міністра юстиції соціаліста Сероля прийнято декрет, за яким комуністична діяльність прирівнювалась до зради і могла каратися смертю. Більшість французів з розумінням поставилися до цих заходів, спрямованих на недопущення громадянської війни в умовах зовнішньої небезпеки.

Капітуляція Франції, її умови

Невдачі французьких та англійських військ з початком 10 травня 1940 р. німецького наступу на Заході, вступ 10 червня у війну Італії, здача 14 червня генералом Вейганом німцям Парижа призвели до заміни 16 червня на посаді прем'єр-міністра Поля Рейно Філіпом Петеном. Маршал Петен негайно звернувся до Німеччи-

ни з проханням виставити умови миру. Велика держава зазнала нищівної поразки. Катастрофа для Франції була безпрецедентною: замерло виробництво і торгівля, зупинився транспорт, перервався поштово-телеграфний зв'язок, не функціонував і розпався парламент.

Серед багатьох причин, що призвели Францію до поразки, слід виділити наступні: а) руйнівні наслідки діяльності Народного фронту в 1936-1938 рр.; б) жорстка внутріполітична боротьба напередодні і в період *«дивної війни»*, яка сприяла порушенню єдності французького суспільства, його розколу і психологічному роззброєнню; в) крах застарілої військової доктрини. Французькі генерали продовжували воювати за канонами Першої світової війни, хоча зміни, що відбулися, насамперед, у зв'язку з моторизацією військ, використанням бронетехніки та авіації, вимагали відповідно нової тактики в методах ведення війни і вирішення стратегічних задумів.

Умови *Комп'єнського перемир'я*, підписані 22 червня 1940 р., були для Франції важкі. Армія роззброювалася, Франція змушена була виплачувати щоденні окупаційні платежі в розмірі 400 млн., а з листопада 1942 р. — 500 млн. франків. Франція була розчленована і поневолена. Ельзас і Лотарингія були анексовані. Французькі колонії передбачалось поділити між Німеччиною та Італією. Правда, це планувалось зробити уже після остаточної перемоги. 2/3 території Франції окупувалися. Південна або *вільна зона* з центром у місті Віші залишалася під управлінням маріонеткового уряду маршала Петена, що було зроблено гітлерівцями з єдиною метою: контролювати з допомогою Віші французькі колонії і не допустити використання великого французького військово-морського флоту Англією та США (більша частина цього флоту уже в липні 1940 р. була виведена з ладу англійцями). У вільній зоні фактично господарювали німці. Там була запроваджена система *«нового порядку»* — переслідувалися євреї і проводився жорстокий терор проти антифашистів. Якщо за час воєнних дій в 1939-1940 рр. Франція втратила вбитими 115 тисяч чоловік, то в роки окупації загинули ще 500 тис. французів.

Французька економіка в роки війни

Вся французька економіка була поставлена на службу Німеччині. До початку 1944 р. 80% французьких підприємств виконували німецькі воєнні замовлення, що оплачувалися за рахунок окупаційних платежів. Німеччина вивозила до 3/4 французької сировини і від 50 до 100% готової продукції основних галузей французької промисловості. Промислове виробництво за роки війни впало в 2 рази, а сільськогосподарське на 40%. З 1942 р. окупанти відправили на примусові роботи до Німеччини 1 млн. французьких робітників, біля 700 тис. осіб будували німецькі укріплення на території Франції. За роки війни населення Франції скоротилося на 3 млн. чол. Матеріальні збитки, завдані окупацією, склали 1 трл. 605 млрд. 815 млн. франків за цінами 1938 р.

Режим Віші

Капітуляція Франції означала кінець Третьої республіки. Профашистський режим Віші, встановлення якого колаборанти називали «*національною революцією*», замінив слово «*республіка*» на термін «*французька держава*». Система правління Віші носила характер «*особистої влади*» прем'єр-міністра Петена. Віце-прем'єром став запеклий колаборант П'єр Лаваль. Всі міністри вішійського уряду ще до війни мали тісні стосунки з фашистськими організаціями, були прихильниками пронімецької орієнтації, противниками республіки та демократії.

Маріонетки з Віші здійснювали демонтаж демократії і насаджували фашизм. Так 9 листопада 1940 р. режим розпустив загальнонаціональні профспілкові об'єднання, включаючи ЗКП і французьку конфедерацію трудящих-християн. Були розпущені також національні організації підприємців, в тому числі «*Коміте де форж*» і «*Коміте дез Уйєр*». Трудові відносини стали регулюватися особливою «*Хартією праці*», яка забороняла страйки і передбачала «*класове співробітництво*» робітників і підприємців в рамках корпоративної системи, що запроваджувалася на підприємствах. Посилювалось адміністративне втручання держави в економіку. Молодь повинна була нести обов'язкову трудову повинність в особливих трудових таборах, які звалися «*будови мо-*

лоді». Спочатку соціальну базу режиму складали частково селяни, певна частина міщан, ті, хто деякий час вірив, що Віші стане центром відродження незалежної Франції. Спрацювала й демагогія, низка патерналістських заходів режиму: допомога багатодітним сім'ям, кредити для пом'якшення безробіття, податкові пільги селянам. Однак, головною опорою вішійських колаборантів була фашистська Німеччина. Якоюсь мірою уряд Віші співпрацював з окупантами у військовій справі. Зокрема, дав змогу гітлерівцям використовувати французькі бази на Близькому Сході та в Північній Африці, після 22 червня 1941 року сприяв формуванню антибільшовицького легіону для боротьби проти СРСР. А до того підтримував дипломатичні стосунки з СРСР та США (останніми аж до листопада 1942 р.). Нейтралітет Віші був вигідний Берліну, який не хотів дати своїм противникам скористатися тим, чого не міг проковтнути сам — французькими колоніями.

Початок руху Опору. Два напрями

Французи не змирилися з окупацією. У різних формах став виявлятися рух Опору. Заступник військового міністра, генерал Шарль де Голль, який емігрував в Англію, створив патріотичну організацію «Вільна Франція». 18 червня 1940 р. де Голль по радіо закликав всіх французів, які знаходилися в Англії, приєднуватися до нього для боротьби проти гітлерівської Німеччини. 7 серпня 1940 р. генерал отримав згоду Черчілля на формування на території Англії добровольчих французьких збройних сил. Своє першочергове завдання де Голль бачив у тому, щоб зібрати рештки армії і флоту, оволодіти колоніями Франції і закріпитися в них для організації подальшої боротьби за визволення країни. Уже 1940 року військові сили французьких патріотів нараховували близько 7 тис. чол. Влітку 1941 р. війська «Вільної Франції» разом з англійцями взяли участь в операціях проти сил Віші в Сирії. Після цього спільно з Англією здійснювали управління Сирією і Ліваном. По англійському радіо «Вільна Франція» вела активну пропаганду. У Франції прихильники де Голля також створювали свої організації. «Вільна Франція» стала найбільш впливовою і численною організацією демократичного напрямку в русі Опору.

24 вересня 1941 р. де Голль видає ордонанс № 16 про створення *Французького національного комітету* під своїм головуванням. Комісари, які входили до нього, фактично наділялися функціями міністрів, а тому комітет представляв собою уряд. Однак де Голлю, який уже знайшов визнання своїх громадян, досить важко довелося шукати його в англійського та американського керівництва. *«Причиною такої політики США, — говорив наприкінці січня 1942 р. де Голль, — є таємна змова США з Петеном, згідно якої Петен обіцяє не давати флот і бази в Північній Африці німцям, а США обіцяють Петену не пускати де Голля в Африку... Англія, як відомо, знаходиться під впливом США»*.

Досить складною була еволюція ФКП від боротьби проти капіталізму і власних урядів до необхідності загальнонаціональної боротьби проти фашистської окупації, за незалежність країни. Необхідна була поразка Франції, щоб французькі комуністи усвідомили глибину національної катастрофи, яку фактично вони підготували з вересня 1939 р. Уже 22 червня 1940 р. за участю М.Тореза Секретаріатом ВККІ прийнята директива для Франції: боротьба за незалежність, спочатку в обережній і замаскованій формі (керівництво ВКП(б) побоювалося, як би гітлерівці не відшукали в цьому радянський слід), і створення з цією метою широкого загальнонаціонального фронту під керівництвом комуністів. Пізніше ці директиви ФКП були відтворені в Маніфесті ЦК від 10 липня, в якому комуністичні лідери М.Торез і Ж.Дюкло закликали французький народ організувати рух Опору в ім'я відновлення незалежності Франції, її реорганізації на демократичній основі, що означало *«звільнити країну від кайданів капіталістичної експлуатації і гніту»*. Там же радикальні соціальні вимоги, такі як націоналізація банків, шахт, залізниць, великих промислових підприємств, передача землі *«експлуататорів народу»* селянам. Отже, комуністи важко звільнялися з полону ілюзій, про що свідчить спроба Ж.Дюкло отримати від німецьких властей дозвіл на видання в Парижі комуністичної преси, що викликало негативну реакцію навіть у Комінтерні. Комуністи та їх прихильники представляли другий, ліворадикальний напрям у французькому русі Опору, спрямований на здійснення в ході війни і після її завершення соціалістичних перетворень у країні. Наприкінці 1940 р. комуністи стали створювати збройні сили *франтир'єрів і партизанів (ФТП)*.

Однак боротьба проти окупантів все більше набирала загальнонаціонального характеру. У створеному на початку липня 1941 р. *Національному фронті* були уже соціалісти, християнські демократи, радикал-соціалісти й діячі багатьох інших політичних партій, що представляли середні верстви населення. Щоб надати руху масового характеру, комуністам довелося поступитися своїми принципами — не ставити питання про їх гегемонію в Національному фронті і не висувати класові вимоги. Тому в програмі Національного фронту відсутні радикальні комуністичні кліше. Мова йде лише про визволення Франції і забезпечення прав народу та демократичні вибори. Пріоритет цілей боротьби за національну незалежність сприяв діалогу різних сил у русі Опору, їх об'єднанняю спільною метою.

У листопаді 1942 р. між прихильниками де Голля та компартією було укладено угоду про спільні дії. Однак розбіжності існували не тільки в сфері ідей. Якщо голлісти вважали за необхідне накопичувати сили, щоб у слушний момент підняти повстання і звільнити Францію, то замах на солдат і офіцерів вермахту, організовані комуністами, обернулись масовим терором проти населення, розстрілом заручників тощо. У такій ситуації де Голль змушений був віддати наказ «*німців відкрито не вбивати*». Чи не тому саме де Голля французи назвали «*рятівником нації*»?

Дальша консолідація французького руху Опору. Програма Національної ради Опору

У травні 1943 р. 16 різних організацій руху Опору, що належали до обох напрямів, об'єдналися а *Національну раду Опору (НРО)*, головою якої став повноважний представник де Голля у Франції Жан Мулен. У програмі дій НРО зазначалась «*необхідність національного повстання для звільнення Франції і абсолютне право народу самому розпоряджатися своєю долею після війни*». Це був важливий крок на шляху об'єднання всіх антифашистських сил країни. З червня 1943 р. в Алжирі був сформований *Французький комітет національного визволення (ФКНВ)* на чолі з де Голлем і А. Жіро, вішійським генералом, який після вбивства в грудні 1942 р. головнокомандуючого військами Віші адмірала Ж. Дарлана очолив командування французькими силами в Північній і Західній

Африці і заявив, що буде вести війну проти Німеччини на боці союзників. ФКНВ фактично став Тимчасовим урядом Франції.

На початку 1944 р. всі бойові організації французьких патріотів злились в єдину армію — *французькі внутрішні сили (ФФІ)*. Командуючим ФФІ де Голль призначив генерала Кеніга. Все ж повної єдності між різними угрупованнями руху Опору ніколи не було. Якщо відносно боротьби з окупантами, що було головною проблемою даного часу для французького суспільства, принципи в цілому були прийнятні для всіх, то в плані майбутнього Франції — існували гострі розбіжності. Все ж на березень 1944 р. програма НРО була відпрацьована і підписана всіма учасниками руху Опору, її перша частина містила *«план негайних дій»*, закликала до масового повстання проти окупантів.

Друга частина програми передбачала заходи, які належало здійснити після визволення країни: створити Тимчасовий уряд на чолі з де Голлем, провести чистку державного апарату від вішійців, покарати зрадників і спекулянтів, ввести прогресивний податок на військові прибутки. Багато уваги приділено встановленню широкої демократії, реалізації соціальних прав трудящих, значному збільшенню і гарантії мінімального рівня зарплати, створенню широкої системи соціального страхування, розповсюдженню економічних, політичних і соціальних прав на корінне населення колоній.

Були й явні поступки лівим. Програма НРО обережно ставила питання про державне планування економіки *«після консультацій з представниками всіх учасників виробництва»*, участь трудящих у керівництві економікою, можливість націоналізації монополізованих основних засобів виробництва. Комунисти бачили в ній свою перспективу, демократи — специфічну базу єдності в боротьбі як проти фашизму, так і комунізму. Лівий крен не означав лівого маршу. Програма НРО безумовно вплинула на конституцію 1946 р. і на весь початковий період Четвертої республіки.

Визволення Франції

Після висадки 6 червня 1944 р. союзників в Нормандії загальна чисельність бійців ФФІ становила 500 тис. осіб. В їх складі боролися близько 4 тис. громадян СРСР, в основному колишніх військовополонених. Серед них — легендарний командир партизанського загону герой Франції і Герой Радянського Союзу (помертньо) лейтенант — українець Василь Порик, схоплений і розстріляний окупантами 1944 року.

Національне повстання, до якого закликали керівники руху Опору, охопило 40 із 90 французьких департаментів. Допомогу з боку повстанців союзним військам генерал Д.Ейзенхауер оцінював у 15 регулярних дивізій. Розмах виступу налякав поміркованих керівників руху Опору, які боялися скочування подій у бік комуністичної диктатури. Сам де Голль побоювався, що може бути встановлена «*влада III Інтернаціоналу*». А тому штабом де Голля наперед були розроблені заходи і виділені сили та засоби для швидкого створення владних структур Тимчасового уряду в Парижі та провінції.

19 серпня комуністи закликали парижан до повстання. 24 серпня в Париж вступила французька бронетанкова дивізія генерала Леклерка. Наступного дня генерал Леклерк і керівник повстання в Парижі полковник-комуніст Роль-Тангі прийняли офіційну капітуляцію німецького гарнізону.

На середину вересня 1944 р. майже вся територія Франції була звільнена. У листопаді-грудні завершено визволення Ельзасу та Лотарингії. Влада перейшла до Тимчасового уряду на чолі з де Голлем. Прибувши 25 серпня в Париж, уже 28 серпня де Голль оголосив про ліквідацію ФФІ, про здачу загонами Опору зброї і включення їх бійців в регулярну армію. Збройна сила, на яку хотіли спертися комуністи, щоб оволодіти владою, була ліквідована. Комуністи більш нічого не могли протиставити де Голлю в боротьбі за владу. Та й союзники зробили ставку на нього, популярного в народі. Франція взяла активну участь в бойових діях на завершальному етапі війни.

РОЗДІЛ XIV

ЧЕХОСЛОВАЧЧИНА В 1918-1945 рр.

Утворення Чехословацької республіки

Послаблення позиції Габсбурзької монархії в умовах поразки Центральних держав, загострення соціальних відносин та піднесення національно-визвольного руху прискорили консолідацію чеських і словацьких політичних сил. 6 січня 1918 р. збори чеських депутатів австрійського райхсрату та земельних сеймів прийняли декларацію, що закликала до створення суверенної, повноправної, демократичної і соціально справедливої держави «*в межах історичних чеських земель і своєї словацької гілки*». У разі відокремлення чеських земель від Австро-Угорщини празький *Національний комітет*, що репрезентував з осені 1916 р. чеські партії у Празі, повинен був стати вищим органом державної влади.

Нота габсбурзького уряду союзним державам від 27 жовтня, в якій приймалися запропоновані американським президентом умови перемир'я, була сприйнята чеськими політичними силами як остаточний крах Австро-Угорщини. Припинили роботу більшість празьких підприємств, почалися стихійні маніфестації, учасники яких вимагали негайного проголошення незалежності чеських земель. При пасивності деморалізованих органів влади і військового командування 28 жовтня 1918 р. Національний комітет проголосив створення *Чехословацької держави*, взявши на себе тимчасове виконання функцій вищого органу влади. Невдовзі у чеській провінції влада також перейшла до рук місцевих національних комітетів.

30 жовтня *Словацька національна рада (СНР)*, усвідомлюючи слабкості національного руху і анексіоністські наміри Угорщини щодо словацьких земель, проголосила словаків частиною єдиної чехословацької нації та вимагала «*необмеженого права самовизначення і повної незалежності*». Ця декларація підтверджувалась ухвалою тимчасового словацького уряду В.Шробра про входження Словаччини до складу Чехословацької держави.

13 листопада Національний комітет затвердив тимчасову конституцію, яка декларувала створення *Чехословацької республіки (ЧСР)* і фіксувала позбавлення Габсбургів всіх прав на землі нової держави. Верховним законодавчим органом республіки ставали Національні збори, створювані шляхом кооптації представників від політичних угруповань, за винятком німецьких, угорських та інших національних меншин. Першим президентом Національні збори одногосно обрали лідера *Чеської народної партії* Томаша Масарика. Розподіл міністерських портфельів в уряді загальнонаціональної коаліції, який очолив лідер націонал-демократів К.Крамарж, забезпечував найважливіші позиції в економіці і державному управлінні країни представникам чеських партій.

Проголошення 21 березня 1919 р. на частині Угорщини радянської республіки викликало занепокоєння чехословацького уряду, який запровадив в Словаччині воєнний стан. У другій половині квітня чехословацькі війська вдерлися на територію сусідньої держави і взяли участь у спільній інтервенції армій Антанти проти комуністичної диктатури в Угорщині. Але в 20-х числах травня у контрнаступ перейшла угорська Червона Армія і кільце воєнної блокади було розірвано. Наступного місяця військові дії були перенесені на територію Східної Словаччини.

Під впливом успіхів угорських червоноармійців та перебудовних процесів у радянських республіках Угорщини і Росії 16 червня на масовому мітингу в місті Пряшеві ліворадикальні сили проголосили *Словацьку радянську республіку*. Її революційний уряд очолив лідер чеської і словацької секції Соціалістичної партії Угорщини А.Яноушек. Цим урядом прийнято рішення про націоналізацію банків, транспорту, великих промислових підприємств, конфіскацію поміщицьких маєтків, розпочато створення власної Червоної Армії, запроваджено загальне виборче право. Не підтримані суспільством, більшість декларованих нововведень так і залишились нереалізованими.

Наступ чехословацьких і румунських військ наприкінці червня та ультимативна вимога Антанти примусили угорські війська залишити територію Словаччини. Проіснувавши лише три тижні, Словацька радянська республіка, не маючи військової підтримки, була повалена.

Кордони новоутвореної ЧСР, за виключенням Тешинської Сілезії, розподіленої у 1920 р. між Чехословаччиною та Польщею, були визначені Версальським, Сен-Жерменським і Тріанонським договорами. Крім чеських земель і Словаччини, до її складу ввійшла Закарпатська Україна. Визначення кордонів, без врахування етнічного складу населення окремих регіонів, економічних та історико-культурних зв'язків, не сприяли забезпеченню спокою і взаєморозуміння. Понад третину населення республіки становили національні меншини — німці, українці, угорці, поляки та інші.

Становлення нової держави. Конституція 1920 р.

До Чехословацької республіки разом із 21% території Австро-Угорщини і 26% її населення (14 млн.) відійшло близько 70% промислового потенціалу Габсбурзької монархії, і після Німеччини вона стала найбільш розвинутою індустріальною державою Центральної Європи. Новоутворена держава успадкувала диспропорцію соціально-економічного і культурного розвитку окремих регіонів. Чеські землі були одними з найрозвинутіших регіонів колишньої імперії, а Словаччина відставала від них з важливих показників суспільного розвитку (зайнятість в промисловості, частка міського населення, освітянський рівень громадян) на 50-80 років.

У структурі чехословацької індустрії переважала орієнтована на експорт легка промисловість і відставали галузі, що визначали технічний прогрес (електроенергетика, електротехніка, хімія, машинобудування). Найвищий ступінь концентрації виробництва спостерігався у металургії. У легкій промисловості переважали дрібні і середні підприємства. Проблема експорту і конкурентоздатності товарів на зовнішньому ринку при високих митних бар'єрах у сусідніх країнах впливала на розвиток національної економіки.

Сільське господарство в основному забезпечувало продовольчі потреби республіки. Закон про відчуження землі на користь держави (квітень 1919 р.) створював передумови для подальшого розвитку аграрного сектора на капіталістичних рейках. Встановленням земельного максимуму в розмірі 150 га орної і 250 га всієї земельної площі була розпочата аграрна реформа. Вона спрямовувалась, в основному, проти угорських і німецьких поміщиків. Через численні

кредитні установи і кооперативи аграрний капітал посилив свій вплив на дрібних і середніх виробників, і в ході реформи поступово монополізував сферу сільськогосподарського кредиту і ринку.

Одним з наслідків земельної реформи стало посилення впливу в політичному житті аграрної партії, що проголошувала своїм кредо рентабельність шляхом цінової, податкової і митної політики. Зміни у співвідношенні головних політичних сил засвідчили муніципальні вибори в липні 1919 р., що вперше проводились на основі загального і рівного виборчого права. Соціал-демократи і соціалісти здобули підтримку 46 відсотків виборців, аграрії — 20. У новосформований «червоно-зелений» уряд увійшли представники саме цих партій, а очолив його правий соціал-демократ В.Тусар.

Головні зусилля уряду були спрямовані на стабілізацію внутрішньої ситуації, зміцнення правопорядку і державного апарату. На основі закону про загальну військову повинність формувалась національна армія, що також повинна була сприяти «*підтриманню порядку і внутрішньої безпеки держави*». Цьому підпорядковувався і новоприйнятий закон, що надавав уряду і президенту право у надзвичайних ситуаціях обмежувати дію конституційних свобод.

Наприкінці лютого 1920 р. Національні збори затвердили *Конституцію Чехословацької республіки*, яка оформила головні інститути республіканської, унітарної, бюрократично-централізованої, багатонаціональної держави. Законодавчу владу в країні представляли Національні збори, палата депутатів і сенат, які мали також деякі контрольні та адміністративні функції. Вони створювались на основі вікового цензу, цензу громадянства та пропорційного представництва шляхом загальних, рівних і прямих виборів при таємному голосуванні. Право контролю за поточною законодавчою діяльністю обійняв спеціальний *Конституційний суд*.

Глава держави — президент — обирався спільним засіданням обох палат Національних зборів терміном на 7 років. Президентові було надано право призначати уряд, скликати парламент, формувати професорську корпорацію вищої школи, а також право відстрокувального вето тощо. Він також обіймав посаду головнокомандувача збройних сил. Спеціальний розділ конституції проголошував рівність усіх громадян незалежно від походження, мови, раси й віросповідання та інші демократичні свободи.

Чехословацька республіка в період повоєнної стабілізації

Наприкінці квітня 1920 р. у відповідності до конституції на всій території республіки, за винятком Закарпатської України і деяких прикордонних районів, пройшли парламентські вибори. За їх підсумками парламентські мандати вибороли 8 чехословацьких, 7 німецьких і 4 угорських партії. Відсутність в національних зборах постійної більшості перешкоджала формуванню дієздатних виконавчих структур і ускладнювала вироблення єдиних принципів державної політики, що охоплювала б вузлові проблеми економічного, господарського і політичного життя.

Для координації діяльності основних політичних партій у жовтні 1920 р. був створений позаконституційний орган «П'ятірка», до якого ввійшли лідери п'яти найбільших партій: Аграрної, Соціал-демократичної, Націонал-соціалістичної, Народної (католицької) і Націонал-демократичної. Зосередивши повноваження законодавчих і виконавчих інституцій, вона невдовзі перетворилася на своєрідну залаштункову владу, що не сприяло подоланню політичної кризи. Створювані мізерні за числом учасників урядові коаліції, що були результатом взаємних поступок політичних угруповань і репрезентували інтереси різних класів та соціальних прошарків суспільства, були тимчасовими. Створити ж стали коаліцію, яка могла б стати основою уряду, не вдавалося. Взагалі, коаліційна політика 20-х років відіграла роль стримуючого (соціал-консервативного) фактору внутрішнього розвитку.

Збереження післяверсальського устрою Європи та зміцнення зовнішньополітичного становища країни залишалися головним завданням чехословацької політики. Цій меті підпорядковувався створений у 1920-1921 рр. шляхом двосторонніх угод між Чехословаччиною, Румунією та королівством СХС військово-політичний блок *Мала Антанта*. У червні 1922 р. уряд ЧСР підписав тимчасовий договір про встановлення відносин з РРФСР. Було укладено політичну і торговельну угоду з Австрією, а також торговельний договір з Італією та Німеччиною. Проте позиція Чехословаччини цілком залежала від політики західних демократій.

У другій половині 1921 р. промисловість, а відтак і сільське господарство почали відчувати вплив економічної кризи. Її затя-

жний характер був спричинений диспропорцією, що історично склалася між розвинутою промисловістю, вузьким внутрішнім ринком і політикою штучного підвищення курсу національної валюти. Ситуацію, яка загрожувала національною кризою, вдалося виправити після запровадження монополії держави на виробництво ряду промислових і сільськогосподарських товарів та коригування податкової політики.

Але наслідки економічної кризи продовжували негативно впливати на становище в ЧСР, посилюючи соціальну напруженість. Активізувалась діяльність ліворадикальних угруповань, а незадоволені у своїх домаганнях національні меншини повернулися до тактики парламентської обструкції. Водночас орієнтація на завершення докорінних аграрних перетворень і протекціоністська програма, введення високих митних тарифів на імпорт зернових задля поступового встановлення *«паритету з промисловістю»* забезпечували зміцнення позиції Аграрної партії. Із створенням у жовтні 1922 р. уряду широкої коаліції А.Швегли бере початок період лідерства аграріїв у державному житті Чехословаччини.

Стрижнем політики нового кабінету стало зміцнення парламентської демократії та послаблення впливу партій *«соціалістичного»* спрямування. Замах на міністра фінансів було використано для проведення в парламенті закону *«Про охорону республіки»* (1923 р.), який серйозно коригував конституцію. Закон гарантував цілісність чехословацької держави та недоторканість державних установ, але разом з підтвердженням демократичних свобод надавав необмежені можливості для переслідування опозиційних партій, рухів та їх періодичних органів.

Проте реалізувати свою програму і стабілізувати становище цей уряд не зміг. Зовнішньополітичні ускладнення та посилення конкурентної боротьби на центральноєвропейських ринках після підписання *Локарнських угод* (1925 р.), а також загострення боротьби між різними політичними угрупованнями призвели до розпаду навесні 1925 р. коаліційної *«П'ятірки»*.

Подолання чергової парламентської кризи і розширення соціальної бази режиму було досягнуто завдяки зусиллям президента та угруповання *«Град»* (за назвою резиденції глави держави в Празькому Кремлі). Започаткований курс на співробітництво з німецько-угорським блоком і Словацькою партією А.Глінки підтримали

лідери впливової аграрної партії, представники фінансового капіталу, військової еліти, чиновництва та національні меншини.

У другий половині 20-х років більш окресленим виявилось подальше «*поправління*» політичного курсу правлячого режиму. Реформа адміністративного управління (1926 р.) істотно обмежила повноваження органів місцевого самоврядування і права виборців. Усупереч конституції виборчих прав позбавлялись військовослужбовці. Владні структури розгорнули широкий наступ на соціальні права трудящих, вилучивши із сфери діючого законодавства пункт про страхування сезонних сільськогосподарських робітників. Шляхом запровадження нової податкової системи (1927 р.) знижувалась прогресія при оподаткуванні заможних верств населення.

У середині 20-х років відмічались позитивні зрушення у сфері національної економіки. 1927 р. промислове виробництво досягло довоєнного рівня, а тенденція його зростання зберегла наступні два роки. Значно скоротилось безробіття, зросла заробітна плата робітників, що становили 51% населення країни. Наприкінці 20-х років завершилась аграрна реформа, хоча вона не ліквідувала великого землеволодіння і цілком не забезпечила землею всіх селян. Як правило, новими власниками земельних володінь стали заможні селяни, орендари, функціонери окремих урядових партій.

В умовах поліпшення економічної кон'юнктури відбувалась консолідація міжнаціональної коаліції, тон у якій задавали правоконсервативні сили, пов'язуючи надії з президентськими виборами. У травні 1927 р. президентом Чехословаччини знов було обрано Т.Масарика, К.Бенеша названо його наступником.

У період світової економічної кризи

Перші симптоми економічної кризи виявились у Чехословаччині в 1929 р. Наступного року вона охопила більшість галузей національної економіки, за винятком військової промисловості, і виявилась більш тривалою та руйнівною, ніж в інших європейських країнах. З особливою силою криза вразила національні області — Словаччину, Закарпатську Україну, де збанкрутували сотні дрібних підприємств. Промислове виробництво скоротилось у 1933 р. майже на половину, закрилось 19% підприємств, решта вико-

ристовували лише частину своїх потужностей. Ціни на сільгосппродукти впали вдвічі. Чисельність безробітних досягла 700 тис. чоловік. Водночас в період депресії прискорився процес концентрації й централізації виробництва та капіталу. На 1933 р. картелі контролювали біля 70% промислового виробництва країни.

Економічна катастрофа загострила соціальне напруження у суспільстві та сприяла подальшій поляризації політичних сил. Посилення партій лівої та правої орієнтації, ігнорування вимог німецької та угорської меншин засвідчили банкрутство міжнародної коаліції. Остаточний крах правлячого блоку прискорила скандальна справа словацького депутата В.Тужи, якого було обвинувачено в організації нелегальних військових формувань і антидержавній ірредентистській діяльності з метою відторгнення Словаччини із складу республіки. Після виходу словацьких клерикалів з уряду і переходу словацької фракції в опозицію президент розпустив Національні збори й призначив нові вибори.

За результатами парламентських виборів у грудні 1929 р. було сформовано широку коаліцію, ключові посади в уряді якої і крісло прем'єра зайняли представники аграрної партії. Загроза замаху на республіку як *«зліва, так і справа»* була використана урядом Ф.Урджалу для обмеження демократії і переслідування ліворадикальних сил. За ініціативи аграріїв відбулось підвищення митних тарифів на імпорт сільгосппродукції, багатомільйонні державні субсидії спрямовувались на підтримку великих капіталістичних господарств і кооперативних об'єднань. У 1931 р. прийнято закон про державну підтримку зовнішньої торгівлі та відшкодування збитків фінансових установ, концернів за рахунок зниження податкового тягара і скасування десятимільярдного боргу.

У період депресії Чехословаччина стала ареною масового страйкового руху, активну участь в якому на протязі 1931-1932 рр. брали батраки Словаччини. Ширились виступи селян проти насильницького стягнення податків і розпродажу майна за борги. Набрал розмаху й рух безробітних, які організовували численні демонстрації, походи тощо. Кульмінацією соціальних виступів став страйк навесні 1932 р. шахтарів Північночеського вугільного басейну, в якому взяло участь 25 тис. гірників і який набув загальноєвропейського розголосу. Підтримка страйкуючих

гірників профспілковими об'єднаннями країни, часті акції солідарності примусили уряд і підприємців піти на часткові поступки.

Політика втручання держави в господарське життя, а також згортання демократичних прав і свобод була продовжена урядом «сильної руки» Я.Маліпетра, який було сформовано восени 1932 р. *Закон про надзвичайні розпорядчі повноваження* (1933 р.) надавав уряду право в обхід парламенту приймати рішення і видавати постанови з широкого кола соціально-економічних питань. Зменшувались державні асигнування на соціальні програми, освіту та охорону здоров'я. Уряд отримав право контролю над періодичною пресою, заборони діяльності політичних партій, що відразу відчули на собі в 1933-1934 рр. компартія, праворадикальні націоналістичні об'єднання. Практика надзвичайного законодавства свідчила про посилення авторитарних тенденцій у політичному житті Чехословаччини.

Середина 30-х років: у напрямку колективної безпеки

Післякризова депресія в Чехословаччині тривала до весни 1936 р., а повільне економічне піднесення було призупинено новим спадом виробництва, що розпочався наступного року. У складному становищі перебувало сільське господарство, а чехословацький експорт ледь досягнув 40% від рівня 1929 р. Водночас внаслідок бурхливої картелізації чверть найбільших акціонерних компаній країни зосередили контроль над 82% капіталів великих промислових об'єднань.

Загострення міжнародної обстановки після встановлення фашистської диктатури в Німеччині і її відмова в односторонньому порядку від виконання версальських приписів, зміна зовнішньополітичного курсу Франції призвели до встановлення Чехословаччиною у червні 1934 р. із згоди інших країн Малої Антанти дипломатичних відносин з СРСР. 16 травня 1935 р. між Чехословаччиною і СРСР було підписано договір про взаємодопомогу, аналогічний франко-радянському договору.

У травні 1935 р. в Чехословаччині відбулись вибори в Національні збори. Значно посилили свої позиції відома своїми сепаратистськими прагненнями *Словацька народна партія* на чолі з А.Глінкою і *Судето-німецька партія* К.Генлейна. Остання була

створена після приходу до влади Гітлера й спиралась на політичну і фінансову підтримку Німеччини. Гостре протистояння між національними угрупованнями і блоком «Град», який підтримали ліві партії, накреслилось у ході президентських виборів після відставки за станом здоров'я Т.Масарика. У грудні 1935 р. президентом Чехословаччини було обрано його однодумця, беззмінного керівника зовнішньої політики країни Едуарда Бенеша. Коаліційний кабінет очолив лідер аграріїв М.Годжа. Загалом урядовий курс зазнав впливу правого крила цієї партії, пов'язаного з фінансовим капіталом і великою аграрно-промисловою буржуазією.

Головні зусилля владних структур були зосереджені на розв'язанні зовнішньополітичних проблем. Відмова Англії та Франції від колективних дій після введення німецьких військ в Рейнську демілітаризовану зону (7 березня 1936 р.) спричинили зондаж чехословацькою дипломатією ґрунту для прямих переговорів з А.Гітлером. Проте вони закінчилися безрезультатно, оскільки чехословацький президент не пішов на далекосяжні політичні і економічні поступки Німеччині. Тому за ініціативою німецької сторони на початку 1937 р. вони були припинені.

В умовах наростаючої загрози суверенітету і територіальній цілісності Чехословаччини правлячі кола сподівались передусім на підтримку західних демократій. Тому вже в 1936 р., попри позицію лівих партій, що вели боротьбу за створення єдиного фронту проти фашизму і загрози війни, офіційна Прага поділяла англо-французьку політику «невтручання» в іспанські події, а невдовзі визнала загарбання Абіссинії (Ефіопії) Італійським королівством.

Загроза національній незалежності Чехословаччини

У листопаді 1937 р. першочерговим завданням А.Гітлер назвав приєднання до Третього райху судетських німців (біля 3,5 млн.), які компактно проживали в Чехословаччині. До розпаду в 1918 р. Австро-Угорщини вони ніколи не належали до Німецької імперії. Судетська область була розвинута промислово, і чехословацький уряд збудував там потужні укріплення на кордоні з Німеччиною. Найчисельніша з політичних угруповань німецької меншини — *Судето-німецька партія*, на парламентських виборах 1935 р. отримала 70% голосів виборців регіону. Ще наприкінці 1937 р. вимоги

цієї партії не виходили за межі чехословацької конституції і стосувались переважно розв'язання внутрішніх проблем.

Наприкінці березня 1938 р. на засіданні Палати депутатів один з лідерів судетських німців Е. Кундт зажадав повної автономії для Судетів, що було лише маскуванням справжньої мети розчленування Чехословаччини і приєднання цієї області до гітлерівської Німеччини. Вже тоді не було ні для кого таємницею, що Судето-німецька партія підтримувала зв'язки з Берліном, отримуючи звідти різноманітну допомогу. На Гітлера відкрито орієнтувалась і глінківська партія в Словаччині.

Аншлюс Австрії (березень 1938 р.) стурбував громадськість і уряд ЧСР, хоча чеського посла в Берліні запевнили, що німецькі війська поважатимуть її кордони. Проте вже тоді А. Гітлер затвердив «зелений план» нападу на Чехословаччину, що передбачав координацію дій вермахту з фашистською «п'ятою колоною» в республіці — генлейнівцями і словацькими сепаратистами.

Ситуація загострилась після прийняття з'їздом Судето-німецької партії в квітні 1938 р. *Карлсбадської програми*, що вимагала відновлення рівноправності між «німецькою національною групою» і чеським народом, прийняття законів на захист судетських німців, які мешкали за межами Судет, відшкодування збитків, заподіяних їм після 1918 р., свободу визнавати нацистську ідеологію, розв'язання мовного питання тощо. Німецька преса брала дедалі різкіший тон щодо чехів. У цих умовах Париж і Лондон вважали за небезпечне спрямувати Прагу на опір і закликали обидві сторони розпочати прямі переговори в дусі порозуміння.

21 травня 1938 р. чехословацький уряд під приводом концентрації німецьких військ уздовж кордону оголосив часткову мобілізацію резервістів. Англійський уряд, який виключав можливість будь-якої війни в Європі через Чехословаччину, звернувся з енергійним закликком до обох сторін подолати кризу. Париж погоджувався з цим і нагадав, що в разі агресії Німеччини вступить у дію союзний договір. Врешті-решт Гітлер утримався від виступу і військові заходи були скасовані, хоча 30 травня він підписав генеральну директиву про виконання плану нападу на Чехословаччину не пізніше 1 жовтня.

На початку серпня із неофіційною місією посередництва між чехословацьким урядом і Судето-німецькою партією до Праги при-

був лорд Ренсімен. З'ясувалося, що Судети вимагали повного виконання всіх пунктів партійної програми і перебудови держави на федеративній основі, тоді як уряд ЧСР погоджувався лише на надання їм широкої адміністративної автономії.

Напруження зросло на початку вересня 1938 р. На зустрічі Гітлера з лідерами судетських німців було заявлено про «цілковиту гармонію їхніх поглядів». Під зовнішнім тиском чехословацький уряд покірно згодився на поступки німецькій меншині, прийнявши сім із восьми карлсбадських пунктів. Але після спровокованих бурхливих інцидентів в Моравській Оставі Гітлер у різкій промові 12 вересня заявив, що судетських німців «*катують*» за мовчазної згоди празького уряду, і якщо вони самі не зможуть захистити себе, це зробить за них Німеччина.

Наступного дня у Судетській області спалахнули нові заворушення, але спроба повстання не вдалася, і уряд відновив порядок. А 15 вересня Генлейн публічно зажадав від Третього райху анексії Судетів.

Мюнхенський диктат. Друга республіка та її ліквідація

Внаслідок зустрічі англійського прем'єра Н. Чемберлена з Гітлером та англо-французьких консультацій у Лондоні 19 вересня уряд ЧСР одержав пропозиції західних демократій — передати Німеччині ті райони, де німці становили понад 50%. Нові кордони мала визначити міжнародна комісія. Вагання уряду Годжі були перервані справжнім ультиматумом Лондона і Парижа, й надвечір 21 вересня він підкорився. Після бурхливих демонстрацій протесту уряд пішов у відставку. Було сформовано позапартійний кабінет на чолі з генералом Я.Сирови. І хоча Чехословаччина мала всі можливості чинити опір зовнішнім домаганням, новий уряд прийняв диктат західних країн та Німеччини.

29-30 вересня для подолання чехословацької кризи в Мюнхен прибули глави урядів Великої Британії, Франції, Німеччини та Італії. Делегацію ЧСР навіть не допустили в зал засідань конференції, що надала німецьким вимогам форму рішень міжнародного форуму. У відповідності до угоди, з якою лише ознайомили чехословацьку делегацію, Прага мала до 10 жовтня передати Німеччині Судети і задовольнити територіальні претензії Польщі та Угорщини.

На початку жовтня частини вермахту окупували Судетську область, а польські війська зайняли Тешинську Сілезію. У листопаді за рішенням Віденського арбітражу до Угорщини відійшли Південна Словаччина, а також частина Закарпатської України. Чехословаччина втратила близько чверті населення, третину території, понад 40% промислового потенціалу, міцні оборонні споруди на кордонах.

Піврічне існування *Другої республіки* було лише паузою перед остаточною ліквідацією Чехословаччини. Країна опинилась у стані глибокої політичної кризи. Населення втратило довіру до керівництва старих політичних партій. Президент Бенеш залишив свою посаду і емігрував в Англію. Його місце зайняв Е.Гаха. Чеські політичні партії припинили своє існування, а лідер створеного єдиного угруповання *Національна єдність* Р.Беран очолив новий уряд. У грудні 1938 р. уряд отримав законодавчі повноваження, а президент — право внесення доповнень у діючу конституцію. Проте керівництво Другої республіки не змогло зберегти єдність країни.

Посилили свою діяльність сепаратистські елементи. У Словаччині глінківці приступили до реалізації своїх задумів щодо розчленування Чехословаччини. У жовтні 1938 р. там було створено автономний уряд на чолі з католицьким священиком Й.Тісо. Тоді ж проголосила автономію і Закарпатська Україна. Незважаючи на активну протидію празького уряду, 14 березня 1939 р. словацький сейм поспіх за вказівкою Берліна проголосив незалежність Словаччини, яка відразу була визнана Угорщиною і Польщею. Невдовзі було підписано договір, за яким Німеччина брала на себе «охорону незалежності й інтегральності» Словаччини, що перетворював її у сателіта гітлерівців.

15 березня в Берлін прибув президент Другої республіки Гаха. Після вкрай драматичної ночі, вислухавши погрози, що Прагу буде зруйновано німецькою авіацією, він змушений був підписати документ, яким ставив свою країну під захист Німеччини. Того ж дня частини вермахту вступили в Богемію та Моравію і зайняли Прагу. Із санкції Гітлера Угорщина окупувала решту території Закарпаття. Уряди Англії і Франції обмежились формальними протестами проти порушення Мюнхенської угоди. Так було зліквідовано Чехословацьку державу.

Встановлення окупаційного режиму. Рух Опору

Окуповані чеські землі ввійшли до складу *Протекторату Богемія і Моравія*. Це начебто автономне державне утворення управлялось «*імперським протектором*», що обійняв необмежені повноваження. Ним став барон К. фон Нейрат. Під його контролем діяв державний президент Гаха та автономний уряд генерала Еліаша. Для чеського населення створювались місцеві адміністративні органи, а для німецької частини — спеціальні органи — *оберландрати*, які водночас контролювали чеську адміністрацію.

Окупаційний режим проводив політику мілітаризації, посиленої експлуатації, національного гноблення, політичного свавілля й терору. На чеських землях дислокувались дивізії вермахту, підрозділи СС і служби безпеки, діяло гестапо та інші імперські поліцейські органи. Німецький фінансовий капітал поступово встановив контроль над ключовими галузями промисловості, зосередивши в своїх руках майже половину капіталу чеських акціонерних товариств. Здобиччю фашистів відразу стали військові підприємства. До Третього райху вивезено не лише озброєння та набої чехословацької армії, але й значну частину запасів сировини, напівфабрикатів і готову продукцію місцевих заводів.

Складовою «*нового порядку*», запроваджуваного на колишніх землях Чехословацької республіки, був цілеспрямований курс насильної германізації, згортання національної освіти, закриття наукових і культурних установ. Уже восени 1939 р. закрито навчальні заклади вищої школи, розпочато ліквідацію середніх шкіл. Пануючою в державних установах стала німецька мова.

Проголошена в березні 1939 р. «*незалежна*» Словацька республіка від самого початку була клерикально-авторитарною державою, побудованою за італійським та німецьким зразком. Її президентом став Й. Тісо, а уряд очолив В. Тука. Повна політична й економічна залежність Словаччини від Третього райху забезпечувалась низкою нерівноправних договорів. Армія, державно-адміністративний і господарський апарат контролювались численними німецькими радниками і спеціалістами. У «*спеціальній зоні*» на заході Словаччини були розміщені частини вермахту. Всі свої зовнішньополітичні і зовнішньоекономічні та військові питання словацький уряд повинен був узгоджувати з Берліном.

Народжена режимом національного приниження і політичного безправ'я, хвиля стихійного опору переросла у загальнонаціональну визвольну боротьбу, що в різних формах, із різною інтенсивністю тривала на батьківщині і за її межами більше шести років. На основі неприйняття окупації і «нового порядку», прагнення відновити «вільну Чехословаччину у вільній Європі» на протязі 1938-1939 рр. у чеських землях виникли ряд нелегальних антинацистських організацій: *Політичний центр, Захист нації, Петиційний комітет «Залишаємося вірними» (ПКЗВ)* та інші. Восени 1939 р. сформована нелегальна мережа компартії. Завдяки крадій конспірації КПЧ значно менше за інші організації потерпіла від нацистського терору, започаткованого разом із придушенням масових маніфестацій восени 1939 р.

На початковому етапі Другої світової війни сформувались й основні центри чехословацької еміграції. Зосередженням антинацистських політичних сил національної буржуазії став Лондон, де в липні 1940 р. Е.Бенешем було створено *Тимчасовий чехословацький уряд*. Згодом він увійшов до антигітлерівської коаліції та уклав 18 липня 1941 р. угоду з Радянським Союзом про спільну боротьбу проти гітлерівської Німеччини й створення на території СРСР чехословацьких військових підрозділів. Водночас у Москві діяло *Закордонне керівництво КПЧ*, очолюване К.Готвальдом, яке спрямовувало діяльність партії на батьківщині. Першочерговим завданням антифашистського, загальнодемократичного етапу боротьби із залученням всіх зацікавлених соціальних і політичних сил комуністи вважали визволення країни і відтворення чехословацької держави при підтримці антигітлерівської коаліції, насамперед Радянського Союзу.

При всій глибині політичної диференціації учасників руху Опору вже на його початковому етапі проводились спільні маніфестації націонал-патріотичного характеру. Найбільша з них — 100-тисянна демонстрація у Празі 28 жовтня 1939 р. на відзначення 21-ї річниці створення ЧСР, що перетворилась у масовий рух протесту проти звірств окупантів. У відповідь гітлерівці закрили вищі учбові заклади, заарештували тисячі студентів, багатьох з яких відправили у концтабори, а 9 активістів — стратили.

Із нападом Німеччини на СРСР у чеських землях значно посилились антинацистські настрої серед населення. Різко зросла чи-

сельність актів саботажу на виробництві. У вересні 1941 р. було створено *Центральний національно-визвольний комітет Чехословаччини*, який звернувся із закликом об'єднатися в боротьбі з окупантами. Для наведення порядку в протектораті нацистське керівництво направило туди колишнього шефа імперської служби безпеки Р.Гейдріха. У багатьох містах впроваджено надзвичайний стан, піднялася хвиля репресій.

Створення в січні 1942 р. нового уряду протекторату Й.Крейгі, який став на шлях колабораціонізму з окупантами, поклато початок поступової ліквідації залишків автономії. Водночас помітно активізувались переслідування євреїв, представників чеської інтелігенції та ліворадикальних сил. Терор проти підпілля шляхом запровадження надзвичайного стану посилювався після вбивства чеськими патріотами Гейдріха. Але придушити рух Опору гітлерівці не змогли.

Зрештою більшість нечисельних підпільних організацій і груп діяли самостійно, віддаючи перевагу таким формам боротьби, як шкідництво й саботаж на виробництві. Лише влітку 1943 р. за вказівкою московського керівництва комуністи розпочали створення партизанських загонів. Через відсутність у чеських землях необхідних умов для цього, їх ініціатива особливого успіху не мала. Тільки в Підобрадських лісах було сформовано три партизанських загони, переважно із радянських військовополонених.

Розгром німецьких військ та військ їх союзників на Волзі у 1943 р. і підписання радянсько-чехословацького договору про взаємодопомогу у війні з Німеччиною (грудень 1943 р.) сприяли піднесенню антифашистського руху Опору й посиленню антигітлерівських настроїв серед населення. Але вони в своїй основі не змогли трансформуватися в масові дії Опору окупантам та колаборантам. Не мали помітного успіху спроби активізувати рух Опору зовні шляхом закидання на територію Протекторату партизанських і диверсійних груп з радянської території. Гальмівним фактором була також відсутність єдиного керівного центру. Лише наприкінці 1944 р. під впливом *Словацького національного повстання* активізувався антифашистський рух Опору.

Словацьке національне повстання

Із підписанням радянсько-чехословацького договору і наближенням Червоної Армії до кордонів Словаччини туди на початку 1944 р. перемістився центр національно-визвольної боротьби й значно прискорився процес згуртування сил руху Опору. Боротьбу патріотів очолювала створена комуністами й аграріями наприкінці 1943 р. *Словацька національна рада (СНР)*, яка у зручний момент мала взяти на себе законодавчу та виконавчу владу в Словаччині. Створення СНР як органу підготовки всенародного збройного повстання підтримав також лондонський емігрантський уряд.

Із зайняттям у квітні 1944 р. гітлерівськими військами Угорського королівства постала реальна загроза окупації Словаччини, що сприяло зростанню в суспільстві антинімецьких настроїв, усвідомленню необхідності переходу до активних форм Опору. Приводом для початку повстання стало введення 29 серпня 1944 р. на територію Словаччини німецьких військ для придушення партизанського руху. У відповідь наступного дня СНР віддала наказ про початок збройної боротьби.

Головним регіоном повстання стало місто Банська Бистриця і центральна частина Словаччини. Західна Словаччина у повстанні участі не брала, а найбільший братиславський гарнізон і дві армійські дивізії на сході були роззброєні вже в перші дні окупації. Їх вояки були частково інтерновані, решта перейшли на повстанську територію і взяли участь у збройній боротьбі. Це була своєрідна форма протесту проти окупації та спроба словацької армії реабілітувати себе за участь у війні на боці Третього району.

У Словацькому повстанні взяли участь різні соціальні і політичні сили, єдині у своєму неприйнятті окупації і гітлерівського режиму, але дуже різні у поглядах на майбутнє країни. Хоча легалізована СНР приділила чимало уваги організації Опору, їй не вдалося остаточно скоординувати дії словацьких партизанів та повстанської армії (60 тис. осіб). Комуністи не бажали підпорядкування власних партизанських загонів призначеному лондонським урядом командувачем повстанською армією генералові Р.Віесту. Бракувало єдності й самому партизанському рухові. Несприятливими факторами для повстанців була нестача зброї, брак досвідчених офіцерів і вояків, а також подвійне підпорядкування окремих за-

гонів повстанців. Це не могло не позначитись на ході повстання, розвіювало надії на його перемогу.

Радянське керівництво розглядало події у Словаччині через призму своїх стратегічних — довготривалих національно-державних і класових — тактичних інтересів у Центральній Європі. Москва зрозуміла значення Словацького повстання і його роль у наближенні краху нацистської Німеччини та її сателітів, оцінила вплив цих подій на майбутній, сприятливий для СРСР, розвиток подій у відродженій Чехословаччині й прийняла рішення про надання повстанцям матеріальної, політичної і моральної допомоги. Але Москва лише 8 вересня розпочала підготовлену Східно-Карпатську операцію, плануючи прорвати фронт і з'єднатися із повстанцями. Однак, досягнути поставлених цілей не вдалося.

У середині жовтня 1944 р. німці розпочали рішучий наступ на повстанців, який закінчився 27 жовтня падінням Банської Бистриці. Відступ повстанської армії вирізнявся хаотичністю. Так закінчилося двомісячне повстання, що завдало чималого клопоту гітлерівцям, скувавши на певний час до 8 німецьких дивізій, і було вершиною національно-визвольної боротьби словацького народу, яскравою сторінкою європейського руху Опору.

Визволення Чехословаччини

Взимку 1944-1945 рр. Червона Армія разом із чехословацьким корпусом розпочала операцію по визволенню Словаччини. 12 тисяч партизан своїми діями полегшували просування радянських військ. У визволених районах встановлювалась влада СНР.

Із початком визволення країни зі Сходу активізувались закордонні емігрантські центри. Уряд Е.Бенеша опинився перед дилемою: або більш тісне співробітництво із СРСР і початок переговорного процесу із закордонним керівництвом КПЧ, або опинитись у політичній ізоляції в еміграції, не маючи можливості впливати на відбудовчі процеси у повоєнній Чехословаччині. Перевага була віддана першому варіанту, і представники уряду у вигнанні взяли участь у московських переговорах із чеськими і словацькими комуністами, делегацією СНР у березні 1945 р.

На зустрічі було досягнуто ухвали про створення *Національного фронту чехів та словаків* на чолі з лівим соціал-демократом

З.Фірлінгером, узгоджено склад уряду *Національного фронту*, куди ввійшли представники Комуністичної, Соціал-демократичної, Націонал-Соціалістичної, Народної партій та СНР. Урядова програма, обнародована 5 квітня 1945 р., дістала назву *Кошицької* (від назви міста у Східній Словаччині). Загальний характер її положень визначався широким спектром політичних сил, об'єднаних у Національному фронті: остаточне визволення республіки і ліквідація всіх залишків фашизму, запровадження національно-демократичних перетворень, розширення політичних і соціальних прав трудящих, справедливе вирішення національного питання тощо. Ці загальні положення кожна з політичних сил могла тлумачити довільно.

У квітні в основному було завершено визволення Словаччини. Вступ радянських військ у чеські землі і посилення бойової активності чеських партизанів та антифашистів створювали там реальні можливості для збройного повстання. 27 квітня було звільнено Брно, 30-го числа — Моравську Остраву. Стихійні антифашистські виступи чеського населення, що набули масовості після звістки про падіння Берліна, поклали початок *Чеському національному повстанню*. 4-го та 5-го травня збройний опір набув широкого розмаху. У Празі повстанці захопили найважливіші стратегічні будівлі і об'єкти міста, через пражське радіо закликали до побудови барикад, кількість яких незабаром перевищили 1,5 тисячі. У місті точилися жорстокі бої.

Для придушення повстання гітлерівці застосували фронтові частини, розпочали бомбардування міста з повітря, ввели в бій танки. Повстанці перейшли до оборони. За таких умов вранці 9 травня в Прагу вступили радянські танкові частини, які зламали опір гітлерівців, що відступили у контрольовані американцями райони Чехословаччини. Протягом наступних днів остаточно розгромлено сили фашистів і цілком звільнено територію країни. Так завершилась шестирічна окупація країни й боротьба чеського і словацького народів за своє визволення.

РОЗДІЛ XV

ЮГОСЛАВІЯ В 1918-1945 рр.

На шляху до Югослов'янської держави

Утворення Югослов'янської держави має тривалу, складну і драматичну передісторію. Навесні 1915 р. лідери проантантівських югослов'янських політичних сил утворили в Лондоні *Югослов'янський комітет*, програма якого передбачала створення єдиної слов'янської держави шляхом об'єднання на основі широкої автономії всіх південнослов'янських земель Габсбурзької монархії з Сербією.

Воєнні поразки Центральних держав та прогресуюча криза дуалістичної монархії сприяли об'єднанню зусиль Югослов'янського комітету і сербського уряду. Згідно *Корфської декларації*, підписаної 20 липня 1917 р. головою комітету А.Трумбичем і сербським прем'єром Н.Пашичем, передбачалось створення єдиної Югослов'янської держави, яка мала об'єднати південнослов'янські землі Австро-Угорщини, Сербію і Чорногорію. Нова держава повинна була стати конституційною, демократичною, парламентською монархією на чолі з сербською династією Карагеоргієвичів, а також гарантувати загальне виборче право, рівність всіх громадян, свободу віросповідань, повне рівноправ'я сербів, хорватів і словенців — єдиного *«трьохіменного народу»*. Конституцію повинні були прийняти Установчі збори.

Поряд з Корфською декларацією наприкінці війни існували також інші програми вирішення югослов'янського питання, які вирізнялися меншим радикалізмом. Наближення воєнної катастрофи і революція, що почалася в Австро-Угорщині, примусили югослов'янські партії поставити питання про взяття влади.

Першими до виконання намічених завдань приступили політичні сили Словенії, які утворили в серпні 1918 р. Народну раду. 5 жовтня в Загребі виникло Народне віче Хорватії, що стало представницьким органом югослов'янських земель імперії і отримало функції координуючого центру. Нові органи влади виникли в

Далмації, Боснії і Герцеговині, а в багатонаціональних Бачці, Банаті і Сремі утворилось кілька національних комітетів.

Тривалий час центральні і місцеві народні віча продовжували співпрацювати з цісарською владою і не йшли на конфронтацію. Габсбурги до останнього моменту маневрували і намагались зберегти владу. А втім, маніфест імператора Карла від 16 жовтня про перетворення Ціслейтанії (Австрії) у федерацію, що вже не міг задовольнити народи імперії, став каталізатором подальших подій. Про розрив з Австро-Угорщиною заявили югослов'янський, чеський, польський, румунський національні комітети. Скликана у Львові Конституційна комісія 18 жовтня проголосила про створення Української держави.

30 жовтня 1918 р. Народне віче в Загребі, заручившись підтримкою Хорвато-сербської коаліції, проголосило створення незалежної *Держави словенців, хорватів і сербів*. Проте утворена на уламках двоєдиної імперії, нова держава виявилась нежиттєздатною і проіснувала лише місяць і два дні. Не були проведені обіцяна аграрна реформа, вибори в місцеві органи влади, залишались нездійсненими соціальні заходи тощо. Нова держава не дістала необхідного міжнародного визнання й підтримки, а її керівництву не вдалося вийти з війни, хоча було оголошено про нейтралітет, Антанта і США продовжували воєнні дії до остаточної капітуляції Австро-Угорщини, а 4 листопада італійські війська вдерлися в Далмацію, Істрію та Хорватське Примор'я. У країні панувала анархія, викликана війною і революцією. Такий стан речей змушував шукати виходу з кризи.

Під тиском зовнішніх і внутрішніх факторів Народне віче схилялося до об'єднання земель Держави словенців, хорватів і сербів, які були майже не керовані, із Сербією, що мала боездатну армію та сильний державний апарат. На початку листопада в Женеві відбулась зустріч представників сербського уряду, Югослов'янського комітету і Народного віча, де досягнута домовленість — *«не торкаючись існуючої системи управління»*, створити коаліційний уряд для вирішення питань зовнішньої політики, оборони, мореплавства і підготовки Конституції. Але неконструктивна позиція принца-регента Сербії Олександра, боротьба між Загребом і Белградом за провідну роль у процесі державотворення об'єднаної Югослов'янської держави зірвали реалізацію цих рішень.

Варіанти розв'язання внутрішньої кризи в Державі словенців, хорватів і сербів, що досягла в середині листопада критичної межі, стали темою обговорення пленарного засідання Народного віча. Тут позиції депутатів розійшлися. За негайне об'єднання із Сербією висловилося чимало політичних партій, зокрема впливова *Хорвато-сербська коаліція*. Проти об'єднання виступали *Словенська народна партія*, а *Хорватська народна селянська партія (ХНСП)* віддавала перевагу ідеї федеративної республіки. А втім, після тривалих дискусій 24 листопада Народне віче прийняло ухвалу про об'єднання Держави словенців, хорватів і сербів із Сербським королівством. Аналогічні рішення прийняли Велика народна скупщина Чорногорії та Народна скупщина Воеводини.

Створення Королівства сербів, хорватів і словенців. Національна проблема.

Історична подія відбулась 1 грудня 1918 р. в резиденції королеви Олександра в Белграді. У присутності делегатів Народного віча, чорногорської і воеводинської Скупщини від імені сербського монарха була обнародована декларація, якою проголошувалось створення об'єданого *Королівства сербів, хорватів і словенців (КСХС)*. До його складу ввійшли: Сербія, Словенія, Боснія, Герцеговина, Хорватія, Далмація, частина Македонії і Чорногорія.

Нова Югослов'янська держава була відсталою аграрною країною, 80% її жителів займалось сільським господарством. Найрозвинутішими економічно були Словенія і Хорватія, найвідсталішими — Чорногорія, Боснія, Герцеговина, Македонія і Далмація. Сербі становили 39% від загальної кількості населення королівства, хорвати — 24%, словенці — 8,5%, чорногорці — 1,6%. Крім того, в країні проживали німці, угорці, албанці, євреї, турки та інші.

Народи, які опинилися в складі КСХС, протягом століть жили окремо і відрізнялись за рівнем соціально-економічного, суспільно-політичного і культурного розвитку. Якщо в Словенії, Хорватії і Сербії склалася багатопартійна система, то у Чорногорії і Вардарській Македонії вона лише формувалася. Серед жителів Словенії на початку 20-х років було лише 9% неписьменних, а в Боснії, Герцеговині і Вардарській Македонії ця цифра перевищувала 80%. Сербі, чорногорці, македонці здебільшого сповідували

православ'я, хорвати і словенці — *католицизм*, а значна частина жителів Боснії і Герцеговини — *іслам*.

Об'єднання югослов'янських земель навколо Сербії було складним і суперечливим процесом. *Албанці*, які населяли «обширні» простори Косового, Метохії та Македонії й жили за звичаями родового ладу, залишалися «*закритим суспільством*» і дивилися на владу сербів як окупаційну. Ідея Великої Албанії, яка включала б македонські й сербські землі була тим двигуном, який штовхав албанців на терор та повстання. Території, де проживали албанці були найбільш відсталими в економічному відношенні й водночас обійденими сербською владою. Переселенська практика Белграда, щоб розбавити «*концентрацію албанців*», тільки ускладнила ситуацію.

У не менш складному становищі опинилися *босанці* (босняки, мусульмани). Те, що раніше босанці влаштовували сербам, тепер серби влаштовували їм: у Боснії та Герцеговині серби захоплювали землі, мечеті перетворювали в православні храми тощо. Злість, яка накопичувалася у часи турецького панування, тепер виплеснулася на поверхню: за період з 1918 по 1921 рік було вбито 2 тис. босанців. Мусульманські політичні діячі, об'єднані в *Югославську мусульманську організацію (ЮМО)*, підтримуючи ідею югослов'янства, водночас стверджували, що їх одноплемінники спочатку мусульмани, а потім югослави, висували вимогу автономії Боснії й Герцеговини, у чому Белград вбачав антидержавний курс, фронт проти сербства.

Македонська проблема вирішувалася силовою й освітньою «*сербізацією*», яка підкріплювалася перебуванням на території Македонії 4 дивізій, сербськими націоналістичними організаціями. Македонія проголошувалася частиною «*сербських історичних земель*», а самі македонці — сербами, які «*у свій час були піддані чужій масованій пропаганді*». Водночас Белград вміло маніпулював суперечностями між націоналістами-автономістами й тими македонцями, які служили сербській владі. На побутовому рівні ставлення сербів до македонців було не менш презирливим, ніж до албанців. Через Македонію досить напруженими весь міжвоєнний період залишалися югославо-болгарські відносини.

Проте особливо наполегливо більшої незалежності вимагала *Хорватія*, друга за кількістю населення складова частина Юго-

славії. З самого початку тут проводилась політика «приструнення» хорватів. Уже в 1920 р. на вищих адміністративних посадах хорватів стали замінювати сербами. Врешті-решт, поліція й адміністрація опинилися в сербських руках. Основну масу офіцерського корпусу теж склали серби. У європеїзованих Хорватії та Словенії повне неприйняття викликала поведінка центральної, тобто сербської, влади, особливо такі звичаї як хабарництво, тілесні покарання тощо. Сербське керівництво справедливо обвинувачувалося ними у численних порушеннях законів. Будучи прихильниками республіканського ладу, хорвати й словенці не приймали сербського монархізму. Хорвати гірко жартували, що вони *«раніше... були авангардом Європи й Азії, а тепер стали ар'єргардом Азії в Європі»*. Так вони оцінювали своє місце в КСХС.

На головну й визначальну роль у КСХС претендувала Сербія, яка ототожнювала югослов'янські землі з Великою Сербією. Сам термін *«югослов'янство»* багатьма трактувався в дусі великосербської ідеї. Для Сербії, украй виснаженої Першою світовою війною (виведено з ладу 50% всього промислового устаткування, загальні людські втрати склали більше 1 мільйона осіб, в тому числі 400 тис. солдат убитими), ця ноша виявилася обтяжливою й непосильною. Із більш як 12 млн. чол. населення Югославії сербів було лише 4,7 млн. осіб. Така складна ситуація для титульної нації компенсувалася специфічною філософією сербських правлячих верхів. *«Де живе хоча б один серб, там і Сербія»*, — стверджували члени *Сербського культурного клубу (СКК)*, до якого входили відомі сербські політики й високі державні чиновники. Головним завданням клубу було насаджувати сербство. Саме югослов'янство, вважав СКК, треба трактувати як ідею державну, а не національну. Правлячі кола Югославії своє завдання бачили у створенні єдиного цивілізованого простору різних традицій і культур тільки через сильну державну владу. Кінцевою метою таких зусиль повинно було стати створення нової людини — югослов'янина. Боротьба сербства з націоналізмом народів, що населяли країну, була характерною для всього періоду існування королівської Югославії.

Означені цілі сербського югослов'янізму (більш зрозуміле й чітко поєднання сербства й югослов'янізму) у цілому не були досягнуті в міжвоєнний період. Із численних народів з різними історичними долями, які віками жили окремо й мали різні орієнтаційні

пріоритети, створити єдиний югослов'янський народ не вдалося. Внутрішньої енергії держави з великим фізичним і моральним напруженням вистачало лише на те, щоб зберігати цілісність Югославії й вести боротьбу проти національних сепаратистських і відцентрових сил, що не припинялася ні на мить.

Становище КСХС в перші місяці існування було вкрай складним. Економічні негаразди повоєнної руїни доповнювались домінуванням в керівництві країни правлячих кіл Сербії (усі головні посади: прем'єр-міністра, голови скупщини, міністра закордонних справ майже завжди знаходилися в руках сербів), які проводили великосербську націоналістичну політику. Нестабільність підсилювалась зовнішніми факторами: Велика Британія, Франція й США зтягували дипломатичне визнання, залишались неврегульованими територіальні суперечки з сусідніми країнами. Особливою гостротою вирізнялись італо-югославські та югославо-австрійські стосунки. Австрія відмовлялась віддати Каринтію, Південну Штірію, де мешкала чимала кількість югослов'ян.

Разом з тим, Хорватія, Словенія, Далмація, Боснія і Герцеговина, Чорногорія, Македонія, інші південнослов'янські землі, визволившись з-під гніту Габсбургської імперії, опинилися в складному становищі національного виживання. У КСХС не враховувався принцип рівноправності всіх проживаючих народів, ігнорувались права національних меншин, їх інтереси обійшли й при адміністративно-територіальному розподілі країни. Так, у Воєводині створювались лише сербські органи влади, хоча там також мешкали угорці, румуни, хорвати, українці. Національне питання протягом всього міжвоєнного періоду було одним із головних у внутрішньополітичному житті країни.

Становлення нової держави. Конституція 1921 р.

Наприкінці грудня 1918 р. із представників 11 політичних партій був сформований перший уряд Югославської держави. Главою кабінету став серб С.Протич, його заступником — словенець А.Корошець, міністром закордонних справ — хорват А.Трумбич. Вісім міністрів представляли Сербію, шість — Хорватію, по два — Словенію і Боснію та Герцеговину, один — Чорногорію. Урядову

делегацію на Паризькій конференції очолив сербський прем'єр Н. Пашич.

Першочергові зусилля кабінету було спрямовано на стабілізацію внутрішньої ситуації, забезпечення монархічної форми правління й унітарного державного устрою. Разом із забороною політичних маніфестацій в Славонії і Сремі створювалась єдина жандармерія. Інколи каральні функції здійснювались сербськими військами, а тимчасова військова адміністрація обійняла зверхність над цивільною. Вводилась попередня цензура преси. Радою міністрів було також прийнято ряд конституційних указів щодо назви держави, її столиці, герба і прапора.

Гострота аграрного питання і масові селянські виступи показували виконавчим структурам необхідність енергійних дій для його розв'язання. 27 лютого 1919 р. було оголошено про проведення аграрної реформи, що передбачала відміну кметчини, колонату та інших залишків феодално-кріпосницької системи. Відчуженню й передачі в державний фонд підлягали землі Габсбургів, підданих ворожих держав, а також маєтки, площа яких перевищувала встановлений земельний максимум. Він коливався залежно від регіону від 57 до 500 га. Але замість визначених законом двох років, аграрна реформа розтяглася на півтора десятиріччя, а її результати були досить скромними. Землю отримала дуже обмежена кількість селян, головним чином сербів. Розподіл створеного земельного фонду супроводжувався сербською колонізацією окраїнних областей країни, що було особливо характерно для Македонії.

Стабілізації королівського режиму і посиленню позицій великосербської буржуазії сприяло створення в лютому 1919 р., в результаті об'єднання Хорвато-сербської коаліції і альянсу малочисельних політичних угруповань, *Демократичної партії (ДП)*. У теоретичних концепціях і діяльності цієї партії переважали ідеї інтегрального югослов'янства, національного унітаризму і централізму. У квітні 1919 р. шість міністрів уряду були членами цієї партії.

Нормалізація внутрішнього становища сприяло й часткове врегулювання міжнародних проблем. У червні 1919 р. разом з іншими державами КСХС підписано *Версальський мирний договір*. Статтями *Сен-Жерменського договору* в основному був визначений югославо-австрійський кордон, а перехід Каринтії до Австрії від-

бувся за результатами проведеного там плебісциту. *Нейський договір* визначав югославо-болгарський кордон, а *Трианонський договір* — кордон з Угорщиною.

У серпні 1920 р. була заключена військова конвенція з Чехословаччиною, що сприяло нейтралізації реваншистських спрямувань Угорщини. А врегулювання югославо-румунських територіальних суперечок в Банаті дозволило КСХС, Румунії і Чехословаччині оформити орієнтований на Францію військово-політичний блок — *Мала Антанта*. Під тиском західних демократій у листопаді 1920 р. з Італією був *підписаний Рапалльський договір*, згідно якого до неї відходила майже вся Істрія з Трієстом і Пулою, декілька далматських островів і частина Юлійських Альп, де мешкало слов'янське населення. Місто Рієка та його округ визнавались незалежною державою, Задар оголошувався вільним містом.

28 листопада 1920 р. в країні відбулись вибори до Установчої скупщини, яка прийняттям Конституції мала вирішити проблеми державного устрою КСХС. За результатами голосування найвпливовішим у скупщині став блок *Радикальної й Демократичної партій*, які обстоювали політичну гегемонію сербів та ідею унітаризму. Протилежні позиції займали представлені в парламенті партії національних меншин. *Словенська народна партія (СНП)* пропонувала створити федерацію національних областей, підпорядкованих Белграду. *Хорватська народна селянська партія* С.Радича, невдовзі перейменована в *Хорватську республіканську селянську партію (ХРСП)*, відстоювала право хорватів на самовизначення і створення в межах федерації Хорватської селянської республіки. *Югославська мусульманська організація (ЮМО)* наполягала на автономії адміністративних областей. Радянська республіка робітників і селян превалювала в програмі *Комуністичної партії Югославії (КПЮ)*.

А втім, опозиційні сили в Установчій скупщині істотного впливу не мали, а депутати від ХРСП напередодні голосування за проект конституції вдалися до бойкоту парламенту. 28 червня 1921 р. в день Святого Віда (в річницю битви на Косовому полі в 1389 році) Установчі збори прийняли конституцію, що дістала назву *Відовданської*. Основний закон оголошував Сербо-хорвато-словенську державу «конституційною, парламентською і спадковою монархією», законодавчу владу в якій обіймали король і однопалатна

Народна скупщина. Парламентські вибори мали проводитись кожні чотири роки на основі загального, рівного й прямого виборчого права. На відміну від скупщини король, особа якого оголошувалась недоторканою, наділявся широким колом повноважень: скликання, відстрочки і закриття сесій парламенту, головнокомандувача збройних сил, представника королівства на міжнародній арені, оголошення війни і укладення миру. Виконавча влада також належала королю через призначуваних міністрів. У відповідних випадках органи виконавчої влади мали право видавати укази, що мали силу закону. Передбачався адміністративний розподіл території країни на 33 жупани (області), адміністрацію яких очолювали призначувані королем великі жупани.

Відовданська конституція юридично закріплювала соціально-економічні й політичні відносини, що склалися в королівстві, і санкціонувала *«національну гомогенність»* сербо-хорвато-словенського народу, унітарний і централістський державний устрій. Із прийняттям конституції Установчі збори продовжили роботу як звичайна Народна скупщина. Депутати опозиційних партій повернулись до парламентської діяльності й розпочали роботу за перегляд конституції, *«круто замішаної на централізмі»*, як зауважив російський історик В.І.Косик.

Динаміка розвитку Королівства СХС у 20-ті роки

У перше десятиріччя свого існування югослов'янська держава не досягла помітного економічного прогресу і відставала за темпами розвитку від більшості європейських країн. Правлячі кола не мали чіткої концепції модернізації економіки країни, розвиток якої характеризувався зростанням виробництва в легкій і харчовій промисловості, що мала кустарно-ремісничий характер. На 86% підприємств працювало не більше 10 робітників. Дефіцит державних бюджетів 20-х років обумовлювався великими витратами на утримання королівського двору, державного апарату, армії і поліції. Для його покриття уряд неодноразово вдавався до кредитів Національного банку та іноземних позичок. Державний борг королівства досяг у 1928 р. 30 млрд. динарів, а 51% національної промисловості знаходився під контролем іноземних монополій (французьких, англійських і американських). Через великі банки іноземний капітал контролював кредитну політику держави.

Кінцеві результати аграрної реформи не призвели до ліквідації поміщицького землеволодіння, як і селянського земельного голоду. Третина із майже 2 млн. селянських господарств мала наділи до 2 га, більшість з яких через падіння цін на ринку розорювалось, а їх колишні власники емігрували за кордон. Скорочення сільськогосподарського виробництва в умовах аграрної кризи середини 20-х років, збільшення «ножниць цін» і зниження купівельної спроможності селян вели до звуження внутрішнього ринку, застою у ряді традиційних галузей промисловості (мукомольній, харчовій, шкіряній) та зростання безробіття.

У 20-х роках, практично, не змінилась соціальна структура югославського суспільства. Частка населення, зайнятого у сільському господарстві, рибальстві і лісництві, скоротилась з 80 до 76 відсотків, а у промисловості і ремісництві зроста з 8,6 до 11 відсотків. Переважна частина робітників і надалі зберігала зв'язок із землею.

Невирішеність аграрного та національного питань, політичні обмеження і переслідування опозиціонерів робили політичне становище в країні несталим. 16 серпня 1921 р. помер король Петро I Карагеоргієвич і на престол було зведено Олександра, який був прихильником авторитаризму і підтримувався вищими сербськими офіцерами із таємної організації «*Біла рука*». Король і його однопідданці стали на шлях ліквідації буржуазно-демократичних свобод і деяких державних інститутів. Компетенція скупщини поступово звужувалась, а вирішення найважливіших державних справ, навіть тих, що вимагали законодавчого оформлення, зосереджувалось у руках виконавчої влади чи позаконституційного *Законодавчого комітету*.

Як замах на демократію і спробу штучного посилення позицій правлячих партій оцінила опозиція новий виборчий закон, прийнятий влітку 1922 р. Відтепер фактично неможливою ставала участь у парламентських виборах невеличких партій і ще далі відбувався відхід від системи пропорційного розподілу депутатських мандатів. Для отримання парламентської більшості і здобуття влади лідери найвпливовіших Радикальної і Демократичної партій вдавалися до створення із депутатами несербських областей різноманітних блоків і коаліцій, більшість з яких були недовговічними. Це призводило до постійних змін в органах виконавчої влади, що все більше виходила з-під контролю скупщини і ставала залежною

від волі монарха. На протязі 1918-1926 рр. в країні змінилося 24 уряди, з них 21 — за прямою вказівкою двору. Жодне із скликань Народної скупщини (1920, 1923, 1925, 1927 рр.) не функціонувало визначений конституцією 4-х річний термін. У державному апараті процвітали шахрайство і корупція.

У 20-х роках КСХС постійно вражали кризи на соціальному і національному ґрунті. Ряд опозиційних хорватських, словенських і мусульманських партій виступали з вимогами зрівняння прав національностей. Але визначальними були сербо-хорватські протиріччя. Опозиційна ХРСП вимагала перебудови держави на принципах федералізму, що було неприйнятно для сербських правлячих кіл. Поступка у вигляді надання Хорватії прав обмеженого самоврядування лише тимчасово згладила ці протиріччя. Намагаючись розколоти опозиційний табір, король і сербські партії пішли на компроміс з лідером ХРСП С.Радичем. Він та інші представники цієї партії ввійшли в уряд, після чого партія перестала називати себе республіканською і стала *Хорватською селянською партією (ХСП)*, визнала Відовданську конституцію.

Гострі національні протиріччя були сприятливим середовищем для діяльності націоналістичних угруповань (*Ор'юна, Сербська національна молодь, Хорватська національна молодь* та ін.), які наслідували італійських фашистів. Ці організації вели міжусобну боротьбу, тероризували населення, сіяли недовіру і ворожнечу між народами, ще більше нагнітали політичну атмосферу в країні.

Криза правлячого режиму і парламентської системи, розчарування в політиці великосербської буржуазії спричинили перегрупування політичних сил. Наприкінці листопада 1927 р. Незалежна демократична партія і ХСП утворили *Селянсько-демократичну коаліцію (СДК)*, до якої приєдналися всі незадоволені становичем у країні. Коаліція, програма якої передбачала зміцнення демократії і парламентаризму, політичного й економічного рівноправ'я всіх областей країни, розпочала боротьбу за владу проти неподільного панування сербської буржуазії. Зіткнення між правлячим режимом і опозиційним блоком різко загострило політичну атмосферу в країні. Урядові кола розраховували на підтримку армії, поліції, жандармерії, чиновництва, а СДК намагалась використати у своїх цілях назріваюче невдоволення народу.

Державний переворот 1929 року і встановлення монархічної диктатури

Наприкінці 20-х років внаслідок протистояння політичних сил ситуація в КСХС різко загострилась. Представники опозиції настійливо вимагали розширення прав обласного самоврядування, надання пільгового сільськогосподарського кредиту, постачання продовольства в охоплені голодом райони Далмації, Герцеговини і Чорногорії. Невдоволення опозиціонерів викликала і підписана урядом економічна угода з Італією, яку вони називали зрадою національних інтересів югослов'янської держави. Депутати від опозиційної ХСП вдалися до парламентської обструкції.

20 червня 1928 р. сербський екстреміст здійснив замах на хорватських депутатів, двоє з яких було вбито і смертельно поранено лідера ХСП С.Радича. Цей терористичний акт сколихнув усю країну. Парламентарі національних меншин припинили участь у роботі скупщини. У Загребі та інших містах Хорватії розпочались масові антиурядові маніфестації, почали страйк студенти Загребського університету. Сербо-хорватське протистояння досягло найвищого ступеню. Новий кабінет, сформований лідером СНВ А.Корошцем, став останнім парламентським урядом.

В умовах недієздатності парламенту й виконавчих структур (44 урядових кризи за період з 1919 по 1929 р.) все голосніше лунали вимоги встановлення авторитарного режиму, в якому правлячі кола вбачали панацею від всіх бід. Лондонська газета «*Таймс*» з цього приводу писала: «*Югославії потрібен свій Муссоліні, Пілсудський чи Прімо де Рівера, щоб поставити політиків на свої місця*». А втім, 6 січня 1929 р. при підтримці правлячих кіл Франції і Чехословаччини, вищого командування національної армії король Олександр здійснив державний переворот. Відовданську конституцію скасовано, а Народну скупщину розпущено. Мотивація: покласти край зіткненням (часто кривавим) між православними сербами й католиками-хорватами, які загрожували й без того крихкій національній єдності. Того ж дня з'явився закон про королівську владу і верховне управління, що визначали зміни державного устрою. Королівство СХС оголошувалось спадковою монархією, а король Олександр — носієм всієї влади. Новосформований королем уряд очолив генерал П.Живкович.

Основою правопорядку в країні ставав надзвичайний закон про захист держави, яким заборонялась діяльність політичних партій *«релігійного чи племінного характеру»*, а також запідозрюваних в антидержавній діяльності. Для розгляду політичних справ створювався державний суд, а замість органів місцевого самоврядування запроваджено інститут державних комісарів. У жовтні 1929 р. проведено адміністративну реформу, якою країна поділялася на дев'ять банован, адміністрацію яких очолювали призначувані урядом бани. Неодноразові зміни внутрішніх кордонів (1922, 1929, 1931, 1939) ніскільки не сприяли зменшенню етнічної напруженості в країні. Королівство СХС було перейменовано в *Королівство Югославія*, що мало символізувати національну «єдність» населення країни.

Так парламентський режим було замінено авторитарно-монархічним, що опирався на великосербську буржуазію, поліцію та армію. Соціальні й політичні підвалини монархії були вкрай вузькими. Спроби створити масову опору у вигляді партії двору (*Югослов'янська національна партія*) закінчилися невдачею. Більш результативними були репресії владних структур проти національного й ліворадикального рухів — на деякий час вони були локалізовані.

Югославія в роки великої депресії

Світова економічна криза початку 30-х років охопила Югославію дещо пізніше, ніж інші європейські країни, й набула тут загального характеру. Промислове виробництво різко скоротилось, а більшість підприємств працювало на третину своєї потужності. Безробіття протягом цього періоду зросло в чотири рази, дотягнувши 300-тисячної межі. Зовнішньоторговельний обіг знизився на половину. Падіння цін на сільськогосподарську продукцію поставило дрібні господарства, що кількісно переважали, на край прірви. В інтересах аграріїв і експортерів хліба уряд ввів монополію на торгівлю пшеницею, що відгукнулось різким стрибком цін на внутрішньому ринку. Розорення та зростання заборгованості селянства викликало спалах еміграції. Бідування посилювались стихійними лихами (посуха та повінь у Північній Сербії і Східній Хорватії), що вкрай загострили продовольчу проблему.

Для подолання економічних труднощів, в обмін на обіцянки Белграда пом'якшити політичний режим, що дискредитував себе в очах західних демократій, уряд отримав у Франції в 1931 р. значну позику. Під тиском масового селянського руху, в якому соціальні вимоги межували з національними гаслами, королівський уряд навесні 1932 р. установив мораторій на селянські борги та відмінив примусовий продаж майна за їх несплату. Було скасовано монополію на торгівлю хлібом всередині країни.

Зростаюча протидія королівській диктатурі з боку політичних угруповань, відсутність широкої соціальної бази правлячого режиму, прагнення реабілітуватись перед європейським співтовариством змусили Олександра ввести у вересні 1931 р. нову конституцію. Законодавча влада в країні була поділена між королем і двопалатним парламентом — *Скупщиною* і *Сенатом*, вибори до яких проводились відкритим голосуванням. Половина членів Сенату призначалися монархом. Будь-який законопроект приймався обома палатами. Виконавча влада залишалась у руках короля, перед яким були відповідальні міністри уряду. Всі видані до цього часу надзвичайні закони залишалися дійсними.

Октройована (дарована) конституція не пом'якшила політичної кризи в країні. Опозиція бойкотувала парламентські вибори в листопаді 1931 р., а створений СНП, ХСП і незалежними демократами опозиційний блок відкрито зажадав ліквідації великосербського гегемонізму, федеративного переустрою країни й надання Хорватії і Словенії повної фінансової та політичної автономії. Країна стояла на порозі нового політичного конфлікту.

Пріоритети зовнішньої політики Югославії

У зовнішній політиці Югославія орієнтувалася на Францію і Малу Антанту. Стосунки з Австрією, Угорщиною й Болгарією не були остаточно врегульовані, деякий прогрес відмічався у взаєминах із Грецією. За сприянням Франції у лютому 1933 р. країни Малої Антанти уклали в Женеві *Організаційний пакт*, що сприяв координації їх зовнішньої політики і економічних відносин. Проте ця угода не дала реальних результатів.

Незабаром, коли методи Гітлера ставили догори ногами європейську дипломатію, Франція висунула проект союзу балкансь-

ких держав з метою підтримки стабільності в регіоні. У лютому 1934 р. Югославія, Румунія і Туреччина домовились про взаємну гарантію своїх кордонів й єдність дій щодо інших балканських країн. Так виникла *Балканська Антанта*. Югославія підтримала пропозицію Франції укласти *Східний пакт*, заснований на принципах колективної безпеки, і приєдналась у вересні 1934 р. до цього проекту. З метою подальших консультацій до Франції вирушив югославський король. 9 жовтня 1934 р. Олександр прибув у Марсель, де його зустрічав французький міністр закордонних справ Луї Барту. А за кілька хвилин обидва були вбиті.

Замах здійснили хорватські терористи з таємної організації *усташив*. Вона була заснована 1929 р. за межами Югославії А.Павеличем з метою збройної боротьби проти уряду Королівства СХС і за створення незалежної Хорватії. Гітлер підтримував добрі стосунки із усташами, але справжньою їх опорою був Муссоліні. Ймовірніше марсельський злочин було спровоковано німцями.

Ббивство Л.Барту і короля Олександра, який залишався переконаним прихильником французької орієнтації, мало тяжкі наслідки. Зважаючи на неповноліття спадкоємця престолу короля Петра II, була створена Регентська рада на чолі з принцом Павлом. Він повів справу на зближення з Німеччиною. Політичному засиллю нацистської Німеччини сприяло також економічне поневолення країни німецьким капіталом. У травні 1934 р. була підписана двостороння торговельна конвенція і клірингова угода з Німеччиною, що ставила югославську економіку в залежність від кон'юнктури німецького ринку. У наступні роки шляхом політичного тиску гітлерівці досягли збільшення експорту югославської стратегічної сировини і продовольства у Німеччину.

Водночас зміцнювались позиції німецьких монополістичних кіл в югославській промисловості. Концерни Круппа та І.Г.Фарбеніндустрі будували на території королівства металургійні і хімічні підприємства. Під контроль «партнерів» потрапило югославське суднобудування і залізничний транспорт.

Югославія напередодні і на початковому етапі світової війни

У червні 1935 р. був сформований новий уряд на чолі з головою белградської фондової біржі М.Стоядиновичем. Цей кабінет відразу відмежувався від офіційної Югославської національної партії і декларував відновлення парламентського режиму. Розширення соціальної опори шляхом створення коаліційного *Югославського радикального союзу (ЮРС)* дозволило уряду на деякий час стримати зростання національного й демократичного рухів і дещо зміцнити королівський режим.

Загалом у другій половині 30-х років відбувалось подальше згуртування опозиційних сил на платформі демократизації, що об'єктивно вело до загострення їх відносин з урядовим блоком. У жовтні 1937 р. опозиція консолідувалась в *Блок народної угоди (БНУ)*, вимагаючи скасування конституції 1931 р., забезпечення політичних свобод, скликання Установчої скупщини, перебудови держави на федеративних засадах тощо. Підтримку суспільством цієї програми засвідчили результати голосування на парламентських виборах у грудні 1938 р. Опозиційний БНУ зібрав 45% голосів виборців. Водночас ліві сили вели боротьбу за створення *Народного фронту*.

Югославія, затиснута між Німеччиною та Італією, проводила складну політику лавірування між ними і західними демократіями. З підписанням у 1937 р. договору про вічну дружбу з Болгарією і угоди про нейтралітет з Італією, Югославія фактично відійшла від союзу з Францією і країнами Малої Антанти. Під час зустрічі з Гітлером на початку 1938 р. югославський прем'єр дав згоду на анексію Австрії. Невдовзі Югославія погодилась на скасування військових статей Нейїського договору. Також визнано за Угорщиною рівність в озброєнні і анульовано відповідні параграфи тріанонського диктату. Подальше зближення з Німеччиною засвідчило зростання її частки в югославському зовнішньоторговельному обороті, яка наприкінці 1938 р. дорівнювала 50%. Напередодні світової війни Третій райх займав першість за обсягом капіталовкладень в югославську промисловість. Тим самим забезпечувався й політичний контроль над країною.

У лютому 1939 р. новосформований кабінет очолив лідер ЮРС Д.Цветкович. Королівський уряд мовчазно спостерігав за розчле-

нуванням і окупацією Чехословаччини, хоч це серйозно погіршувало міжнародне становище країни. Коли ж італійські війська в квітні 1939 р. висадились в Албанії, уряд Д.Цветковича лише на смілився висловити надію, що відносини Югославії та Італії не погіршаться.

Реальною загрозою для цілісності Югославії наприкінці 30-х років стало хорватське питання, що набуло міжнародного характеру. Керівництво ХСП на чолі з В.Мачеком почало домагатися самостійності для Хорватії. Під тиском зовнішніх факторів югославський уряд погодився на створення на чверті території країни автономної *Хорватської бановани*. Це призвело до розколу опозиційних сил через вихід із коаліції ХСП, представники якої ввійшли у серпні 1939 р. до складу центрального уряду. Таким чином, на деякий час було знято з порядку денного хорватське питання, а Німеччина та Італія позбавились нагоди для втручання у внутрішні справи Югославії.

З початком Другої світової війни Югославія проголосила свій нейтралітет. У країні поживився розвиток економіки за рахунок галузей воєнної промисловості. Вперше за свою історію королівство стало експортером вугілля. Водночас застій відмічався в текстильній і хімічній галузях, які працювали на імпортованій сировині. Їх становище ще більше погіршилось із нападом Італії на Грецію у жовтні 1940 р. Збільшення експорту сільгосппродуктів у Німеччину призвело до зростання цін на внутрішньому ринку.

Після розпуску в серпні 1939 р. Народної скупщини нові вибори не проводилися, а законодавча влада зосередилась у руках уряду Цветковича-Мачека. Загострювались національні протиріччя: усташі відкрито вимагали поділу югослов'янської держави і переходу Хорватії під протекторат фашистських держав, великосербські шовіністи закликали до захисту єдиної Югославії, активізувались численні націоналістичні угруповання.

Із капітуляцією Франції в травні 1940 р. в настроях і політичних симпатіях правлячої еліти відбулись кардинальні зміни. Незважаючи на традиційно добрі почуття сербів до Росії, дипломатичні відносини між Белградом і Москвою довгий час блокувалися страхом югославського керівництва перед більшовизмом. Лише в 1940 р. Югославія визнала СРСР. Нормалізації югославсько-радянських відносин сприяв також зовнішній тиск на Югославію з

боку обох угруповань-суперників: Німеччина та Італія підтримували свого партнера СРСР, а Франція та Англія були впевнені, що Радянський Союз недовзі опиниться на їх стороні. Водночас відмічено тяжіння до більш тісних взаємин із фашистськими державами. Після укладення у жовтні 1940 р. додаткової торговельної угоди з Німеччиною, Югославія фактично стала на шлях приєднання до Троїстого пакту. Королівський уряд підписав 25 березня 1941 р. відповідний протокол, що викликало в країні негативну реакцію. У багатьох містах Югославії спонтанно виникли демонстрації протесту. Народним невдоволенням скористалась частина політичних сил і офіцєрство на чолі з генералом Д.Симовичем, обурені капітулянтською політикою правлячої верхівки.

Напад та розчленування Югославії

27 березня в Югославії під лозунгом «*краще війна, ніж пакт*» стався військовий державний переворот, підтриманий представниками сербської демократичної опозиції. Керівники змови підтримували зв'язки не тільки з посольством Англії в Югославії, але й радянським військовим агентом полковником Самохіним, який всіляко розхвалював бойову міць Червоної Армії. Проте, не бажаючи дратувати Берлін, Москва не пішла на підписання пакту про взаємну допомогу й не готова була подати реальну допомогу.

Після перевороту Регентську раду було скинуто, а неповнолітнього короля Петра II приведено до влади. Уряд національної єдності очолив генерал Симович. Роздратований цими несподіваними подіями, Гітлер вирішив змінити плани і напасти на Югославію, навіть якби довелось відкласти війну із СРСР. Тож 6 квітня 1941 р. дивізії вермахту вдерлися у Югославію та Грецію. Того ж дня у Москві був підписаний пакт про дружбу і ненапад, датований 5 квітня.

Міжетнічна боротьба, категоричне неприйняття сепаратистськими силами державної ідеології «*інтегрального югославського націоналізму*» й централізму вкрай ослабили оборонну спроможність Югославії. Опір загарбникам з боку королівської армії через капітулянтські позиції вищого військового командування і нездатність уряду організувати відсіч з самого початку був приречений на невдачу. На перешкоді спробам захистити територіальну цілісність країни стали численні націоналістичні угрупован-

ня, що розраховували на підтримку Берліна і Рима. Вже 10 квітня із згоди Муссоліні і Гітлера було проголошено незалежну *Хорватську державу (ХД)*, уряд якої очолив лідер усташів А.Павелич. До її складу увійшли Хорватія із Загребом, Боснія, Герцеговина, а також Срем. Передбачалось, що королем Хорватії стане один з принців Савойської династії.

У розчленуванні Югославії взяла участь також Угорщина, яка анексувала Бачку на лівому березі Дунаю та кілька сусідніх районів. Банат залишився під контролем німців. «Незалежна» Сербія обмежувалася територією Старої Сербії з Белградом і Нішем. На сході впорядковано кордон на користь Болгарії, яка також захопила мало не всю Македонію і майже всю Фракію. Створена Італією «Велика Албанія» отримала частину Західної Македонії та Косово. Відтак Югославія як єдина держава перестала існувати.

Як і в інших поневолених країнах, в Югославії було встановлено найодіозніший «новий порядок», який означав режим жорстокого політичного терору, поліцейської сваволі і середньовічного варварства. Окупанти робили ставку на розпалювання національних суперечностей, на культивування антисербських настроїв, а головним зняряддям цієї політики стала ХД. По відношенню до сербів застосовувався терор, насильницьке переселення, релігійне переслідування, фізичне винищення. Частина сербського населення, що мешкала в Хорватії, намагалась втекти до сербських областей, інша — створювала загони самооборони й відповідала терором на терор усташів. Зрештою сербські політики також розпалювали національну ворожнечу, покладаючи провину за злочини усташів на весь хорватський народ. Так, в окупованій Югославії, поряд з протидією загарбникам, з самого початку визначилося протистояння окремих націй, що набуло форм громадянської війни з конфесійним, національним забарвленням.

У самій Хорватії усташі намагались відтворити сумнозвісну корпоративну систему. *Усташський статут*, підготовлений ще в еміграції, був зведений до рангу основного закону. Авторитарний характер нової влади виявився в організації примусу за зразком гітлерівського. За спробу підризу державного устрою в ХД була запроваджена смертна кара. Тут було створено 24 концтабори для небезпечних і неблагонадійних осіб. 15 червня 1941 р. хорватський уряд підписав протокол про приєднання до Троїстого пакту.

Розгортання руху Опору

Капітуляція королівської армії та еміграція уряду не зламали волі югослов'янських народів до опору окупантам. Навесні 1941 р. боротьбу з окупантами очолила КПЮ, яка 15 квітня звернулася до югославських народів із закликом боротися проти окупантів за створення нової, вільної і демократичної Югославії. Для керівництва збройною боротьбою створювався військовий комітет, який очолив хорват Й.Броз Тіто. Травнева ж нарада керівництва компартії прийняла рішення про формування єдиного народно-визвольного фронту для боротьби проти агресорів.

Зміна політичної лінії Комінтерну після нападу гітлерівської Німеччини на СРСР активізувала діяльність югославських комуністів по згуртуванню демократичних, антифашистських сил суспільства на збройну боротьбу проти окупантів. Вже 27 червня був створений *Головний штаб* народно-визвольних партизанських загонів Югославії, а 4 липня розширене засідання Політбюро ЦК КПЮ прийняло рішення про початок збройного повстання.

7 липня воно вибухнуло в Сербії, 13 липня — в Чорногорії, 22 липня — в Словенії. Наприкінці місяця бойові дії розпочали патріоти Хорватії, Боснії і Герцеговини. У Західній Сербії, що стала центром повстання, восени 1941 р. на визволеній території з населенням понад 1 млн. чоловік було створено *Ужицьку республіку*. Тут перебував Головний, а згодом Верховний штаб партизанських загонів, виникали і формувались органи нової влади — *народно-визвольні комітети (НВК)*. У Македонії збройна боротьба проти окупантів розпочалася пізніше, оскільки серед населення панували надії на національне визволення за рахунок допомоги зовнішніх сил. Але після втручання Комінтерну і заміни керівництва компартії Македонії тут також на початку жовтня 1941 р. розпочалось збройне повстання.

На території Югославії діяв також другий центр руху Опору, створений влітку-восени 1941 р. полковником королівської армії Д.Михайловичем. Як противник партизанської війни, він мав намір зберегти підрозділи четників, відродити королівську армію, що мала підтримати союзні війська під час висадки на Балканах і стати головним чинником відновленої Югославії. Строкатий за своїм складом четницький рух дістав особливу підтримку в сербських

областях. За погодженням з емігрантським урядом, який призначив Д. Михайловича у січні 1942 р. військовим міністром, четники фактично припинили всі воєнні дії проти окупантів.

Не дивлячись на контакти між керівництвом КПЮ і четницького руху, зрозумілим стає протистояння четників, які репрезентували на батьківщині королівську владу і югославських партизан, очолюваних лідером комуністів Й. Броз Тіто. Кожна із сторін претендувала на керівну роль у визвольному русі у процесі відновлення незалежної Югославії. Суперечливе бачення завдань визвольного руху викликало напруження та протистояння в самому югославському суспільстві, мета і прагнення різних верств якого в роки війни були далеко неоднозначними. У громадянській війні, елементи якої в контексті боротьби проти окупантів ставали дедалі виразнішими, поряд з ідеологічним протистоянням превалювали національні й конфесійні фактори.

Рух Опору на території Югославії вже наприкінці 1941 р. досяг значних масштабів, а його збройні сили нараховували близьке 80 тис. бійців. Диверсії на підприємствах і комунікаціях, визволення окремих регіонів і створення там нових органів влади, безрезультатність наступу головних сил гітлерівців проти партизан — свідчили про розгортання всенародної визвольної боротьби проти окупантів, які змушені були тримати тут 500 тис. армію.

Успіхи антифашистської боротьби. Визволення Югославії

Навесні 1942 р. народно-визвольні сили почали опрацювати від завданих їм узимку ударів. Ряди учасників Опору швидко зростали, чому сприяли ідеальні умови ведення партизанської боротьби. У 1942 р. в партизанських загонах нараховувалося 150 тис. бійців, в 1943 р. — 320 тис., в 1944 р. — 400 тис. У листопаді 1942 р. почали формуватися дивізії і корпуси *Народно-визвольної армії Югославії (НВАЮ)*.

Наприкінці 1942 р. НВАЮ було визволено п'яту частину югославської території, де на місцях зміцнювались позиції НВК, які за пропозицією комуністів отримали статус постійних органів «майбутньої влади». Як правило, до їх складу обиралися активні учасники визвольного руху. Для координації

дій народно-визвольного руху і НВК у листопаді 1942 р. за ініціативою комуністів в боснійському місті Біхачі було скликане «*віче народного визволення*». Делегати форуму сформуливали загальноюгославський політичний орган — *Антифашистське віче народного визволення Югославії (АВНВЮ)*, а також прийняли резолюцію і звернення до югославського народу, що закликали боротися не лише проти фашизму, але і «*проти старого реакційного режиму, який силою намагається зберегти емігрантський югославський уряд*». Уряд у вигнанні і керівництво старих партій були звинувачені в колабораціонізмі. З цього моменту рух за національне визволення дедалі більше поєднувався з керованою комуністами соціальною боротьбою.

Поразка гітлерівських військ під Сталінградом і в битві на Курській дузі, наступальні операції союзних військ та капітуляція Італії сприяли активізації і успіхам визвольної боротьби в Югославії. Партизанам пощастило захопити більшу частину зброї та спорядження, залишених італійськими окупаційними військами. Наприкінці 1943 р. було визволено більшу половину югославської території з населенням близько 5 млн. чоловік, де діяло понад 5 тис. НВК, які забезпечували партизанам підтримку населення на місцях.

29 листопада 1943 р. в боснійському місті Яйце друга сесія віча прийняла ухвалу про перетворення АВНВЮ у верховний представницький орган Югославії. Вищим виконавчим органом став *Національний комітет визволення Югославії (НКВЮ)* на чолі з Й.Тіто. Рішення депутатів передбачали відбудову нової Югославії у формі демократичної федерації, до складу якої ввійдуть рівноправні Сербія, Хорватія, Словенія, Македонія, Чорногорія, Боснія і Герцеговина. Сесія АВНВЮ оголосила про позбавлення влади емігрантського уряду Пурича і заборонила повернення на батьківщину короля Петра II до завершення війни. Генерала Д.Михайловича було звинувачено у зв'язках з німцями. З цього моменту між королем, урядом у вигнанні і четниками Д.Михайловича, з одного боку, й маршалом Й.Броз Тіто, з другого, склалися вкрай напружені взаємини. Справа ускладнювалась визнанням де-факто радянським керівництвом вже в лютому 1944 р. уряду Й.Броз Тіто тоді, як американська адміністрація беззастережно підтримувала четників, а англійський прем'єр У.Черчілль віддавав перевагу компромісу між цими силами.

У липні 1944 р. постав новий емігрантський уряд, який очолив відомий на батьківщині політик І.Шубашич. Цей кабінет спробував досягти консенсусу з НКВЮ і Й.Броз Тіто. У жовтні 1944 р. на англо-російській конференції у Москві була досягнута домовленість про вирішення югославської проблеми шляхом згоди між королівським урядом і народним рухом визволення. Саме тоді, в ході операції югославських партизан і військ Червоної Армії, 20 жовтня 1944 р. було звільнено столицю — місто Белград. За винятком цієї допомоги з боку радянських військ, Югославія визволилась від окупантів власними силами.

Хорватський уряд А.Павелича після капітуляції Італії домігся від Гітлера анексування Далмації. Він безуспішно пробував протидіяти наступові Югославської народної армії на Загреб, а потім утік разом із німцями. Столиця Хорватії була звільнена 8 травня 1945 р.

Не без підштовхування ззовні, 1 листопада 1944 р. була підписана угода Тіто-Шубашича, що невдовзі знайшла підтримку в рішеннях *Ялтинської конференції* глав держав антифашистської коаліції (лютий 1945 р.). Угода передбачала створення єдиного югославського уряду й тимчасового парламенту. Рішення про державний устрій країни мала прийняти Установча скупщина, участь у виборах та висування своїх кандидатів дозволялися всім політичним силам, які не співпрацювали з ворогом. Якщо Захід розцінював угоду як крок повоєнної Югославії до демократії, то Й.Броз Тіто і радянське керівництво вбачали в ній лише тимчасовий компроміс заради вирішення проблеми югославських кордонів, репараційних платежів тощо.

Реалізація цих домовленостей призвела до відставки емігрантського уряду і включення п'яти його міністрів у *Тимчасовий народний уряд Демократичної Федеративної Югославії*, сформований 7 березня 1945 р. Югославія була повністю звільнена від окупантів у середині травня 1945 р., коли останнє 300-тисячне угруповання німців мусило здатися югославським військам. Загальна кількість жертв Другої світової війни в Югославії перевищила 1,7 млн. чоловік, більша половина з яких загинула внаслідок громадянської війни та міжетнічної різанини.

При вирішальних позиціях комуністів у владних структурах у новій Югославії розпочались розбудовчі процеси.

РОЗДІЛ XVI

КРАЇНИ ЛАТИНСЬКОЇ АМЕРИКИ В 1918-1945 рр.

I. ЛАТИНСЬКА АМЕРИКА В 1918-1923 рр.

Соціально-економічний розвиток після Першої світової війни

З 20 країн Латинської Америки на початку ХХ ст. найбільшими були — Бразилія, Мексика, Аргентина. На їх частку припадало 60% з 95 млн. чол. населення і 2/3 території субконтиненту. Значними за територією були також Колумбія, Венесуела, Перу, Чилі. Усі держави юридично були незалежними. Лише в басейні Карибського моря були невеликі колонії (у загальному 2,5% території і близько 4,5% населення регіону) що належали Великій Британії, Франції, Нідерландам та США.

У Аргентині, Бразилії, Мексиці, Уругваї та Чилі ще до Першої світової війни стало формуватися ринкове господарство, складалося фабричне виробництво, росло міське населення. Повільніше розвивався капіталізм у Колумбії та Венесуелі і зовсім слабо в малих країнах Центральної Америки.

Характерною особливістю економіки країн Латинської Америки було її аграрно-сировинне призначення з орієнтацією на розвинуті країни Європи та США, яких вабила продукція добувної промисловості субконтиненту. У сільському господарстві панував лагифундизм. Господарствам площею понад 1 тис. га належало 80% всіх угідь. Фермерів було небагато.

Пристосування країн Латинської Америки до світового ринку йшло своєрідно. Вони змушені були приймати умови, ним продиктовані. Їх економіка, таким чином, формувалася як монокультурна. Так, Аргентина поставляла на світовий ринок м'ясо та зерно, Бразилія і Колумбія — каву, Куба — цукор, Чилі — мідь і селітру, Болівія — олово, центральноамериканські країни — тропічні культури, за що отримали назву «бананові республіки».

Фінансово-торгова еліта, яка створилася на цій основі, була тісно пов'язана з іноземним капіталом.

Специфікою латиноамериканських країн була наявність великої кількості малоземельних і безземельних селян, що обумовлювало консервацію вузького внутрішнього ринку й латифундизму з його екстенсивними напівфеодальними формами господарювання (кабальна оренда, відробіткова система, обробіток поміщицької землі примітивними селянськими знаряддями праці тощо). А висока зовнішня кон'юнктура на експортну латиноамериканську продукцію на світовому ринку не сприяла пошукам нових, ринкових методів виробництва у сільському господарстві.

Інтерес іноземних монополій до згаданих монокультурних галузей втілювався в значних інвестиціях. На 1914 рік їх сума сягала 9 млрд. дол. Великі капіталовкладення в Латинській Америці мала Англія (5 млрд. дол.), а також Франція та Німеччина. Інвестиції США становили понад 1,2 млрд. дол., здебільшого в економіку центральноамериканських країн, де вплив США був переважаючим. Іноземні інвестиції обумовили створення залізничної сітки, значної добувної промисловості. Водночас іноземний капітал гальмував розвиток національного виробництва, сприяв створенню диспропорцій в економіці.

Перша світова війна похвалила економічний розвиток країн Латинської Америки, оскільки воюючі країни збільшили закупку сировини та сільськогосподарської продукції. Так, в Бразилії виникло близько 6 тисяч нових підприємств, збільшився видобуток селітри та міді в Чилі, олова в Болівії, у Венесуелі почався видобуток нафти. У роки війни особливо вирости інвестиції США. З відкриттям Панамського каналу (1914 р.) гегемонія США в Центральній Америці стала неподільною і підкріплювалася інтервенціоністськими діями американських збройних сил в стилі «великого дубця» (американське вторгнення на Гаїті 1915 року, в Домініканську республіку — 1916 р., в Мексику — 1918-1917 рр., на Кубу — 1917 року). Така політика не перечила доктрині Монро (1823 р.).

Завершення війни в Європі болісно вдарило по латиноамериканській економіці. Багато підприємств розорилося, посилилось масове безробіття.

Ріст робітничого руху

Погіршення економічної кон'юнктури після війни, ріст безробіття, зниження життєвого рівня трудящих створили соціальну напруженість перших повоєнних років. Трудящі страждали не стільки від капіталізму, скільки від недостатнього його розвитку. Ситуацію погіршувала відсутність всюди (за винятком Уругваю) трудового законодавства.

Піднесення страйкової боротьби почалося вже 1917 року і продовжувалося до 1920-1921 рр. Робітники вимагали підвищення заробітної плати, скорочення робочого дня, поліпшення умов праці, законодавчого оформлення 8-год. робочого дня, соціального забезпечення, прав профспілок. В Аргентині 1919 року в столичному окрузі страйкувало 300 тис. чол. Загальний страйк в Буенос-Айресі в січні 1919 р. переріс у сутички з військами. 18 листопада в столиці Бразилії Ріо-де-Жанейро анархо-синдикалісти підняли повстання, яке було придушено військами. Децю в іншому руслі розвивалися події в Мексиці, де в 1910-1917 рр. відбулася демократична революція. Конституція 1917 р., що проголосила демократичні свободи і декларувала вирішення низки гострих проблем (аграрна реформа тощо), породила у людей певні надії та реформістські настрої. Страйкова боротьба там у 1917-1923 рр. проходила під гаслами реалізації конституційних зобов'язань влади. Страйки охопили також Перу, Колумбію, Еквадор, Чилі, Уругвай, Кубу. В окремих випадках справа доходила до зіткнень страйкарів з військами (Чилі, Уругвай, Куба). Не менш впертою була боротьба селян проти латифундистів.

Серед робітників, як і у Південній Європі (Іспанія, Італія), переважали анархо-синдикалістські настрої. Робітникам здавалося, якщо знищити державу, а всю власність передати профспілкам, які будуть займатися організацією виробництва, то запанує соціальна справедливість і всім буде добре. Анархо-синдикалізм був не єдиною утопією, яка знаходила співчуття серед представників найманої праці. Після Першої світової війни сюди прийшов і став створювати свої політичні організації також комунізм. Хитання в бік анархо-синдикалізму та більшовизму свідчили про назрілість і невирішеність багатьох соціальних проблем у Латинській Америці.

У ряді випадків робітники досягли серйозних поступок. У низці країн скорочено робочий день до 8 год., підвищено заробітну плату, введено страхування за виробничі травми, пенсії для окремих категорій працюючих, визнано профспілки. Політика реформізму керівних кіл низки країн на початку 20-х років знизила соціальну напруженість.

Студентський рух

Складовою частиною загальнодемократичного руху був також студентський рух. Початок йому поклали в березні 1918 р. студенти Кордовського університету Аргентини. Вони вимагали реформування системи освіти, оновлення програм і навчального курсу у відповідності з насущними потребами суспільства, демократичного самоуправління й повної автономії університету від державної влади. Рух вилився в бойкот занять, захоплення університетських приміщень, вуличні маніфестації і мітинги. У жовтні 1918 р. уряд Аргентини декретував університетську реформу, яка задовольнила вимоги студентів автономії та демократизації університетів. Подібних поступок досягли також студенти Чилі, Перу, Куби та інших країн.

Активізація реформізму

Викликом історично характерній для латиноамериканських країн формі правління кауділістського типу був прихід у післявоєнний період до влади реформістських урядів, які намагалися здійснити заходи по демократизації економічної, політичної та соціальної сфери життя. Тісно пов'язаний з розвитком основ ринкової економіки, реформізм водночас був відповіддю на події соціального руху в перші післявоєнні роки. Його метою було сприяти розвитку місцевого капіталізму, домогтися реального здійснення правових норм демократичної держави. Активізація реформізму (і це закономірне явище) спостерігалася в найбільш промислово розвинутих країнах — Аргентині, Чилі, Уругваї, Мексиці. В Аргентині реформізм виразився в діяльності уряду президента Іполито Іригойена (1916-1922 рр.), лідера партії *Громадянський радикальний союз (ГРС)*. Були прийняті заходи для заохочення

розвитку промисловості, захисту дрібної власності, допомоги орендарям, введено загальне виборче право, здійснено демократизацію державного й місцевого самоуправління, розширено права муніципалітетів. У латифундистів було вилучено 6 млн. га землі і роздано колоністам. Уряд Іригойєна пішов також на скорочення робочого дня, підвищення зарплати, введення пенсій для ряду категорій трудящих, обмеження праці підлітків і жінок. Свободу діяльності отримали профспілки. У галузі освіти відкрито тисячі нових шкіл. Уряд своїми реформами прагнув досягти класової співпраці.

У Чилі подібну реформаторську діяльність на початку 20-х років здійснював уряд лідера партії лібералів Артуро Алессандрі. Реформізм захопив також Уругвай.

У Мексиці, де 1920 р. встановився режим «революційного кауділізму» Альваро Обрегона, який став на шлях співпраці з реформістським профцентром *КРОМ* (Мексиканська регіональна робітничка конфедерація, створена в 1918 р.), влада приступила до проведення аграрної реформи, здійснювалися заходи по виконанню положень конституції 1917 р. Зокрема, селянам було передано 600 тис. га землі. У багатьох випадках реформізм не тільки сприяв зміцненню соціальної бази політичних режимів, але й переконливо доказував необхідність і можливість соціальних компромісів.

II. ЛАТИНСЬКА АМЕРИКА В ПЕРІОД СТАБІЛІЗАЦІЇ

Економічний і політичний розвиток латиноамериканських країн у період стабілізації

У середині та другій половині 20-х років у Латинській Америці, як і всюди, була стабілізація. Для неї були характерні сталі темпи економічного розвитку, ріст традиційного експорту, приток іммігрантів з Європи тощо. Однак економічний базис і його відповідні форми життєдіяльності залишилися попередніми (монокультурність економіки, засилля латифундизму, тиск іноземного капіталу та експортної маси на спроби національної буржуазії заявити про себе на вітчизняному ринку, екстенсивний характер розвитку господарства, спричинений надмірним економічним інтервенціонізмом держави).

За роки стабілізації іноземні інвестиції в країнах Латинської Америки були доведені до 15 млрд. дол. Серед держав-інвесторів на перше місце вийшли США. Однозначна оцінка іноземних інвестицій неможлива. Їх наявність створювала певну систему економічної й політичної залежності регіону від іноземних держав, з одного боку, а з другого боку, іноземний капітал сприяв економічному розвитку, створював сотні тисяч нових робочих місць і тим самим оздоровлював соціальну ситуацію в латиноамериканських країнах. Не слід забувати й те, що інвестування капіталу може здійснюватися при умові взаємної вигоди сторін.

Політична обстановка в роки стабілізації в країнах субконтиненту складалася по-різному. В одних — продовжували діяти реформістські уряди (Аргентина, Уругвай, Перу), в других — їх змінили диктаторські режими (Куба, Чилі), в третіх — консервативні кола, що виражали інтереси, насамперед латифундистів, трималися при владі з допомогою конституційних форм правління (Бразилія, Колумбія) або диктатури (Венесуела).

Особливості соціально-політичного розвитку окремих країн

В Аргентині, де продовжував правити Громадянський радикальний союз, здійснювалися обережні реформи. Так, був прийнятий закон про 8-год. робочий день, водночас націоналізовано нафтову та нафтопереробну промисловість. Уряди радикалів очолювали президенти Т.Марсело Альвеар (1922-1928 рр.) та І.Рігойєн (1928-1930 рр.).

У Чилі в середині 20-х років внутріполітична обстановка загострилася. У вересні 1924 р. група офіцерів, політичні уподобання яких були різними, здійснила військовий переворот під націоналістичними гаслами. Серед них виявилися авторитаристи, реформісти і навіть прихильники лівого радикалізму, що відобразилося в суперечливому характері діяльності їх влади. Хунта військових, що прийшла до влади, переслідувала робітничий рух, але прийняла досить передове трудове законодавство (8-год. робочий день, пенсії для трудящих, право на створення профспілок і на колективні договори). Невдовзі, в січні 1925 р., відбувся ще один військовий переворот, внаслідок якого влада зосередилася в руках полковника

Ібаньеса дель Кампо, який зайняв посаду військового міністра. 1927 року він став президентом, встановив режим особистої влади. Будучи прихильником італійського фашизму, вважав, що досягти згуртування суспільства цілком можливо в рамках авторитарної держави через насадження корпоративного синдикалізму. Вдавшись в окремих випадках до стимулювання національної економіки, Ібаньес здобув на певний час масову опору в середніх верствах та серед частини трудящих. У зовнішній політиці співпрацював із Сполученими Штатами.

На Кубі в роки стабілізації панував диктаторський режим Херардо Мачадо-і-Моралеса. Діяв в інтересах панівних верств — великих підприємців та поміщиків. За зразок мав італійський фашизм. З ініціативи Мачадо була реалізована широка програма будівельних робіт, що сприяло створенню багатьох тисяч робочих місць і зниженню соціальної напруженості. Мачадо прославився також нещадною боротьбою проти кубинських комуністів.

У Мексиці наступник Обрегона президент генерал Плутарко Еліас Кальєс (1924-1928 рр.) зміцнив режим *«революційного кауділізму»*. Заявив, що його мета — будівництво розвинутої економіки і суспільства *«соціальної справедливості»* на основі співпраці робітників, селян і національних підприємців. Фактично йшлося про надання нового імпульсу реформізму. Уряд Кальєса вдався до державного регулювання економіки, розподілив серед селян 3,2 млн. га землі із 100 млн., якими володіли латифундії. Головною метою тут було запустити механізм ринкової економіки на селі. Було обмежено позиції іноземного капіталу, особливо в нафтовій промисловості, що призвело до конфлікту з США.

У реалізації програми реформ і співпраці різних соціальних груп урядом Кальєса запроваджено 8-год. робочий день, арбітраж, укладання колективних договорів, визнано права профспілок. КРОМ при Кальєсі стала офіційним профцентром. Лідери конфедерації зайняли важливі посади в урядовій адміністрації, у тому числі міністра промисловості, торгівлі й праці. Економічна кон'юнктура періоду стабілізації сприяла реформізму, а головне — формуванню середнього класу, носія стабільності та прихильника реформ, хоча в умовах навіть Мексики ця справа була досить проблематичною. Кінець стабілізації в Мексиці наприкінці 20-х років означав не тільки поворот керівних кіл країни вправо, але й

ріст ліворадикальних настроїв, що виразилося в активізації діяльності комуністів і в створенні 1929 року Мексиканської унітарної профспілкової конфедерації.

Збройні антиолігархічні виступи в Бразилії та Нікарагуа

У Бразилії та Нікарагуа боротьба проти місцевої олігархії в 20-ті роки набрала збройної форми. У Бразилії, де нормально діяла конституція, фактично вся влада знаходилась у руках поміщицько-буржуазної «кофейної» олігархії штатів Сан-Паулу і Минас-Жераїса, пов'язаної з Великою Британією. На шлях відкритої збройної боротьби з олігархією стали молоді офіцери — «*тенентисти*» (від «*тененте*» — лейтенант). Вони вимагали заміни олігархічного режиму конституційною владою. 5 липня 1922 р. «*тенентисти*» підняли повстання в Ріо-де-Жанейро і захопили столичний форт Копакабана. Жорстоке придушення повстання не зламало духу «*тенентистів*». 5 липня 1924 р. вони знову повстали і через кілька днів боїв захопили місто Сан-Паулу. Оточені урядовими військами «*тенентисти*» прорвали блокаду і ще майже три роки вели боротьбу з військами режиму. Це була яскрава сторінка в боротьбі за демократію в історії Бразилії.

Не менш вражаючим моментом було й повстання нікарагуанських патріотів на чолі з Сандіно. Селянин Аугусто Сесар Сандіно (1895-1934 рр.) 1926 року очолив загін лібералів і підняв повстання проти уряду консерваторів — хунти поміщицької олігархії. За згодою лібералів у травні 1927 р. в конфлікт втрутилися США й окупували країну. Сандіно не прийняв окупації і розпочав війну з урядовими військами та американськими окупантами, висловлювався за проведення глибоких соціальних перетворень в інтересах робітників і селян.

У цілому ж реформістські потуги в ряді країн Латинської Америки в роки стабілізації ніде не привели до створення міцного середнього класу та перемоги демократичної альтернативи в суспільному розвитку. Цьому процесу перешкождали слабкість національної буржуазії, неподолані залишки феодалізму, панування латифундизму не тільки в сільському господарстві, але й в суспільній свідомості, що виражалось в схильності до кауділізму.

Основою останнього продовжували залишатися кастові армії як знаряддя військових переворотів і опора того ж кауділізму. Позбавлені нормальної соціальної бази, до реформізму, як форми лавірування між інтересами різних соціальних груп, часто-густо вдавалися ті ж військові режими. Кампанії одержавлення певної частини власності мали на меті те ж саме — зміцнення особистої влади каудільо чи певної хунти на чолі з президентом.

ІІІ. КРАЇНИ ЛАТИНСЬКОЇ АМЕРИКИ В РОКИ СВІТОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ КРИЗИ ТА НАПЕРЕДОДНІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Вплив світової економічної кризи 1929-1933 рр. на Латинську Америку

Економічна залежність країн Латинської Америки від світового ринку виявилася особливо вразливою в роки кризи. Загальна вартість експорту країн субконтиненту з 1929 по 1933 р. зменшилась втричі. Попит на традиційну латиноамериканську продукцію різко впав. Погіршенню становища сприяла й протекціоністська політика великих країн. Картина труднощів доповнилася погіршенням торгового і платіжного балансу, фінансовою кризою, бюджетним дефіцитом тощо. У Чилі виробництво селітри скоротилося в 15 раз, міді — в 3 рази. На Кубі виробіток цукру зменшився з 5 до 1,9 млн. т. Мільйони тонн кофе, зерна знищувались. Розорялися маси дрібних сільськогосподарських виробників. Тисячі підприємств закрилися, кількість безробітних за 1930-1932 рр. виросла з 2 до 7 млн. осіб, зменшилась заробітна плата, припинився потік інвестицій, виросла соціальна напруженість, широкі верстви населення прийшли в рух, що призвело до бурхливих подій на латиноамериканському континенті.

1930 року відбулася революція в Бразилії, в Колумбії до влади прийшли ліберальні реформісти, в Аргентині і Перу, навпаки, реформістські уряди скинуті. У Мексиці посилювалися позиції демократичних сил. Упали диктаторські режими в Чилі (1931 р.) і на Кубі (1933 р.). На початку 1932 р. комуністи під керівництвом Фарабундо Марті підняли повстання в Сальвадорі. У Нікарагуа Сандіно відновив бойові дії проти 6-тисячного корпусу аме-

риканської морської піхоти і національної гвардії режиму. Американські підрозділи в січні 1933 р. покинули Нікарагуа. Сандіно повірив обіцянкам уряду забезпечити економічний і політичний суверенітет країни та надати нікарагуанцям демократичні права і розпустив армію. 21 лютого 1934 р. він був схоплений і убитий за наказом командувача національної гвардії генерала Анастасіо Сомоси, який незабаром на цілих 40 років встановив свою диктатуру в Нікарагуа.

Страйкова боротьба в роки кризи охопила більшість країн Латинської Америки. У таких умовах знову підняв голову лівий радикалізм. У 1930-1931 рр. комуністичні партії утворилися в Колумбії, Венесуелі, Сальвадорі, Панамі, Коста-Ріці.

Військовий переворот в Аргентині і революція в Бразилії

Політику ліберальних реформ і класового співробітництва, яка проводилася в Аргентині урядом Іригойєна, перервала світова економічна криза. Уряд радикалів опинився в ізоляції і справа, і зліва. Справа вимагали припинення реформ і жорсткого курсу в соціальній сфері, зліва — збіднілі в роки кризи маси надіялися на більш справедливий розподіл матеріальних благ.

У вересні 1930 р. військові під командуванням генерала Хосе Урибуру здійснили переворот, Іригойєн заарештований і засланий. Генерал проголосив себе тимчасовим президентом з диктаторськими повноваженнями, що засвідчили його перші заходи: відміна конституційних гарантій, репресії проти прихильників Іригойєна, створення спеціального відділу для боротьби з комуністичною небезпекою. Опорою режиму стала армія й латифундисти. Спроби забезпечити «порядок» і «класовий мир» твердою рукою, а введенням жорстких протекціоністських митних заходів вивести країну з кризи, успіху не мали. Знову почав рости престиж партії радикалів. Традиційні ліберальні кола буржуазії і поміщиків теж були незадоволені всевладдям диктаторського режиму. Надто вузька база режиму змусила Урибуру до відновлення конституційних порядків. У лютому 1932 р. президентом Аргентини став кандидат національно-демократичної партії генерал Агустин Хусто. Однак політика обмеження демократичних свобод збереглася.

Економічна криза похитнула становище «кофейної» олігархії в Бразилії. Її противники з панівних класів на березневих виборах 1930 р. згуртувались у *Ліберальний альянс* і своїм кандидатом в президенти висунули Жетулію Варгаса, поміщика-скотаря із штату Ріо-Гранді-ду-Сул, колишнього міністра і губернатора, який виявився неабияким політичним діячем. Ліберальний блок залучив на свій бік популярних в народі «тенентистів». У програмі альянсу були включені вимоги демократизації країни і «загальнонаціональної революції в інтересах всього народу». Однак надії Ліберального альянсу на виборах не справдились. Тоді лідери альянсу вдалися до збройного повстання. Вирішальну роль у повстанні відіграли «тенентисти», які підняли військові частини. З листопада 1930 р. в Ріо-де-Жанейро було сформовано уряд Ліберального альянсу на чолі з Ж.Варгасом. Режим «кофейної» олігархії зметений. Варгас встановив військовий режим, який дав можливість зміцнитися новій владі, забезпечити себе від спроб «кофейної» олігархії повернути владу. Та й підтримувати єдність учасників блоку так було простіше.

Уряд Варгаса провів заходи по зміцненню позицій національного капіталу і розвитку економіки, було розроблено трудове законодавство (8-год. робочий день, мінімум зарплати тощо). Стали створюватися корпоративні профспілки за участю підприємців. Однак спокою в країні досягнуто не було, а 1932 року довелось придушувати заколот «кофейної» олігархії штату Сан-Паулу.

Революційна криза 1931-1932 рр. у Чилі

В умовах глибокої економічної кризи диктатура Ібаньєса в Чилі швидко втрачала свою матеріальну і соціальну опору. По країні прокотилася хвиля страйків, вуличних демонстрацій, студентських заворушень з вимогами відставки диктатора, відновлення демократичних свобод, прийняття заходів по виходу з кризи і поліпшенню становища населення. На 26 липня був призначений загальний страйк проти диктатури. У той же день Ібаньєс утік з країни.

Новий уряд, очолюваний представником ліберальної професури університету Х.Е.Монтеро, спирався на опозиційні буржуазно-націоналістичні кола. Було оголошено про відновлення де-

мократичних свободі конституційного режиму. Однак уряд не поспішав, а скоріше не міг негайно поліпшити становище. 1 вересня 1931 р. вибухнуло повстання військових моряків. Оволодівши флотом, повсталі зажадали негайного проведення аграрної реформи, націоналізації іноземного і великого місцевого капіталу, прийняття заходів по покращанню рівня життя трудящих. Проте невдовзі повстання було придушено. Заворушення і боротьба не припинилися. У січні 1932 р. відбувся новий загальний страйк. 4 червня 1932 р. група офіцерів і цивільних на чолі з полковником Мармадуке Грове скинула уряд Монтеро і проголосила Чилі «соціалістичною республікою». Програма уряду передбачала скликання Установчих зборів, націоналізацію банків, встановлення державного контролю над рядом ключових галузей економіки та заходи по її розвитку, підвищення податків на великих підприємців, контроль над розподілом в інтересах мало-забезпечених, розміщення безробітних на державних і невикористовуваних землях. Отже, ця демократична програма страждала деякими соціалістичними положеннями. Її окремі пункти були виконані в перші ж дні. З ініціативи комуністів і Робітничої федерації Чилі в Сантьяго було створено раду робітничих депутатів. Аналогічні ради виникли в інших містах. Таким чином, поряд з існуючою комуністи стали формувати паралельну, свою владу. Це особливо стривожило владу імущих. Тим більше, що компартія стала вимагати передачі влади радам і негайного здійснення «справжньої соціалістичної революції». Така обстановка спровокувала антикомуністичний виступ на чолі з полковником К. Давилою.

«Соціалістична республіка», проіснувавши 12 днів, впала. Чилійців не влаштував ні «справжній соціалізм», ні диктатура Давили. Через 100 днів впала й вона. Було відновлено чинність конституції 1925 р., легалізовано політичні партії, проголошено амністію. На президентських виборах у жовтні 1932 р. переміг кандидат від блоку буржуазно-поміщицьких партій Артуро Алесандрі Пальма. Обстановка в країні стабілізувалася.

Посилення ролі держави в економіці після світової економічної кризи

Криза 1929-1933 рр. продемонструвала вразливість монокультурної економіки, її велику залежність від кон'юнктури на зовнішньому ринку. Захист від кризових явищ зовнішнього характеру стали шукати в посиленні економічної ролі держави, що, зокрема, виразилося в протекціоністських заходах, мета яких — утруднити доступ іноземних товарів на латиноамериканський ринок і водночас стимулювати розвиток національної економіки. Разом з тим це означало відмову від свободи міжнародної торгівлі. Національна економіка отримала й інші пільги від держави: кредити, субсидії, фінансові й податкові привілеї. Зміцнювався державний сектор: державні банки, компанії в базових галузях економіки. Це й була підтримка національного капіталу в боротьбі з іноземним. Характерно, що активізація економічного інтервенціонізму держави відбувалась в найбільш розвинутих країнах Латинської Америки — в Мексиці, Аргентині, Бразилії, Чилі, Уругваї. У більшості з них (Бразилія, Мексика, Чилі, Колумбія) заходи державного регулювання були спрямовані на заохочення національного капіталу і промислового розвитку. В окремих країнах значного розмаху набрала націоналізація деяких галузей. Так було в Мексиці при Карденасі (1934-1940 рр.), у Чилі в роки Народного фронту (1938-1941 рр.), на Кубі під час революції 1933-1934 рр., у Болівії в 1936-1940 рр. Все це призвело до створення значного державного сектора в базових галузях, що йшло врозріз з інтересами латифундистів та іноземних інвесторів.

Ужиті заходи сприяли росту виробництва продукції, яка раніше імпортувалася. Однак традиційні соціально-економічні структури, пронизані феодалними напластуваннями, кардинальних змін не зазнали. А це не могло відкрити шлях до вільної ринкової економіки у виробництві і демократії в суспільстві. У зовнішньому плані ці зміни не вплинули кардинально на статус Латинської Америки як аграрно-сировинного придатку і об'єкту іноземних інвестицій. На другу половину 30-х років в латиноамериканських країнах особливо зміцніли позиції Німеччини. 1938 року німецькі інвестиції становили майже 1 млрд. дол. (Аргентина, Бразилія, Чилі). США, щоб зміцнити свій вплив, 1933 року устами пре-

зидента Рузвельта проголосили перехід від політики «великого дубця» до політики «доброго сусіда».

Демократична революція 1933-1935 рр. на Кубі та її наслідки

У серпні 1933 р. внаслідок загального політичного страйку, що поклав початок революції, була повалена диктатура Мачадо й наступного місяця створено тимчасовий революційний уряд на чолі з Р.Грау Сан-Мартіном. Значний вплив в уряді мали ліберально-реформістські кола. Ключовою постаттю був 27-річний Антоніо Гітерас, який зайняв ряд міністерських посад, в тому числі й міністра внутрішніх справ, і був прихильником демократичних перетворень (навіть мріяв про соціалістичне майбутнє Куби).

Уряд увів демократичні свободи, легалізував політичні організації, запровадив 44-годинний робочий тиждень, систему колективних договорів, підвищив заробітну плату. Також було обмежено привілеї іноземного капіталу, введено урядовий контроль над рядом підприємств і філій американських компаній.

Скинення Мачадо намагалися використати комуністи. Комуністи і очолювана ними національна робітничка конфедерація Куби вимагали йти далі, висували гасло радянської робітничо-селянської влади. Відповідь з боку правих не забарилася. 14 січня 1934 р. командувач армією Фульхенсіо Батіста здійснив переворот, запровадив диктаторський режим, почав репресії проти лівих. Проте правити диктаторськими методами без серйозної соціальної бази ставало все важче, і Батіста пішов на певні поступки. У 1937-1938 рр. на Кубі відновлені демократичні свободи, легалізовані політичні партії. Знову активізувалися профспілки, а також компартія, яка відчувала себе, як риба у воді, у системі демократії і постійно була націлена на ліквідацію слабких пагінців тієї ж демократії. Прийнята 1940 року нова конституція утверджувала демократичні свободи, соціальні права трудящих, узаконювала необхідність аграрної реформи.

Демократичні перетворення уряду Карденаса в Мексиці (1934-1940 рр.)

На президентських виборах 1 липня 1934 р. переміг генерал Ласаро Карденас, представник Національно-революційної партії, створеної 1929 року з представників різних верств. Карденас обіцяв вирішити на користь селян аграрне питання, прийняти заходи проти іноземних монополій.

Період перебування уряду Карденаса при владі у Мексиці знаменував вступ цієї країни в смугу низки важливих прогресивних перетворень. Уряд взяв курс на утвердження і розширення демократичних свобод, з метою зміцнення власних позицій прагнув до ролі соціального арбітра. Так під час страйків 1935-1937 рр., пропасаючи тезу про необхідність регулювання державою економіки в інтересах робітників, він підтримав їх вимоги. Прихильники Кальєса, які виступили проти такої політики, були вигнані з уряду, державних установ, армії тощо.

При підтримці уряду трудящі досягли підвищення зарплати, 40-годинного робочого тижня, утвердження системи колективних договорів. Карденас вдався до експропріації ряду національних та іноземних підприємств, які були перетворені в кооперативи, контрольовані державою. Заходи в плані державного капіталізму зміцнювали позиції уряду, забезпечували йому свободу дій навіть при відсутності серйозної соціальної бази.

Уряд прискорив аграрні перетворення. У місцевих поміщиків та іноземних монополій було конфісковано 18 млн. га землі, яка в основному була передана кооперативним ехідо (общинам), де земля і техніка використовувалися спільно. Все ж частина землі попала в руки індивідуальних господарів. Але держава надавала перевагу колективним ехідо, за якими знову ж таки здійснювався державний контроль. Внаслідок цього питома вага селян-ехідиторів 1940 року виросла з 15 до 43%, а відсоток зайнятої ехідо землі — з 6 до 21%. Однак всередині самих ехідо йшло розшарування, що свідчило про схильність селян до ініціативи, а значить, прагнення самостійного господарювання.

Уряд Карденаса шляхом експропріації намагався витіснити іноземний капітал з Мексики. 1937 року експропрійовано й передано профспілкам залізниці, в чому явно простежується вплив тою чи

іншою мірою синдикалізму. 1938 року націоналізовано також нафтову промисловість, що контролювалася англо-американцями.

Проголошуючи подальший курс на радикалізацію мексиканського суспільства, у березні 1938 р. Карденас і його найближче оточення заявили про створення замість НРП нової масової *Партії мексиканської революції (ПМР)*, яка повинна була об'єднати всіх прихильників перетворень. До неї, серед інших, ввійшли *Конфедерація трудящих Мексики (КТМ)*, Національна селянська конфедерація, навіть компартія. Програма партії націлювала на подальші перетворення аж до «*підготовки народу до встановлення робітничої демократії і соціалістичного ладу*». Карденас прагнув з допомогою вищезазначених перетворень створити умови для переходу Мексики до соціалізму. Але соціалістичні експерименти не принесли поліпшення добробуту мексиканців. Означені реформи не завжди були оправдані з точки зору вільного ринкового господарства. Реформи Карденаса підживляли не тільки позиції поміщицької олігархії, але й іноземного капіталу. У зарубіжних інвесторів вони надовго відбили бажання вкладати капітали в мексиканську економіку, що було далеко не кращим виходом з господарської відсталості. Які були наслідки реформ, можна судити з того, що процес, започаткований Карденасом, завершився разом з терміном його перебування на посаді президента країни.

Бразилія, Аргентина і Чилі в 1933-1939 рр.

Небезпека фашизму в латиноамериканських країнах породжувалася двома факторами: внутрішнім і зовнішнім. Складові внутрішнього фактора утворювали структурна криза, специфічні, далеко немирні стосунки між верствами імущих — латифундисти і компрадори прагнули до консервації існуючих суспільних порядків, а національна буржуазія намагалася усунути перешкоди на шляху розвитку ринкової економіки. У насадженні ідеології і методів державного управління фашистського типу консервативні олігархічні кола латиноамериканських країн бачили шлях власного порятунку від революцій та смут. Простежувалася їх діяльність у плані реалізації цих задумів. Так у Бразилії в 1933-1935 рр. широких масштабів набрав рух фашистської партії «*інтегралістів*»,

яка закликала до встановлення режиму за німецьким чи італійським зразком.

Зовнішній фактор являв собою своєрідний експорт фашизму з Європи, проникнення його через налагодження тісних контактів — економічних, зовнішньоторгових, дипломатичних — з фашистськими державами, що було характерним для Аргентини, Бразилії і особливо Чилі. У цьому напрямку активно діяла нацистська агентура, використовувались місцеві колонії німецьких емігрантів. Про це свідчили події в Аргентині, де з 1933 р. активізувалась гітлерівська агентура, яка спиралася на підтримку вже згадуваних німецьких колоній. У Чилі профашистські організації були настільки могутніми, що впливали на зовнішньополітичний курс країни в бажаному для Німеччини напрямі. А головне, в країні були соціальні групи, зацікавлені у встановленні фашизму.

Проте боротьба проти фашизму, яка в країнах Латинської Америки набула різних форм, була специфічною, поєднувалася з боротьбою проти реакції та вояччини, з боротьбою за демократію, часто виливалася в прояви лівого радикалізму.

Створений в березні 1935 р. в Бразилії *Національно-визвольний альянс*, який очолили комуністи, ставив своїм завданням повалення режиму президента Варгаса і встановлення «народної влади», що провела б глибокі революційні перетворення. Курс на збройне повстання, взятий керівництвом альянсу, не влаштовував демократичних учасників, і вони покинули його. У липні 1935 р. уряд Варгаса заборонив альянс, і останній пішов у підпілля. Відхід демократичних сил перетворив альянс у вузьку змовницьку організацію комуністів. Повстання в Ріо-де-Жанейро, Ресіфі та деяких інших містах, підняте альянсом в листопаді 1935 р., було придушено. Покінчивши з виступом комуністів, Варгас 1938 року розгромив також «*інтегралістів*», заборонив всі політичні партії, продовжив заходи по збільшенню і зміцненню державного сектора як бази влади в умовах, коли націоналізація завжди знаходила широке схвалення з боку люмпенізованого населення.

Таким чином, ні плани фашистів, ні плани комуністів в 30-х роках у Бразилії не здійснилися. Ті й інші зазнали поразки. Сили учасників цієї боротьби виявилися настільки рівновеликими, що кінцевим результатом був статус-кво. Збереглася диктатура олігархії і вояччини, підкріплена соціальним маневруванням ре-

жиму так званої «*нової держави*», проголошеної Варгасом 1937 року.

Не менш бурхливі події в середині 30-х років відбувались і в Аргентині. Тут теж компартія планувала створення народного фронту, як заявлялося, для протидії реакції і усунення від влади поміщицько-фінансової олігархії. Правда, далі організації загальних страйків комуністи та їх союзники по *Загальній конфедерації праці (ЗКП)*, яка стала об'єднавчим центром антифашистських сил, не пішли. Така поміркована тактика допомогла опозиції в березні 1936 р. здобути перемогу на виборах у палату депутатів конгресу.

Радикали, соціалісти і кілька дрібних партій утворили єдиний парламентський блок під багатозначною назвою «*Народний фронт*», який поставив перед урядом вимогу дотримання демократичних свобод і приборкання крайньої реакції. Однак, коли комуністи запропонували радикалам і соціалістам винести боротьбу за стіни парламенту і утворити народний фронт у широкому значенні, ті відхилили, добре пам'ятаючи про дії Альянсу в Бразилії в 1935 р. Незабаром, у лютому 1938 р., коли президентом став представник ліберального крила Національно-демократичної партії Рікардо Ортіс, який прийняв заходи по зміцненню конституційних свобод, обстановка в Аргентині розрядилася.

Чилі була єдиною країною, де організаційно і програмно оформився Народний фронт (березень, 1936 р.). Програма передбачала захист і розширення демократичних свобод і прав трудящих, заходи по розвитку національної економіки, обмеження іноземного капіталу, посилення ролі держави в економіці, аграрні перетворення на користь селян, піднесення рівня життя, заходи проти фашизму тощо. У плані єдності відбувалося об'єднання основних профспілок у *Конфедерацію трудящих Чилі (КТЧ)*.

На президентських виборах 25 жовтня 1938 р. Народний фронт отримав перемогу. Його кандидат Педро Агірре Серда отримав 50,2% голосів. В уряд Народного фронту ввійшли радикали, соціалісти і демократи. Комуністи вирішили підтримати, але не входити.

Уряд Народного фронту (1938-1941 рр.) провів низку заходів проти крайніх правих організацій, по зміцненню демократичних свобод і прав трудящих, розширив систему соціального забезпечення, знизив ціни на продукти харчування. 1939 року була створена

Корпорація розвитку промисловості (КОРФО). Держава фінансувала розбудову низки галузей важкої промисловості (електроенергетика, паливо). КОРФО створила значний сектор державної промисловості. Держава допомагала також дрібному й середньому бізнесу, безземельним селянам передала частину земель, що пустивали. Певні успіхи мали місце в медицині та освіті.

Проте економічні й соціальні заходи уряду Народного фронту не підкріплювалися й не могли бути підкріплені економічним ростом, оскільки були такими, що не стимулювали ініціативи виробника. З другого боку, ліві, особливо комуністи, підштовхували уряд до подальших *«глибоких революційних перетворень»*. За таких обставин помірковані, демократичні сили намагалися не допустити дальшого скочування країни в революційний хаос, наполягали на проведенні лише зважених реформ. У цьому плані демократи заручилися підтримкою керівництва соціалістичної партії. У такій обстановці 1941 року Народний фронт розпався.

Як бачимо, в середині і другій половині 30-х років у суспільно-му житті країн Латинської Америки проявилися профашистські та прокомуністичні тенденції. І це було цілком природно для країн з крайніми антагонізмами, без історичної практики демократії. Боротьба цих двох тенденцій закінчилася перемогою кауділізму і олігархізму чисто латиноамериканського типу, що поведив себе суто по-латиноамериканськи: закон — головна характерна ознака демократії, незважаючи на існування в багатьох країнах конституції, не панував, не довлів над суспільством. Дозовану свободу й надалі дарували «добрі» каудільо і відбирали «недобрі».

Разом з тим в міжвоєнний період формувалися основи специфічної для Латинської Америки господарської системи, яка значною мірою представляла собою суміш державного капіталізму, синдикалізму і кауділізму й давала привід іменувати себе латиноамериканським соціалізмом.

IV. КРАЇНИ ЛАТИНСЬКОЇ АМЕРИКИ В РОКИ ВІЙНИ

З початком війни простежується загострення боротьби за Латинську Америку між протиборчими сторонами. Умови, що склалися у світі, вимагали вироблення єдиної стратегії поведінки американських держав. З ініціативи США у вересні-жовтні 1939 р. на нараді міністрів закордонних справ американських держав в Панамі була прийнята «Загальна декларація про нейтралітет американських республік» і «Панамська декларація». Наступна нарада в липні 1940 р. в Гавані виробила «Гаванську декларацію», яка проголошувала право американських країн на окупацію володінь європейських держав в Америці, якщо виникне загроза їх захоплення іншою, неамериканською державою. Таким чином, з самого початку війни американські країни зайняли позицію жорсткого нейтралітету.

Однак вступ США у війну означав кінець політики нейтралітету. У грудні 1941 р. країни Вест-Індії і Центральної Америки оголосили війну державам «вісі». У наступні роки про вступ у війну на боці Об'єднаних націй заявили майже всі країни Латинської Америки, зокрема Чилі та Аргентина спромоглися на цей крок лише 1945 року, оскільки німецькому впливу там сприяли численні вихідці з Німеччини та активність гітлерівської агентури. Участь латиноамериканських країн у війні обмежувалася в основному поставками сировини, сільськогосподарської продукції, конвоюванням морських транспортів тощо. Латиноамериканські країни встановили дипломатичні стосунки з союзником США по антигітлерівській коаліції — СРСР.

За роки війни зміцніли позиції і присутність США в Латинській Америці. Такі конкуренти як Японія, Німеччина, Італія були повністю витіснені, а позиції Англії ослаблені. Скликана в лютому 1945 р. в Мехіко міжамериканська конференція з питань війни і миру була демонстрацією абсолютної переваги США в Латинській Америці. На ній США запропонували латиноамериканським країнам «план Клейтона», в якому викладалися заходи, масштабна реалізація яких сприяла б прискореному розвитку ринкової економіки і демократії, — заохочення приватного підприємництва, заборона державних підприємств, надання гарантій іноземним

інвесторам, ліквідація тарифів тощо. Там же фігурували принципи «вільної торгівлі» і «рівних можливостей».

Прийнята на цій же нараді «Чапультепекська декларація» проголошувала принципи «взаємодопомоги і американської солідарності». Будь-який замах на територіальну цілісність, суверенітет або незалежність однієї з американських держав буде розглядатися як акт агресії проти держав, що підписали декларацію.

Разом з тим великі сировинні поставки латиноамериканських країн в роки війни, насамперед в США, сприяли нагромадженню золотих і валютних запасів, а скорочення ввозу промислових товарів — розвитку національної промисловості, росту чисельності найманої праці.

Мексика

Уряд Л. Карденаса уже 4 вересня 1939 р. оголосив про нейтралітет своєї країни. Згідно підписаної в березні 1941 р. між Мексикою та США угоди про боротьбу проти агресії, в грудні 1941 р. Мексика розірвала дипломатичні стосунки з державами «вісі», а 22 травня 1942 р. оголосила про стан війни з ними. В бойових діях на Тихому океані брала участь одна мексиканська авіаескадрилья.

Аргентина

Уряд президента Р.Ортиса теж 4 вересня 1939 р. заявив про свій нейтралітет. Внутріполітичне становище Аргентини характеризувалось нестабільністю. У країні активно діяли фашистські елементи. 1941 року виникла профашистська партія Націоналістичний альянс. У боротьбі різних політичних угруповань за владу активну роль відігравала армія.

4 червня 1943 р. «група об'єднаних офіцерів», яка представляла націоналістичні армійські частини, здійснила військовий переворот. Тимчасовий президент генерал Рамірес розпустив парламент, всі політичні партії оголосив поза законом, а своїх противників кинув до в'язниць. Внаслідок внутрішньої боротьби новим президентом Аргентини на початку 1944 р. став генерал Фаррель. 26 січня 1944 р. він розірвав дипломатичні стосунки з державами «вісі».

З метою зміцнення соціальної основи режиму Фаррель вдався до низки реформ: був створений секретаріат праці і соціального забезпечення, підвищена зарплата, почалося будівництво дешевих будинків для робітників, встановлено щорічну оплачувану відпустку. Ряд заходів уряду зводилися до посилення контролю за іноземними компаніями, навіть експропріації власності окремих з них. Були націоналізовані також деякі зернові монополії, на 20% знижена орендна плата за землю.

25 березня 1945 р. Аргентина оголосила війну Японії та Німеччині. Це дало їй можливість взяти участь у конференції Об'єднаних націй у Сан-Франциско.

Бразилія

22 серпня 1942 р. уряд Ж.Варгаса, який у середині 1941 р. вступив у військовий союз з США, оголосив війну Німеччині та Японії. На території країни були розташовані американські бази. Бразилія постачала США сировину й стратегічні матеріали. У країну йшли американські інвестиції, були збудовані металургійні та моторобудівні заводи.

Внутрішня політика Варгаса була спрямована на досягнення «класової співпраці» і боротьбу з комунізмом. Однак зупинити виступи проти диктаторського режиму, за демократичні права і свободи не вдалося. Розстріл поліцією Сан-Паулу студентської демонстрації в листопаді 1943 р. підштовхнув події. Уже 1944 року боротьба проти диктатури набрала масового характеру, що змусило Варгаса до поступок. У лютому 1945 р. він відмовився від диктаторських прав і пообіцяв відновити виборні органи в країні. У квітні була оголошена амністія політв'язням, а в травні дозволена діяльність політичних партій.

Чилі

Коли почалася Друга світова війна, у Чилі при владі був уряд Народного фронту, в який входили комуністи, соціалісти, Радикальна та Демократична партії. У Народному фронті йшла гостра міжпартійна боротьба. Комуністи, які штовхали уряд на глибокі соціально-економічні перетворення соціалістичного спрямування, в

грудні 1939 р. прийняли рішення про посилення страйкової боротьби. Їх опоненти вимагали виключення компартії з Народного фронту. На початку 1941 р. через відсутність внутрішньої єдності Народний фронт розпався. Спроба лівих реанімувати його після березневих виборів 1941 р. в конгрес не вдалася. Після смерті в листопаді 1941 р. президента Чилі Агірре Серда були проведені нові вибори. Перемогу здобув демократичний альянс (соціалісти, комуністи, радикали, демократи, профспілки). Однак обраний президентом Хуан Антоніо Ріос не поспішав відмовитися від нейтралітету, водночас сприяв американським інвестиціям у чилійську економіку. Радикали та соціалісти в знак протесту вийшли з уряду Ріоса, перейшли в опозицію. Це змусило президента до певних поступок. 11 грудня 1941 р. Чилі встановила дипломатичні стосунки з СРСР, а на початку квітня 1945 р. уряд оголосив війну Японії.

РОЗДІЛ XVII

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ В 1918-1939 рр.

Паризька мирна конференція

Перша світова війна закінчилась 11 листопада 1918 р., коли було підписано *Комп'єнське перемир'я*. За його умовами Німеччина повинна була залишити всі захоплені нею території на Заході і вивести свої війська за Рейн. Німецькі армії евакуюувались зі Східної Європи в міру прибуття туди військ Антанти. Всі військовополонені і військоове спорядження підлягали передачі союзникам.

Із підписанням перемир'я боротьба за переділ світу переміщувалась у дипломатичну площину за стіл переговорів. Підготовка майбутніх мирних договорів з Німеччиною та її союзниками, що мали розв'язати незліченні проблеми, народжені світовою війною, розпочалась урядами країн Антанти і США вже на завершальному етапі військового конфлікту. Але між державами-переможцями виявились розходження щодо майбутніх мирних угод. Вони остаточно визначились з початком роботи *Паризької мирної конференції* (18 січня 1919 р. — 21 січня 1920 р.).

Сполученні Штати намагались, і досить успішно, закріпити своє одноособове лідерство у світі, висунувши напередодні конференції формулу «*мир без переможця*». Максималістська позиція Франції — розчленування Німеччини, відсунення її кордонів до Рейну й накладання обтяжливих репарацій — визначалась чотирирічною німецькою окупацією і систематичним пограбуванням 13-ти французьких провінцій, пам'яттю про 1,5 млн. загиблих її громадян. Навпаки, англійці були настроєні досить миролюбно, досягнувши в ході війни своїх цілей: німецький флот був розбитий, як і Німеччина, Близький Схід здебільшого контролювали англійські війська. Тож на відміну від Франції головною метою Англії було створення передумов для економічної реконструкції Європи, а не політичної, як це планували французи.

Італійський уряд розраховував па територіальні придбання за рахунок імперії Габсбургів і визнання своїх пріоритетів на Балканах та

в Середземномор'ї. Претензії Японії на німецькі колонії підтримувала Велика Британія, вбачаючи в ній противагу американському гегемонізму в Тихоокеанському регіоні.

Гарантом політичної незалежності й територіальної цілісності як великих, так і малих держав у повоєнному світі повинна була стати нова всесвітня організація — *Ліга націй (ЛН)*. Проект її створення, висунутий В.Вільсоном ще в січні 1918 р., наštтовхнувся на заперечення учасників форуму. У першу чергу мова йшла про Францію й Англію, які в роки війни заключили низку секретних угод, які в разі включення мирних договорів у *Пакт Ліги націй*, як це наполягав зробити американський президент, втрачали чинність. Перебороти позицію європейських країн вдалося лише завдяки безкомпромісній позиції США у цьому питанні. Тож Пакт Ліги націй, підготовлений спеціальною комісією мирної конференції, і став невід'ємною частиною мирних договорів.

Спільна позиція Англії і США у німецькому питанні фактично нейтралізувала плани французьких реваншистів відносно пересування кордонів до Рейну та включення в межі Франції районів з німецьким населенням. Досягнутий компроміс знайшов відображення в остаточному тексті мирного договору з Німеччиною.

Версальський договір

28 червня 1919 р. у Дзеркальному залі Тріанонського палацу Версаля, де в січні 1871 р. було проголошено імперію Гогенцоллернів, «союзники і об'єднані держави» підписали з переможеною Німеччиною мирний договір. Він складався з одного протоколу і 440 статей, що поділялись на 15 частин й окремі розділи. Територіальні статті договору залишали Німеччину фактично однорідним національним масивом у центрі Європи, почувши про що, французький маршал Фош пророче заявив: «*Це не мир, це перемир'я на двадцять років*».

Головною подією на Заході стало повернення французькій республіці Ельзасу і Лотарингії, а німецьке населення цих провінцій не мало права вибирати між французьким і німецьким громадянством. У відповідь на територіальну претензію Франції щодо частини Саарської області, яка належали їй до 1815 р., конференція ухвалила її особливий статус. Управління передазалось Лізі націй

в особі спеціальної комісії. Область утворювала митний союз із Францією, що брала у свою власність вугільні шахти Саару. Через 15 років шляхом плебісциту місцеве населення повинно було вибрати між трьома варіантами: збереження режиму міжнародного управління, входження до Німеччини чи приєднання до Франції.

Західні кордони Німеччини змінювались також на користь Бельгії, яка анексувала два німецькі округи — Ейпен і Мальмеди, що у подальшому призвело до тертя у взаєминах між обома країнами.

Північний кордон Німеччини не залишався недоторканим. Мирним договором було встановлено, що в північній частині Шлезвігу буде проведено плебісцит, за результатами якого вона відійшла у 1920 р. до Данії, тоді як три чверті населення центральних районів Шлезвігу висловилося за Німеччину.

Значних змін зазнали східні кордони переможеної Німеччини. За рахунок Познані і частини Західної Пруссії Польща здобула вихід до Балтійського моря, що відтак відрізало Східну Пруссію від решти німецьких територій. Данціг із довколишнім районом став вільним містом під контролем Ліги націй, яку представляв верховний комісар. Місто повинно було увійти в польські митні кордони, щоб забезпечити Польщі вільний доступ у порт і уникнути будь-яких дискримінаційних заходів щодо польських громадян.

Доля південної частини Східної Пруссії й Верхньої Сілезії мала вирішуватися плебісцитом. У першому випадку Німеччина легко здобула перемогу у липні 1920 р. Проблема Верхньої Сілезії була вирішена шляхом розділу краю: північна і західна частина відійшли до Німеччини, південна дісталася Польщі. Розподіл навпіл цього промислового регіону спричинився до численних конфліктів. До того ж у промислових містах польської зони мешкала чимала німецька меншина.

Нарешті, на крайньому сході Східної Пруссії Німеччина уступала на користь Литви Мемельську область із населенням 130 тис. чоловік. Тимчасове управління цією територією, що могла б одержати такий самий статус, як і Данціг, здійснювала міжнародна адміністрація на чолі з верховним комісаром. Тимчасова адміністрація існувала до початку 1923 р., коли Литва, заручившись підтримкою Ліги націй, відторгла Мемельську область. Уже 16 лютого Ліга санкціонувала цей насильницький акт шляхом передачі Литві цієї території на умовах надання їй особливо-

го статусу. Він був запроваджений у травні наступного року і передбачав міжнародний режим для порту й широку адміністративну автономію для області.

Загалом Німеччина втратила 1/8 території та 1/10 населення. Коли територіальні урізання, здійснені на заході і півночі (за винятком Саару) здавалися їй прийнятними, то Німеччина вважала себе скривдженою, коли йшлося про втрати на Сході. Тим більше, що вони погано відповідали принципів самовизначення і були продиктовані переважно стратегічними чи економічними міркуваннями.

Учасники конференції досить легко дійшли згоди щодо розподілу німецьких колоній і деяких арабських територій Османської імперії, не вдаючись до анексій. *Стаття 22 Статуту Ліги* дозволяла їй надавати країнам-наступникам *мандати опіки* колишніх колоній, народи яких начебто не були здатні до самостійного управління. Мандати буди поділені на три класи: *A* (для колишніх володінь Османської імперії, статус яких наближався до статусу протекторату); *B* (для колишніх німецьких колоній у Центральній Африці, в яких зберігались деякі форми самоврядування); *C* (застосовувався для Південно-Західної Африки і островів Тихого океану і означав фактично повну анексію цих територій державою-мандатарієм). Тож Велика Британія отримала мандати *A* на Ірак, Палестину і Трансйорданію, мандати *B* на Танганьїку, частину Того і Камеруну, Франція — мандати *A* на Сирію і Ліван, мандати *B* на частину Того і Камеруну, Японія — мандат *C* на Маршаллові, Каролінські і Маріанські острови і т.д.

Як гарантію безпеки світу перед можливим відродженням німецької могутності конференцією була вироблена низка політичних і військових гарантій: обмеження озброєнь Німеччини, демілітаризація Рейнської області, окупація, гарантійні договори. Версальський договір обмежував склад німецького флоту і забороняв мати підводні човни. Німецька армія ставала професійною, чисельністю в 100 тис. вояків. Генштаб і військові училища ліквідувалися, важка артилерія, танки й авіація заборонені. Для забезпечення виконання військових приписів створювалася *Міжсоюзницька контрольна комісія*.

Союзники легко погодились на демілітаризацію лівобережжя Рейну та п'ятидесятикілометрової зони на правому березі. Передбачалося, що в цій зоні не буде укріплень і збройних сил, а війсь-

кові маневри там будуть заборонені. Також переможці згодились на тимчасову окупацію на 15 років території на лівому березі Рейну з плацдармами на правому березі.

Військові гарантії доповнювались двосторонніми договорами Франції з Англією і США, що стали додатком до Версальського договору. Ними передбачалося негайне надання допомоги з боку Англії і США в разі неспровокованої агресії Німеччини на французьких кордонах, а бельгійський кордон отримав такий самий статут. Але передбачувана взаємна обумовленість договорів, коли один з них не буде ратифіковано, то другий не матиме сили, призвела до провалу створеної системи після відхилення американським Сенатом Версальського договору.

З проблемою гарантій проти Німеччини тісно пов'язане репараційне питання. Учасники конференції ухвалили принцип відповідальності Німеччини *«за всю шкоду, заподіяну нею союзним урядам і тим, що приєдналися до них, їхнім громадянам внаслідок війни, що була їм нав'язана агресією з її боку»*. Цим надавалась правова база для відшкодування заподіяних збитків. Але через розбіжності у підходах до репараційної проблеми союзники не встановили загального розміру заподіяних збитків, відкинули фіксовану суму в 120 млрд. марок золотом і обрали вичікувальну тактику. Лише було ухвалено, що Німеччина повинна сплатити до 1 травня 1921 р. 20 млрд. марок. Видатки на окупацію вираховувалися з цієї суми. Для контролю за надходженням цих коштів створювалась Репараційна комісія, якій також доручалось визначити реальні розміри збитків, заподіяних війною з врахуванням військових пенсій. На випадок несплати єдиними гарантіями були *«акти заборони та економічних і фінансових репресій, а також взагалі такі інші заходи, що їх відповідні уряди можуть вважати необхідними з огляду на обставини»*.

Мирні договори з союзниками Німеччини

На хід підготовки мирних договорів з колишніми союзниками Німеччини у Першій світовій війні винятковий вплив справили дві головні обставини. *По-перше*, союзники прагнули застосувати принцип самовизначення, хоча й робили це недосконало. *По-друге*, перевага у сумнівних випадках надавалась країнам, що воювали на

їхньому боці — Сербії, Румунії, Греції, а також чехам. Як наслідок, Австрія, Угорщина, Болгарія залишилися незадоволені мирними договорами.

Сен-Жерменський договір з Австрією (підписано 10 вересня 1919 р. в м. Сен-Жермен-ан-Ле поблизу Парижа) залишав незмінними її кордони з Німеччиною і Швейцарією. До Італії відходили Південний Тіроль і Трентино. Чехословаччині передавались колишні австрійські провінції Богемія, Моравія і Сілезія (частина Тешинського району Сілезії згодом була передана Польщі). Буковина з м. Чернівці була приєднана до Румунії. Із рук союзних держав Польща отримала Галичину з переважно українським населенням у східній частині. На південному сході Австрія віддавала Королівству СХС області, населені словенцями, так само як і Далмацію, Боснію і Герцеговину. Доля спірних південнослов'янських областей була у подальшому визначена *Рапалльським* (італо-югославським) *договором* 1920 р.

Водночас від Угорщини до Австрії переходив Бургенланд, а за результатами плебісциту 1920 р. — словенська Каринтія з м. Целовац. Договір визнавав як незалежні і союзні держави, що утворилися на терені Габсбурзької імперії, особливий статус міста Рієка (Фіуме) й передбачав спеціальні заходи для захисту національних меншин.

Загалом Австрія перетворювалась на маленьку країну з населенням 6,4 млн. чоловік, чверть з якого проживала у Відні. Її армія скорочувалась до 30 тис. вояків. Привабливий з культурно-етнічних причин і економічних міркувань аншлюс з Німеччиною заборонили 80 стаття Версальського і 88 стаття Сен-Жерменського договорів.

Тріанонський договір з Угорщиною (підписано 4 червня 1920 р. у Великому Тріанонському палаці Версаля) передбачав значні територіальні втрати колишньої Транслейтанії, яка була обмежена площею 92 тис. квадратних кілометрів з населенням 8 млн. чоловік і армією в 35 тис. Згідно з територіальними постановами договору за Румунським королівством було закріплено Східний Банат і Трансільванію, за Чехословаччиною — Словаччину і Закарпатську Україну, за Королівством СХС — Хорватію, Бачку і Західний Банат. Провінція Бургенланд передавалась Австрії. Угорщина відмовлялася на користь союзників від будь-яких претензій на порт Рієка (Фіуме).

Невдоволення Угорщини вилилося в її запеклий опір Трианонському договору. Це підштовхнуло Чехословаччину та Королівство СХС на підписання у серпні 1920 р. договору про збройний союз проти неспровокованої агресії з боку Угорщини. Невдовзі до нього приєдналась Румунія. У такий спосіб було створено союз трьох держав — *Мала Антанта*, у формуванні якого важлива роль належить Франції.

Нейський договір з Болгарією (підписано 27 листопада 1919 р. в передмісті Парижа Нейї-сюр-Сен). За договором від Болгарії відходила територія площею понад 11 тис. квадратних кілометрів. За Румунією залишалась Південна Добруджа і частина прикордонних територій з болгарським населенням. До Королівства СХС відходили чотири округи на західних кордонах Болгарії. Частина Західної Фракії тимчасово переходила під юрисдикцію «*головних союзних держав*», внаслідок чого Болгарія позбулась свого порту Дедегач на Егейському морі. Її збройні сили обмежувались рівнем у 20 тис. чоловік.

Ситуація, що склалася внаслідок війни на Східних Балканах і надто в Малій Азії, була набагато складніша й трагічніша. Здавалося, що після підписання 30 жовтня 1918 р. перемир'я в Мудросі доля Османської імперії була врегульована різними міжсоюзницькими угодами. Але, не чекаючи ухвал мирної конференції, греки окупували Смірну, а Італія висадила свої війська в Анатолії, що викликало протест британського і французького урядів.

Врешті-решт, на *Лондонській конференції* (лютий 1920 р.) було вирішено, що Туреччині залишиться Константинополь, Греція одержить район Смірни, а Франція — Кілікію. Конференція в Сан-Ремо (квітень 1920 р.) додала деякі уточнення. Греції віддавалась вся Східна Фракія, протоки мали стати демілітаризованими, отримати статус нейтральних і перейти під контроль міжнародної комісії. Сполучені Штати відмовлялися від мандату на право управління Вірменією, а також на Константинополь і протоки. Передбачалося створення незалежної вірменської держави у Східній Анатолії, а також надання автономії Курдистанові. Франція та Італія одержували зони впливу в тій частині Анатолії, що залишалася Туреччині. Вона також повинна була віддати свій флот, а її армія скорочувалась до 50 тис. чоловік. 10 серпня 1920 р. ці умови були закріплені *Севрським договором*.

Перші наслідки мирних договорів

Мирні договори з Німеччиною та її союзниками підвели остаточно риску в процесі повоєнного врегулювання, хоча повністю не розв'язували всіх політичних, економічних і територіальних проблем, породжених Першою світовою війною. Довільне визначення нових європейських кордонів, без врахування етнічного складу населення окремих областей, їх історичного минулого, породжувало на континенті десятки спірних територіальних проблем (трансільванська, македонська, добруджанська і т.п.), вносило тертя у взаємини між країнами. Те, що 30 млн. європейців обійняли статус національних меншин, прискорювало процес багланізації континенту й можливість нових конфліктів.

Відтак постанови *Севрського мирного договору* були сильно підірвані націоналістичним рухом, розпочатим у червні 1919 р. Муштафою Кемалем в Анатолії. Кемалісти виступили проти султана Мехмеда VI, приписів договорів, а також Англії, яка відверто підтримувала Константинополь і Афіни. Водночас Кемаль досяг чималих дипломатичних успіхів: за Московським договором (березень 1921 р.) Радянська Росія віддала йому вірменські округи Карс і Ардаган, визнавала повний суверенітет Туреччини над протоками за умови вільного торгового судноплавства. У червні 1921 р. Італія вийшла з Анатолії, а Франція відмовилась від Кілікії. Вона визнала де-факто Кемалю й постачала йому зброю.

Внутрішні негаразди і військові поразки послабили волю греків до опору. Після ж вирішальної перемоги кемалістів у серпні 1922 р. Греція вивела свої війська із Адріанополя та Східної Фракії. За *Лозаннським договором* (24 липня 1923 р.) Туреччині було віддано всю Малу Азію, а в Європі за нею залишалася Східна Фракія. Протоки були демілітаризовані, але капітуляції — юридичні й торговельні привілеї, що існували ще з XVI ст., — були скасовані всупереч Севрському договорі. Турецьке населення Греції та грецьке населення Туреччини (1,4 млн. чоловік) мало бути об'язково обмінене. Відтоді нова *Турецька Республіка*, що заступила місце Османської імперії, перетворилась на найстабільнішу державу Близького Сходу.

Одним з найоригінальніших аспектів мирних договорів стало створення *Ліги націй*. Цей акт відповідав глибокій потребі на-

родів, що потерпіли від війни, забезпечував мир на нових і міцних засадах. Тож невід'ємною частиною цих договорів став пакт Ліги націй, підготовлений спеціальною комісією Паризької конференції. Датою народження Ліги націй, що була відкрита для всіх цивілізованих держав світу, став день 10 січня 1920 р., коли набрав чинності Версальський договір після його ратифікації Німеччиною та трьома її головними союзниками. Основними органами новоствореної організації стали: *Асамблея, Рада, Секретаріат*.

Значення Версальського договору і включеного до нього пакту Ліги націй було дуже применшене утриманням США від його ратифікації в Сенаті, де він не зібрав необхідних дві третини голосів. А тому Сполученні Штати уклали невдовзі сепаратний мир з Німеччиною, Австрією і Угорщиною (серпень 1921 р.).

Відхилення американським Сенатом Версальського договору означало провал двосторонніх угод Франції з Англією і США, що були додатком до нього. Єдиним альянсом, що його домоглася Франція проти Німеччини, став союз з Бельгією, оформлений у вигляді таємної воєнної угоди у вересні 1920 р. Він мав оборонний характер і призначався на випадок неспровокованої воєнної агресії.

Важливим кроком у розв'язанні найбільшої повоєнної проблеми — репарацій Німеччини — стали рішення *Найвищої міжсоюзницької ради* щодо їх розподілу і порядку виплати. Конференція в Спа (липень 1920 р.), в якій брала участь Німеччина, визначила проценти: 52% — Франції, 22% — Англії, 10% — Італії, 8% — Бельгії, 6,5% — Греції, Румунії та Королівству СХС, 0,75% — Японії, 0,75% — Португалії. Лондонська конференція (березень 1921 р.) виявила повну незгоду між вимогами союзників і пропозиціями Німеччини. Тож 8 березня союзники вирішили вдатися до санкцій. Були окуповані Дюссельдорф, Рурорт, Дуйсбург.

30 квітня 1921 р. в Лондоні розпочалася нова конференція, на якій під тиском англійського представника комісія знизила розмір відшкодування зі 150 до 132 млрд. марок золотом. Під тиском ультиматуму союзників — окупувати Рур — уряд Вірта прийняв ці вимоги. Але енергійний опір урядових структур і рух всенародного протесту в 1920-1921 рр. щодо Версальських приписів примусили союзників відступити по багатьох його пунктах: у питанні

про видачу Вільгельма II, який утік в Голландію, близько 900 колишніх німецьких політиків і військових, у тому числі Гінденбурга, Людендорфа, фон Тірпіца, Бетман-Гольвега та ін.

Загалом наприкінці 1921 р. можна було вже вирізнити основні напрями політики західних держав. У США перемогли прихильники ізоляціонізму. Франція, турбуючись власною безпекою, прагнула неухильного дотримання всіх воєнних гарантій і повної сплати репарацій. Англія, занепокоєна рівновагою сил у Європі, скося дивилась на експансіоністські заміри Франції. Британський уряд і громадськість сприяли економічному піднесенню Німеччини — найвигіднішого партнера Англії — і схилились до полегшення репарацій, зниження їх до рівня, сумісного з платоспроможністю. Німеччина, користуючись незгодами серед союзників, чинила стійкий опір умовам Версальського мирного договору і найперше — стосовно репарацій.

Європа в 1922-1925 рр.

Період від 1922 до 1925 року відзначений низкою політичних криз. Окремі з них були пов'язані із спірними територіальними проблемами або були наслідком загострення двосторонніх відносин. Найтяжчі з європейських криз були викликані німецьким питанням і ставленням Франції до нього. Політика Франції в цьому напрямку коливалась між двома суперечливими лініями. Одна з них вимагала твердості, суворого виконання Версальського договору (Мільеран, Пуанкаре). Прихильником політики примирення і франко-німецького зближення був французький прем'єр Арістід Бріан.

Ініціатива зближення з Німеччиною належить Ллойд Джорджу, який в обмін на франко-англійський договір про гарантії розраховував домогтися від Франції пом'якшення в репараційному питанні. Англійський прем'єр також планував провести конференцію з питань економічної перебудови Європи, запросивши на засадах рівноправності Німеччину і Радянську Росію.

Генуезька конференція за участю делегацій 29 країн (квітень-травень 1922 р.) мала на меті поновити міжнародну торгівлю на основі принципів визнання державних боргів, повернення чужоземцям конфіскованої власності, відмови від будь-якої пропаганди наявного устрою та зобов'язання не вдаватися до агресії проти

інших держав. Через неучасть Сполучених Штатів і неконструктивну позицію радянської делегації, що слідувала вказівкам В.Леніна — зірвати роботу міжнародного форуму, конференція в економічному плані не досягла практично нічого. На вимоги союзників — визнання 18-мільярдних боргів російської держави, особливого режиму для чужоземців у Росії, а також можливості засновувати тут промислові підприємства — надійшла радянська контрпропозиція. Чичерін зажадав виплати 30 мільярдів золотих рублів як відшкодування збитків, заподіяних інтервенцією союзників під час громадянської війни в Росії. Отож, конференція зазнала повної поразки.

Несподіванкою для учасників конференції стало підписання 16 квітня 1922 р. в Рапалло, поблизу Генуї, *радянсько-німецького договору*, за яким країни взаємно відмовлялися від воєнних боргів і від репарацій за воєнні збитки, яких вони могли б вимагати одна від одної. Німеччина відмовлялась від претензій на колишні німецькі підприємства в Росії за умови, що не будуть задоволені такі ж самі вимоги інших держав. Відновлювались дипломатичні й консульські стосунки. Нарешті, обидва уряди вирішили засосувувати у своїх торговельних і економічних відносинах принцип найбільшого сприяння. *Рапалльський договір* означав остаточне скасування *Брестського миру*, кінець ізоляції більшовицької Росії на економічному й політичному терені.

У червні-липні 1922 р. в Гаазі пройшла ще одна конференція з питання російських боргів. Радянська делегація взамін визнання боргів вимагала пільг для себе: позику на кілька мільярдів рублів, визнання де-юре радянського уряду тощо. Тож на конференції згоди досягнуто не було.

У липні 1922 р. після заяви німецького канцлера Вірта, що його країна не в змозі здійснити платежі за 1921 р. і вимагає мораторій на шість місяців, з новою силою постала проблема репарацій. Якщо британський уряд не заперечував проти мораторію, то французький кабінет погоджувався з таким вирішенням за умови, що рурські шахти будуть віддані під заставу союзникам. У такий спосіб була започаткована нова політика «*продуктивного закладу*», проти якої виступив Ллойд Джордж. Наслідуючи приклад США, Англія одночасно зажадала виплати французького воєнного боргу. Це підтвердило англо-французьку незгоду.

11 січня 1923 р. у відповідь на порушення німцями виплати репарацій франко-бельгійські війська (дві піхотні і одна кавалерійська дивізії) увійшли в Рурський басейн. Шляхом відрахувань з рурської промисловості Париж розраховував забезпечити в разі необхідності виплату репарацій і, застосувавши економічні важелі, примусити Німеччину повестись відповідно до інтересів союзників. Німеччина відповіла «*пасивним опором*», який іноді обертався на активні дії у вигляді диверсій.

Зрештою тактика «*пасивного опору*» не досягла своєї мети. Німеччину вразила страшенна інфляційна криза. Потерпаючи від безробіття, німецькі робітники помалу поверталися до роботи. А вже у вересні 1923 р. після приходу до влади кабінету Г.Штреземана «*пасивний опір*» було припинено.

Відновлення переговорів про репарації відбулось у жовтні на основі пропозицій нового американського президента Куліджа. Враховуючи складність репараційної проблеми, її розв'язання було доручено комісії експертів за участю США. Один із двох комітетів цієї комісії займався вивченням питання відбудови грошової системи Німеччини, а другий, під керівництвом американського банкіра Дауеса, клопотався безпосередньо репараціями.

Для остаточного прийняття *плану Дауеса* в Лондоні була скликана в липні-серпні 1924 р. спеціальна конференція. У ній брали участь союзні держави, США і Німеччина. Прийнятий план мав тимчасовий характер і був розрахований на п'ять років. Він передбачав якнайшвидше відновлення німецької індустрії. Тут головну роль мали зіграти іноземні позики, особливо американські. Повернувшись після війни до свого традиційного ізоляціонізму, США, проте, активізували свою зовнішньоекономічну політику й особливо були зацікавлені в економічному та фінансовому проникненні в Європу через Німеччину.

США не підтримували військово-політичні засоби, які використовувались Францією як інструмент репараційної політики й запропонували хід, наслідки якого для Німеччини, яка страждала від нестачі капіталів, важко переоцінити. Хід, який давав Німеччині можливість знову включитись у світову економіку і торгівлю й відновити репараційні платежі. Передбачалось здійснення протягом п'яти років щорічних виплат у розмірі: перший рік — 1 млрд. золотих марок, три наступних — 1,7, а останній рік — 2,5 млрд. зо-

лотих марок, що мали гарантуватись заставою німецьких залізниць і промисловості. Розміри платежів могли змінюватися «у відповідності зі змінами в індексі добробуту Німеччини».

Від 1924 до 1929 р. Німеччина отримала закордонних позик на суму понад 20,5 млрд. марок, тоді як репараційні платежі становили лише 10,8 млрд. У різниці цих сум слід шукати одно із джерел економічної могутності Німеччини, яка наприкінці 20-х років знову стала другою після США промисловою державою світу.

У середині 1920-х років паралельно з проблемою франко-німецьких відносин постала проблема «колективної безпеки», пов'язана з роззброєнням. Ще у вересні 1922 р. Асамблея ЛН прийняла резолюцію з цього питання. У ній, зокрема, зазначалося, що план скорочення озброєнь може стати дійсним, якщо буде загальним і якщо йому передуватиме відкрита для всіх країн «оборонна» угода, яка зобов'яже всі сторони надавати ефективну і негайну допомогу тій з них, на яку буде вчинено напад.

Тож і розпочалося готування договору про взаємну допомогу.

Новий елемент у формування системи колективної безпеки було внесено у 1924 р. під час розгляду Асамблеєю ЛН «Протоколу про мирне врегулювання міжнародних суперечок». Поданий чехословацьким міністром закордонних справ Бенешем, він ще відомий як «Женевський протокол». Ним передбачався обов'язковий розгляд конфліктів Постійним міжнародним судом або арбітражем. У разі відхилення арбітражу і розв'язання війни повинен був застосовуватися принцип презумпції агресії. Аналогічна процедура передбачалась у разі невідкорення ухвалі арбітражу. Тоді за рішенням Ради ЛН застосовувалися фінансові, економічні і військові санкції. Також держави-учасниці протоколу зобов'язувалися взяти участь у міжнародній конференції з питання скорочення озброєнь. Коли б така конференція виявилася безрезультатною, протокол чинності не набирив. Цим установлювався зв'язок між принципами арбітражу, безпеки, роззброєння.

Зрештою, Женевський протокол зазнав поразки. Це сталося внаслідок його різкої критики новим консервативним урядом Англії під впливом позиції британських домініонів, що висловлювали побоювання відносно реалізації планів скорочення озброєнь, неефективності арбітражу й економічних санкцій. Нарешті, США вбачали в протоколі новий «Священний союз», при допомозі якого

європейські країни втручалися б у справи американського континенту, ігноруючи доктрину Монро. Через незгоду протокол не пощастило прийняти. Передбачена конференція з роззброєння не відбулася. Це був відчутний удар по системі колективної безпеки.

Проблеми Далекого Сходу і великі країни

Провал у американському сенаті Версальського мирного договору і перемога на президентських виборах 1920 р. республіканця Дж.Гардінга, що побудував свою передвиборчу програму на гаслі *«повернення до нормального життя»*, тобто відмови від вільсонівського інтернаціоналізму, означало у зовнішньополітичному плані повернення США до традиційного ізоляціонізму. Уже в серпні 1921 р. Сполученні Штати підписали сепаратний мирний договір з Німеччиною. Тоді ж американський президент запросив до Вашингтону представників Франції, Англії, Італії, Нідерландів, Бельгії, Португалії, Японії та Китаю, щоб на спільній зустрічі розглянути питання військово-морських озброєнь і вирішити проблеми Далекого Сходу й Тихоокеанського регіону.

У результаті дискусій учасники конференції підписали 6 лютого 1922 р. договір про обмеження морських озброєнь, або *«договір п'яти»*, яким визначалась пропорційна кількість лінокорів, що їх могли мати держави: 5 для США, 5 для Англії, 3 для Японії, 1,75 для Франції та Італії. Крім того було вирішено заморозити будівництво лінокорів на десять років, але не встановлювалось обмежень на будівництво підводних човнів, малих і середніх кораблів. Щоб одержати згоду Японії, яка прагнула до паритету із США та Англією, домовлено про збереження статус-кво на укріплення острівних володінь США, Британії та Японії в Тихому океані (крім, власне, Японського архіпелагу, Нової Зеландії та Гаваїв).

У ході обговорення проблем Далекого Сходу Англія домоглася заміни англо-японського альянсу широкою угодою, що гарантувала статус-кво в Тихому океані. 13 грудня 1919 р. Англія, США, Франція та Японія підписали *«договір чотирьох»*. Учасники домовлялися *«поважати їхні права стосовно острівних володінь у зоні Тихого океану»*. Якщо виникне загроза цим володінням з боку третьої держави, четверо учасників договору кон-

сультуватимуться з метою вжиття необхідних заходів. У цілому це був договір про ненапад для зони Тихого океану.

6 лютого 1922 р. вісім держав, що брали участь у Вашингтонських дебатах з Китаєм, підписали «*договір дев'яти*». Учасники зобов'язувалися «*поважати суверенітет, незалежність, територіальну й адміністративну цілісність Китаю*», сприяти створенню стабільного уряду в країні, дотримуватися принципу відкритих дверей для торгівлі і підприємництва на всій китайській території, не використовувати ситуацію, що склалася в Китаї, для здобуття переваг на шкоду громадянам інших країн. Хоча спеціальною конвенцією уніфіковувалося мито на сухопутних і морських кордонах, а його розмір встановлено у 5% від вартості товару, Китай не зміг отримати митну незалежність.

Учасники конференції не задовольнили вимогу Китаю відносно виведення з його території іноземних військ. Американці хотіли замінити союзницький контроль, встановлений 1921 р. над Китайською Східною залізницею в Маньчжурії, яка була під російським впливом до 1917 р., міжнародним фінансовим комітетом з такими самими повноваженнями. Китай домогся, що управління залізницею і право поліцейного контролю були передані правлінню, до складу якого входили 5 китайців і 5 росіян, що представляли Російсько-Азіатський банк.

Загалом рішення Вашингтонської конференції значно обмежували претензії Японії на одноосібне лідерство на Далекому Сході та в Китаї. Єдиними серйозними перевагами, яких вона домоглася, було обмеження американського флоту та зобов'язання США не укріпляти деякі свої острови в Тихому океані.

Апогей системи колективної безпеки (1925-1929 рр.)

У лютому 1925 р. Берлін вдруге повторив пропозицію союзним державам, щоб Німеччина гарантувала східні кордони Франції. Було вирішено винести обговорення цього питання на міжнародну конференцію. Вона проходила в Локарно від 5 до 16 жовтня 1925 р. Тут було вироблено комплекс договорів. Найзначнішим з них був *Рейнський гарантійний пакт*, яким встановлювалося взаємне гарантування франко-німецького і німецько-бельгійського кордонів.

Гарантами виступали Англія та Італія. Зазначалося, що, в разі вторгнення Німеччини у демілітаризовану зону, проти неї може бути застосована сила. До цього головного договору додавалися конвенції про арбітраж між Німеччиною, з одного боку, та Францією, Бельгією, Чехословаччиною і Польщею, з другого. До комплексу угод долучався франко-польський договір про союз і договір Франції з Чехословаччиною. Франція у такий спосіб сподівалася відкрити шлях до переговорів про східні кордони Німеччини.

Учасники Локарнської конференції попередньо домовилися про прийом Німеччини до Ліги націй, пообіцявши їй постійне місце в Раді ЛН. Це дозволяло б Берліну завжди заперечувати проти своєї участі у воєнних санкціях Ліги. У вересні 1926 р. після ухвали Асамблеї ЛН Німеччина стала повноправним членом Ліги і була введена до її Ради. Здавалося, що *Локарнський пакт*, скасувавши демаркаційну лінію між переможцями і переможеними, поклав початок ери загального зближення. Усюди в світі вірили в могутність колективної безпеки і в майбутнє миру.

Неможливість здійснення повномасштабного франко-німецького зближення підказувало Парижу необхідність орієнтації на розвиток колективної безпеки, до системи якої передбачалось включити США і СРСР, що не були членами ЛН. У посланні французького міністра закордонних справ А.Бріана американському народові з нагоди 10-ї річниці вступу США у світову війну було запропоновано, щоб їхні дві країни зобов'язалися відмовитися від війни як політичного засобу. Зазначимо, що у вересні 1927 р. Асамблея ЛН одностайно проголосувала за польську пропозицію про заборону будь-якої агресивної війни та про застосування мирних методів для врегулювання суперечок між державами. У лютому наступного року на шостій панамериканській конференції в Гавані була прийнята аналогічна пропозиція, що її висунула Мексика.

Держсекретар Сполучених Штатів Келлог відповів на французькі пропозиції 27 грудня 1927 р., запропонувавши укласти пакт про відмову від війни. Але замість просто двостороннього документа, він прагнув поширити договір на всі країни світу. 27 серпня 1928 р. у Парижі п'ятнадцять держав підписали *«Пакт загальної відмови від війни»*, або *«Пакт Бріана-Келлога»*. Учасники угоди заявляли, що *«засуджують використання війни для вирішення міжнародних суперечок і відмовляються від неї як від*

інструменту державної політики в їхніх взаєминах». Невдоволи до пакту приєдналися майже всі держави (69), в тому числі 9 країн — не членів ЛН: СРСР, США, Туреччина, Мексика тощо. Загалом цей пакт знаменував апогей пацифістського руху та характерної на той час дипломатії «пактоманії».

Незмірно складнішою наприкінці 20-х років виявилась проблема репарацій. План Дауеса виконувався задовільно. Німеччина дістала змогу платити завдяки припливові приватних американських капіталів (вкладень, позик). Велика частина платежів здійснювалась натурою. Але 5-річний термін дії цього плану закінчувався, й необхідно було знайти нове розв'язання цього питання.

У лютому 1929 р. країни — одержувачі репарацій і Німеччина, яка не була представлена в комітеті, що виробив план Дауеса, утворили комітет фінансових експертів, який працював в лютого по червень 1929 р. Завдяки миротворчим зусиллям голови комітету — американця Юнга, який свого часу входив до складу комітету Дауеса, 7 червня 1929 р. експерти одностайно ухвалили свою доповідь.

План Юнга став своєрідним компромісом між організаторами плану Дауеса та Німеччиною, яка вимагала ревізії економічних статей мирного договору, оскільки зменшив загальну суму репарацій до 114 млрд. марок, а термін виплати встановлювався до 1988 р. Перша серія виплат, розбита на 36 років, встановлювалась від 1,68 до 2,42 млрд. марок. Кожна річна виплата ділилася на дві частини — «невідстрочувану» суму в 660 млн. марок і «відстрочувану», на випадок ускладнень. Комісія з репарацій ліквідувалась, а замість неї засновувався *Банк міжнародних платежів* — чисто фінансовий орган без будь-яких політичних функцій. Поставки натурою мали бути скасовані в десятирічний строк. План Юнга містив заділ ревізії й остаточної ліквідації Версальського договору у майбутньому.

Водночас *Гаазька конференція*, прийнявши 31 серпня 1929 р. план Юнга, ухвалила рішення про виведення в 10-місячний термін союзних військ із Рейнської області. Евакуація мала розпочатися вже у вересні 1929 р.

Відносини держав Американського континенту

Більшість латиноамериканських республік, розраховуючи на підтримку Ліги націй у своєму протистоянні американському проникненню, були її членами. Водночас те, що 23 стаття Пакту Ліги визнавала чинність доктрини Монро, давало Вашингтону можливість в обхід Європи втручатися в справи американських держав. Демократ В. Вільсон практикував політику втручання переважно на Великих Антільських островах і в Центральній Америці. Республіканці на чолі з Гардінгом лише пом'якшили цю політику, не відмовляючись від права на втручання.

Коли влітку 1922 р. мало не виник конфлікт між центрально-американськими республіками, для забезпечення миру в цьому регіоні США скликали у Вашингтоні конференцію. Під головуванням держсекретаря Сполучених Штатів п'ять республік Центральної Америки підписали 13 договорів про збереження миру, забезпечення роззброєння, координацію освітніх, соціальних, фінансових програм тощо. Для розгляду у подальшому конфліктів між республіками, за винятком тих, які стосувалися незалежного існування і суверенітету сторін, створювався *Трибунал Центральної Америки*. Крім того, конференція виробила договір про мир і дружбу, за яким сторони зобов'язувалися не втручатись у внутрішні справи своїх сусідів навіть у разі громадянської війни. Коли у 1923 р. в Гондурасі спалахнула революція, Сполучені Штати розірвали стосунки з повстанцями й висадили там свої війська, але, на відміну від традицій минулого, вони не окупували країну цілком, а домовилися з чотирма іншими центральноамериканськими республіками й організували вільні вибори.

Тож Вашингтон відмовлявся від доктрини «великого дубця» Т. Рузвельта (1904 р.) та збройних інтервенцій. Це офіційно підтверджував *меморандум Кларка*, оприлюднений держдепартаментом у 1930 р. Тут, зокрема, зазначалося: «*Доктрина Монро була заявою США, зверненою до Європи..., а не до Латинської Америки*». Така позиція була першим провісником політики «добросусідства», яку президент Рузвельт запровадив у 1933 р. Вона виявилась у панамериканських конференціях та в зусиллях США, спрямованих на припинення конфліктів між країнами Південної Америки.

У період «республіканської ери» відбулися ще дві панамериканські конференції: п'ята в Сантьяго-де-Чилі в 1923 р. і шоста в Гавані на початку 1928 р. Доти панамериканський рух був загалом аполітичним і стосувався культурних, юридичних та торговельних питань. Вже на конференції в Сантьяго був розроблений *договір Гондра*. Це була багатостороння конвенція, яка передбачала застосування переговорів для вирішення будь-якого конфлікту. На Гаванській конференції 1928 р. була прийнята резолюція, якою засуджувалась агресія. А вже через рік було вироблено договір про арбітраж, підписаний у січні 1929 р. Угода засуджувала війну як засіб державної політики і заснувала арбітражний суд, в якому латиноамериканські держави мали більшість.

Британська Співдружність

Після Першої світової війни домініони прагнули ще більше звільнитися від британської опіки. Вирішальним роком в історії Британської імперії став 1926 р., коли імперська конференція одноставно висловила за незалежність домініонів. Водночас резолюція декларувала, що «члени конференції є угруповання самостійних держав, які мають рівноправний статус, не підпорядковуються одна одній ні за яким видом внутрішніх чи зовнішніх справ, об'єднані спільною вірністю британській короні й вільно згуртовані як члени британської Співдружності». Передбачався й перехідний період, під час якого в царині зовнішніх справ, а також у питаннях оборони найбільша частка відповідальності припадала на британський уряд.

Чергова імперська конференція 1930 р. на вимогу Південної Африки та Ірландії одноставно визнала право домініонів на відокремлення. А вже наступного року в парламенті було ухвалено *Вестмінстерський статут*, що уточнював функції парламенту кожного домініону і надавав їм право анулювати прийняті Лондоном закони, які стосувалися їх. Фактично цей акт замінював закон 1865 р., за яким закони, прийняті колоніальними парламентами, не повинні були суперечити законам, ухваленим у Лондоні.

У 1932 р. на *Оттавській конференції* були врегульовані економічні взаємини між членами Співдружності й були підписані двосторонні угоди між Великою Британією, з одного боку, і кожним

домініоном з другого. Велика Британія зобов'язувалася надати виробам домініонів більш привілейовані умови, ніж закордонним. Домініони ж взяли на себе досить невиразні зобов'язання. Створена система дозволяла Великій Британії послабити тяжкі наслідки депресії, однак її механізм спрацьовував не завжди.

Проект Європейського союзу А.Бріана

Симпатизуючи різним рухам, що ставили за мету створення Сполучених Штатів Європи, міністр закордонних справ Франції А.Бріан у вересні 1929 р. на десятій Асамблеї ЛН виклав ідею створення європейської федерації. Пропонована система вписувалась в межі Ліги націй, але передбачались незалежні органи: конференція представників усіх європейських держав, виконавчий орган — постійно діючий політичний комітет, служба секретаріату. Як і раніше, Бріан не мав чіткого плану щодо економічної структури й говорив далі про збереження політичного суверенітету для кожної держави.

Уряди 26 європейських країн надіслали свою відповідь на меморандум з цього питання. Тільки Югославія і Болгарія повністю пристали до проекту Бріана. Інші подали більш-менш чіткі критичні зауваження. Німеччина побоювалася, що *Європейський союз* закріпить її східні кордони. Італія погоджувалась з принципом європейської співпраці й відкидала принцип європейської єдності. Велика Британія, прагнучи розвитку, співробітництва з домініонами, опиралася створенню особливих європейських органів.

Було вирішено створити «Комісію з вивчення Європейського союзу», що впродовж усього 1931 р. розглядала переважно економічні питання, але не досягла ніякого результату. Так одна з перших спроб європейської інтеграції зазнала відчутної поразки.

Велика депресія і кінець репарацій

Жахлива катастрофа нью-йоркської фінансової біржі наприкінці жовтня 1929 р., що збіглася із зниженням світових цін, відлунням прокотилась по земній кулі та викликала всюди економічну, фінансову і грошову кризу. Події такого масштабу не могли не справити відчутного впливу на розвиток міжнародних відносин.

Сполучені Штати припинили давати позики за кордон і повернули додому свої капітали. Вони спробували подолати свої труднощі, замкнувшись у собі й залишивши свободу дій іншим великим державам, які бажали змінити силою розподіл територій та багатств. У Франції, яка найбільше прагнула збереження Версальської системи, почався період крайньої урядової нестабільності. Система Третьої республіки виявилася неефективною в часи кризи, тож роль Франції на міжнародній арені стала більш обмеженою. Укладені нею союзи послабшали. Англія, відійшовши від справ у Європі і на Далекому Сході, намагалась подолати кризу, скасовуючи вільний обмін, девальвуючи фунт і посилюючи свої зв'язки зі Співдружністю системою «імперських переваг».

Ізоляція або ослаблення великих держав, доповнені великою депресією, підірвали повагу до Ваймарської республіки в очах німецької громадськості й створювали сприятливий ґрунт для бурхливого розвитку націонал-соціалізму. Нацистська партія здобула великий успіх на виборах 1930 р., ще більший успіх — на виборах 1932 р., завдяки чому у січні наступного року Гітлер прийшов до влади. В Італії криза поступово спрямовувала Муссоліні на силову політику, від якої він раніше ухилявся.

Так економічна криза стала головним винуватцем нерівноваги, яка виникла й посилювалася між миролюбними, але ослабленими західними демократіями і диктаторськими чи військовими режимами, які прагнули зруйнувати статус-кво навіть ціною війни.

В умовах економічної депресії, що досягла критичної межі у Німеччині в травні-липні 1931 р., президент Ваймарської республіки Гінденбург звернувся до американського президента Гувера з проханням тимчасового припинення репараційних платежів. Попередивши відповідні уряди, Гувер запропонував оголосити загальний мораторій на всі міжурядові борги на період із 1 липня 1931 р. до 20 червня 1932 р. У такий спосіб було припинено водночас сплату міжсоюзницьких боргів і репарацій.

Але цього було недостатньо, щоб зупинити фінансову паніку, яка охопила Німеччину в липні. Комітет експертів, призначених великими банками, який розглядав можливі засоби для подання їй допомоги, дійшов висновку, що в разі сплати Німеччиною її міжнародних боргів (мався на увазі невідстрочуваний річний борг),

фінансовий стан країни втратить стабільність. Це був перший крок до повного скасування репарацій.

Небачені масштаби економічної депресії зробили неможливими подальше виконання плану Юнга. Для остаточного розв'язання проблеми у червні 1932 р. в Лозанні було скликано міжнародну конференцію за участю зацікавлених сторін. Конференція ухвалила, що Німеччина сплатить залишок у 3 млрд. марок, а також здійснить деякі поставки натурою, а після цього буде вільна від виплати репарацій. Ця угода була поставлена в залежність від задовільного врегулювання проблеми боргів між державами.

Насправді Німеччина не виплатила залишки репарацій. Із всього боргу, визначеного в 1921 р. у 132 млрд. марок, Німеччина сплатила, всього 22,9 млрд., з яких Франція одержала 9,6 млрд. Тому їй довелося на 70% самій відшкодовувати відновлення спустошених війною районів.

Маньчжурська справа

Головним політичним наслідком великої депресії в Японії було ослаблення лібералів, які виступали проти завойовницької політики й щиро поважали територіальну цілісність Китаю, та зростання ваги військових. На початку 30-х років Японія тримала майже під цілковитим своїм контролем Південну Маньчжурію, орендувала півострів Ляодун, керувала зоною Південної Маньчжурської залізниці, мала право колонізувати решту території країни. Це було першим етапом на шляху підкорення всієї Маньчжурії, завоювання Монголії, Північного Китаю.

Вбивство у липні 1931 р. поблизу Мукдена японського офіцера, а також пошкодження наступного місяця колії Південної Маньчжурської залізниці дозволили японським військовим розпочати бойові дії. За кілька тижнів японці взяли під свій контроль усю Маньчжурію. На скаргу Пекіна рада ЛН зажадала від Японії вивести свої війська, а захист японських концесіонерів мав бути забезпечений Китаєм під контролем нейтральних держав. Але таке рішення Японія відхилила, вимагаючи підтвердження своїх привілеїв у Маньчжурії.

19 січня 1932 р. в Шанхаї стався напад на п'ятьох японців, один з яких помер від отриманих поранень. Уведені у місто японські

війська зустріли опір регулярної китайської армії. Почалася справжня війна, в результаті якої японці заволоділи фортами й двадцятикілометровою зоною на захід від Шанхая. Китай подав новий протест у Лігу націй, але та знову не наважилася оголосити Японію агресором, призначивши нове розслідування. Лише за підтримки спеціального комітету ЛН пощастило домогтися від Китаю і Японії перемир'я (5 травня), після чого японці вивели свої війська з Шанхая.

Водночас Японія послідовно проводила свою політику в Маньчжурії. 5 лютого 1932 р. її війська заволоділи Харбіном, другим за величиною містом провінції, а вже в серпні регулярні китайські війська припинили опір. Як результат організованого японським командуванням руху за «незалежність Маньчжурії» було оголошено про створення в цій провінції держави Маньчжоу-го на чолі з колишнім китайським імператором Пу І. 24 серпня новий утвір було визнано японським урядом, а 2 вересня укладено японо-маньчжурську угоду, якою на Японію покладалося забезпечення «зовнішньої і внутрішньої оборони країни», а також надавалося право мати тут свої війська. Маючи фіктивну незалежність, Маньчжоу-го насправді була японським протекторатом.

Скликана у Женеві Надзвичайна Асамблея ЛН заслухала китайського та японського представника та 24 лютого 1933 р. одностайно (за винятком Японії) ухвалила резолюцію з цього питання. У ній оголошувалося, що суверенітет Китаю щодо Маньчжурії безперечний, що Японія неправомірно вдалася до воєнних засобів. Це фактично означало неможливість визнання Маньчжоу-го. Отже, ЛН морально засуджувала Японію, але офіційно не оголошувала її агресором і не ухвалювала ніяких санкцій проти неї. Воєнній силі вона протиставила моральну. Але такі дії не дали результату. 27 березня 1933 р. Японія заявила, що виходить з Ліги націй, і так довела до кінця силове розв'язання проблеми.

Отже, маньчжурська справа стала першим вирішальним ударом по Лізі націй. Японські успіхи свідчили про слабкість підписаних договорів, міжнародних конвенцій, мирних обіцянок, коли вони не підкріплені силою зброї. Західні демократії, які могли б узяти на себе захист міжнародних зобов'язань, були рішуче настроєні проти війни й обстоювали систему морального засудження.

Женевська конференція з роззброєння

Версальський мирний договір передбачав загальне роззброєння, до якого першим кроком було роззброєння Німеччини. Від травня 1926 р. до січня 1931 р. в Женеві засідала підготовча комісія конференції з питань роззброєння. У комісії було представлено 26 країн, у тому числі СРСР і США, які не входили до ЛН. Комісія не визначала обсягів скорочення озброєнь, а лише виробляла рамки роботи конференції, що нарешті відкрилася 2 лютого 1932 р. під головуванням А.Гендерсона. У ній брали участь 62 країни.

Конференція виявила розбіжності серед учасників відносно питання скорочення озброєнь. Якщо Велика Британія і США наполягали на простому обмеженні, то позиція Франції зводилась до символічного скорочення найпотужніших видів зброї, створення міжнародної армії й обов'язкового застосування процедури арбітражу і санкцій. Водночас Японія заперечувала будь-яке роззброєння, а Німеччина вимагала рівності та скорочення озброєння інших країн до рівня її армії, визначеного Версальським договором.

Зрештою, 23 липня 1932 р. конференція прийняла компромісну ухвалу на основі пропозицій Гувера. Резолюція відзначала, що *«буде проведене істотне скорочення світових озброєнь, яке має бути поширене загалом спеціальною конвенцією на сухопутні, морські й повітряні озброєння»*, а головною метою процесу роззброєння визначалось *«скорочення засобів агресії»*. Водночас не визначалось ні цифр, ні пропорцій, а тому це рішення не мало великого значення.

Але й це половинчате рішення не задовольнило Німеччину. Під тим приводом, що їй не надається рівноправність, вона у вересні 1932 р. залишила конференцію, а восени наступного року заявила про свій вихід із Ліги націй. Така політика Гітлера одержала на плебісциті підтримку 95 відсотків виборців.

Конференція з роззброєння тяглася аж до квітня 1935 р. Але тепер набагато більшого значення надавалось прямим переговорами між Німеччиною й західними демократіями.

Прихід до влади Гітлера і «пакт чотирьох»

1933 рік став переломним в історії міжнародних відносин. Він позначений наслідками японської політики на Далекому Сході,

обранням Ф.Рузвельта на посаду президента Сполучених Штатів і приходом Гітлера до влади у Німеччині. Остання головна подія означала утвердження нового підходу у галузі міжнародних відносин: ідеї рівноправності народів, що превалювала у Женеві, була протиставлена догма панування арійської раси над усіма іншими й навіть знищення їх у разі потреби. Для досягнення цієї мети, на думку Гітлера, годилися всі засоби. Він не відступив би ні перед нехтуванням договорів, ні перед війною, ні перед несправедливістю.

Ця політика мала численні аспекти, які проявлялися одночасно або послідовно: спочатку повернути Німеччині воєнну силу, потім приєднати інші території, населені німцями, й, нарешті, заволодіти великим *«життєвим простором»* переважно на сході Європи. Протистояти цим методам могли тільки два принципово відмінні табори. З одного боку — великі західні демократії — Франція, Англія, США, які через стереотипи мислення все ще воліли триматися правової основи договорів, гарантій колективної безпеки або ховалися в ізоляціонізмі. З іншого боку — СРСР, суспільний устрій якого визначав ворожість як нацистській Німеччині, так і *«буржуазним демократіям»*.

Щоб запобігти загрози, яку становило правління націонал-соціалістів у Німеччині, були можливі різні політичні вирішення: утворити коаліцію проти Німеччини або ж обмежити небезпеку шляхом укладання угод з нею. Спочатку була випробувана саме ця система. На пропозицію Муссоліні, який вважав, що Ліга націй через завелику кількість її членів не може забезпечити мир у Європі, представники урядів Франції, Англії, Італії і Німеччини підписали 15 липня 1933 р. у Римі пакт про згоду й співпрацю чотирьох великих західних держав (*«пакт чотирьох»*). Укладений на 10 років, він передбачав *«дійову політику співпраці з метою підтримання миру»*, обмежену тільки тими питаннями, які стосувалися чотирьох країн. Вказувалося, що не можна розпоряджатися територією держав без їхньої згоди і що в разі перегляду пакту, постанова мала ухвалюватися не чотирма державами, а Радою Ліги націй.

З погляду Муссоліні, який підтримував ревізіоністські наміри Софії і Будапешта, пакт мав стати інструментом для поступового перегляду системи паризьких договорів. Водночас Франція запевняла своїх союзників по Малій Антанті й Польщу, що цей договір

не змінить її політики і що для перегляду кордонів потрібна одностайна ухвала ЛН разом із керівниками тих країн, яких це стосується. Ці дві позиції настільки суперечили одна одній, що підписаний пакт не було ратифіковано. Тож поразка «*пакту чотирьох*» виключала надію Гітлера на мирний перегляд договорів.

Проект Східного пакту

Залишивши конференцію із роззброєння в Женеві і вийшовши із Ліги Націй, Німеччина використала 1934 р. для свого переозброєння. Але тоді Гітлер не повністю володів військовим знаряддям своєї політики й настійно розвалював систему французьких альянсів, не припиняючи вивіряти наміри Італії й західних демократій. Першим дипломатичним успіхом Німеччини стало підписання 26 січня 1934 р. пакту про ненапад з Польщею, яка була союзницею Франції. Цей недружній крок Варшави пояснюється її прагненням утримати рівновагу між Радянським Союзом і Німеччиною та враженням від «*пакту чотирьох*», що відстороняв Польщу від гурту великих держав.

Водночас Франція, побоюючись непередбаченості нацистської Німеччини, вдалася до укладання багатосторонніх пактів, що стали найвищим успіхом її політики альянсів. Свідченням цього став *Балканський пакт* і *проект Східного пакту*.

Франція, яка на Балканах опиралася на Румунію і Югославію, мала своїм суперником Італію, що протегувала Болгарії та Албанії. У відповідь на спроби Рима створити союз Болгарії, Туреччини і Греції Франція запропонувала зближення між Югославією, Румунією і Болгарією. Але Белград став на перешкоді участі Болгарії в регіональному пакті. Тож у лютому 1934 р. Балканський пакт підписали Греція, Туреччина, Югославія і Румунія, гарантуючи одна одній територіальну цілісність перед намаганням переглянути кордони з боку Болгарії та Угорщини.

Наступним наміром Франції стало підписання Східного пакту, з ініціативою якого виступив міністр закордонних справ Луї Барту. Заснований на принципі колективної безпеки, пакт мав стати головним засобом досягнення справжнього франко-радянського альянсу й допомогти Франції протистояти зовнішній загрозі з боку Німеччини. Передбачалась взаємна гарантія сусідніх країн і

негайна військова допомога в разі агресії між Німеччиною, СРСР, Фінляндією, Естонією, Латвією, Польщею і Чехословаччиною, до яких могли приєднатися й інші держави. Водночас підписувався франко-радянський договір про взаємодопомогу через приєднання СРСР до Локарнського договору та приєднання Франції до «Східного пакту». Останній документ був «загальним актом» — декларацією про те, що перший і другий договори не суперечать статутіві ЛН і наберуть чинності, як тільки СРСР буде прийнято до неї.

Доля «Східного пакту» залежала від приєднання до нього Німеччини і Польщі. Німецький уряд відмовився підписати угоду, яка зобов'язувала його в разі необхідності надати допомогу СРСР. Відмовилась і Польща, заявивши, що вона ні в якому разі не бажає пропускати через свою територію німецькі чи російські війська. Так проект «Східного пакту» зазнав невдачі. Зрештою, цю систему прийняли тільки Чехословаччина та СРСР.

Конкретним наслідком французького проекту стало прийняття у вересні 1934 р. Радянського Союзу до Ліги націй. У такий спосіб західні демократії сподівалися посилити цю організацію, послаблену після виходу з неї Японії і Німеччини.

Плебісцит у Саарі. Ремілітаризація Рейнської області

Новий керівник міністерства закордонних справ Франції П.Лаваль, який обійняв цю посаду після трагічної загибелі Л.Барту, віддав перевагу політиці примирення за допомогою незграбних компромісів. Одним з перших проявів цієї політики стало вирішення проблеми Саару. Позиції Франції і Німеччини розійшлися: чи збереження режиму міжнародного управління під егідою Ліги націй, чи приєднання Саару до Німеччини. На це повинен був дати відповідь плебісцит, проведенню якого передувала гучномовна кампанія Німеччини серед місцевого населення. У січні 1935 р. було проведено референдум, 90% учасників якого висловились за приєднання до Третього райху, що підтверджувала і відповідна ухвала Ради ЛН.

Зважаючи на успіх у саарському питанні і використовуючи ряд необережних кроків Англії і Франції у військовій галузі, 16 березня 1935 р. Гітлер видав закон про відновлення обов'язкової військової служби в Німеччині й створення армії у складі 12 корпусів і

36 дивізій (близько 500 тис. чоловік). Водночас було заявлено про намір створити військово-морський флот, що мав дорівнювати 35% від британського. Цим кроком було покладено край військовим приписам Версальського договору.

У відповідь західні демократії ініціювали підписання трьох міжнародних угод. *Франко-англо-італійська угода* в Стрезі (квітень 1935 р.) засвідчила появу спільного антинімецького фронту, хоча англійці зробили все, щоб ніде не фігурували будь-які конкретні зобов'язання. Три держави засуджували будь-яку односторонню денонсацію міжнародних договорів і підкреслювали вірність Локарнським угодам 1925 р. Через кілька днів Рада ЛН, розглянувши звернення Франції щодо порушення Німеччиною Версальського договору, прийняла резолюцію з осудом її дій.

2 травня 1935 р. в Парижі був підписаний *франко-радянський договір*. Він був укладений на випадок агресії якоїсь із європейських країн проти СРСР чи Франції. Учасники зобов'язувалися вдатися до консультацій щодо дотримання Статуту ЛН. У спеціальному протоколі вказувалося, що у випадку німецької агресії договір не вводиться у дію, якщо агресія визнається як така державами-гарантами Локарнського договору — Великою Британією та Італією.

16 травня 1935 р. у Празі було підписано *радянсько-чехословацький договір*. Він був майже аналогічний франко-радянському, але містив додатковий протокол. Він був внесений чехословацькою стороною, яка побоювалась більшовизації країни у випадку приходу Червоної Армії, і передбачав, що заходи, пов'язані з всебічною допомогою, вводяться в дію за умови, коли Франція надасть допомогу жертві нападу. Берлін не приховував свого невдоволення і в численних заявах стверджував, що ці договори з Радянським Союзом суперечать домовленостям 1925 р. у Локарно. А в березні 1936 р. Гітлер перейшов від слів до дій.

7 березня 1936 р. в Берліні було заявлено про денонсацію Німеччиною Локарнських угод. Водночас «символічні підрозділи» (19 батальйонів і 13 артилерійських дивізіонів — близько 30 тис. чоловік) було введено у Рейнську демілітаризовану зону. Місцеве населення зустрічало німецькі війська з великим захопленням, що підтвердило голоси 99% учасників плебісциту, схвалюючи дії Гітлера.

Франція, розраховуючи на підтримку Англії, зайняла спочатку позицію позірної рішучості. Але британський кабінет обме-

жився порадою зберігати спокій і не робити нічого неоправданого. 14 березня Рада ЛН визнала порушення Німеччиною своїх міжнародних зобов'язань. За цих умов Париж врешті-решт віддав перевагу політиці поступок. Лише Франція, Бельгія та Англія взаємно гарантували одна одній територіальну недоторканість на випадок німецької агресії. На перешкоді франко-німецьких переговорів стояла ультимативна вимога Парижу — евакуація вермахтом Рейнської області, що була категорично відкинута нацистським керівництвом. Перемога Народного фронту на парламентських виборах у Франції знов висунула внутрішні проблеми на перше місце. Тому акт насильства гітлерівської Німеччини повністю вдався.

Події довкола Ефіопії

Заради помсти за поразку під Адуа у 1896 р. й розширення власної колоніальної імперії, восени 1933 р. Муссоліні розпочав підготовку агресії проти Ефіопії. Це була інтервенція країни, яка в 1923 та 1928 роках підписала у Лізі націй *італо-ефіопський договір*, згідно з яким дві країни зобов'язувалися не робити кроків, що завдавали б шкоди їхній незалежності, і всі суперечки вирішувати мирним шляхом через арбітраж.

5 грудня 1934 р. на кордоні між Еритреєю та Ефіопією стався інцидент, яким скористався Муссоліні: тридцять італійських солдат загинули внаслідок сутички з абіссінцями на ефіопській території, яка до 1928 р. перебувала під контролем Італії. Уряд Ефіопії запропонував передати конфлікт на розгляд арбітражного суду. Муссоліні відповів на це відмовою, як і на запропонований західними державами компроміс: запровадити спільний мандат над Ефіопією. Водночас італійський уряд активізував свої воєнні приготування в Еритреї.

3 жовтня 1935 року італійська експедиційна армія розпочала військові дії в Ефіопії. Вони тривали до травня наступного року, коли 200-тисячна італійська армія, що мала сучасне озброєння, захопила столицю країни — Аддіс-Абебу. Ліга націй відреагувала на початок італійської інтервенції заявою, що констатувала порушення Італією міжнародного договору і запропонувала застосувати проти неї фінансові та економічні санкції. Асамблея ЛН також

розпорядилася зняти ембарго на поставку зброї Ефіопії з боку деяких держав і заборонила продаж її Італії.

Якщо французький уряд, стурбований європейськими подіями, схилився у ефіопському питанні до напівзаходів, то Британський кабінет повернувся до політики ефективних санкцій і спробував по-справжньому стати на перешкоді Італії, встановивши ембарго на нафтові продукти. У такий спосіб можна було зробити нерухомим італійський флот й авіацію. Але головним постачальником Італії були Сполученні Штати, які відмовилися застосовувати санкції. Отже, цей захід був зовсім неефективний.

Увага Європи до заяви Німеччини про денонсацію Локарнських угод дозволила Муссоліні завершити війну в Ефіопії, яка 9 травня 1936 р. була приєднана до Італії. Італійський акт насилля став для Ліги націй ознакою непереборного занепаду, а для Гітлера — найціннішим захопленням.

Міжнародні аспекти громадянської війни в Іспанії

Початок громадянської війни в Іспанії 17 липня 1936 р. спричинив міжнародну кризу особливого характеру. Позиція великих країн визначилась дуже швидко. Радянський Союз підтримав республіканський уряд «*Народного фронту*», хоча комуністи здобули на виборах близько половини голосів виборців. Французький і британський кабінети, побоюючись встановлення нової диктатури, також підтримали законний уряд. Італія і нацистська Німеччина, хоча й не брали участі у підготовці перевороту, виявили прихильність до заколотників на чолі з генералом Франко. Так Іспанія стала ареною протистояння між західними демократіями і Комінтерном, з одного боку, та фашистськими тоталітарними режимами, що розпочали випробування своїх сил, з другого.

Щоб запобігти будь-якого ускладнення й продовження війни, двадцять сім країн підтримали французьку ініціативу «*швидко прийняти й негайно провести в життя угоду, спрямовану на невтручання в Іспанії*». Уже у вересні в Лондоні розпочала роботу *Міжнародна комісія невтручання*. Дуже швидко з'ясувалося, що тоталітарні режими — Німеччина, Італія, СРСР — попри все мали намір втручатися, тим більше, що заколот мав тенденцію по-

ширитись і перетворитись у справжню війну. Уже до кінця 1936 р. в Іспанії перебувало 20 тис. німецьких солдат і офіцерів, близько 20 тис. італійських вояків. У жовтні в Іспанії з'явилися радянські літаки й танки, військові радники, за які республіканський уряд Іспанії переправив у Радянський Союз золотий запас країни. Водночас на мадридському фронті з'явилась інтернаціональна бригада, укомплектована комінтернівцями. Франція й Англія, навіпаки, намагались зупинити потік добровольців і відмовлялись визнавати заколотників, тоді як Берлін і Рим 18 листопада деюре визнав уряд генерала Франко. Так невтручання провалилося вже наприкінці 1936 р.

У ході іспанських подій Німеччина домоглася ряду успіхів на міжнародній арені. По-перше, у липні 1936 р. було підписано двосторонню угоду з Австрією. Хоча обидві країни зобов'язувалися не втручатися у внутрішні справи одна одної й відзначалося, що австрійська політика щодо Третього райху мала враховувати, що Австрія є так звана німецька держава, договір став вагомим кроком назустріч аншлюсу. В Австрії було амністовано чимало австрійських нацистів, а німецькі газети, що поширювались там, розпочали активну расистську пропаганду, було також відновлено діяльність місцевої нацистської партії.

Іншим успіхом Німеччини стала відмова Бельгії від французьких і британських гарантій на випадок агресії з боку східного сусіда (6 березня 1936 р.), тобто відмова від будь-яких союзів і проведення надалі незалежної політики. Зі свого боку Гітлер запевнив, що готовий визнати Бельгію і Нідерланди «нейтральними і недоторканими» територіями. Внаслідок цього поступово розпадалась французька система безпеки й ставали майже нечинними її союзи на сході Європи.

Найсерьознішим наслідком іспанських подій стало італо-німецьке зближення і утворення «вісі» *Берлін-Рим*, як було названо протокол, підписаний міністрами закордонних справ у жовтні 1936 р. Ця таємна угода визначала спільну для Італії і Німеччини зовнішню політику й дозволяла Гітлеру інтенсивно проводити переозброєння армії, а також значно розширити сферу своїх інтересів.

Американська політика: нейтралітет і добросусідство

Зовнішня політика США в ході міжнародних криз 30-х років відзначалась стриманістю і в основному була звернена до Латинської Америки. Адміністрація президента Ф.Рузвельта сприяла Лізі націй, але не наважувалась ввести Сполученні Штати до неї, чи надати їй більш глибокої підтримки. Американська політика була млявою перед лицем розперезаного націоналізму та його брутальних методів у Німеччині, Італії та Японії. Уряд США, попри його вороже ставлення до переслідувань євреїв у Третньому райху, занепокоєність з приводу переозброєння Німеччини, незадоволення зменшенням виплат по американських інвестиціях, у всіх випадках лише обмежувався нерішучими протестами.

Більш успішною була політика Вашингтона у Латинській Америці. Адміністрація Ф.Рузвельта суворо дотримувалась принципу невтручання, щоб зменшити недовіру з боку латиноамериканців. У травні 1934 р. підписано новий двосторонній договір між США і Кубою, який позбавляв Сполученні Штати права на втручання, зберігаючи на острові морську базу в Гуантанамо. У 1935 р. переглянуто й договір з Панамою. За американо-гаїтянським договором (серпень 1933 р.) американські війська було виведено з території цієї країни. Отож, політика добросусідства неухильно здійснювалась.

Прагнення американців до нейтралітету було продемонстровано і на панамериканських конференціях, мета яких полягала в збереженні миру на американському континенті. Конференцією в Буенос-Айресі (1936 р.) була прийнята декларація солідарності, яка стверджувала, що будь-яка акція, спрямована проти миру і є загрозою для однієї з держав американського континенту, має розцінюватись як така, що направлена проти всіх інших держав регіону.

Деякого прогресу було досягнуто через 2 роки на 8-й панамериканській конференції в Лімі (1938 р.). Тут було ухвалено велику кількість декларацій. Найвідоміша з них, так звана *Лімська декларація*, проголошувала солідарність усіх американських республік, їхню рішучість захищати свій суверенітет проти будь-якої іноземної інтервенції. Окремими деклараціями конференція засуджувала расизм та політичну діяльність іноземних груп, зокрема німецьких, у Західній півкулі.

Отже, разом із зміцненням солідарності країн американського континенту відбувався, хоч й дуже повільно, поступовий відхід від неухильного дотримання політики нейтралітету. Із часом це призвело до того, що країни Америки, насамперед Сполученні Штати, стали на бік західних демократій у протистоянні державам «вісі».

Аншлюс Австрії

1937 рік видався спокійним у Європі. Лише громадянська війна в Іспанії нагадувала про загрозу мирові. Певний вплив на європейські справи мало приєднання Італії у листопаді 1937 р. до *Антикомінтернієвського пакту*, який рік перед цим уклали між собою Німеччина та Японія. Пакт був спрямований проти Комуністичного Інтернаціоналу, який звинувачували в прагненні розвалити і підкорити собі існуючі держави. Учасники угоди, відкритої для інших країн, зобов'язувалися інформувати один одного відносно діяльності Комінтерну і проводити консультації щодо вжиття можливих превентивних заходів. Вступом Італії до цього альянсу було зроблено ще один крок на шляху поступок Німеччині.

Наступний крок гітлерівської політики збереження і примноження 85-мільйонної німецької расової спільноти було спрямовано по відношенню до Австрії. 12 лютого 1938 р. у Берхтесгадені відбулась зустріч австрійського канцлера Шушнінга з Гітлером. Шушнінгові було вручено ультиматум, головним пунктом якого була вимога, призначити міністром внутрішніх справ нацистського лідера Зейсс-Інкварта. Австрійському канцлерові довелося прийняти цей ультиматум, і федеральний президент Міклас респіт-решт теж скорився.

Небезпека аншлюсу була очевидна, тож Шушнінг спробував реагувати, призначивши на 13 березня плебісцит з питання про незалежність. Побоюючись результатів плебісциту, Гітлер вирішує розв'язати справу силою. Опівдні 12 березня 1938 р. на звернення лідера австрійських нацистів, якого напередодні під тиском Берліна було призначено федеральним канцлером Австрії, в країну було введено німецькі війська. Наступного дня об'єднання обох країн було закріплено спеціальними законами. На проведеному згодом плебісциті було подано 97% голосів на користь аншлюсу.

Великі держави майже ніяк не відреагували на аншлюс Австрії. І хоча англійський прем'єр попередив Париж, що не радить чинити опір, єдиною реакцією став протест французького посла у Берліні *«проти підтриманого силою примусу, жертвою якого стала незалежна держава»*.

Чехословацька криза. Мюнхенська конференція

Аншлюс Австрії забезпечив вермахту стратегічну позицію на випадок можливої агресії проти Чехословаччини. В умовах надзвичайної політичної активності судетських німців за здобуття автономії і підтримки їх руху Третім райхом небезпека суверенітету і територіальної цілісності Чехословаччини ставала досить реальною. Ситуація набула загрозливого характеру у 20-х числах травня 1938 р., коли під приводом концентрації німецьких військ уздовж чехословацького кордону Прага провела часткову мобілізацію резервістів. Це примусило Гітлера призупинити військові заходи і утриматись від виступу.

Нове загострення чехословацько-німецьких відносин розпочалось у вересні 1938 р., коли в одній із своїх промов Гітлер наголосив на праві народів на самовизначення. У даному випадку це означало, що будь-яке надання автономії німецькій меншині в межах Чехословаччини здавалось Берліну вже недостатнім. 15 вересня на зустрічі з Чемберленом Гітлер висловився за розв'язання цієї проблеми шляхом анексії Судетської області, фактично висунувши ультиматум.

Стурбованість Праги підтвердили й франко-англійські пропозиції чехословацькому уряду, що надійшли 19 вересня: для забезпечення миру в Європі погодитись зі зміною чехословацьких кордонів, внаслідок чого райони, населені більш як на 50% німцями, мали перейти до складу Третього райху, а нові кордони визначатиме міжнародна комісія. Зрештою з Лондона і Парижа надійшов справжній ультиматум: якщо чехословацький уряд захоче чинити опір, його не підтримають. За цих умов офіційна Прага змушена була підкоритися. Водночас уряд Радянського Союзу не переставав заявляти про готовність виконати свої зобов'язання, якщо Франція зробить те саме. Ситуація стала патовою.

Криза досягла надзвичайної гостроти після оголошення у Чехословаччині 23 вересня загальної мобілізації. Останньою спробою по-

літичного врегулювання конфлікту стала конференція керівників урядів Франції, Великої Британії, Італії та Німеччини, місцем проведення якої Гітлер обрав Мюнхен. Усупереч побажанням Чемберлена, Чехословаччину на неї не запросили. Підсумком роботи конференції стала угода, підписана 30 вересня 1938 р. Передбачалась поступова окупація Німеччиною упродовж 1-10 жовтня Судетської області й одночасна евакуація звідти чеського населення. Кордони між державами і райони можливого плебісциту визначались міжнародною комісією, до складу якої входили представники країн-учасників зустрічі і Чехословаччини. У спеціальному додатковому протоколі до угоди уряди Англії і Франції заявляли про свою готовність гарантувати нові чехословацькі кордони від неспровокованої агресії. Німеччина та Італія пообіцяли зробити те саме після розв'язання проблем польської й угорської меншин.

Отже, на *Мюнхенській конференції* територіальну цілісність Чехословаччини принесли в жертву «справі миру». Силкові дії, до яких Гітлер вирішив удатися будь-що, замінили подобою юридичного акту, не питаючи найбільш зацікавлену сторону — Чехословаччину. У стратегічному плані Мюнхен завершував повне руйнування системи французьких альянсів. Протягом найближчого часу Європа стала свідком підписання *англо-німецької* (30 вересня) і *франко-німецької* (6 грудня) *декларацій* про ненапад, поступового руйнування чехословацької держави і кампанії італійських вимог. Влучно й водночас іронічно про політику своєї країни в Мюнхені висловився У.Черчілль: «Англія змушена була вибирати між ганьбою та війною. Вона вибрала ганьбу й на додаток ще війну».

Силова розв'язка європейських справ

Ліквідація під зовнішнім тиском у березні 1939 р. чехословацької держави засвідчила, що дедалі все більше сила сприймалась як ефективний засіб розв'язання міжнародних справ. 22 березня 1939 р. Литва, у відповідь на пред'явлений Німеччиною ультиматум, віддала їй Мемель з прилеглим районом. 23 березня уряди Німеччини й Румунії підписали економічну угоду, основою якої була передача нафтових родовищ в експлуатацію спільним німецько-румунським компаніям.

Наслідуючи Гітлера, Муссоліні віддав наказ своїм військам 7 квітня 1939 р. увійти в Албанію, незалежність якої після підписання у 1926 р. Тіранського договору була чисто номінальною. Наступного дня Албанія перейшла під протекторат Італійського королівства, і на прохання проіталійських кіл країни було ухвалено об'єднання обох королівств.

У протистоянні мадридського уряду і франкістів в Іспанії перемога також була на боці сильнішого — заколотників. Кінець війни став очевидним на початку 1939 р., коли Франко захопив Барселону. Заява ж західних демократій про дотримання політики невтручання означала безсумнівну перемогу Франко. 27 лютого його уряд було визнано Францією і Великою Британією. Водночас 3 березня Радянський Союз вийшов із складу Міжнародної комісії невтручання. 28 березня беззастережно здався Мадрид. А ще 27 числа Франко приєднався до Антикомінтернівського пакту.

Зміна позиції Англії. Стальний пакт

Найпомітнішим наслідком силових акцій березня 1939 р. стала зміна позиції британського кабінету, названа ще *«революцією англійської політики»*. Це сталося внаслідок удару по її демократичних почуттях поваги до прав народів на самовизначення, по її традиційному відчуттю європейської рівноваги, що було підірвано появою в центрі Європи 90-мільйонної держави. Віднині Велика Британія вважала війну з Німеччиною можливою, віддаючи їй перевагу перед новою капітуляцією. У березні 1939 р. поступили різкі ноти протесту Англії і Франції, які засуджували захоплення Німеччиною Чехословаччини. Англійський і французький уряди обмінялись нотами щодо взаємної допомоги у випадку нападу на одну з них. Лондон розпочав військові переговори з Францією, початок яких раніше відтягувався. Водночас британський кабінет надав гарантії низці європейських країн.

31 березня 1939 р. у відповідь на вимоги Берліна відносно анексії Данціга і вступу Польщі до антирадянського блоку англійський прем'єр оголосив, що їй буде надано гарантію *«у випадку будь-яких дій, які виразно поставлять під загрозу польську незалежність і щодо яких польський уряд визнає життєво необхідним дати відсіч своїми національними силами»*. Французь-

кий уряд, зі свого боку, зробив заяву на підтвердження франко-польського союзу. А під час візиту до Лондона міністра закордонних справ Польщі Ю.Бека було домовлено про заміну одностороннього англійського зобов'язання союзницьким договором.

Зрештою, у квітні 1939 р. англійський і французький уряди оголосили про свої гарантії Румунії і Греції. У травні Англія підписала з Туреччиною декларацію про взаємну допомогу і співпрацю. Було розпочато переговори між Туреччиною і Францією.

Занепокоєння Муссоліні готуванням Гітлера до виступу проти Польщі прискорило укладання *італо-німецького військового альянсу*. Цю угоду, відому як *Стальний пакт*, було підписано 22 травня 1939 р. у Берліні. Вона мала наступальний характер і передбачала посилення співпраці й проведення консультацій у разі міжнародної небезпеки. Заявлялося, що в разі втягнення однієї з сторін у воєнні ускладнення, друга сторона, як союзниця, підтримає її всіма своїми військовими силами на суходолі, морі та в повітрі. Цим договором італійська політика недвозначно ставилась у залежність від позицій Берліна.

Англо-франко-радянські переговори влітку 1939 р.

Перспектива військового конфлікту в Європі через Данціг робила надзвичайно важливим співпрацю з СРСР. І західні демократії, і гітлерівська Німеччина прагнули перетягнути його у свій табір. Безперечно, що до серпня 1939 р. Москва ще вибору не зробила, і, як наслідок такої ситуації, радянський уряд проводив переговори з обома сторонами, шукаючи найвигіднішого для себе варіанту.

19 березня Москва висловила протест Берліну проти окупації Праги і розпочала наприкінці місяця консультації з французьким і британським урядами. Якщо під час переговорів англійці діяли досить повільно, то французи, навпаки, поспішали, чекаючи гострої кризи в серпні. Радянський Союз пропонував утворити союз трьох держав, а англійці — просто надати гарантії Польщі й Румунії. Водночас Франція готова була пристати на радянські гарантії Прибалтиці.

Перша фаза англо-франко-радянських переговорів, що відбувалися в Москві, проходила в травні-липні, а друга з 12 по 23 серпня 1939 р. У переговорному залі панувала атмосфера взаємного недовір'я. Одна й друга сторони прагнули відвернути німецьку агресію

від себе й спрямувати її в протилежний бік. Захід сподівався на кінцеву війну між нацистами й більшовиками, Радянський Союз влаштував варіант війни на Заході. А тому в липні англійське керівництво через радника Чемберлена Г.Вільсона шукало політичного й економічного компромісу з Німеччиною. Однак зустріч Г.Вільсона з представником Німеччини Г.Вольгатом завершилася невдало. Сталінське керівництво, своєю чергою, навесні й влітку того ж року проводило секретні переговори з гітлерівською Німеччиною. Знаковою прикметою крену Радянського Союзу до домовленостей з нацистами була несподівана заміна 3 травня Літвінова — прихильника колективної безпеки — на посаді народного комісара закордонних справ одним з найближчих соратників Сталіна — Молотовим. У дипломатичних колах це було сприйнято як ознака можливої зміни радянської зовнішньої політики. До того ж Москва наполягала на одночасному підписанні з політичною угодою ще й воєнної конвенції. Офіційно переговори спіткнулися на питанні надання гарантій прибалтійським країнам — Латвії, Литві та Естонії, на чому наполягав Радянський Союз і на що не йшли Англія та Франція. Прибалти остерігалися такого розвитку подій, при якому на території їх країн були б дислоковані радянські війська. А це, на їх думку, завершилося б втраченою національною незалежністю й комунізацією.

Ніяких успіхів не було досягнуто й під час другої фази англо-франко-радянських переговорів, що розпочалася 12 серпня. Їх хід гальмувався не тільки невирішеними попередніми проблемами, а й новими: не були остаточно з'ясовані повноваження англійської і французької делегацій, крім того, польський і румунський уряди відмовлялися пропустити через територію своїх країн радянські війська. Переговори тривали, але реальних результатів не було. За таких умов 23 серпня до Москви прибув міністр закордонних справ Німеччини фон Ріббентроп. Його переговори з представниками радянського уряду вже наприкінці першого дня візиту завершилися підписанням двостороннього договору про ненапад. Того ж дня Радянський Союз в односторонньому порядку перервав переговорний процес з Англією і Францією, який зайшов у глухий кут ще 17 серпня.

Радянсько-німецький договір про ненапад

Невдала спроба гітлерівського керівництва укласти воєнний союз із Японією та початок англо-франко-радянських переговорів прискорили досягнення порозуміння між лідерами Радянського Союзу та Третього райху. Уже на початку серпня 1939 р. активізувалися двосторонні консультації відносно сфер впливу на європейському континенті. Водночас німецька делегація зняла всі зауваження, що до цього гальмували підписання радянсько-німецького торгового договору, і 19 серпня торгово-кредитну угоду було підписано. Вона передбачала розміщення радянських замовлень на виробництво найсучаснішого промислового устаткування в Німеччині протягом двох років за рахунок пільгового кредиту на суму 200 млн. марок і поставок радянських, в основному сировинних, товарів на суму 180 млн. марок. Зрештою, було погоджено й основні принципи договору про ненапад, та ввечері 21 серпня Сталін відповів згодою на пропозицію Гітлера відносно приїзду до Москви керівника зовнішньополітичного відомства Третього райху.

Відразу по приїзді гітлерівського міністра 23 серпня було розпочато переговори, а вже вночі пакт про ненапад було підписано міністрами закордонних справ Німеччини та Радянського Союзу — фон Ріббентропом й Молотовим. Договір складався з двох частин. У першій — *договорі про ненапад* — містилися зобов'язання не брати участі в жодному акті агресії одна проти одної й не підтримувати жодної третьої сторони, яка б розв'язала війну проти однієї з них, проводити взаємні консультації, вирішувати конфлікти між учасниками угоди лише шляхом дружнього обміну думками або арбітражу. Договір вступав у дію негайно і був укладений строком на десять років з автоматичним продовженням на п'ять років.

Таємний протокол договору відносив до радянської зони впливу Фінляндію, Естонію і Латвію «в разі політико-територіальних змін». Литва входила до зони впливу Німеччини. Визнавались інтереси Литви щодо Вільно (Вільнюса). Кордон зон впливу в Польщі проходив по лінії річок Нарев-Вісла-Сан. Не виключалась можливість розгляду питання відносно доцільності збереження незалежної польської держави та визначення її кордонів у перебігу майбутнього політичного розвитку. Спеціальною статтею визначались інтереси Радянського Союзу щодо Бессарабії. Протокол, як і сам договір, підписали Молотов і Ріббентроп.

Таким чином, в глибокій таємниці від світу між комуністичним Радянським Союзом та націонал-соціалістичною Німеччиною було досягнуто згоди про *«територіально-політичний переустрій областей, що входили в зону інтересів двох країн»*. Ігноруючи елементарні принципи дипломатичних стосунків з сусідами, два тоталітарні режими вдалися до імперіалістичної політики ліквідації незалежних держав і переділу території Центральної та Східної Європи в своїх інтересах. В іншому випадку змови не відбулося б. Якщо для нацистської Німеччини це був уже давно апробований курс, то для СРСР щось таке, що не узгоджувалося з офіційною доктриною зовнішньої політики, проголошеної на XVIII з'їзді партії. Радянський Союз у серпні 1939 р. продовжив політику *«умиротворення»* Німеччини, розпочату Англією та Францією у Мюнхені 1938 р. Тоді її жертвою стала Чехословаччина, тепер — насамперед Польща. Загальним наслідком політики *«умиротворення»* була найкривавіша у світовій історії Друга світова війна.

Оголошення війни

Опублікування 24 серпня 1939 р. радянсько-німецького договору про ненапад довели до краю напруженість між Німеччиною і Польщею. Берлін активізував свої воєнні приготування, почастишали прикордонні інциденти. Водночас 25 серпня британські гарантії Польщі були замінені союзним договором з нею, що передбачив автоматичний вступ однієї з сторін у війну в разі дій, що загрожували незалежності однієї з обох країн — йшлося про можливість нападу на Данціг.

Франція, а надто Англія прагнули відновити контакти між польським і німецьким урядами. На англійську пропозицію Гітлер висунув нові вимоги: Данціг, увесь *«данцігський коридор»*, частину польської Верхньої Сілезії. Але розпочаті надвечір 31 серпня у Берліні переговори між Ріббентропом і послом Польщі Ліпським заізнлились. Увесь перебіг наступних подій був підпорядкований прагненню Гітлера або примусити Польщу капітулювати, або ж розв'язати війну.

На світанку 1 вересня 1939 р. армії вермахту перейшли польський кордон. Польща звернулася до своїх союзників за допомогою. Париж і Лондон направили у Берлін ультиматум, вимагаючи негайного виведення німецьких військ з території Польщі. Але вони обидва були відхилені, тож Велика Британія і Франція оголосили 3 вересня Німеччині війну. Почалася Друга світова війна.

Розділ XVIII

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА 1939-1945 рр.

Війна народжувалася в лабіринті надзвичайно складної і запутаної ситуації, що склалася внаслідок аномалій у суспільному розвитку після 1917 р. Якщо розвинуті демократичні країни — Англія, Франція, США — прагнули зберегти Версальську систему, то найбільш незадоволена результатами Першої світової війни (особливо після приходу до влади фашистів) Німеччина намагалася звільнитися від постанов Версальського миру, взяти реванш за програну війну, шляхом широкомасштабної агресії домогтися не тільки європейського, але й світового панування. Радянський Союз же, пройнятий ідеєю світової революції, мав на меті домогтися перемоги комунізму в усьому світі і готувався виступити його військовим гарантом.

Кожна з означених сторін виношувала свою стратегію дій. Захід плекав надію і навіть деякий час був упевнений, що йому вдасться зптовхнути двох диктаторів і таким чином покінчити з тоталітаризмом і правим, і лівим. Сталінське керівництво сподівалося повернути хід подій у русло довгої, зтяжної й виснажливої війни Німеччини проти Англії та Франції, щоб відтак, скориставшись ослабленням противників, здійснити «*визвольний похід*» в Європу. Для німецьких націонал-соціалістів найбільш прийнятним варіантом бачилась блискавична переможна війна на Заході при нейтралізації або за допомогою Радянського Союзу, з наступним розгромом його самого.

Отже, в 30-х роках зіткнулися три несумісні сили, що представляли різні моделі суспільного устрою. Вони суперечили одна одній, водночас не виключали тимчасові, абсурдні, з точки зору ідеології, тактичні союзи, оскільки можливості і сили, якими володіла кожна з них, не відповідали масштабності поставлених завдань. Той, хто внаслідок тих чи інших обставин залишався один в майбутній війні, з самого початку був приречений на поразку.

Конфлікт між цими суперниками на кінець 30-х років загрозливо поглибився. Хоча це ніскільки не означало, що війна стала

неминучою. Для цього потрібна була певна критична маса, яка виникла у вигляді змови Гітлера і Сталіна 23 серпня 1939 р.

Довгий час гострим питанням для дослідників було визначення характеру Другої світової війни. Період 1939-1941 рр. у радянській історіографії однозначно характеризувався як *зіткнення двох коаліцій* (західної й фашистської), пройнятих імперіалістичними цілями й устремліннями. Тільки після 22 червня 1941 р., війна, згідно цієї тези, з боку антигітлерівської коаліції набирає справедливого, визвольного характеру, оскільки нібито на Заході справу ведення війни проти агресорів взяли в свої руки народи. У 90-х роках, з крахом комуністичного світу, на базі чималого нового документального масиву утвердилася теза, що війна з боку противників Німеччини з самого початку, тобто від 1 вересня 1939 р., була *антифашистською, справедливою й визвольною*. Суперечливі тенденції й окремі дії з боку партнерів по антигітлерівській коаліції (радянсько-німецький договір про дружбу від 28 вересня 1939 р., затягування відкриття другого фронту тощо) не можуть корінним чином вплинути на зміст і суть цієї тези визначення характеру Другої світової війни.

Порівняно з Першою, Друга світова війна 1939-1945 рр. була надзвичайно складним політичним і соціальним явищем, а позиції сторін часто змінювалися. У ході війни вирізняються такі періоди:

Європейська фаза, вересень 1939 — червень 1941 рр. Війна мала загарбницький і несправедливий характер з боку агресивних, мілітаристських режимів Німеччини, її союзників і сателітів, а також СРСР. Справедливу і визвольну боротьбу вели жертви агресії — Польща, Фінляндія, Литва, Латвія, Естонія, Данія, Норвегія, Голландія, Бельгія, Люксембург, Франція, Югославія, Греція. Їх союзниками виступали Велика Британія і до розгрому в 1940 р. Франція.

Наступ агресорів на усіх напрямках, червень 1941 — листопад 1942 рр. Характеризується успіхами держав «вісі» на усіх театрах воєнних дій і розширенням масштабів війни, в яку наприкінці цього періоду було втягнуто 44 держави світу. На осінь 1942 р. агресори захопили територію, що у 5 раз переважала їх власну, а їх військово-економічний потенціал продовжував неухильно зростати. Внаслідок зміни мети таких воюючих держав, як СРСР, Фінляндія та інших змінюється і характер війни. Розпочався процес формування антигітлерівської коаліції.

Корінний перелом у ході війни, листопад 1942 — грудень 1943 рр. Із поразкою гітлерівців та їх союзників під Сталінградом, на Курській дузі, в акваторії Тихого та Індійського океанів, вигнанням італо-німецьких військ із Північної Африки, капітуляцією Італії відбувся корінний перелом у Другій світовій війні. Країни антигітлерівської коаліції остаточно перехопили стратегічну ініціативу у противника.

Падіння Третього райху, січень 1944 — травень 1945 рр. Внаслідок загального наступу Червоної Армії було звільнено територію Радянського Союзу й воєнні дії перенесено в Центральну, Південно-Східну і Північну Європу. Висадкою союзників на півночі Франції було відкрито другий фронт. Відбувся розпад коаліції держав «вісі», і зазнав краху нацистський режим у Німеччині.

Розгром і капітуляція Японії, травень — вересень 1945 р. Останній етап світової війни, у ході якого США застосували новий вид зброї — атомну бомбу, і була розгромлена Японія. Воєнні дії були завершені на всіх театрах війни.

І. ЄВРОПЕЙСЬКА ФАЗА ВІЙНИ (вересень 1939 — червень 1941 рр.)

Поразка Польщі

Вибір Польщі для нападу вермахту не був випадковим. Ця країна якнайкраще підходила для випробування на практиці стратегії «блискавичної війни», де головна роль відводилась авіації і танкам. Спільний польсько-німецький кордон простягався на 1750 миль, що дозволяло противнику розпочати наступ із будь-якого напрямку і, за визнанням фахівців, захистити його не могла жодна армія світу.

Стратегічне зосередження й розгортання німецьких військ (50 дивізій і два повітряні флоти) на польському кордоні, де практично не існувало оборонних споруд і природних перешкод, завершилося в 20-х числах серпня 1939 р. Загальна кількість солдатів і офіцерів, що мали взяти участь у цій кампанії, сягала близько 2 млн. Дивізіям вермахту протистояла польська армія, що нараховувала 1,75 млн. вояків. На її озброєнні було 870 танків і близько 400 літаків застарілих конструкцій проти відповідно 2,8 тис. і 2 тис.

німецьких. Отож, сили сторін були нерівними. Польські війська розтягнулися вздовж кордону від Балтійського моря до Карпат, а головні резерви розташовувалися поблизу Варшави.

Уже в перші дні німецького наступу, проведеного з великою перевагою в силі, організований опір польської армії було зламано. Довгі списи польських кавалеристів не могли нічого вдіяти проти довгих стволів німецьких танкових гармат. Гітлерівська авіація захопила панівні позиції в повітрі й завдала бомбових ударів по польських містах, транспортних магістралях, сіючи паніку серед мирного населення, гальмуючи мобілізацію та розгортання польських військ. Фактично за перший тиждень польська армія була повністю розбита. Уже опівдні 8 вересня німецькі танки досягли околиць Варшави. Відчайдушний опір агресорам чинили польські частини лише на окремих ділянках фронту (поблизу Познані, у варшавському трикутнику). 17 вересня польський уряд і військове командування емігрували до Румунії.

Основний епізод цього етапу війни відбувся 17 вересня, коли війська Червоної Армії увійшли в Польщу. Майже не натрапляючи на опір, вони просувалися набагато швидше за німецькі і з незначними втратами. Спільна заява урядів обох країн-агресорів від 18 вересня підкреслювала, що дії їх військ спрямовані на *«відновлення в Польщі порядку й спокою, порушених розпадом польської держави, і допомогу населенню Польщі перебудувати умови свого державного існування»*.

22 вересня була визначена демаркаційна лінія між обома зонами окупації по річках Пісі, Нареві, Бугові, Сянові. Варшава, яка трималася аж до 29 вересня, була в німецькій зоні, а її передмістя на правому березі Вісли — в радянській. Отже, Сталін відмовився від ідеї зберегти зменшену польську державу. 28 вересня 1939 р. був підписаний новий німецько-радянський договір із таємним протоколом. Він уточнював лінію радянсько-німецького кордону й фіксував фактичний поділ Польщі. Відтепер кордон був дещо пересунутий на схід і проходив етнічною межею, з одного боку якої мешкали поляки, з іншого — українці й білоруси. Території з польським населенням залишалися у складі Німеччини, а замість того до сфери впливу Радянського Союзу відходила Литва. Ці територіальні зміни дали можливість іменувати поділ Польщі *«ви-*

звольним походом», заради возз'єднання із Західною Україною і Західною Білорусією.

Польська кампанія вермахту завершилась 5 жовтня, коли здалися в полон частини польської армії, що до останнього чинили опір агресорам. Загальні втрати поляків становили 66 тис. вбитими, 134 тис. пораненими й біля 420 тис. полоненими, частина яких була інтернована на території СРСР.

Після завершення воєнної кампанії Німеччина, вивівши дивізії вермахту з Польщі, почала зосередження військ на своїх західних кордонах для подальшого наступу проти армій англо-французької коаліції.

Радянсько-фінська «зимова війна»

Наприкінці 1939 р. напружена ситуація склалася навколо Фінляндії, що за радянсько-німецьким договором про ненапад від 23 серпня відійшла до зони впливу Радянського Союзу. У жовтні Москва розпочала третій раунд переговорів з фінським урядом, вимагаючи поступитися значними територіями в районі Ленінграда та узбережжя Фінської затоки в обмін на болотяні райони в Карелії. Фінський уряд не захотів шукати компромісних рішень при розгляді радянських пропозицій. Вони були відхилені.

Розв'язка цієї ситуації була наближена провокацією, влаштованою радянською стороною. 26 листопада з артилерійських гармат обстріляно прикордонну заставу в пункті Майніла, внаслідок чого кілька чоловік загинуло. Серед них були і радянські військові. В інциденті було звинувачено фінську сторону. Уже 28 листопада Москва денонсувала договір про ненапад, а наступного дня з Хельсінкі були відкликані радянські дипломатичні представники. Сталін і Молотов проігнорували пропозицію фінського уряду відновити дипломатичні переговори, що надійшла до Москви 29 листопада, і обрали військове розв'язання конфлікту.

Відповідно до отриманого наказу 30 листопада о 8 годині ранку Червона Армія розпочала бойові дії проти Фінляндії й дещо просунулась углиб її території. 1 грудня в місті Теріокі при підтримці Москви був створений народний уряд самопроголошеної *Фінської Демократичної Республіки*, який очолив комінтернівець Отто Куусінен. Радянський Союз відразу визнав це утворення і заключив

з ним 2 грудня *Договір про взаємодопомогу й дружбу*, прикриваючи цим агресію проти суверенної країни.

У перші тижні 19 дивізіям Червоної Армії, що наступали й мали перевагу над противником в артилерії й авіації в 3,5-4 рази, а в танках — абсолютну, протистояло 15 фінських дивізіій. Але радянські війська не змогли виконати поставлені завдання, і наприкінці грудня наступ було зупинено. Дивізії Червоної Армії виявились не підготовленими й належним чином не обмундировані для ведення бойових дій у суворих кліматичних умовах Півночі, де переважала лісово-болотяна місцевість. Командний склад частин і з'єднань продемонстрував неспроможність здійснювати керівництво військами в бойовій обстановці. Усе це дозволило фінським військам при значно меншій кількості сил утримувати фронт протягом перших місяців війни.

З початком війни на Заході розгорнулася широка кампанія різкої критики СРСР. Була скликана позачергова асамблея Ліги Націй, яка 14 грудня 1939 р. 29 голосами з 52 виключила СРСР із Ліги. Водночас західні демократії поряд із закликами продовжувати опір агресорам і обіцянками висадити десант, розпочали поставку літаків, артилерійських гармат і набоїв фінській армії. Із країн Західної Європи й США у Фінляндію прибуло близько 11 тис. добровольців. Але після заяви урядів скандинавських країн про свій нейтралітет фактично зникла можливість доставляти допомогу. Німеччина ж, дотримуючись попередніх домовленостей з Москвою, стала на перешкоді транзитних поставок зброї фінській армії з Італії.

За таких умов 11 лютого 1940 р. після попередньої підготовки розпочався другий наступ радянських військ, чисельність яких було збільшено до 958 тис. солдат і офіцерів. Ціною величезних невинуватених втрат наступаючі змогли прорвати «лінію Маннергейма» і наблизитись до міста Вііпурі (Виборг). Фінський уряд прийняв рішення розпочати переговори з Москвою. Вони закінчились підписанням 12 березня мирного договору, а вже наступного дня воєнні дії на фронті було припинено.

Укладений договір передбачав встановлення нового кордону, що проходив на північ від лінії Виборг-Сортавала (як до 1808 р.). Крім Карельського перешийка до Радянського Союзу переходила частина півострова Рибачий і Середній, а також в оренду на 30 ро-

ків півострів Ханко. На втрачених Фінляндією територіях мешкало близько восьмої частини її населення (450 тис. чоловік). Ця перемога коштувала Радянському Союзу величезних втрат: 126,6 тис. чоловік було вбито чи пропали безвісти, ще 264,8 тис. — поранено й обморожено. Втрати Фінляндії також були чималими — тільки 25 тис. загиблих — страшна цифра для її чотирьохмільйонного народу.

Поразка в «зимовій війні» та принизливі умови миру прискорили зовнішньополітичну переорієнтацію Фінляндії. Уже в листопаді 1940 р. вона приєдналася до «вісі» Берлін-Рим-Токіо й відвоювала свої колишні території за допомогою гітлерівських військ після початку радянсько-німецької війни.

«Дивна війна»

З вересня 1939 р., на третій день після нападу Німеччини на Польщу, англійський і французький кабінети оголосили війну Третьому райху. Невдовзі теж саме зробили британські домініони Австралія, Нова Зеландія, Південно-Африканський союз (ПАС), Канада. Деякі європейські країни, а 5 вересня також США, заявили про свій нейтралітет. Наприкінці місяця Сполучені Штати спільно з рядом латиноамериканських країн прийняли декларацію про нейтралітет у межах міжамериканських відносин.

Зрештою, оголосивши війну, союзники переходили в наступ не поспішали. Одна з найбільших у світі французька армія (110 дивізій), якій на допомогу було перекинуто ще 4 англійські дивізії, відсиджувалась за «лінією Мажіно», хоча їй протистояли на сході лише 23 німецькі дивізії. Тільки німецькі підводні човни активно діяли на морі, потопивши у вересні 1939 р. 26 англійських суден, а ще 3 підірвалися на мінах.

З легкої руки французького журналіста Доржелеса ця війна дістала назву «дивної». Черчілль назвав її «сутінками війни». У Німеччині на відміну від «бліцкригу» в Польщі, війну на Заході нарекли «зіцкригом», тобто сидячою. Коментуючи тогочасну ситуацію, генерал Гальдер заявив у Нюрнберзі: «Якщо б французи логічно оцінили ситуацію й використали відтягнення німецьких військ на війну з Польщею, вони могли б форсувати Рейн, не боячись протидії з нашого боку, і створити загрозу Рурській

області, яка була вирішальним фактором здатності Німеччини вести війну».

Але Лондон і Париж обрали вичікування, відкинувши спробу Гітлера укласти в жовтні 1939 р. мирний договір та ініціативу нейтральних європейських країн, що запропонували своє посередництво. У британських і французьких політиків і військових по інерції пробуджувались надії на можливе зіткнення двох тоталітарних режимів і звідси та «дивна війна», якій було віддано перевагу.

Водночас після розгрому Польщі Гітлер віддав наказ вермахту готуватися до наступу проти англо-французьких військ. Попри поради своїх генералів, фюрер намагався наблизити початок воєнних дій, призначивши його на 12 листопада. Генеральним штабом розроблено новий план наступу через Арденську ущелину в обхід «лінії Мажіно». Підготовка до наступу велась у цілковитій таємниці. Вздовж бельгійського і голландського кордонів було сконцентровано 90 німецьких дивізій.

До того, як Німеччина перейшла у вирішальний наступ на Західному фронті, неспокій у Європі внесла німецька операція проти Норвегії. Її захоплення разом з Данією, попри їх нейтралітет, планувалося військовою операцією під кодовою назвою «*Везерубунг*» і повинно було забезпечити стратегічні позиції для розгортання операцій у Північній Атлантиці. Німеччина закуповувала велику кількість шведської залізної руди, яку вивозила через норвезький порт Нарвік, контролюючи який, можна було перерізати «залізний шлях». З квітня 1940 р. спеціальною нотою союзники повідомили Норвегію, що мінуватимуть її територіальні води, аби перешкодити плаванню німецьких суден. Скориставшись цим, 9 квітня німецькі війська висадилися у кількох портах Норвегії і вступили в Данію.

Неабияке значення надавалось діям «*п'ятої колони*» у Данії й Норвегії. Військове й політичне керівництво гітлерівської Німеччини підтримувало тісні зв'язки з лідером норвезьких нацистів В.Квіслінгом та його агентурою. Як і в Данії, так і в Норвегії створювались спеціальні групи, які повинні були в момент агресії паралізувати роботу державного апарату.

Першою жертвою стала Данія, що виявилась не готовою до боротьби. Тільки в Ютландії відбулось кілька сутичок між армією й окупантами, а також кілька пострілів зробила королівська гвар-

дія в столиці. Коли 9 квітня данці закінчували свій сніданок, окупація країни вже завершилась. Невдовзі Данія перетворилась у «зразковий» протекторат Німеччини. 10 квітня Ісландія, яка до того належала Датському королівству, взяла у власні руки керівництво своїми закордонними справами. За згодою Вашингтона англійські війська окупували цей острів. Проте Сполучені Штати не прийняли окупацію канадськими військами Гренландії.

По-іншому склалась обстановка в Норвегії, де опір агресорам розпочався відразу, а збройні сили, і особливо флот, були досить боєздатними. Перший етап воєнних дій тут тривав з 9 по 14 квітня і виявився фактично вирішальним для долі країни, більша частина якої була захоплена. Жорстокі сутички відбулися в районах Нарвіка, Осло, Бергена. У битві за останній норвежці вперше відчули реальну допомогу англійців, бомбардувальники яких потопили потужний німецький крейсер «*Кенігсберг*».

Захопленню норвезької столиці — Осло, яке німці розглядали як головний приз кампанії, сприяла капітулянтська позиція В.Квіслінга, який очолив новий пронімецький уряд. Бої під Нарвіком точилися до кінця травня. Тут агресорам протистояли, крім норвежців, англо-французькі війська, що 14 квітня прибули в Норвегію. Але успішне просування дивізій вермахту по території Франції обумовило їх евакуацію на початку червня 1940 р. До Англії були також вивезені король Хокон VII та його кабінет разом з рештками норвезької армії. У Норвегії розпочинався рух Опору.

Поразка Голландії, Бельгії й Франції

Уранці 10 травня сухопутні війська вермахту розпочали вторгнення в Голландію, Бельгію, Люксембург. 13 травня німецько-фашистські війська прорвали фронт союзників на річці Маас. Через день капітулювали голландські збройні сили. В Англії були надзвичайно занепокоєні просуванням гітлерівських військ і того ж дня почали створювати загони цивільної оборони. 17 травня дивізії вермахту вступили в столицю Бельгії — Брюссель, наступного дня Гітлер видав декрет про приєднання до Німеччини трьох бельгійських округів.

14 травня танковий корпус генерала Г.Гудеріана прорвав французький фронт в Арденах. Це виявилось для союзників цілковитим

несподіванкою, оскільки вони очікували до повторного застосування, як в 1914 р., «*плану Шліффена*». 19 травня німецькі війська досягли Абвіля і вийшли до французького порту Кале, оточивши на узбережжі 340-тисячне угруповання англійських і французьких військ. 23 травня танки Гудеріана вийшли до порту Дюнкерк. Англійське командування віддало наказ про евакуацію союзних військ на Британські острови. Цю операцію завершено 3 червня. Були евакуйовані 338 тис. солдат і офіцерів, переважно англійців, а 40 тис. французьких вояків залишено напризволяще. Також на узбережжі залишилась значна кількість військової техніки, зброї, набоїв.

Після завершення бойових дій під Дюнкерком гітлерівське командування розпочало другу стратегічну операцію проти Франції. Вранці 5 червня німецька авіація завдала перших ударів по обороні французьких військ на Соммі, а 6 червня розпочався наступ танкових з'єднань вермахту. Відчайдушні спроби французького командування організувати лінію оборони успіху не мали. 70 погано озброєних французьких дивізій нічого не могли вдіяти проти 150 німецьких, які стрімко просувались до Парижа. Становище на фронті було катастрофічним. Армія деморалізована, а верховне командування на чолі з маршалом Петеном і генералом Вейганом уже подумувало про капітуляцію. 12 червня на західній ділянці фронту перед Парижем противник форсував Сену. Із згоди уряду Вейган оголосив Париж відкритим містом і віддав наказ здати столицю без бою. Вранці 14 червня гітлерівські війська вступили до Парижа.

10 червня 1940 р. під впливом успіхів гітлерівських військ у війну проти Франції й Англії вступила Італія, що мала перед Німеччиною зобов'язання «*діяти рука об руку об'єднаними силами з метою забезпечення життєвого простору*».

16 червня новий англійський прем'єр У. Черчилль зробив останню спробу утримати Францію від капітуляції шляхом об'єднання двох держав у «*непорушній франко-британський союз*» з єдиною конституцією, парламентом, урядом і збройними силами, але французьке керівництво відхилило його. Французький уряд Рейно подав у відставку. 16 червня маршал Петен сформував новий кабінет, а 22 червня 1940 р. Франція капітулювала. Угода про перемир'я була підписана в Комп'єнському лісі, де 22 роки тому

командувач військами Антанти маршал Фош продиктував умови перемир'я переможеній Німеччині.

Відповідно до угоди припинялись військові дії на території Франції, а також у французьких колоніях, протекторатах, на мандатних територіях і морях. Французькі збройні сили підлягали демобілізації й роззброєнню, а уряд Петена отримував право мати армію для «*підтримки внутрішнього порядку*». У німецьку окупаційну зону, що сягала від Атлантичного узбережжя до гірського масиву Юра, відходило дві третини французької території. Тут гітлерівцями невдовзі була створена військова адміністрація, а видатки на утримання окупаційних військ лягали на французький уряд. Два департаменти були передані в управління окупаційної влади в Бельгії. Ельзас і Лотарингія приєднувались до райху. На вимогу Берліна 24 червня була підписана франко-італійська угода про перемир'я.

Уряд Петена контролював так звану «*вільну зону*», що мала вихід лише до Середземного моря. Місцем його розташування стало невеличке містечко Віші (Південна Франція). Вішійський уряд ставав символом національної зради. Погляди патріотичних сил Франції були прикуті до Лондона, де розпочав свою діяльність патріотичний рух «*Вільна Франція*» на чолі з генералом де Голлем.

Воснні дії в Середземномор'ї та Східній Африці

Поразка Франції й вступ Італії у військовий конфлікт створювали небезпечну ситуацію для англійських комунікацій у Середземномор'ї. Лондон також не бажав примиритися з думкою, що французький флот та африканські колонії Франції також дістануться німцям. Отож він надавав всілякої підтримки рухові генерала де Голля, якого підтримували значні території Французької Екваторіальної Африки.

Водночас 36-тисячне англо-новозеландсько-індійське угруповання в Єгипті протистояло більш як півмільйонній армії італійського маршала Р.Граціані, який перейняв командування після загибелі маршала Бальбо. У відповідь на вторгнення італійців у межі Єгипту англійці перейшли в контрнаступ. Серією успішних військових операцій у пустелі армія генерала О'Коннера, застосовуючи маневрові танкові і механізовані з'єднання, загнала італійські

війська вглиб Лівії. Було захоплено стратегічно важливі порти на узбережжі Середземного моря, у тому числі фортецю Тобрук. Але 10 лютого 1941 р. британський кабінет прийняв рішення припинити подальший наступ у Північній Африці. Більшу частину англійських військ із Лівії було перекинуто до Греції.

У лютому 1941 р. розпочалися наступальні операції британських військ в Абіссинії. Після 3-х місячних боїв, втративши майже чверть мільйона вояків, італійці капітулювали. Абіссінська епопея Муссоліні завершилася провалом. Військово-морські операції в Середземномор'ї також розгортались не на користь Італії. При відносно рівних силах англійці більш рішуче використовували в бойових діях авіацію, свою військово-морську базу на Мальті.

Дальша реалізація Радянським Союзом статей секретних протоколів

Сталін та його оточення швидко скористались радянсько-німецькими угодами від 23 серпня і 28 вересня 1939 р., що передбачали «розмежування» інтересів обох країн в Європі. Під зовнішнім тиском керівники трьох прибалтійських республік мусили приїхати до Москви і підписати пакти про ненапад із СРСР: 28 вересня — Естонія, 5 жовтня — Латвія, 10 жовтня — Литва. Це були договори про взаємодопомогу. А угода з Литвою також передбачала повернення їй Вільно й Віленщини. Водночас прибалтійські країни надавали Радянському Союзу право утримувати на їхній території військові сили чисельністю в 20 тис. чоловік. Москва ж брала на себе зобов'язання не втручатися у внутрішні справи республік. А втім, ці угоди стали замаскованим замахом на анексію.

Улітку 1940 р. Радянський Союз приступив до виконання другого етапу територіально-політичної перебудови в прибалтійських республіках. На цей час тут перебував 90-тисячий контингент радянських військ. 14 червня Москва пред'явила необґрунтований ультиматум про порушення взятих зобов'язань Литві, 19 червня — Латвії та Естонії. На територію цих країн введено додаткові військові контингенти. Під контролем московських емісарів — Жданова в Естонії, Деканозова в Литві, Вишинського в Латвії створено нові уряди. А 14 липня тут відбулися нові вибори за зразком радянських — за єдиними списками кандидатів з числа комуніс-

тів та їх прибічників. Новообрані парламенти зажадали негайного приєднання прибалтійських республік до Радянського Союзу. За рішенням спеціальної сесії Верховної Ради СРСР у серпні 1940 р. вони були включені до складу радянської федерації як нові республіки. А втім, це була справжня анексія.

Улітку 1940 р. вкрай загострилися відносини між Москвою й Бухарестом. В ультиматумі радянського уряду від 26 червня вимагалось повернути Бессарабію і частину Буковини, населення якої історично і в мовному плані було пов'язане з Україною. Румунія звернулася по допомогу до Німеччини і Італії, але ті відмовилися втручатись — і Бухарест поступився. Підрозділи Червоної Армії зайняли територію Бессарабії та Північної Буковини. 2 серпня 1940 р. *утворено Молдавську радянську соціалістичну республіку*. Анексія Буковини викликала певний подив Берліна, оскільки ця територія не входила до зони впливу СРСР і не була в складі імперських земель Росії. У Румунію було надіслано німецьку місію військового характеру — провісника більш повної військової окупації.

Проблема німецької меншини, що мешкала на анексованих Радянським Союзом територіях, була розв'язана шляхом їх репатріації. Це передбачала двостороння домовленість від 28 вересня 1939 р. Загальна кількість репатрійованих німців з Прибалтики й Бессарабії становила 437 тис. осіб.

Битва за Англію

2 липня 1940 р. Гітлер віддав наказ про попереднє планування вторгнення на Британські острови. Невдовзі була підписана директива про підготовку операції «*Морський лев*», у ході якої Англія мала впасти під натиском 260-тисячного німецького десанту. Але підрахунки показали, що можливостей здійснити масову висадку частин вермахту, перетнувши Ла-Манш, у Третього райху не було. Німецький військово-морський флот був не в змозі гарантувати безпеку десантної операції та доставку на Британські острови підкріплень, військової техніки, набоїв. Німецька авіація також не могла взяти на себе ці функції. Отож операція була перенесена на вересень, а згодом відкладена на 1941 р.

Натомість у середині серпня з метою знищення англійських військово-повітряних сил гітлерівці розпочали масований повітряний

наступ на Британські острови (операція «*Орел*»). Близько 1,5 тис. німецьких літаків щодня здійснювали цілеспрямовані удари по англійських летовищах, авіаційних заводах і нафтових сховищах. Перевага німців на перших порах забезпечувалась завдяки концентрованим діям німецької авіації, використанню літовищ і баз на території окупованих країн, що дозволяло їй досягати навіть глибинних районів Англії. Водночас англійці застосували для упередження дій люфтваффе технічні новинки — радарні і секторні станції — і заздалегідь визначали район нападу німецьких бомбардувальників, перехоплюючи їх на підступах до Британських островів. До того ж тихохідні німецькі бомбардувальники виявилися нездатними протистояти швидкісним англійським винищувачам. Коли наприкінці серпня — на початку вересня 1940 р. битва за Англію вступила у вирішальну фазу, німецька авіація втратила протягом двох тижнів біля 400 літаків. Значних утрат зазнали і британські королівські повітряні сили.

За таких умов величезні втрати німецької авіації не могли своєчасно відновлюватися й інтенсивність нальотів люфтваффе поступово зменшувалась. Неабиякий моральний ефект на військово командування райху і цивільне населення мали перші нічні нальоти англійських бомбардувальників на Берлін у відповідь на бомбові удари по англійській столиці. Отож, без могутніх військово-морських сил, що зазнали втрат біля берегів Норвегії й панування у повітрі, армії вермахту були нездатні подолати води протоки Ла-Манш. Уперше в ході війни плани Гітлера щодо подальших завоювань на заході були зірвані.

Вторгнення на Балкани

Військові успіхи гітлерівської Німеччини в Європі підштовхнули італійський уряд на розширення «*паралельної*» війни — в Африці і на Балканах. Не закінчивши військові дії в Африці, Муссоліні без попередніх консультацій з Гітлером і попри думку генералітету розпочав війну проти Греції. 28 жовтня 1940 р. італійські війська, що знаходились в Албанії, вторгнулися на територію Греції. Грецький уряд відхилив брутальний ультиматум віддати деякі стратегічні пункти і оголосив Італії війну. У відповідь на звернення грецького прем'єра І.Метаксаса англійський уряд перекинув у Грецію і на острів Крит британські війська.

Італійський наступ дуже швидко захлинувся. Греки перехопили ініціативу і відкинули італійські дивізії за албанський кордон. Ще принизливішою для дуче склалася ситуація після успішного наступу британців у Лівії і захоплення в січні-вересні 1941 р. Італійської Східної Африки. Муссоліні змушений був звернутися по допомогу до Гітлера. Було розпочато підготовку плану військових дій проти Греції й послано в Північну Африку німецький танковий корпус під орудою генерала Роммеля, який знов відкинув англійців до кордонів Єгипту.

Підготовлений німецьким командуванням план нападу на Грецію («операція *Маріта*») передбачав зосередження в Румунії і Болгарії значної групи військ і з приходом весни, приблизно в березні 1941 р., початок наступу німецьких військ через Болгарію й захоплення Північного узбережжя Егейського моря, а згодом і континентальної Греції. Невдовзі цей план нападу на Грецію було доповнено планом нападу на Югославію. У березні уряд Югославії підписав протокол про приєднання до Антикомінтернівського пакту і Троїстої угоди, що викликало в країні хвилю народного обурення. Проанглійський державний переворот в Белграді 27 березня вніс корективи в плани Гітлера, який вирішив напасти на Югославію водночас із вторгненням у Грецію.

6 квітня дві німецькі армії разом зі збройними силами Італії та Угорщини (понад 80 дивізій) вдерлися в Югославію, армія якої нараховувала 40 не повністю укомплектованих піхотних і кавалерійських дивізій. Слабка королівська армія не могла довго чинити опір колективній агресії. Югославський уряд і командування були повністю деморалізовані. Тож 17 квітня 1941 р. Югославія капітулювала. Греція також не змогла стримати наступ гітлерівських військ, які 27 квітня увійшли в Афіни, а через два дні грецьке командування підписало акт про капітуляцію. До влади в Греції прийшов пронімецький маріонетковий уряд генерала Цолакоглу.

У травні частини вермахту окупували й численні острови в Іонічному та Егейському морях, у тому числі острів Крит, що прикривав з півдня Балканський півострів. Британський флот, хоча і поніс значних втрат, зміг евакуювати з Греції й острова Крит 50 тис. із 62-тисячного англійського експедиційного корпусу. Втрати німців теж були відчутними. А втім, перевагами, що їх здобула

Німеччина після захоплення балканських країн, Гітлер не зміг скористатися. На черзі був напад на СРСР, а новий військовий театр вимагав напруження й концентрації усіх сил Третього райху.

II. НАСТУП АГРЕСОРІВ НА ВСІХ НАПРЯМКАХ (червень 1941 — листопад 1942 рр.)

Напад Німеччини на СРСР

25 червня 1940 р., на третій день після підписання перемир'я з Францією, Гітлер дав вказівку генеральному штабу приступити до розробки плану нападу на СРСР. Пізніше цей план опрацьовувався наприкінці року, коли битва за Англію почала затягуватися. Щоб мати змогу продовжувати далі наступ на Британські острови, Німеччині необхідно було забезпечити себе — шляхом завоювання — сировиною та продовольством, які в необмеженій кількості були на Сході.

План, що дістав назву директива № 21 (варіант «*Барбаросса*»), було затверджено Гітлером 18 грудня 1940 р. Державний переворот в Югославії затримав приблизно на п'ять тижнів початок операції на Сході. А втім, 30 квітня, коли вермахт завершив військові операції на Балканах, Гітлер призначив нову дату початку виконання плану «*Барбаросса*» — 22 червня 1941 р. Це рішення в листі до Муссоліні він назвав «*найважливішою ухвалою у своєму житті*».

Згідно з планом «*Барбаросса*», гітлерівські війська, що готувались до наступу, сформували групи армій: «*Північ*», «*Центр*» і «*Південь*», — перед кожною з яких стояли свої особливі завдання. Група армій «*Північ*» (командувач генерал-фельдмаршал В.Леєб) наступала зі Східної Пруссії в напрямку Даугавпілс, Псков, Ленінград з метою знищити радянські війська в Прибалтиці, захопити порти на Балтійському морі. Група армій «*Центр*» (командувач генерал-фельдмаршал Ф.Бок) повинна була завдати удари по флангах радянських військ у районі Белостока, з'єднатися в районі Мінська і продовжити наступ на Москву. Група армій «*Південь*» (командувач генерал-фельдмаршал Г.Рундштедт) повинна була знищити сили Червоної Армії в Західній Україні й на захід від Дніпра і продовжити наступ на Харків, Донбас та Крим.

Загальна кількість німецьких військ разом із союзниками, що готувались взяти участь у кампанії на Сході, нараховувала 5,5 млн. солдат і офіцерів. На озброєнні вермахту та союзних армій було 3,8 тис. танків, 47,2 тис. артилерійських гармат. Їм протистояло 171 дивізія Червоної Армії (2,7 млн. вояків), 37,5 тис. гармат, 10,3 тис. танків (у тому числі середніх і важких 1,8 тис.), а також 9,6 тис. літаків. Тож співвідношення сил не було таким уже переважаючим з боку держав «*vici*», а в танках і літаках Червона Армія мала перевагу. Якщо ж врахувати, що до західних кордонів Радянського Союзу з початку війни безперервним потоком ішли мобілізовані новобранці, то взагалі ні про яку кількісну перевагу сил вермахту та його союзників не може бути мови.

На світанку 22 червня 1941 р. німецькі війська напали на Радянський Союз, розпочавши одну з найжорливіших війн в історії людства. Німецьке командування сконцентрувало свої головні сили, які мали півторарічний досвід ведення наступальних операцій, на найважливіших напрямках удару. Радянське командування виявилось невідповідним до стрімкого маршу противника, який за перші місяці кампанії швидко долав опір Червоної Армії і просувався на схід. Уже в жовтні німецькі війська вийшли на східні кордони України, а в середині листопада вони опинились на відстані 27-50 км від Москви, їхні розвідники досягли околиць столиці.

Тільки безперервний потік резервів і військової техніки зі східних регіонів Радянського Союзу, масовий героїзм солдат і офіцерів Червоної Армії та величезні втрати вермахту зупинили німецький наступ. Зосередивши резерви і перегрупувавши сили, війська Червоної Армії силами Північно-Західного, Калінінського, Південно-Західного і Західного фронтів 5 грудня 1941 р. перейшли у вирішальний контрнатуп проти німецьких військ, що зупинилися під Москвою. До січня 1942 р. дивізії вермахту було відкинуто від столиці на 100-250 км і звільнено міста Калінін, Калугу та ін. Було розбито 38 дивізій противника. Поразка гітлерівців означала повний крах плану «*блискавичної війни*».

Це була перша серйозна поразка вермахту в Другій світовій війні. Уперше за більш ніж два роки безперервних перемог німецької армії відступили під тиском переважаючої сили. Могутність Третього райху, що досягла на кінець 1941 р. свого апогею, починаючи з цього моменту, пішла на спад під силою контрударів народів,

проти яких було розв'язано агресію. Під Москвою також було розбито міф про непереможність німецької армії, що мало величезне міжнародне значення і прискорило формування і зміцнення антигітлерівської коаліції.

Створення антигітлерівської коаліції. Міжсоюзницькі відносини

Становище на радянсько-німецькому фронті привертало увагу всього світу. Антифашистські сили, незважаючи на свою політичну орієнтацію, підтримували боротьбу народів СРСР проти фашизму. Розгортався рух солідарності з Радянським Союзом. У виступі по англійському радіо 22 червня прем'єр-міністр Великої Британії заявив: *«Небезпека, що загрожує Росії, — це небезпека нам і Сполученим Штатам, так само як справа кожного росіянина, що захищає свою домівку, — це справа вільних людей і вільних народів у всіх куточках земної кулі»*. 23 червня аналогічну декларацію оголосив уряд США. Із підписанням 12 липня угоди між урядами Великої Британії і Радянського Союзу *«Про спільні дії у війні проти Німеччини»* радянсько-англійське співробітництво стало реальним фактом. Водночас між лідерами обох країн почалось інтенсивне листування, що весь період війни визначало клімат у стосунках між двома країнами.

Американський президент Рузвельт спочатку не наважувався порушити закон про нейтралітет і обмежився зняттям арешту з радянських активів, заморожених з початком агресії проти Фінляндії. Однак у липні місяці було оголошено про незастосування закону про нейтралітет щодо СРСР. Найважливішим кроком на шляху співробітництва двох країн став візит до Москви спеціального представника американського президента Г. Гопкінса наприкінці липня 1941 р. Загалом його вразила віра Сталіна й радянського керівництва в перемогу Червоної Армії.

Виключне значення для зміни пріоритетів американської політики мала зустріч в Атлантиці, поблизу Ньюфаундленда, англійського прем'єра та американського президента. Крім обговорення питання про Японію та підписання 14 серпня *Атлантичної хартії*, що проголошувала свободу від нужди і страху (тобто захист від війни), свободу особистості, думки й віросповідань та визначала

демократичні принципи міжнародних відносин, два лідери прийняли ще одну принципову ухвалу. Домовились, що в разі вступу Сполучених Штатів у війну, вони воюватимуть щонайперше з Німеччиною — головною державою «вісі». Тож, ще до офіційного вступу у війну, США відверто обличили політику нейтралітету. Не відступивши перед ризиком війни, вони поступово перетворювались, за словами Рузвельта, у «великий арсенал демократій». 24 вересня 1941 р. до Атлантичної хартії приєднався і Радянський Союз, хоча й з певними застереженнями щодо намірів надати незалежність усім народам окупованих у ході війни країн.

Так поступово створювались сприятливі умови для консолідації антигітлерівських сил і країн, що вели боротьбу проти фашизму. Незважаючи на відмінності Англії, США і СРСР в оцінці міжнародної ситуації та їх неоднакову орієнтацію, зближення і об'єднання держав було об'єктивною потребою. Потенціал створеної антигітлерівської коаліції був непорівнянним з міццю держав «вісі», оскільки серед її країн були держави з найбільшою кількістю населення — Китай, Індія, СРСР, США. До того ж основна військово-виробнича база країн антигітлерівської коаліції (США, східні райони СРСР, британські домініони) опинилась за межами досяжності противників, тоді як Німеччина і Японія стали об'єктами бомбардувань уже в 1941 — на початку 1942 р.

16 серпня 1941 р. британський і американський послы в Москві офіційно запропонували Радянському Союзу допомогу своїх країн у війні проти Третього райху. Її умови були визначені обміном листами Рузвельта і Сталіна. 6 листопада конгрес США поширив статті закону про оренду позик або ленд-ліз від 11 березня цього року на СРСР. Уже в боях під Москвою вперше на Східному фронті з'явилися літаки й танки союзників, що стало певною підтримкою в період найбільшого падіння виробництва в Радянському Союзі.

Ці події, як і візит до Москви в грудні 1941 р. міністра закордонних справ Великої Британії А.Ідена, підписання радянсько-чехословацького й радянсько-польського договорів про співпрацю та визнання Москвою руху «Вільна Франція», поклали початок антигітлерівській коаліції. Важливим кроком на шляху консолідації антигітлерівської коаліції стала конференція лідерів США й Великої Британії у Вашингтоні в грудні 1941 — січні 1942 рр. На ній 1 січня 1942 р. було прийнято «Декларацію Об'єднаних

націй», до якої приєдналися представники 26 держав. Вони зобов'язалися використовувати всі свої воєнні та економічні ресурси в боротьбі проти держав «вісі» і не підписувати з ними перемир'я чи сепаратного миру.

Завершальним кроком на шляху приєднання СРСР до антигітлерівської коаліції держав стало підписання *англо-радянського* (26 травня 1942 р.) та *американо-радянського* (11 липня 1942 р.) договорів, за якими сторони зобов'язалися вести спільну боротьбу проти агресивних режимів до їх повної капітуляції й не підписувати з жодною з країн-агресорів сепаратних угод. Того ж року до Декларації Об'єднаних націй приєдналися Китай, Індія та британські домініони — Австралія й Нова Зеландія.

Початок війни на Тихому океані

Загарбання значної частини Китаю та необхідність визнання японських інтересів у Східній Азії прискорили підписання Японією 27 вересня 1940 р. у Берліні *Троїстого пакту* з Німеччиною та Італією. За його статтями європейські країни підтверджували пріоритети Японії у встановленні «*нового порядку*» в цьому регіоні. Водночас Японія визнавала права Німеччини та Італії очолити запровадження «*нового порядку*» в Європі. Учасники пакту зобов'язувались до співпраці задля досягнення цих цілей будь-якими засобами.

Відразу після поразки Франції Японія окупувала її колонії у Південно-Східній Азії, розмістила там свої гарнізони, готуючись до військової сутички з США. У відповідь американський уряд припинив експорт нафтопродуктів до Японії і заморозив всі японські активи в банках країни. Англійський уряд, домініони, Індія, Бірма одразу здійснили аналогічні заходи.

1 вересня 1941 р. на нараді вищих керівників Японії за участю імператора Хірохіто було прийнято рішення про початок війни проти США, Великої Британії і Голландії. Відповідно до планів японського генерального штабу 26 листопада потужний японський флот відійшов від Курильських островів і попрямував у напрямку Гавайських островів, де розташовувалася головна американська військово-морська база в Тихому океані — Перл-Харбор. Задум японського командування полягав у тому, щоб несподіваним

ударом розгромити Тихоокеанський флот США, захопити панування на морі і в повітрі, а потім висадити десанти на Філіппінах, в Бірмі, Малайї, Індонезії. Для світової громадськості ця операція повинна була стати «звільненням азійських країн від гніту білого імперіалізму» і включенням їх у сферу «спільного процвітання в Азії». Ні громадськість, ні урядові кола, ні навіть американські військові не уявляли, що війна з Японією неминуча.

7 грудня 1941 р. японські кораблі наблизились до Перл-Харбора й атакували базу та 94 кораблі, що перебували там. Незважаючи на попередження, жодних заходів остороги щодо посилення оборони Перл-Харбора та розвідки акваторії Тихого океану з боку американських військових вжито не було. А тому наслідком масованого авіаналаду був фактичний розгром Тихоокеанського флоту США. Цими трагічними подіями Сполучені Штати були грубо втягнені в Другу світову війну. Того ж 7 грудня японці висадили свої війська в Малайзії. 8 грудня 1941 р. США оголосили війну Японії. У війну проти неї вступили також Велика Британія і її домініони, Голландія і ряд держав Латинської Америки (Куба, Нікарагуа, Панама, Коста-Ріка та ін.).

11 грудня Німеччина, Італія оголосили війну США, звинувативши їх у «порушенні нейтралітету». Невдовзі це зробили — Румунія, Угорщина, Болгарія і Хорватія. Німеччина та Італія підписали з Японією договір про взаємну допомогу і співпрацю й зобов'язалися вести війну до переможного кінця. У січні 1942 р. була укладена угода про розмежування зон військових операцій. Зона дій Японії включала Азію, Америку, Австралію, Нову Зеландію, азійську частину СРСР, водний простір на схід від 70 градуса східної довготи.

Протягом кількох наступних місяців японці домоглися значних воєнних успіхів. 10 грудня в Малайзії були знищені два потужні британські лінкори, що означало ліквідацію англійського флоту в Індійському океані. 6 грудня японські війська висадились у Сіамі, 10 грудня розпочали інтервенцію на Філіппінах, захопивши ще через місяць весь архіпелаг. 15 лютого 1942 р. здався Сінгапур. Того ж місяця японці закріпилися на Борнео і в Рабаулі (Нова Британія). Тяжка поразка союзників на морі уможливила завоювання японцями Яви, губернатор якої капітулював 9 березня без будь-яких умов. Нарешті, в січні-квітні було захоплено

Бірму, а в північній частині Тихого океану японські війська висадились на двох з Алеутських островів.

Крім того, 25 грудня Японія захопила Гонконг, а 16-го числа — острів Гуам, де розташовувалась американська військова база, 22-го — острів Вейк. На це США відреагували створенням великої військово-морської бази у французькій Новій Каледонії і також баз на Нових Гебридах, що дозволило американцям дати великий повітряно-морський бій на Соломонових островах (4-8 травня 1942 р.).

Виключне значення на хід військових дій в регіоні мала перемога американців у морському бойовиську із японським авіаносним флотом 5-7 червня 1942 р. поблизу атола Мідуей. Американський флот завдав японцям нищівної поразки. Японія втратила 4 авіаносці разом з екіпажами й літаками, а також крейсер «*Мікуей*». У подальшому воєнна ситуація стабілізувалася. Японія, втративши стратегічну ініціативу, змушена була перейти до оборони.

Військова кампанія в Північній Африці

Досягнувши перших успіхів у Північній Африці, німецько-італійське командування намагалось реалізувати свої стратегічні плани: розгромити британські війська, увійти в Єгипет, захопити Суецький канал й оволодіти всією Північною Африкою. Водночас, побоюючись прориву військ агресорів на Близький Схід, до нафтових родовищ Іраку, Велика Британія вирішила зміцнити свої позиції в Сирії і Лівії. Було досягнуто домовленості з генералом де Голлем про вступ у ці французькі колонії військових сил Англії і «*Вільної Франції*».

Навесні і влітку 1941 р. командувач німецькою армією в Африці генерал Е.Роммель продовжував нарощувати свої зусилля з метою захоплення важливої англійської бази на узбережжі Тобрука. У свою чергу британське командування активізувало свої дії, перейшовши 18 листопада в наступ. Але зустріло організований опір італійців, а через день у контрнаступ перейшли німецькі війська. Переможцем у тяжких бойовиських вийшов генерал Роммель.

У подальшому боротьба точилася з перемінним успіхом, аж поки німці не одержали підкріплення й не розпочали наступальну операцію «*Тезей*». Подолавши під час наступу близько 600 км, захопивши чимало зброї і військової техніки союзників, італо-німе-

цькі війська після кривавих боїв, нарешті, 21 червня 1942 р. захопили Тобрук. У полон потрапило 33 тис. англійських солдат і офіцерів. Було також захоплено 2 тис. автомобілів, чимало пального, використання яких дозволило німцям невдовзі перетнути єгипетський кордон і рушити в напрямку до Олександрії. Англійські війська закріпилися на задалегідь підготовленому рубежі під Ель-Аламейном, що прикривав підходи до дельти Нілу й Суецького каналу. Протягом липня-серпня на фронті йшли бої місцевого значення. Водночас авіація сторін вела напружену боротьбу за панування в повітрі й разом з іншими силами забезпечувала сухопутні й морські комунікації.

США й Англія, накопичуючи великі резерви, готувались до вирішальних операцій. Передбачалось восени 1942 р. наступом з Єгипту на захід і з Північно-Західної Африки на схід повністю розгромити противника на Африканському континенті. На середину жовтня 1942 р. тут знаходилося 4 німецькі дивізії («*Африканський корпус*») і 8 італійських, що були не повністю вкомплектовані й мали на озброєнні лише 500 танків і 300 літаків.

8-а британська армія під командуванням Б.Монтгомері мала 11 дивізій і 4 бригади. На їх озброєнні було 1100 танків і 1200 літаків. 23 жовтня війська цієї армії розпочали наступ у районі Ель-Аламейна й після кількох днів боїв прорвали фронт оборони німецько-італійських військ, розпочавши наступ з Єгипту в західному напрямку. Уже через місяць вони досягли кордонів Кіренаїки із Триполітанією. Водночас 8-11 листопада англо-американські війська (110 тис. чоловік) під орудою Ейзенхауера висадились в Алжирі й Марокко. Швидко просуваючись вперед, вони наприкінці місяця вийшли до міст Бізерта й Туніс. Стратегічна ініціатива на цьому театрі воєнних дій поступово переходила на бік Об'єднаних націй.

Воєнні дії на радянсько-німецькому фронті

На початку 1942 р. співвідношення сил на Східному фронті було приблизно рівним. Сталін віддав директиву про початок наступу на всіх фронтах, щоб закінчити розгром гітлерівців 1942 року. Уже в січні було розпочато наступ дев'яти фронтів у смузі біля 2 тис. км. Зрештою, сил Червоної Армії не вистачило. Очікуваного прориву до Дніпра, розгрому донбаського і харківського угруповань не

відбулося. Не досягли поставлених цілей і війська на інших стратегічних напрямках.

Гітлерівське командування навесні 1942 р. змогло не лише компенсувати втрати, але й збільшити загальну кількість військ на Східному фронті. Контрнаступ німецьких армій улітку з району Курська й Вовчанська звів нанівець попередні успіхи Червоної Армії. У полон потрапило 240 тис. бійців і командирів. Цей успіх дозволив німецьким військам перейти 28 червня в загальний наступ на Волгу й Кавказ. Як і в попередніх операціях, тисячі радянських вояків потрапили в полон. Після запеклих боїв 15-20 травня противник зайняв Керч. Тож стратегічна ініціатива знов перейшла до рук агресорів.

19 серпня 1942 р. 6-а німецька армія вийшла на підступи до Сталінграда, а 21-го числа спеціальний загін альпіністів підняв німецький прапор над Ельбрусом. Лише в районі Грозного дивізіям вермахту довелося зупинитися. Не досягли вони й Закавказзя. Кричави й виснажливі оборонні бої під Сталінградом точилися до 19 листопада 1942 р., коли Червона Армія перейшла в контрнаступ та забезпечила перелом у воєнних діях на німецько-радянському фронті.

«Новий порядок» в Європі

Восени 1942 р. завоювання Гітлера на політичній карті Європи здавались приголомшливими. Німецькі війська фактично контролювали територію від норвезького арктичного мису Нордкап до Єгипту й від Бреста на атлантичному узбережжі Франції до пониззя Волги на кордоні з Центральною Азією. Середземне море перетворилося на внутрішнє озеро держав «вісі».

Встановлений на цих територіях гітлерівський «новий порядок» — це нацистське управління Європою, ресурси якої були поставлені на службу Третьому райху, а народи поневолені німецькою расою панів. «Небажані елементи», переважно євреї, цигани, слов'янські народи, що уявлялись Гітлеру «унтерменшен» (людиноподібними), підлягали винищенню. Але політика гітлерівського керівництва щодо різних підкорених країн була неоднаковою. Величезні територіальні масиви були анексовані: Австрія, Судети, західна частина Польщі, Данціг, Мемель, Ельзас, Лотарингія,

північ Словенії, а згодом де-факто Трієст та Італійський Тіроль. Деякі країни були взяті під прямий німецький протекторат: Чехія, Моравія, частина Польщі («генерал-губернаторство Польща»). Інші держави були окуповані, але й до них ставлення було різне. Франція, Бельгія, Нідерланди, Данія, Норвегія зазнали порівняно поблажливого ставлення. Зокрема, в окупованих Нідерландах, Бельгії та Франції зберігся привілей місцевого самоврядування, у Норвегії в лютому 1942 р. було сформовано пронімецький уряд Квіслінга. На відміну від них, Сербія, Греція, Польща та радянські території були піддані надзвичайно жорсткій окупації при систематичному ігноруванні міжнародного права. У політиці стосовно окупованих країн гітлерівці керувалися расовими та ідеологічними принципами. Тільки трьом переможеним державам вони теоретично залишили незалежність — Сербії Недича в кордонах 1913 р., Данії, де король і законний уряд обмежили масові репресії, і так званій вишистській Франції (фактично до 10 листопада 1942 р.). І все ж, незважаючи на різні статуси окупованих країн, спільним для всіх було насадження майже на цілому європейському континенті нацистського порядку. Іспанія, Італія, Угорщина, Болгарія, Румунія, Словаччина, Хорватія та Фінляндія були офіційними партнерами чи сателітами Німеччини. Окрім Іспанії, ні одній з цих країн не вдалося уникнути перебування на їх території німецьких військ. Вони зазнали чималих людських і матеріальних втрат і фактично були заручниками нацистів. Під владу Гітлера не підпадали лише такі країни Західної Європи, як Португалія, Швейцарія та Швеція. Ірландія зберігала нейтралітет.

Прагнення Гітлера до панування в Європі здійснювалось різними методами: від підписання міжнародних договорів до воєнної окупації й поліцейського терору гестапо. Найпанівнішою ознакою нацистського «нового порядку» на всіх контрольованих територіях була політика переслідування та геноциду щодо комуністів, націоналістів, циган, євреїв та інших «асоціальних» елементів. Саму Європу гітлерівські ватажки збирались «врятувати від євреїв». У багатьох країнах було створено єврейські гетто й концентраційні табори для всіх непокірних.

«Новий порядок» означав водночас економічне закабалення окупованих країн. До райху вивозилася сировина. Промислові потужності насильно інтегрувалися в німецьку економіку. На них

розміщалися замовлення. Частина виробничих потужностей демонтувалися й разом з робочою силою переводилася в Німеччину. Для міського населення окупанти встановили надзвичайно мізерне постачання, що зводилося до суворого обмеження неякісних харчових продуктів на душу населення. Сама людина для гітлерівців стала дешевою машиною, яку треба було використати й знищити, як тільки вона виходила з ладу.

Рух Опору. Колабораціонізм

Однією з особливостей Другої світової війни став рух Опору в окупованих і поневолених країнах, що був своєрідним п'ятим театром воєнних дій проти агресивних режимів. Як правило, рух Опору в його конкретному антигітлерівському виявленні став платформою консолідації широких соціальних сил, головним чином, ліберально-демократичної орієнтації, далеких від будь-яких комуністичних симпатій. Саме так відбувалося в Польщі, де опір німецьким загарбникам і встановленому восени 1939 р. жорстокому окупаційному режимові, що загрожував самому існуванню польської нації, набув загального характеру. В єдиному антифашистському таборі відбулось об'єднання представників політичних сил як демократичного спектру, так і довоєнного періоду «*санациї*». Специфіка польської ситуації полягала в тому, що в розчленуванні Польщі 1939 року брав участь і Радянський Союз, тодішній союзник Німеччини. Внаслідок цього антирадянщина стала невід'ємною частиною масових настроїв у польському Опорі, керованому емігрантським урядом. Це й зробило безрезультатними спроби комуністів приєднатися до «*лондонського*» табору Опору, прискорило створення в ньому промосковської течії.

Два напрямки простежуються також в югославському русі Опору. Під егідою емігрантського уряду діяли загони четників Д. Михайловича, а розгалужену структуру партизанських загонів утворила очолювана Й. Броз-Тіто компартія Югославії.

Однією з перших організованих сил, які виступили проти нацизму в захоплених Гітлером країнах Західної Європи, стала заснована бригадним генералом де Голлем у Лондоні 1940 року організація «*Вільна Франція*». Поступово в окупованій Франції й у французьких колоніях була створена її розгалужена структура.

Члени «Вільної Франції» спрямовували свою боротьбу проти нацистів і колаборантів, готували всенародне повстання у визначений день. Якщо офіційний Лондон спочатку підтримував чи займав вичікувальну позицію щодо руху де Голля, то президент Рузвельт у 1940 р. взагалі робив ставку на співпрацю з колаборантом Дарланом. Наприкінці 1941 р. голлістський рух як офіційну емігрантську структуру визнав Сталін. Це прискорило домовленість між керівництвом «Вільної Франції» й французькими комуністами й соціалістами.

Взагалі, до літа 1941 р. в країнах, що стали жертвами гітлерівської агресії, комуністи опинились у досить складних умовах. Як секції Комінтерну, вони з початком Другої світової війни мали підтримувати пронацистський курс Сталіна. У той час, коли Молотов поздоровляв Гітлера з перемогою над Францією, керівництво французької компартії залишалось осторонь руху Опору, що розгортався в країні.

Лише після нападу Німеччини на СРСР і відповідних рішень Комінтерну комуністи розгорнули діяльність по організації Опору. При цьому, в болгарському русі Опору переважали соціальні аспекти, а болгарські комуністи орієнтували його учасників на боротьбу за створення в повоєнний період нового соціального ладу.

Особливістю антинацистського Опору в європейських країнах-сателітах Третього райху (Болгарія, Румунія, Угорщина) була спрямованість не проти іноземної присутності, а проти власних профашистських режимів. Рух Опору там не перетворився у всенародний і не набув масовості, хоча окремі групи підпільників і навіть партизанські загони діяли активно.

Масовий спротив окупантам розгорнувся на захоплених Німеччиною та її союзниками радянських територіях. Тут до сил Опору слід відносити національні формування, що виникали після приходу окупантів: УПА, військові підрозділи, що виходили з оточення або спеціально залишалися для ведення партизанських дій. Крім того, партійними структурами й органами НКВС на всій окупованій території від Кавказу до Карелії створювалися партизанські загони і підпільно-диверсійні групи. Утворені за територіальним принципом, вони, як правило, підпорядковувалися або відповідним структурам НКВС, або Центральному Штабу партизанського руху в Москві.

Взаємини між різними напрямками руху Опору в Югославії, Польщі, Україні, Білорусії ще більше загострювались через цілеспрямовані зусилля спецслужб окупаційної влади, які прагнули внести розбрат серед його учасників. До каральних операцій на окупованій території СРСР залучалися як підрозділи з доведених до відчаю військовополонених та карних злочинців за національною ознакою, так і підрозділи донських чи кубанських козаків, румунські, словацькі, угорські регулярні війська. Окупаційні функції в сербських областях виконували болгарські підрозділи тощо.

Загони Опору створювались також у країнах Азії, й особливо активно вони діяли на Філіппінах, у Малайї, Індонезії та Індокитаї.

Характерним явищем Другої світової війни був також *колабораціонізм*. Його не уникла ні одна окупована країна. Кількість людей, що співробітничали з ворогом в окупованих країнах була ніскільки не меншою, ніж тих, що приймали участь в русі Опору. Російський історик М.І.Семиряга у книзі «*Колабораціонізм. Природа, типологія і прояви у роки Другої світової війни*» визначає його як «*особливу систему поглядів і їх практичне втілення в інтересах гітлерівської Німеччини, на шкоду своїй батьківщині*». Проте слід зазначити, що колабораціонізм як явище, що супроводжує війни, своїми коріннями сягає в глибоку давнину. Ворожа армія не може обійтися без співробітництва з владою й населенням окупованої країни. Їй потрібні перекладачі, спеціалісти-адміністратори, господарники, знавці політичного ладу й місцевих звичаїв тощо. Комплекс взаємовідносин між окупаційною армією та ними й складає суть колабораціонізму. Діапазон цього співробітництва — від побутового до воєнно-політичного. У роки Другої світової війни він проявився на побутовому, адміністративному та воєнно-політичному рівні. Найбільш небезпечною є *воєнно-політична форма колабораціонізму*, оскільки вона виявляється в зраді своїй батьківщині, в участі в збройній боротьбі проти неї на боці ворога. Причини, що породжували колабораціонізм найрізноманітніші: від кар'єризму до конфлікту з владою, антиреспубліканство, антикомунізм, неприйняття політичного режиму у власній країні та уподобання доктрин суспільного та державного розвитку, пропонованих окупантами тощо. Колабораціонізм виявлявся в усіх верствах суспільства, в тому числі серед військових і цивільних верхів. Співробітничати з противни-

ком стали відомі маршал А.Петен (Франція), Р.Квіслінг (Норвегія), Ван Цзінвей (Китай), А.Власов (СРСР), С. Ч.Бос (Індія).

Окремим питанням цієї проблеми є елементи співробітництва представників поневоленого народу з окупантами в інтересах здобуття національної незалежності. Навколо цих неординарних питань й досі не вщухає полеміка між науковцями.

III. КОРИННИЙ ПЕРЕЛОМ У ХОДІ ВІЙНИ (листопад 1942 — грудень 1943 рр.)

Розгром німецьких військ під Сталінградом і Курськом. Звільнення Лівобережної України

Після важких боїв влітку 1942 р. на півдні країни радянське військове командування почало готувати контрнаступ Червоної Армії з метою оточення й знищення ударних армій противника в районі Сталінграда. Для цих цілей залучались сили трьох фронтів: Південно-Західного, Донського й Сталінградського. Наступ розпочався вранці 19 листопада 1942 р., а через тиждень боїв радянські війська замкнули кільце оточення Сталінградського угруповання противника в межиріччі Дону й Волги. В оточенні опинились 330 тис. солдат і офіцерів вермахту та їх союзників. Розпочата генерал-фельдмаршалом Е.Манштейном операція по деблокуванню оточених німецьких військ виявилась безнадійною, а люфтваффе була не в змозі доставляти в кільце необхідну кількість військових вантажів і продовольства.

Під загрозою оточення наприкінці грудня було розпочато відхід з Кавказу групи армій «А» під командуванням Клейста, що так і не змогло оволодіти нафтовими полями в районі Грозного. Безвихідь становища примусила 30 січня 1943 р. генерал-фельдмаршала Паулюса підписати акт капітуляції. 2 лютого припинили існування останні вогнища опору. Крім німецьких армій, під Сталінградом були розгромлені дві румунські й одна італійська армія. Противник втратив повністю 32 дивізії і 3 бригади, ще 16 дивізій стали небоєздатними. Всього за період Сталінградської битви армії фашистського блоку втратили 25% сил, що діяли на радянсько-німецькому фронті (1,5 млн вояків, 3,5 тис. танків і штурмових гармат, 12 тис. гармат і мінометів, 3 тис. літаків та ін.).

Сталінградська битва, безсумнівно, стала найбільшою поразкою, якої будь-коли зазнала німецька армія. Стратегічна ініціатива на Східному фронті стала переходити до Радянського Союзу і він не втрачав її до повного розгрому Третього району.

У січні 1943 р. радянські війська домоглися ще одного значного успіху — була прорвана блокада Ленінграда. А на заході війська Червоної Армії підійшли до Смоленська. До початку літньої кампанії, після невдалої спроби радянського командування звільнити Харків, настало затишшя. Обидві сторони готувалися до реваншу — одна за невдачу під Сталінградом, друга — під Харковом.

Згідно із задумами Гітлера літній наступ німецьких військ, розпочатий 5 липня 1943 р., повинен був стати вирішальним у війні на Сході. Найкращі німецькі армії (0,5 млн. чоловік і не менш 17 танкових дивізій) було кинуте проти радянських військ, що займали оборону на виступі фронту на захід від Курська. Розпочалась операція «Цитадель», в ході якої радянські війська (до мільйона чоловік) мали потрапити у пастку, що дозволило б гітлерівцям знов прорватися до Дону та Волги, а головне — з південного сходу захопити Москву.

Радянське командування вчасно визначило напрямок головного удару противника й підготувалося до відсічі. Війська вермахту спочатку були зупинені, а потім почали відходити назад, їх головна ударна сила — танкові війська — втратили більше половини машин. Впевненість у власних силах дозволила радянському командуванню розпочати в середині липня північніше Курська власний контрнаступ. 5 серпня були звільнені Орел і Белгород, а 29 серпня Харків. Поразка під Курськом поставила гітлерівську Німеччину перед катастрофою. З цього часу й до кінця війни вона була вимушена лише оборонятися.

Після битви під Курськом було продовжено загальний літній наступ семи радянських фронтів на Україні й на центральній ділянці фронту. Увесь фронт агресора, від Смоленська до Криму захитався. Було звільнено індустріальний Донбас, а над 17-ю німецькою армією в Криму нависла загроза бути відрізаною. На початку жовтня 1943 р. радянські війська форсували в кількох місцях Дніпро й, зрештою, 6 листопада ціною величезних невідправданих втрат було звільнено Київ. Водночас на центральній ділянці фронту радянські війська звільнили Брянськ, Гомель, Смо-

ленськ, східну частину Білорусії. Величезних втрат ворогу завдали партизани. Внаслідок наступу Червоної Армії було розгромлено 118 дивізій ворога. Сухопутна армія Німеччини втратила 1400 тис. чоловік і величезну кількість бойової техніки.

Завершення воєнних дій на Півночі Африки

Своїм першочерговим військовим завданням уряди Англії й США вважали оволодіння Північною Африкою. Восени 1942 р. задля цього було розпочато дві операції: наступ 8-ї англійської армії в Єгипті й англо-американський десант у портах Алжиру й Марокко. Для протидії військам союзників гітлерівське командування перекинуло на африканський континент з Європи, крім підрозділів люфтваффе та італійських винищувачів, значні сили із важкою бойовою технікою.

Воєнні дії в Північній Африці розвивались у двох напрямках: зі сходу, через Лівію, на Туніс наступала 8-а англійська армія генерала Монтгомері, а із заходу, з території Алжиру, в Туніс рухались війська генерала Ейзенхауера, до яких приєдналась французька колоніальна армія під командуванням генерала Жіро. Незважаючи на значну перевагу в особовому складі й техніці, союзники просувались уперед досить повільно. У грудні 1942 р., витіснивши противника на територію Тунісу, командування військових сил Об'єднаних націй зупинило наступ через погану погоду. Це дозволило Німеччині додатково перекинути на Східний фронт 27 дивізій, в тому числі 5 танкових.

Тільки в другій половині березня 1943 р., сконцентрувавши значні сили, союзники відновили наступ у Тунісі. Розвиваючи успіх, вони поступово витісняли італо-німецькі війська до узбережжя. 7 травня англійські танкісти зайняли м.Туніс, а американська піхота м.Бізерту. Через кілька днів фашистські війська припинили опір. 8 німецьких і 6 італійських дивізій (близько 250 тис. чоловік) капітулювали.

Із розгромом угруповання противника в Тунісі уся південна частина Середземномор'я перейшла під контроль Об'єднаних націй, що значно зміцнило їх стратегічні позиції. На черзі постали операції по захопленню італійських островів і висадці десанту на півдні Італії.

Капітуляція Італії

Перемоги союзників на Півночі Африки гнітуче позначилися на моральному стані італійців. 30 січня 1943 р. Муссоліні змістив з поста начальника Генерального Штабу зятого германофіла генерала Кавальєро й призначив на його місце генерала Амброзіо. А на початку лютого дуче сам очолив міністерство закордонних справ. У розпал боїв за Туніс Гітлер і Муссоліні провели зустріч у Клесгаймі. Вона зазнала фіаско й відзначена справжнім розривом «*vici*». Звідти італійці винесли думку про необхідність укласти мир з Об'єднаними націями. Під час цієї зустрічі Туніс перейшов до рук союзників. Це було початком поразки Італії.

12 червня 1943 р. без будь-якого опору капітулював перед союзниками добре укріплений острів Пантелерія, а 12 липня масовою висадкою парашутистів і морської піхоти розпочато десант на острів Сицилія. Загальне керівництво операцією здійснював американський генерал Д.Ейзенхауер. Опір італійців було швидко зламано, і залишки німецьких військ 17 серпня евакуювалися на Апеннінський півострів.

25 липня в Італії відбувся державний переворот за участю короля Віктора Еммануїла й маршала Бадольо. Муссоліні був заарештований, а уряд очолив Бадольо. Новий глава кабінету намагався вивести країну з війни й водночас уникнути брутальної реакції з боку німців, тобто окупації. Він прагнув домогтись кращих умов капітуляції й обіцяв союзникам, що Італія цілковито змінить свою політичну орієнтацію та візьме участь у боротьбі з Німеччиною. На початку серпня через дипломатичні канали в Лісабоні італійці зробили перші мирні пропозиції. Між англійцями й американцями була домовленість вимагати безумовної капітуляції Італії, але водночас дати зрозуміти італійцям, що її умови залежатимуть від того, наскільки активно вона братиме участь у війні проти Третього райху. Після кількох раундів переговорів, 3 вересня, генерал Кастелано за дорученням уряду підписав договір про капітуляцію Італії. Того ж дня 8-а британська армія висадилась на Апеннінському півострові.

Відразу після оголошення про капітуляцію Гітлер віддав наказ Кессельрінгу окупувати Італію. Тож 8 вересня 1943 р. німці оточили Рим і почали просування у південні райони. Тут союзним

військам довелося долати досить сильний опір противника в районі Салерно, Неаполя та інших міст. Військові дії на Півдні набули зтяжнього характеру.

Північну Італію обороняли війська під орудою Роммеля. Там також перебував звільнений з-під арешту Муссоліні, що очолив уряд проголошеної Соціалістичної республіки Італії. Але справжня влада в цій державі знаходилась у руках фашистів-фанатиків на чолі з Фаріначчі. Водночас, скориставшись з італійської поразки, Гітлер де-факто приєднав до Третього райху Трієст та Істрію, а також Тіроль.

У Черчілль увесь час підганяв генерала Г.Александера, що очолив італійську кампанію наприкінці 1943 р., щоб якомога швидше було взято Рим. Але німці запекло оборонялися. Тільки 4 червня 1944 р. війська союзників вступили в італійську столицю, але далі просунутися не змогли. Оборона італійської Півночі з її могутнім військово-промисловим комплексом продовжувалась аж до весни 1945 р.

Воєнні дії на Тихому океані і в Атлантиці

Після поразки японського флоту біля атола Мідуей ініціатива на Тихоокеанському театрі воєнних дій поступово переходить до Об'єднаних націй. Крах японської доктрини «*наступати, незважаючи на втрати*» став особливо очевидним у ході боротьби за невеличкий острів Гуадалканал (східна частина групи Соломонових островів), що точилася з серпня 1942 р. по лютий 1943 р. Захоплений американськими військами, він став об'єктом запеклих і тривалих боїв. Японське командування, намагаючись повернути острів, кидало відбірні сухопутні, морські й повітряні сили, а потім втрачало їх, що різко погіршило рівновагу сил у південно-західній частині Тихого океану. Японці зазнали поразки, і їх збройні сили повністю помінялись місцями з американськими в наступі й обороні. Японська армія, втративши ініціативу на театрі воєнних дій, в умовах загального контрнаступу американських військ дотримувалась лише пасивної тактики.

Наступальні операції Англії й США розпочались влітку 1943 р. Головним об'єктом наступу стали Соломонові острови, і на початок жовтня вся їх центральна частина перейшла під контроль

американських військ. Водночас розгорнувся наступ американо-австралійських військ у джунглях південно-східної частини Нової Гвінеї. У січні-липні 1943 р. наступальні операції проти японців проводились і в районі Алеутських островів, із втратою яких Японія перенесла північну лінію оборони до Курільських островів.

Японське командування намагалось зміцнити становище на Маріанських і Каролінських островах, але зібрані для цього сили були терміново перекинуті на захист островів Маршаллових і Гілберта. У листопаді 1943 р. флот США розпочав висадку військ на острови Гілберта, прикриваючи десанти сильним артилерійським вогнем із військових кораблів й ударами авіації. У січні наступного року американці розпочали операцію по захопленню Маршаллових островів, а невдовзі після цього штурмом оволоділи головною військово-морською базою в центральній частині Тихого океану на острові Трук.

Наприкінці 1942 і в 1943 р. США й Англія досягли великих успіхів також в Атлантиці. Перевезення військ і військових вантажів із Сполучених Штатів на Британські острови та театри війни продовжувало неухильно зростати. У боротьбі з підводними човнами противника на атлантичних комунікаціях союзники досягали зростаючих позитивних результатів. Битва за Атлантику була виграна Об'єднаними націями.

Міжсоюзницькі відносини

Вражений падінням Тобрука і поразкою британської армії в Лівії, У. Черчілль попри протести американських генералів вирішив змінити плани відкриття другого фронту в Європі висадкою союзників у Північній Африці. Щоб переконати Сталіна в необхідності цього, британський прем'єр у супроводі представника американського президента Гаррімана прибув у серпні 1942 р. до Москви. Радянський лідер був у край незадоволений ухвалою про затримку другого фронту, і переговори були дуже напруженими, хоча Черчілль обіцяв відкрити другий фронт в Європі в 1943 р. Тільки після висадки союзників у Північній Африці (операція «Торч») Сталін порушив довгу мовчанку і поздоровив Черчілля з перемогами в Алжирі та Лівії. Але він відмовився взяти участь у

спільній зустрічі лідерів трьох країн, посиляючись на «зайнятість керівництвом бойовими діями» на Східному фронті.

Конференція лідерів США й Великої Британії за участю вищих військових керівників своїх країн відбулася 19-24 січня 1943 р. в м.Анфі поблизу Касабланки (Марокко). Обговорювались питання спільних воєнних дій союзницьких армій в Європі й на Тихому океані. Проблему відкриття другого фронту було відкладено на наступну зустріч великої трійки. Було прийнято ухвалу про створення єдиної французької адміністрації на півночі Африки, яку мали очолити де Голль і Жіро. Нова спроба залучити до антигітлерівської коаліції Туреччину успіху не мала. Досить складним виявилось питання подальшої долі колоніальних володінь і підмандатних територій, їх повоєнного влаштування. Лідери двох країн висловили переконаність вести війну до беззастережної капітуляції Німеччини та її союзників.

Під тиском Москви Черчіль і Рузвельт повернулися до питання відкриття другого фронту під час нової зустрічі у Вашингтоні (травень 1943 р.), що збіглася з перемогою союзників у Тунісі. Вона мала характер військової наради, де була присутня більшість командувачів армій союзників. Домовлено про готовність відкрити другий фронт на Півночі Франції не раніше травня 1944 р. *Квебекська угода* (серпень 1943 р.) підтвердила цю домовленість.

Московська конференція міністрів закордонних справ СРСР, США й Англії в жовтні 1943 р. стала першою спільною зустріччю представників союзних держав. Тут було прийнято ряд декларацій щодо проблем загальної безпеки, повоєнного устрою Італії, Австрії, відповідальності нацистських злочинців. Сталін дав свою згоду на зустріч трьох керівників урядів союзних держав за умови, що вона відбудеться в Тегерані. Конференція поклала край напруженості у стосунках між союзниками й проходила в дружній атмосфері.

Напередодні конференції «великої трійки» Рузвельт і Черчіль мали зустріч у Каїрі з Чан Кайші, де обговорювались питання повоєнного врегулювання. Англійський прем'єр наголошував на необхідності для Британії оволодіти Сінгапуром і Гонконгом, тажкож найбільше йшлося про майбутнє Китаю.

Найважливішою подією міжсоюзницьких відносин цього періоду Другої світової війни стала *Тегеранська конференція* (листопад-грудень 1943 р.). Тут уперше зустрілися Рузвельт, Сталін

і Черчілль, а також вищі воєначальники й керівники дипломатичних відомств трьох країн. Були зафіксовані взаємні зобов'язання щодо відкриття другого фронту у Франції, де з травня по липень 1944 р. передбачалось висадити понад мільйон військ англосаксів. Також було попередньо вирішено польське питання. Кордони нової Польщі встановлювалися по «*лінії Керзона*» на сході й по березі річки Одер на заході. Західні лідери погодились передати Радянському Союзу частину Східної Пруссії з портами Кенігсберг і Мемель. Як і англосакси, Сталін прихильно поставився до розділу Німеччини, щоб запобігти відновленню її колишньої могутності, і схвалив ідею створення системи військових баз на території Німеччини. На конференції була прийнята декларація про співробітництво «*як у період війни, так і в наступний мирний час*», і що існуюча між союзниками «*згода забезпечить міцний мир*».

IV. ПАДІННЯ ТРЕТЬОГО РАЙХУ (січень 1944 — травень 1945 рр.)

Наступ Червоної Армії

На початку 1944 р. обстановка на фронтах і театрах воєнних дій стала для Німеччини безнадійною. Міжнародне становище району також різко погіршилось. Італія капітулювала, а далекосхідний союзник нацистів — Японія перейшла до стратегічної оборони. Уперше після початку війни гітлерівське військове командування змушене було перейти до позиційної боротьби. На Східному фронті, де було зосереджено 245 дивізій із 362 у діючій армії, розрахунки покладались на глибоко ешелоновану оборону, але на південному крилі вона ще не була створена.

На початку року Червона Армія перейшла в наступ уздовж усього радянсько-німецького фронту. Уже 27 січня після майже 900-денної блокади було повністю деблоковано Ленінград. Але повністю розгромити групу армій «*Лівніч*», що відступила в Прибалтику, фронти цього напрямку відразу не спромоглися. Майже водночас розпочався наступ радянських військ на Україні, що завершився виходом Українських фронтів до польського і румунського кордонів. 12 травня завершилися операції по визволенню Криму.

У червні було розпочато наступ Ленінградського й Карельського фронтів проти фінських військ. У цих боях брали участь десанти Балтійського флоту, Ладозька й Онезька флотилії. 26 червня було звільнено Петрозаводськ, а вже 9 серпня за наказом Сталіна наступ зупинено.

Улітку 1944 р. радянські війська провели одну з найбільших операцій Другої світової війни — «*Багратіон*», у ході якої були розгромлені два стратегічних угруповання противника: група армій «*Центр*» і «*Північна Україна*». 26 дивізій противника було повністю знищено, а 82 дивізії зазнали втрат від 60 до 70% свого складу. Наступаючі фронти повністю звільнили Білорусію й більшу частину Литви, воєнні дії було перенесено в Естонію й Латвію. У жовтні радянські війська завершили очищення від ворога території Заполяр'я і вийшли на кордон Норвегії.

Другий фронт

Корінний перелом у ході Другої світової війни надав проблемі другого фронту в Європі більш актуального звучання. Уже в січні 1944 р. розпочалась підготовка вторгнення англо-американських військ у Північну Францію (операція «*Оверлорд*») і допоміжного удару в Південній Франції (операція «*Енвіл*»). Штаб верховного командування союзними збройними силами в Британії 15 січня був перетворений у *Верховний штаб союзних експедиційних сил*, а американський генерал Д. Ейзенхауер був призначений верховним командувачем цими силами.

Розроблений штабом Ейзенхауера план воєнних дій передбачав висадку десанту й захоплення плацдарму на узбережжі Нормандії. Після накопичення значних сил і матеріальних засобів війська вторгнення проривали оборону німців і, переслідуючи їх, двома групами армій виходили на рубіж рік Сени й Лаури, а потім і на кордон Німеччини. Головний удар планувався на лівому крилі, де наступаючі армії захоплювали порти на узбережжі і в подальшому створювали загрозу Руру.

Намірам союзників протистояла незакінчена система німецької оборони «*Атлантичний вал*», що була досить слабкою й простягалася від Антверпена до Біскайської затоки й далі вздовж усього середземноморського узбережжя Франції (понад 2 тис. км).

Безпосередньо оборону Ла-Маншу очолював генерал Роммель, який виходив з того, що союзний десант потрібно розгромити відразу ж і не дати йому можливості закріпитися на континенті.

Найсенсаційніша подія Другої світової війни — висадка союзних військ на нормандському узбережжі Франції сталася 6 червня 1944 р. Вояків трьох парашутно-десантних дивізій було скинуто на головних ділянках у тилу німецьких військ, а до узбережжя з різних напрямків прямувало понад 6 тис. бойових кораблів, транспортних і десантних суден. Закріпившись на узбережжі, протягом перших 20 днів боїв в Нормандії союзні війська розширили плацдарм до 110 км по фронту і 12-40 км вглиб. Після важких і виснажливих атак 19 липня англійські війська оволоділи містом Кан, а через кілька днів очистили від гітлерівців півострів Котантен з великим портом Шербур. На плацдарм було висаджено 3-ю американську і 1-у канадську армії. Ряд з'єднань тактичної авіації перебазувалось на польові аеродроми.

15 серпня франко-американські війська під орудою генерала А.Петча висадилися на Рів'єрі (Південна Франція) і розпочали стрімке просування на північ через долину Рони. Наслідки цих наступальних операцій союзників були величезними. На кінець серпня 1944 р. німецькі втрати становили 500 тис. чоловік, половину з яких було взято в полон, а також майже всі танки, артилерію й автомобілі. 25 серпня було звільнено Париж, 3 вересня здався на милість переможців Брюссель, наступного дня — Антверпен. Наступ був настільки стрімким, що німці не встигли висадити в повітря потові споруди Антверпена — головної бази постачання союзних військ. Це місто, поряд з Лондоном, стало основним об'єктом масованих ударів «*таємної зброї*» гітлерівців — ракет ФАУ-1 і ФАУ-2.

Восени 1944 р. перед військами союзників постала серйозна перешкода — розрекламована як неприступна «*лінія Зігфріда*». Уперше з часів наполеонівських війн німецькі солдати повинні були обороняти землю фатерланду. Штурм західного валу було розпочато за несприятливих погодних умов — розмоклих доріг і густих осінніх туманів, що не дозволяло використати всю міць авіації союзників. Зрештою, коли союзні армії після тривалих кровопролитних боїв вийшли на західний берег Рейну, вони застрягли в непролазних болотах, що утворилися після зруйнування противником гребель і затоплення пониззя річок, подолати які було складно.

Не досягли помітних успіхів й американо-французькі війська у верхів'ях Рейну, хоча їм вдалося захопити Мец і вдертися у Вогези. У наступі союзників настала певна пауза. На цей час була також визволена лише південна частина Нідерландів і німці ще утримували лінію фронту на півночі Апеннінського півострова («*готична лінія*») та залишалися володарями всієї долини річки По. За цих обставин напередодні різдвяних свят Гітлер вирішив кинути свої війська в контрнаступ на Заході. Утретє, як в 1914 і 1940 рр., місцем прориву було обрано Арденни. Але в грудні 1944 р. німецька армія мала справу з більш підготовленим та краще озброєним суперником. Операція вермахту розпочалася 16 грудня 1944 р. наступом двох танкових армій, що було для союзного командування повною несподіванкою. Хоча навальний наступ німецьких військ під орудою генерал-фельдмаршала Рундштедта продовжувався всього 8 днів, паніка серед американських вояків та командування перевершила усі можливі межі. Тільки завдяки стійкості союзних військ на флангах й організації рухомої оборони в районі Моншау й Бастоні було зупинено противника. Після ж застосування союзної авіації, що завдала нищівного бомбардування клину німецького прориву, наступ захлинувся. 1 січня 1945 р. розпочато відведення німецьких частин із зони прориву, а наприкінці місяця його остаточно ліквідовано.

Невдачею закінчився й контрнаступ вермахту наприкінці грудня в Ельзасі, хоча німецькі війська північніше Страсбурга навіть форсували Рейн. Але, як і в Арденнах, закріпити початкові успіхи гітлерівці не змогли. Ці розпачливі наступальні операції вермахту лише на кілька тижнів затримали агонію Третього райху, оскільки головні події на завершальному етапі війни розгорнулися на Східному фронті.

Договори про перемир'я в Східній Європі

Завершальний етап війни в Європі характеризувався надмірними геополітичними амбіціями лідерів держав антигітлерівської коаліції, у першу чергу Сталіна й Черчілля. Походом на Балкани, що не мав жодного військово-стратегічного значення, московський лідер прагнув забезпечити собі політичні переваги в повоєнній Європі. У свою чергу, Черчілль розраховував зберегти

англійські володіння в Середземномор'ї і мати перевагу під час повоєнного врегулювання в країнах дунайської зони.

Воєнні успіхи Червоної Армії влітку-восени 1944 р. закінчилися підписанням чотирьох угод про перемир'я з останніми сателітами Німеччини: Румунією (12 вересня), Фінляндією (19 вересня), Болгарією (26 жовтня). Перемир'я з Угорщиною було підписано після тривалої облоги Будапешта 20 січня 1945 р. Усі ці угоди не були суто воєнними, адже містили важливі політичні, економічні та правові статті. Договори відновлювали кордони вищезгаданих країн, крім Угорщини, у межах 1940 р. Радянському Союзу поверталася Бессарабія, Північна Буковина та території передані Фінляндією СРСР у березні 1940 р. Румунія реанексувала Трансільванію. Рішення другого Віденського арбітражу були анульовані.

Болгарські війська мали залишити грецькі і югославські території. Фінляндія та Румунія розривали дипломатичні відносини із Німеччиною, а Болгарія навіть провела мобілізацію своїх сил на боротьбу зі своїм колишнім союзником. Це було початком завоювання Радянським Союзом країн Центральної й Південно-Східної Європи, що завершилося визволенням від гітлерівців майбутніх союзників Москви — Польщі, Югославії та Чехословаччини. Мав рацію Черчілль, коли писав, що *«комунізм піднімає голову за переможним російським фронтом»*.

Східний фронт: війна й політика

Переслідуючи власні геополітичні цілі, всупереч волі й тверезому розрахунку командувачів фронтами, Сталін намагався якомога швидше захопити Будапешт і Берлін. 12 січня Червона Армія відновила наступ, розпочавши Вісло-Одерську операцію — наступ радянських і польських військ у Померанії та Верхній Сілезії. Згодом вона переросла в Берлінську операцію. У ході їх підготовки на 1-му Білоруському і 1-му Українському фронтах було зосереджено 45% сил діючої армії, 70% танків, 43% гармат і мінометів, переважну більшість з'єднань фронтової авіації. За оцінками німецького Генерального штабу, співвідношення сил було таким: у піхоті 11 до 1, у танках 7 до 1, в артилерії 20 до 1 на користь СРСР.

Протягом уже перших днів наступу німецьку оборону на широкому фронті було прорвано. 17 січня було звільнено Варшаву, а потім і всю Польщу. Невдовзі радянські війська вступили на територію Німеччини й на початок лютого 1945 р. вийшли на річку Одер, в 60-70 км від Берліна. Було захоплено плацдарм на його лівому березі. Наступ 2-го й 3-го Білоруського фронтів, розпочатий 13 березня, завершився оточенням Східної Пруссії і виходом на узбережжя Балтійського моря.

Для оборони підступів до німецької столиці Гітлером було створено нову групу армій «*Вісла*», а командувачем берлінського напрямку призначено Гімлера. Але спроби за допомогою есесівських дивізій перекрити головні напрямки просування радянських військ успіху не мали. Одержуючи безперервно підкріплення, армії берлінського напрямку неухильно просувалися на Захід, водночас радянські війська під загальною орудою Василевського добивали німецькі дивізії в Східній Пруссії.

На південній ділянці радянсько-німецького фронту Червона Армія продовжувала наступальні операції, розпочаті восени минулого року. Долаючи з величезними втратами опір німецько-угорських військ, радянські війська при сприянні югославських, болгарських і румунських частин розбили південне угруповання військ фашистської Німеччини і 13 лютого оволоділи Будапештом, а 4 квітня 1945 р. завершили очищення від гітлерівців території Угорщини. Того ж дня була звільнена столиця Словаччини — Братислава. 7 квітня Червона Армія увійшла до Відня. Окремі міста й населені пункти по кілька раз переходили з рук в руки, оскільки сили трьох Українських фронтів були позбавлені резервів за рахунок угруповань, що діяли на берлінському напрямку.

Капітуляція на Заході

8 лютого 1945 р. англо-американські війська (близько 85 дивізій) від командуванням Ейзенхауера й Монтгомері перейшли в наступ на Західному фронті. Успішно просуваючись вперед, вони в березні вийшли на широкому фронті до Рейну, форсували його й на початок квітня оточили велике угруповання німецьких військ в районі Рура (325 тис. вояків). У подальшому американці форсованими темпами просувалися до Ельби й вийшли до неї в районі

Торгау. Тут 25 квітня передові патрулі 1-ї американської армії зустрілися з авангардом 58 гвардійської дивізії Червоної Армії. На півночі війська Монтгомері, подолавши за тиждень відстань майже в 500 км, захопили Любек, блокували Шлезвіг-Гольштейн, форсували Ельбу. 2 травня вони захопили Шверін і Вісмар, куди наступного дня підійшли радянські війська.

9 квітня почався наступ англо-американських військ в Італії. Участь у боях на цьому театрі брали також гарібальдійські бригади італійських партизан. Захопивши ініціативу і розвивши успіх, американські війська в районі Бреннерського перевалу з'єдналися з військами генерала Александера, що перейшли в наступ на півночі Італії. Военні дії в Італії припинилися 2 травня, перед союзниками склали зброю 1 млн. німців. Партизани захопили в полон і стратили Муссоліні та багатьох керівників фашистської партії і держави.

Німецька оборона на західному фронті була зруйнована. 22 квітня 3 американська армія переправилась через Дунай і вступила на територію Австрії. 5 травня капітулював гарнізон рідного міста Гітлера Лінц. У подальшому війська союзників перейшли кордон Чехословаччини й зайняли 6 травня Пльзень і Карлові Вари, зупинившись на цій лінії. Водночас частини 7-ї американської армії 30 квітня зайняли Мюнхен, а невдовзі оволоділи Зальцбургом.

Адмірал Г.Фрідебург, що замінив Деніца на посаді командувача флотом, 2 травня розпочав переговори з Монтгомері про капітуляцію німецьких військ у Голландії, Північно-Західній Німеччині, Шлезвіг-Гольштейні та Данії. 4 травня було підписано акт капітуляції.

Останні дні Третього райху

Останнім центром опору гітлерівської Німеччини був Берлін. На початку квітня на берлінському напрямку гітлерівське командування стягнуло основні сили вермахту, створивши величезне угруповання: близько 1 млн. чоловік, понад 10 тис. гармат, 1,5 тис. танків і штурмових гармат, 3,3 тис. бойових літаків. Але чисельна перевага була на боці Червоної Армії.

У ході грандіозної за розмахом і напруженню Берлінської операції 1945 р., що розпочалась 16 квітня, радянські війська злама-

ли відчайдушний опір гітлерівських військ. Берлінське угруповання противника було розсічене на три частини. Жорстокі бої в німецькій столиці точилися протягом 21 квітня — 1 травня. Кожен квартал, кожен будинок на ключових напрямках до центру міста довелося наступаючим брати з бою, несучи страшенні, нічим не виправдані людські втрати. Але Сталін штовхав Жукова, що здійснював загальне керівництво операцією, уперед, оскільки із заходу до Берліна наближалися англо-американські війська. Оточений з усіх боків, 400-тисячний гарнізон міста не складав зброї.

Тільки 1 травня, після того як стало відомо про смерть Гітлера, командувач обороною Берліна генерал Г.Вейдлінг віддав наказ по радіо припинити вогонь і скласти зброю. У полон було взято 134 тис. німецьких вояків. Втрати радянських військ у ході Берлінської операції досягли 400 тис. чоловік. Так закінчився передостанній акт трагедії в Європі.

Штурм Берліна і його падіння означали кінець Третього раю. На Заході капітуляція невдовзі набрала масового характеру. Але на Східному фронті гітлерівські війська продовжували, де змогли, запеклий опір. Метою створеного після самогубства Гітлера уряду Деніца було укладання угоди про «часткову капітуляцію» з США й Великою Британією, не припиняючи боротьби проти Червоної Армії. Тому найбільш сильному угрупованню військ — групам армій «Центр» і «Австрія» — Деніц віддав наказ не припиняти воєнних дій у Чехословаччині.

Для ліквідації 900-тисячного угруповання генерал-фельдмаршала Шернера, що до останнього утримував «альпійський редут» і водночас намагався відвести основну масу військ в американську зону окупації, та допомогти народному повстанню в Празі, радянське командування організувало наступ 1-го, 2-го і 4-го Українського фронтів. Коли вночі 9 травня танкові колони Червоної Армії, що з-під Берліна поспішали на допомогу повстанцям, дісталися Праги, вони лише зацпили хвіст відступаючих колон групи армій «Центр» та взяли в полон рештки 1-ї дивізії власівської армії. На цьому воєнні дії в центрі Європи було завершено. Продовжуючи наступ на захід, 10 травня радянські війська зустрілися з американцями на лінії Хемніц-Рокіцані.

Ще 7 травня о 24-й годині ночі в ставці Ейзенхауера в Реймсі генерал А.Йодль від імені німецького командування підписав

умови беззастережної капітуляції, що вступала в силу 9 травня в 00 годин. Наступного дня, на вимогу Сталіна, аналогічна церемонія відбулася в Берліні під головуванням маршала Жукова, що в західній літературі називається *ратифікацією капітуляції німецьких військ*. Для її підписання туди прибули представники союзного командування — від Великої Британії головний маршал авіації А.Теддер, від США командуючий стратегічними повітряними силами генерал К.Спаатс, французький командувач генерал Ж.Делаттр де Тасіні, а також від німецького верховного командування генерал-фельдмаршал В.Кейтель, адмірал флоту Г.Фрідебург і генерал-полковник авіації Штумпф. О 43 хвилині на першу 9 травня останній акт капітуляції Німеччини було підписано. Після 12 років 4 місяців і 8 днів епохи похмурого середньовіччя та нічного страхіття Третій райх перестав існувати. Але на цьому Друга світова війна ще же закінчилася.

Міжсоюзницькі відносини завершального етапу війни в Європі

У жовтні 1944 р. Велика Британія, Сполученні Штати та Радянський Союз, а згодом багато інших країн світу визнали *Тимчасовий уряд* генерала де Голля. У грудні того ж року представниками цього уряду було підписано *франко-радянський союзний договір*. Подібно англо-радянській угоді 1942 р., він спрямовувався виключно проти Німеччини. Його учасники зобов'язувались не вступати до жодної коаліції, спрямованої проти однієї з сторін договору та подавати один одному усіяку можливу економічну допомогу. Цей договір занепокоїв англосаксів, тим більше, що де Голль ставив підписання франко-британського пакту в залежність від розв'язання всіх суперечностей з Англією, особливо на Близькому Сході.

Восени 1944 р. виникли також серйозні незгоди між англійцями та американцями. Коли в жовтні Черчілль їхав до Москви, Рузвельт відмовився уповноважити прем'єр-міністра говорити від його імені. Саме тоді за англо-радянською домовленістю було вирішено, що британці візьмуть на себе відповідальність за визволення Греції та контроль над нею, а росіяни — контроль над Болгарією, а також, що обидві держави матимуть однаковий вплив у Югославії. Це був розподіл сфер впливу, без урахування

думки США. Після ж призначення в листопаді 1944 р. Е.Стетті-ніуса держ-секретарем Сполучених Штатів у нього відразу виникли незгоди з британським кабінетом з приводу повоєнного устрою Бельгії, Італії і Греції.

Для пом'якшення англо-американських суперечок, узгодження з Москвою польського питання, а також з'ясування позиції радянського керівництва стосовно Японії, було вирішено провести конференцію трьох лідерів союзних держав у Криму. Попередньо президент Рузвельт мав 3 лютого зустріч на Мальті з англійським прем'єр-міністром. Ялтинська конференція (4-11 лютого 1945 р.) стала найважливішою дипломатичною подією завершального етапу війни. «*Велика трійка*» узгодила практично всі проблеми повоєнного врегулювання в Європі. Сталін і Рузвельт погодились з тим, щоб у Німеччині була виділена зона окупації Франції. Проте не вдалося досягнути домовленості з репараційної проблеми, вирішення якої було покладено на міжсоюзницьку контрольну комісію, а також щодо засад розподілу Німеччини.

Стосовно Польщі президент Рузвельт висловився за те, щоб її східний кордон пройшов «*лінією Керзона*», тоді як Черчілль пропонував відсунути його ще далі на схід. Сталін це рішуче заперечував і наполягав на компенсації полякам на заході за рахунок німецької території. Досягнуто ухвалу щодо розширення складу польського люблінського уряду на більш демократичних засадах за рахунок включення представників лондонського емігрантського кабінету. Також була узгоджена «*Декларація про політику на визволених територіях*», яка передбачала формування демократичних урядів шляхом проведення вільних виборів. До їх проведення там мав зберігатись контроль держав-союзниць.

На Ялтинській конференції Сталін дав обіцянку про вступ Радянського Союзу у війну з Японією через 2-3 місяці після капітуляції Третього райху за умови, якщо йому будуть повернуті всі ті права, втрачені в 1905 р. Тобто йшлося про контроль над Маньчжурською залізницею, базу в Порт-Артурі, Південний Сахалін й до того ж Курильський архіпелаг. Англійський прем'єр був абсолютно проти повернення Гонконгу Китаю. Отже, результати конференції здавалося подавали великі надії. Однак, ялтинський поділ Європи зіграв свою роль в негативному процесі розколу Європи після війни.

V. РОЗГРОМ І КАПТУЛЯЦІЯ ЯПОНІЇ (травень-вересень 1945 р.)

Тихоокеанський театр війни

Навесні 1945 р., коли на європейському театрі вирішувалися проблеми миру, війна на Тихому океані проти Японії тривала. Трьохмільйонна японська армія, половина якої захищала, власне, японський архіпелаг, все ще залишалась серйозним суперником. Вона мала на озброєнні сучасну військову техніку, добре постачання, а її вояки були добре навчені. Але японський флот був майже знищений, і американські морські сили без особливого ризику проводили бойові операції поблизу японських берегів, піддаючи архіпелаг нищівному бомбардуванню. У японської авіації не вистачало пілотів, і вона зазнавала значних втрат, які ставало все важче компенсувати через нестачу сировини й активність американських військ. Лише льотчики-смертники («*камікадзе*») завдавали помітних втрат американському флоту та авіації. Як правило, смертники вилітали на одноразових літаках-ракетах типу ФАУ-1, начинених вибухівкою.

У лютому-березні 1945 р. 5-й флот США захопив острів Іводзіма. Створена тут авіабаза дозволила різко посилити міць повітряних нальотів на Японію. 1 квітня після тривалої підготовки союзні війська під орудою генерала Макартура почали штурм острова Окінава (операція «*Айсберг*»). Незважаючи на кількісну перевагу в силах і засобах, американці довго не могли зламати опір 32-ї японської армії. Обидві сторони понесли значні втрати в кораблях, авіації, особовому складі. Жертвами цих виснажливих трьохмісячних боїв стало також 150 тис. жителів острова. У ході бойових дій японці вдалися до масового застосування льотчиків-смертників, через що американський флот утратив 36 бойових кораблів, ще 368 зазнали суттєвих пошкоджень. Саме цими втратами американське командування і президент Трумен (зайняв крісло в Білому домі після смерті 12 квітня президента Ф.Рузвельта) невдовзі виправдовували застосування проти Японії атомної зброї. Наприкінці червня 1945 р. союзні війська зайняли Окінаву, що дозволило ще більше наблизити базування американської авіації до Японії і розгорнути широкий наступ з повітря проти її економічних центрів.

У ході боїв за очищення островів акваторії Тихого океану від японських окупантів було звільнено Нову Гвінею, Нову Британію, Бугенвіль, де активну участь у боротьбі проти японців брали також австралійські війська. Із захопленням союзниками острова Борнео Японія залишилася фактично без нафти. 12 вересня капітулювали японські сили в Південно-Східній Азії, 16-го числа офіційно було прийнято капітуляцію Гонконгу.

Капітуляція Японії

Маючи вибір між затяжною безнадійною війною і близькою капітуляцією, японський уряд віддавав перевагу останньому варіанту, що давало йому змогу врятувати від катастрофи залишки колишньої могутності. Розпочавши ще в липні 1945 р. переговори із західними демократіями, Токіо лише шукав слушної нагоди задля цього. Вона була наближена двома драматичними подіями. Йдеться про атомне бомбардування американською авіацією японських міст Хіросіма (6 серпня) та Нагасакі (9 серпня). В атомному полум'ї загинули десятки тисяч людей. Ще більше було уражено і постраждало від радіоактивного опромінення. Усього внаслідок атомних ударів постраждало біля 500 тис. мирних жителів. Саме цією антилюдяною військовою акцією Сполучені Штати відплатили Японії за підступність Перл-Харбору.

До того ж, Радянський Союз 8 серпня вступив у війну проти Японії, денонсувавши перед тим ще 5 квітня свій договір про нейтралітет. Як привід для оголошення війни Москва назвала відхилення японцями ультиматуму Англії, США і Китаю від 26 липня та свої зобов'язання перед союзниками. Розпочаті військові дії були надзвичайно швидкоплинними: радянські війська, що за своєю чисельністю, озброєнням, і бойовим досвідом набагато перевершували мільйонну Квантунську армію, з чотирьох боків вступили в Маньчжурію, увійшли в Корею й південну частину острова Сахалін. Японська армія була не в змозі стримати наступ радянських військ, а її розгром став неминучим.

10 серпня токійське радіо повідомило про готовність Японії капітулювати, а через кілька днів імператор віддав наказ своїм солдатам припинити вогонь. Уряд Судзукі подав у відставку, новий кабінет сформував 16 серпня принц Хігасі Куні. Наприкінці

серпня американські війська окупували Японський архіпелаг. А втім, радянські війська продовжували воєнні дії проти японців аж до підписання акту капітуляції в Токійській затоці на борту американського лінкора «*Міссурі*» 2 вересня 1945 р. Протягом кількох наступних днів інші японські армії, кожна своєю чергою, підписали окремі договори про капітуляцію. Друга світова війна була закінчена.

Конференція у Потсдамі

Потсдамська конференція (17 липня — 2 серпня 1945 р.) була останньою зустріччю керівників трьох держав-учасників антигітлерівської коаліції. Трумен, Сталін, Черчілль, якого змінив після поразки консерваторів на виборах лейборист К.Еттли, обговорювали проблеми повоєнної Європи. Ухвалено рішення про створення Ради міністрів закордонних справ за участю американського, британського, радянського, французького і китайського міністрів, що мала займатись підготовкою мирних договорів з сателітами Німеччини та врегулюванням невирішених територіальних проблем.

Учасники конференції визначили політичні й економічні принципи взаємовідносин з Німеччиною у повоєнний період. Передбачався тимчасовий поділ Німеччини, як і її столиці Берліна, на 4 зони окупації, а також її цілковите роззброєння, демілітаризацію, декартелізацію, денацифікацію та демократизацію. Радянський Союз отримував право стягувати репарації у своїй зоні, додержувати відповідну частку промислового устаткування із західних зон. Був схвалений план розділу між союзниками німецького торговельного й військового флоту. Союзники дали згоду на передачу Радянському Союзу Кенігсберга і частини Східної Пруссії. Однак подальшого юридичного закріплення цей акт так і не мав.

Учасники конференції погодились з пропозицією Москви надати Польщі землі по Одеру і Західній Нисі, де вже було впроваджено польське управління. До неї також відходили міста Данціг і Штеттін. Спеціальна угода передбачала «*переселення в Німеччину німецького населення чи частини його, що залишалась у Польщі, Чехословаччині та Угорщині*». Однак, у подальшому передбачений «*гуманний спосіб*» його реалізації не завжди дотримувався. Конференція прийняла рішення про відміну Мюнхенської угоди, віденських арбітражів та аншлюсу Австрії.

Окрім того, було розглянуто проблему судноплавства по Дунаю, повоєнний статус Австрії, що також була поділена на зони окупації. На початку серпня 1945 р. до Протоколу й Заяви учасників конференції долучила свій підпис також Франція. Загалом рішення Потсдамської конференції були спрямовані на майбутнє відродження Європи. Водночас вони сприяли розв'язанню «холодної війни» — війни протистояння тоталітарних режимів Східної Європи й усього демократичного світу.

Основні підсумки війни

Друга світова війна не мала собі рівних за розмахом воєнних дій, застосуванням технічних засобів, кількістю учасників і жертв, політичними, економічними та технологічними наслідками.

У війні брали участь 61 держава з населенням 1,7 млрд. чоловік. В армії воюючих країн було мобілізовано 110 млн. чоловік. Воєнні дії відбувалися на території 40 країн. У війні загинуло понад 50 млн. чоловік, 95 млн. стали інвалідами. Людські втрати у Другій світовій війні в 5 разів перевищували кількість жертв у Першій світовій війні, а матеріальні збитки були в 12 раз більшими. Загальні витрати на війну становили 1117 млрд. доларів.

З усіх континентів найбільше постраждала Європа. Її поля були зриті траншеями та окопами, нашіптовані мінами та осколками снарядів. Багато міст були зруйновані дощенту: Ковентрі в Англії, Дрезден і Берлін у Німеччині, Сталінград у Росії, Варшава в Польщі. У Західній та Центральній Європі промислове виробництво скоротилося на 40%. Сильно постраждали всі види транспорту. Фінансове становище більшості воюючих країн стало катастрофічним. Велика Британія, щоб покрити свої витрати, змушена була продати 19% своєї закордонної власності на суму від 22 до 28 млрд. ф.с. Знецінилися національні валюти стосовно долара: франк на 80%, фунт стерлінгів на 38. Всюди бушувала інфляція. Значних збитків зазнало й сільське господарство. Так, у Франції врожаї зернових упали з 98 до 42,1 млн. центнерів. У Радянському Союзі в 1945 р. залишилися незасіяними 2/3 орних земель.

У війні були розгромлені фашистські Німеччина та Італія і мілітаристична Японія. Нищівної поразки зазнав фашизм — одна з найбільш реакційних і людиноненависницьких моделей

тоталітаризму. Фашистські режими були ліквідовані, фашистські партії заборонені, фашистські ватажки справедливо покарані. Повністю дискредитувала себе фашистська ідеологія.

Перемога над фашизмом була перемогою демократії і гуманізму. Завдяки їй демократія зміцнила свої позиції у світі, стала визначальною силою суспільного розвитку.

Однак війна не усунула всіх суперечностей суспільного характеру. Для народів Східної Європи і частини Азії перемога над фашизмом і мілітаризмом не стала торжеством свободи й демократії, обернулася новими важкими випробуваннями. Лівий тоталітаризм — комунізм — завдяки тимчасовому союзу з демократією і спільній перемозі над фашизмом зміцнив свої позиції у світі, розширив ареал свого панування і кинув виклик тій же демократії і свободі.

Стратегічна мета — покінчити з тоталітаризмом, яку виношували найбільш сміливі і далекоглядні політики Заходу, не була досягнута. Перемога в цьому плані була половинчатою, не для всіх. У такій ситуації стало формуватися протиборство по вісі Схід-Захід, комунізм-демократія.

Війна поклала початок розпаду колоніальної системи. Боротьба народів колоній проти агресії злилася з національно-визвольним рухом проти метрополій, ростом національної самосвідомості в країнах Азії та Африки.

Війна прискорила науково-технічний прогрес. Винаходи й відкриття, зроблені під час війни, — інфрачервоне проміння, антибіотики (пеніцилін, стрептоміцин), реактивна авіація, ракетна техніка, атомна енергія, радіолокація — стали основою вдосконалення старих і створення нових галузей промисловості, могутньої ходи науково-технічної революції, яка стала головним рушієм суспільних та економічних метаморфоз другої половини XX ст.

Розділ XIX

ОСВІТА, НАУКА, КУЛЬТУРА В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

Освіта

Розвиток точних наук, складність технологічного процесу виробництва, його оснащення різноманітною технікою вимагали вдосконалення системи освіти взагалі й особливо технічної, зокрема. Для передових промислових країн (Англія, Німеччина, США) характерним явищем стала масова поява реальних училищ, технічних шкіл та вищих технічних закладів. У загальній структурі освіти все більше місця належить фізиці, хімії, математиці. Важливого значення набирає диференціація і спеціалізація навчання. Аксиомою стає усвідомлення прямої залежності між рівнем освіти в країні і приростом валового внутрішнього продукту.

Збільшення національного багатства розвинутих країн, зростання масового попиту на освічених людей, загальне підвищення матеріального рівня життя заклали передумови переходу до загальної державної освіти. Після Першої світової війни цей процес прискорився.

У Великій Британії 1918 року для дітей від 5 до 14 років запроваджується обов'язкова початкова освіта. Тоді ж створюються і професійні заклади — нижчі, як система фабрично-заводського учнівства, і середні — коледжі: технічні, комерційні, сільськогосподарські тощо. На технічних факультетах університетів Кембриджа, Манчестера, Единбурга та інших готували інженерів для різних галузей промисловості. Низка англійських університетів (Оксфордський, Лондонський, Кембриджський, Единбурзький) стали престижними вищими навчальними закладами світового масштабу.

Швидко прогресувала також освіта в США. Уже 1931 року в середніх школах навчалось 51,4% молоді. У 1940 р. питома вага дітей, що відвідували середню школу, зросла в порівнянні з 1910 з 15 до 70 відсотків. Після війни в усіх штатах були прийняті закони

про обов'язкове початкове навчання. Там багато уваги приділялося необов'язковим предметам, що стимулювало творчий вибір і вчителів, і учнів. Поглиблення диференціації і спеціалізації навчання, що мало на меті професійну підготовку учнів для майбутньої роботи, теж було характерним для американської освіти.

Найбільш відомими і притягальними в США стали Гарвардський, Колумбійський, Каліфорнійський, Стенфордський та Іллінойський університети, Массачусетський технологічний інститут, технологічний інститут Карнегі в Пітсбурзі. Вони стали важливими центрами технічної освіти. Середню спеціальну освіту американці здобували в молодших коледжах і 1-2 річних технічних інститутах.

У Франції на початку 30-х років зусиллями демократичних сил запроваджено безплатне навчання в державних середніх школах. 1936 року термін обов'язкового навчання продовжено для дітей до 14 років. А вищі навчальні заклади (Сорбоннський університет, Вища нормальна школа, Вища гірничо-шахтарська школа, Національний політехнічний інститут) уже тоді були відомими далеко за межами Франції.

Знаними освітніми і науковими центрами Німеччини були Гейдельберзький, Кельнський, Ляйпцігський та Фрейбурзький університети. Однак з приходом фашистів до влади навчання на всіх рівнях набуло ідеологізованого забарвлення. Фашистські догми стали превальювати над здоровим глуздом. Інакодумство, вільнодумство жорстоко переслідувалися. Багато видатних учених (А.Ейнштейн, О.Штерн, Г.Вайль, інші) змушені були покинути країну. Наука та освіта були поставлені на службу війні, до якої готувався райх.

Наукові досягнення

Найзначнішими в 20-30-ті роки були відкриття в галузі *фізики*. Вони ствердили електромагнітну картину світу, привели до створення квантової механіки, теорії відносності, перших штучних моделей атома. Фізика зберегла позиції лідера в новітній час. У цьому велика заслуга цілої плеяди таких видатних вчених, як А.Ейнштейн (1879-1955) — теорія відносності, Макс Планк (1858-1947) — квантова механіка, Н.Бор (1885-1962) — квантово-планетарна теорія будови атома, Е.Фермі (1901-1954) — основи ней-

тронної фізики, П.Дебай (1884-1966) — дипольна теорія діелектриків, інші.

Особливо великі успіхи виявилися в *ядерній фізиці*. 1919 року англійський фізик Е.Резерфорд здійснив першу штучну ядерну реакцію, 1932 року англієць Дж.Чедвік відкрив нейтрон, 1934 року французьке подружжя Ірен і Фредерік Жоліо-Кюрі відкрили штучну радіоактивність. Зусиллями Ейнштейна, Бора, Фермі та інших 1942 р. створено перший ядерний реактор, а відтак і атомну бомбу (1945 р.). Усі згадувані фізики — лауреати Нобелівської премії.

Значно просунулася в своєму розвитку *математика*. Наука, раніше чисто теоретичного порядку, тепер знайшла широке застосування у вирішенні проблем наук про природу, єдність і взаємозв'язок її явищ і процесів. У математиці отримали розвиток такі напрями, як математична логіка і функціональний аналіз.

У роки Першої світової війни швидко розвивалася *хімія*, особливо в країнах, бідних на сировину (Німеччина). У хімії широкого промислового використання набула теорія ланцюгових реакцій, внаслідок яких шляхом полімеризації отримують нову речовину. Наприкінці 20-х років німецький концерн ІГ Фарбеніндустрі розробив технологію одержання синтетичного бензину і гуми. У другій половині 30-х років розпочалося виробництво штучних волокон і пластичних смол. 1938 року німецький вчений П.Шлакк і американець У.Карозерс розробили новий тип синтетичних волокон — капрон (перлон, нейлон).

На лінії прогресу опинилася також *генетика* — наука про закони спадковості, закладена австрійським та американським вченими Г.Й.Менделем (1822-1884) та Т.Х.Морганом (1863-1945). Її використання в сучасній біології зробило цілий переворот у такій науці, як селекція.

Важливими досягненнями характерний і розвиток медицини. Канадські фізіологи Фредерік Бантінг і Дж. Маклеот створили 1921 року препарат інсулін для лікування діабету. На основі досліджень британського лікаря Олександра Флемінга був створений дуже ефективний антибактеріальний лікувальний засіб пеніцилін, застосування якого у роки Другої світової війни врятувало життя мільйонам поранених. Австрійський імунолог Карл Ландштайнер (1868-1943) став одним із засновників теорії *імуногематології*, відкрив групи крові людини (1900), у співавторстві з А.Вінером та

Е.Попператом довів інфекційну природу поліомієліту (1909), 1940 р. відкрив реус-фактор.

Австрійський лікар-психіатр і психолог Зигмунд Фрейд (1856-1939) став засновником *психоаналізу*, довів, що у формуванні людського характеру і його патології головна роль належить переживанням раннього дитинства, заклав основи психоаналітичної терапії.

Однак найбільш значні результати були досягнуті на стиках наук. Наслідком цього було виникнення хімічної фізики, біофізики, біохімії, геофізики й геохімії, використання електрофізіологічних методів діагностики в медицині.

Наука почала перетворюватися в безпосередню виробничу силу. Більшість відкриттів стали наслідком не зусиль самоучок, як це було раніше, а результатом використання наукових знань багатьох людей. Досягнення в практичному виробництві, особливо в машинобудуванні, були вражаючими.

Великий стрибок був зроблений у *повітроплаванні*. На початку 30-х років британський інженер Френк Уайтл сконструював перший реактивний двигун. 1939 року американський винахідник українського походження Ігор Сікорський сконструював перший у світі гелікоптер, 1942 року у США збудовано літак з турбореактивним двигуном. Швидко розвивалося *автомобілебудування*, лідером якого стали США. Там основне виробництво було зосереджено на трьох гігантах: «Дженерал моторс», «Форд» і «Крайслер». Почалася розробка *ракетобудування*, центром якого в 20-30-ті роки була Франція. Авіація в 20-30-ті роки стала видом транспорту. Розвиток автомобільного транспорту обумовив створення сітки шосейних шляхів з твердим покриттям. На залізниці з'явився електровоз і тепловоз. Невід'ємним елементом побуту стало широке використання електроенергії.

Великого розмаху набрало *радіомовлення*. 1926 року між Лондоном і Нью-Йорком було встановлено трансатлантичний телефонний зв'язок. Перші кроки зробило *телебачення*, поштовх якому дала практична розробка фізики електромагнітних хвиль. Його поява пов'язана з іменами американських вчених В.К.Зворикіна і Ф.Фарнсуорта, К.Свінтон (Велика Британія), Адаміана І.А., Грабовського В.П., Катаєва С.І., Константинова А.П. та інших (СРСР). «Батьком» телебачення вважається шотландський інженер Джон

Лоджі Берд. У 1923 р. він побудував пристрій, що створював зображення з восьми ліній. Перші експерименти кольорового телебачення були здійснені 1928 року. Регулярні телепередачі в Німеччині та Великій Британії почалися уже 1936 року. Із створенням у 1943 році британським математиком Аланом Тюрингом гігантського електромеханічного пристрою для розкриття нацистських шифрувальних кодів почалась ера *комп'ютерних технологій*.

Подальшого розвитку набула *філософія*. Одним із головних її напрямів став *неопозитивізм* як загальні висновки з природничих та суспільних наук. У центрі уваги *екзистенціалізму* (екзистенція — існування) були смислово-життєві питання, питання вини й відповідальності, рішення й вибору.

Література

В обставинах загострення протистояння демократії і тоталітаризму, небезпеки війни та суспільних катаклізмів роль літератури, яка завжди впливала на формування громадської думки, значно зросла. У тоталітарних країнах (СРСР, Німеччина, Італія) вона попала під контроль партійних і державних чиновників та суворой цензури. Література повинна була прославляти соціалістичну або націонал-соціалістичну дійсність, режим, його діяння. Писати вимагалось в межах дозволеного. Письменники знаходилися під постійним контролем партійно-державної влади. Неугодних у Німеччині та Радянському Союзі відправляли в концтабори, звідки більшість ніколи не поверталася. Еміграція для багатьох стала формою протесту проти насильства над особою і порятунку власного життя. Після встановлення фашистської диктатури з Німеччини емігрували Е.М.Ремарк, Е.Вайнерт, Л.Франк, А.Зегерс, Т.Манн, Л.Фейхтвангер, А.Цвейг, И.Бехер та багато інших.

Війна, труднощі повоєнних років, поява тоталітарних режимів відбилися у свідомості людей як занепадництво, як епоха суспільних катаклізмів. Німецький історик Освальд Шпенглер опублікував у 1918-1922 рр. книгу *«Загибель Європи»*, в якій історія людства показана як ланцюжок не зв'язаних між собою культур, кожна з яких народжується, досягає свого апогею, йде до занепаду і нарешті вмирає. Залишаються лише спогади і руїни. Німецьким фашистам вихід із цієї ситуації бачився у поверненні до *«витоків»*

німецького духу і в боротьбі за чистоту *«арійської раси»*. Таким очищувальним засобом нацисти вважали війну, в якій мають загинути раси *«унтерменшів»*.

Комуністи, у свою чергу, вбачали в занепаді *«загальну кризу капіталізму»* і вихід із неї пропонували в здійсненні світової соціалістичної революції і будівництві комунізму. І те і друге, ґрунтуючись на насильстві, суперечило ходу нормальної цивілізації.

У розвинутих західних країнах, де зміцнювалась особиста свобода і свобода творчості, літератори залежали, насамперед, від запитів масового читача. Найбільш читабельними стають *детективні твори*. Герої романів француза Жоржа Сіменона — комісар Мегре, англійки Агати Крісті — Еркюль Пуаро, Ніро Вульф і Пері Мейсон — американців Рекса Скаута і Ерла Стенлі Гарднера приваблюють масового читача, задушеного побутом і життєвими негараздами.

У 20-ті роки в літературі виділилася течія *модерністів*, які прагнули виражати нові явища в суспільній свідомості. Найбільш відомими представниками напряду стали австрієць Франц Кафка, ірландець Джеймс Джойс і француз Марсель Пруст. Модерністам притаманна відмова від звичних атрибутів реалістичного роману: сюжету, характеру, певної композиції. Так у циклі романів Пруста головний герой, передаючи дивні асоціації пам'яті, переливи почуттів і настроїв, воскрешаючи образи людей, прагне відтворити минулий час.

Явищем 20-х років була поява в літературі *«втраченого покоління»*, письменників, становлення яких відбувалося в роки війни. Це американець Ернст Хемінгуей, англієць Річард Олдінгтон, німець Еріх Марія Ремарк. Їх герої — молоді люди, які пройшли окопи Першої світової війни, багато пережили, розчарувалися, але не втратили людської гідності. Написані в традиціях реалізму, книги Ремарка (*«На Західному фронті без змін»*), французького письменника А. Барбюса (*«Вогонь»* і *«Ясність»*), Олдінгтона (*«Смерть героя»*) не тільки відображали криваві події війни, але й застерігали людство від небезпеки нової катастрофи.

В антивоєнну тематику органічно вплітаються антифашистські мотиви. Світове визнання завоював антифашистський філософський роман-трилогія німецького письменника Томаса Манна *«Йосиф та його брати»* та роман *«Іудейська війна»* (1932) Ліона Фейхтвангера, де війну зображено в усій її антилюдській суті.

Антифашистська література 30-х років попереджувала про загрозу, що нависла над світом. У ряди активних борців проти фашизму стали такі письменники, як Р.Роллан, Л.Арагон, Т.Драйзер. Арагон у ці роки опублікував три книги епопеї «Реальний світ» та низку критичних творів.

Великим творчим доробком відмічені ці роки в житті німецьких письменників-емігрантів В.Бределя, А.Зегерс, Ч.Бехера. Прогресивні художні принципи розвивали у своїх творах молоді літератори: англієць Д.Олдрідж, французи Л.Муссінак, Т.Ремі, А.Філіпп, Ж.Фревіль.

Значний слід у літературі багатьох країн залишили іспанські події. Французький письменник А.Мальро засудив фашистську агресію в Іспанії. Своєрідним пам'ятником добровольцям-антифашистам, які воювали в Іспанії, став роман Хемінгуея «По кому б'є дзвін». Трагізм поразки, виписаний в образі головного героя Роберта Джордана в тому, що спонукальні причини антифашистських дій лежать усередині самого героя, в його почутті та розумі.

Продовжували свою творчість і всесвітньовідомі на той час письменники. Антивоєнні погляди Р.Роллана (1866-1944) відбилися у драматичній сатирі «Лилюлі» (1919) і в ліричній повісті «Л'ер і Люс» (1920). 1933 р. він завершив свій основний твір після Першої світової війни «Зачарована душа», 1939 року закінчив монументальну трагедію «Робесп'єр». Його твори пронизані високим гуманізмом, вірою в суспільний прогрес. У 1915 році йому присуджено Нобелівську премію.

З-під пера англійського драматурга Бернарда Шоу в 1923 р. вийшла п'єса «Свята Іоанна» — трагедія, присвячена новому трактуванню історії Жанни д'Арк, потім п'єси, в яких відображено гостру кризу демократії 30-х років — «Візок з яблуками», «Погана, але правда», «Женева». В останній чітко проглядається антивоєнна спрямованість. 1925 року Бернард Шоу відзначений Нобелівською премією.

Т.Манн (1875-1955) 1924 року створює філософський роман «Чарівна гора», в якому показано складний шлях головного героя до усвідомлення гуманізму і неприйняття насильства. З 1933 р. Манн змушений жити в еміграції. Його антифашистські твори «Маріо і чарівник», «Йосиф і його брати» завоювали глибоку повагу демократичного світу. 1943 року він розпочав роботу над

філософським романом «Доктор Фаустус». У ньому бездуховності, реакції, фашизму Манн протиставив гуманістичне осмислення німецької і світової культурної спадщини. 1929 року Томас Манн став лауреатом Нобелівської премії.

Того ж року Нобелівську премію отримав також англійський письменник-реаліст Джон Голсуорсі (1867-1933). На початку 20-х років він завершує трилогію «Сага про Форсайтів». Потім пише ще дві трилогії про Форсайтів.

У цілому ж, література 20-30-х років відображала матеріальні і духовні реалії міжвоєнного часу.

Мистецтво

Життєвий песимізм, викликаний жорстокостями Першої світової війни, зневіра в можливостях людського розуму залишили глибокий слід в європейському мистецтві, у художньому вираженні митців. Події післявоєнного часу продовжували безпосередньо впливати на розвиток мистецтва. Соціальні рухи викликали новаторські революційні течії в мистецтві, на розвитку якого почалася боротьба між демократією і тоталітаризмом.

У таких обставинах на початку 20-х років отримало розвиток *абстрактне мистецтво*, що виразилося в певному співвідношенні ліній і фігур. У перші повоєнні роки спостерігається сплеск крайніх течій художнього модернізму: дадаїзму, сюрреалізму, безпредметного мистецтва. Для *дадаїстів* (дадаїзм від слова «дада», від безладного дитячого лепету), які заперечували сенс життя, характерні колажі, фотомонтажі, спорудження механічних пристроїв, маскарадних дій тощо. Дадаїзм, який виник у роки війни, невдовзі уступив місце сюрреалізму. *Сюрреалісти* на чолі з каталонським художником Сальвадором Далі, що проживав у 20-ті роки у Франції, намагалися ірраціонально зображати світ, розглядали його, як нагромодження парадоксів кошмару, соціального безумства. У 20-ті роки з'явилося також *безпредметне мистецтво*. Його представляли француз Р.Делоне і голландець П.Мондріан. Їх живопис, позбавлений будь-якого зв'язку з конкретним світом, представляє собою абстрактні композиції з прямокутних фігур, забарвлені в основні кольори спектру.

Попередні модерністські течії — *фовізм, кубизм, футуризм* — продовжували утверджуватися в образотворчому мистецтві 20-х років. Міжнародне визнання й авторитет завоювали в цей час роботи П.Пікассо, його тема зіткнення світла і темряви. Написана ним 1937 року картина «Герніка», де зображено знищення фашистською авіацією іспанського міста, стала сприйматися як попередження загрози з боку фашизму і війни. У другій половині 20-х років інтерес до абстракціонізму знижується, а в тоталітарних країнах він підданий гонінню і забороні.

Все ж основна маса мистецтва розвивалася в рамках *реалізму* — людина, природа, предметність.

Багатогранністю відзначалося мистецтво Великої Британії, яке було представлено роботами О.Джона, У.Оржна, Ф.Бренгвіна, С.Пеплю (портрет, графіка реалістичного напрямку), У.Льюїса (кубизм, футуризм), С.Спенсера, Г.Сазерленда, П.Неша, Ф.Бейкона (витончена фантастика), Б.Ніколсона (абстракціонізм), М.Сміта, А.Хітченса (фовізм).

Реалістичні тенденції посилюються також у мистецтві США. Після 1918 р. склалася гостросоціальна графіка художників А.Янга, Р.Майнора, У.Гроллера, Ф.Елліса. Реалістичну традицію в графіці розвивали такі відомі художники ХХ ст., як Р.Кент, Е.Хоппер, Ч.Бергфілд.

У країнах Латинської Америки зміцнилась «іспанська» течія в образотворчому мистецтві, а також мав місце вплив французьких художніх шкіл і течій. «Велика трійка» мексиканських художників (Д.А.Сікейрос, Д.Рівера, Х.К.Ороско) створила зразки нового монументального живопису, прагнула в публіцистичній формі наочно пояснити соціальні та історичні проблеми.

Післявоєнний період характерний дальшим розвитком *музикального мистецтва*, появою в ньому нових напрямів і тенденцій.

Багатою і різноманітною була музикальна культура Ваймарської республіки. Великі німецькі композитори П.Хіндесміт, К.Вайль стояли на гуманістичних позиціях. Всесвітньою популярністю користувалися Берлінський філармонічний оркестр, Ляйпцігський симфонічний оркестр, Дрезденська й Берлінська опера.

Багатогранною була музикальна культура Італії. Там жили й працювали всесвітньовідомі майстри оперного мистецтва:

Е.Карузо, Тітто Руффо, Б.Джільї, Т.Даль Монте, Ф.П.Тості. Важливе місце в італійській музиці належало диригенту А.Тасканіні, піаністу і композитору Ф.Бузоні. Всесвітню славу здобули італійські театри «*Ла Скала*» (Мілан), «*Сан Карло*» (Неаполь), «*Феніче*» (Венеція), Римська опера.

У французькій музиці утверджувалися тенденції неокласицизму, експресіонізму, конструктивізму. Представниками останнього були Е.Саті, Л.Онеггер, Д.Місто, Ф.Пуленк, Ж.Орик, Л.Дюрей, Ж.Тайфер, які утворили об'єднання «*шістка*», на яке значний вплив мала музика І.Стравінського та американський джаз.

Музикальне життя Англії було представлене оркестрами, хоровими товариствами, музикальними школами, фестивалями, конкурсами, що організовувалися в багатьох містах Великої Британії. Міжнародне визнання отримує творчість Б.Бриттена — композитора, піаніста, диригента.

Музикальна культура США виявилася в розповсюдженні стилю кантрі-мюзик («*сільська музика*»), негритянського фольклору, блюзу. У музиці Ч.Айве знайшло втілення багатство і стиль різних музикальних напрямів американського полікультурного суспільства. Американський національний стиль виражали композитори Р.Харріс, Р.Сеншинс, А.Копленд, У.Пісгон, Г.Коуелл. Дальший розвиток отримав американський джаз.

У країнах Східної і Південної Європи, які після Першої світової війни здобули незалежність і для яких було важливим становлення й зміцнення їх державності, митці найчастіше зверталися до тематики народного буття, оскільки ставилось завдання створювати своє власне національне мистецтво.

Важливі зрушення мали місце в *архітектурі*. Обумовлені науково-технічним прогресом, йшли пошуки зв'язків між ремеслами і промисловістю, виробництвом і науками, між художньою і технічною думкою, що було проникнуто прагненням раціоналізму. З цією метою німецький архітектор Вальтер Гропіус створив 1919 року «*Баухауз*» — вищу школу будівництва й художнього конструювання, де розроблялись принципи сучасного формоутворення в архітектурі і дизайні, естетику функціоналізму. «*Баухауз*» існував до закриття його фашистами 1933 року.

Разом з тим у 20-30-ті роки формується міжнародний художній простір, іде взаємовплив і взаємозбагачення культури й мис-

тецтва народів світу, хоча регіональність у мистецтві теж була присутня.

Тоталітарні держави створювали своє обслуговуюче систему мистецтво, що пристосовувалося до пропагандистських цілей режиму. Так в Італії гротескно-помпезний стиль пізньої Римської імперії повинен був символізувати національну єдність і велич нащадків та спадкоємців Давнього Риму. У фашистській Німеччині стали відроджуватися й насаджуватися шовіністичні традиції німецького реакційного романтизму, символізму і німецького варіанту модерну — «югендстилю».

Масова культура

Мільйони європейців та американців у 20-30-ті роки стали споживачами *масової культури*. У зв'язку з НТР на тисячі людей почали впливати не традиції, а *засоби масової інформації (ЗМІ)* — газети, журнали, радіо, кіно, що стали доступні загалом і формували громадську думку, привертати електорат на бік тих чи інших політичних груп тощо.

ЗМІ творили «зірок», мільйонними накладами платівок несли їх музику та пісні до людей. Захопленням масового споживача були також детективні література та кіно. Прилучення до масової культури давало мільйонам людей розрядку, скрашало сірий і одноманітний побут, будило інтереси, змушувало заробляти і тратити гроші. Масова культура стала невід'ємною частиною життя індустріального суспільства. І якщо в 30-х роках масова культура Заходу була комерціалізована й різноманітна, децентралізована й демократична по своїй суті, то в тоталітарних країнах вона використовувалася для маніпулювання й контролю над суспільною свідомістю, була дозованою й ретельно відібраною.

Одним з найпопулярніших видів мистецтва стало *кіно*. 1927 року був знятий перший звуковий фільм. У другій половині 30-х років кіно стало кольоровим. У Німеччині, Італії, Японії, СРСР кіно теж було підпорядковано інтересам тоталітарної пропаганди. Широко демонструвались фільми, які фальсифікували історію і лакували дійсність.

У західних країнах тематикою фільмів стає відбиття психологічної глибини людських характерів, поетичне відображення

життя, спроби вирішити проблеми «середнього класу». У кінематографі превалюють глибоко демократичні тенденції. Серед кращих фільмів 30-х років «Під дахами Парижа» (реж. Р.Клеєр, Франція), «Життя належить нам» (реж. Ж.Ренуар, Франція), «Відпустка банківських службовців» (реж. К.Рід, Англія). Кінематограф став надзвичайно важливим явищем громадського життя і одним з найбільш шанованих видів масової культури. У 30-ті роки глядачі різних країн знайомляться з мультиплікаційними фільмами У.Діснея.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

До розділу I

1. *Авторитарные режимы в Центральной и Восточной Европе (1917-1990-е годы). Центрально-европейские исследования.* — М., 1999. — Вып. 1.
2. *Болховитинов Н.Н.* В поисках новой системы координат в мировой истории // ННИ. — 1994. — № 3.
3. *Козенко Б.Д., Садовая Г.М.* О периодизации новой и новейшей истории в свете современных трактовок // ННИ. — 1993. — № 4.

До розділу II

1. *Васецкий Н.А.* Как создавался IV Интернационал // ННИ. — 1991. — № 5.
2. *Ватлин А.Ю.* Взаимоотношения трех Интернационалов в 1919-1922 гг. Неизвестные документы // ННИ. — 1993. — № 4.
3. *Випперман В.* Европейский фашизм в сравнении. 1922-1982. — Новосибирск, 2000.
4. *Галкин А.* Германский фашизм. — М., 1989.
5. *Поппер К.* Відкрите суспільство та його вороги. — К., 1994. — Т. 2.
6. *Самойлов Э.В.* Фюреры. Общая теория фашизма. — Обнинск, 1992. — Т. 1, 2.
7. *Смирнов В.П.* Вторая мировая война и Коминтерн. 1939-1941 гг. (по архивным документам) // ННИ. — 1996. — № 3.
8. *Тибо Пьер.* Эпоха диктатур. — М., 1998.
9. *Тоталитаризм в Европе XX века.* Из истории идеологий, движений, режимов и их преодоления. — М., 1996.
10. *Фирсов Ф.И.* Коминтерн: механизм функционирования // ННИ. — 1991. — № 2.

До розділу III

1. *Кретинин С.В.* Отто Бауэр (1882-1938) и австромарксизм // ННИ. — 1997. — № 2.
2. *Турок В.М.* Очерки истории Австрии. 1918-1929. — М., 1955.
3. *Турок В.М.* Очерки истории Австрии. 1929-1938. — М., 1962.

До розділу IV

1. *Вознесенский В.Д.* Кобурги в Болгарии // ННИ. — 1992. — № 3.
2. *Гришина Р.П.* Сентябрьское восстание 1923 г. в Болгарии в свете новых документов // ННИ. — 1996. — № 5, 6.
3. *Краткая история Болгарии: С древнейших времён до наших дней.* — М., 1987.
4. *Копылов А.А.* Отечественный фронт и народно-демократическая революция в Болгарии. — Львов, 1985.
5. *Яровий В.І.* Історія західних і південних слов'ян у ХХ ст.: курс лекцій. — К., 1996.

До розділу V

1. *Согрин В.В.* Британский либерализм: этапы развития и течения // ННИ. — 1996. — № 4.
2. *Трухановский В.Г.* Новейшая история Англии. — М., 1958.
3. *Трухановский В.Г.* Уинстон Черчилль. — М., 1989.
4. *Кертман Л.Е.* Джозеф Чемберлен и сыновья. — М., 1990.

До розділу VI

1. *Красиков А.* Испания и мировая политика. Полвека дипломатической истории. — М., 1989.
2. *Мещеряков М.Т.* Судьба интербригад в Испании по новым документам // ННИ. — 1993. — № 5.
3. *Пожарская С.П.* От 18 июля 1936 г. — долгий путь. — М., 1977.
4. *Пожарская С.П.* Генералиссимус Франко и его время // ННИ. — 1990. — № 6.
5. *Сория Ж.* Война и революция в Испании, 1936-1939: В 2 т. — М., 1987.

До розділу VII

1. *Алатри П.* Происхождение фашизма. — М., 1961.
2. *Белоусов Л.С.* Бенито Муссолини: политический портрет // ННИ. — 1991. — № 5, 6.
3. *Белоусов Л.С.* Муссолини: диктатура и демагогия. — М., 1993.
4. *Виноградов А.* Конец Муссолини // Вопросы истории. — 1990. — № 5.

5. *Колье Р.* Дуче! Взлет и падение Бенито Муссолини: Биография / Пер. с англ. — М., 2001.
6. *Комолова Н.П.* Новейшая история Италии. — М., 1970.
7. *Тибо Пьер.* Эпоха диктатур. — М., 1998.
8. *Хиббарт К.* Муссолини / Пер. с англ. — М., 2001.

До розділу VIII

1. *Аникеев А.А., Кольга Г.И., Пуховская Н.Е.* НСДАП: идеология, структура и функции. — Ставрополь, 2000.
2. *Бабиченко Л.Г.* Политбюро ЦК РКП(б), Коминтерн и события в Германии в 1923 г. Новые архивные материалы // ННИ. — 1994. — № 2.
3. *Бровко Л.Н.* Германская социал-демократия в годы фашистской диктатуры. 1933-1945. — М., 1988.
4. *Газін В.П.* Економіка і зовнішня політика Веймарської республіки (1925-1933 рр.): східноєвропейські аспекти. — Кам'янець-Подільський, 1999.
5. *Руге В.* Германия в 1917-1933 гг. — М., 1974.
6. *Тибо Пьер.* Эпоха диктатур. — М., 1998.
7. *Толанд Джон.* Адольф Гитлер. Т. 1-2. — Смоленск-Минск-Москва-Харьков-Калининград, 1993.
8. *Ференбах Оскар.* Крах и возрождение Германии. — М., 2001.
9. *Ширер У.* Взлет и падение третьего рейха: В 2-х т. — М., 1996.

До розділу IX

1. *Баран З., Поліщук Т.* Країни Центральної та Східної Європи в міжвоєнний період (Навчально-методичний посібник). — Львів, 1999.
2. *Варшавское* восстание 1944 г.: документы из рассекреченных архивов // ННИ. — 1993. — № 3.
3. *Зашкільняк Л., Крикун М.* Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. — Львів, 2002.
4. *Из Варшавы:* Москва, товарищу Берия. Документы НКВД СССР о польском подполье. 1944-1945 гг. — М.-Новосибирск, 2001.
5. *Краткая* история Польши: С древнейших времен до наших дней. — М., 1993.

6. *Матвеев Г.Ф.* «Третий путь»? Идеология аграризма в Чехословакии и Польше в межвоенный период. — М., 1992.
7. *Михутина И.В.* Польско-советская война, 1919-1920. — М., 1994.
8. *Наленч Д., Наленч Т.* Юзеф Пилсудский: легенды и факты. — М., 1990.
9. *Парсаданова В.С.* Трагедия Польши в 1939 г. // ННИ. — 1989. — № 5.
10. *Польско-советская война 1919-1920: Ранее неопубликованные документы и материалы: В 2-х т.* — М., 1994.
11. *Симонова Т.М.* Прометеизм во внешней политике Польши. 1919-1924 гг. // ННИ. — 2002. — № 4.

До розділу X

1. *Краткая история Румынии: С древнейших времен до наших дней.* — М., 1987.
2. *Политические системы в странах Центральной и Юго-Восточной Европы. 1917-1929 гг.* — М., 1988.
3. *23 августа 1944 г. в Румынии* // ННИ. — 1991. — № 6.
4. *Ротшильд Д.* Східно-Центральна Європа між двома світовими війнами. — К., 2001.

До розділу XI

1. *Иванян Э.А.* Белый дом: президенты и политика. — М., 1976.
2. *История США: В 4-х т.* — М., 1986. — Т. 3 (1918-1945).
3. *Севостьянов Г.Н.* Послы вручают верительные грамоты. Установление советско-американских дипломатических отношений в свете новых документов // ННИ. — 1993. — № 6.
4. *Современные Соединенные Штаты Америки.* Энциклопедический справочник. — М., 1988.
5. *Согрин В.В.* Политическая история США XVII-XX вв. — М., 2000.
6. *Шлезингер А.М.* Циклы американской истории. — М., 1992.

До розділу XII

1. *Желецки Е.Й.* Регент Венгрии Миклош Хорти (1868-1957) // ННИ. — № 2, 3.

2. Политические системы СССР и стран Восточной Европы: 20-60-е годы. — М., 1991.
3. *Пушкаш А.И.* Внешняя политика Венгрии. Апрель 1927 — февраль 1934 гг. — М., 1995.

До розділу XIII

1. *Белусова З.С.* План Бриана и позиция СССР в свете новых документов // ННИ. — 1992. — № 6.
2. *Малафеев К.А., Демидов С.В.* Эдуард Даладьё: человек и политик // ННИ. — 2001. — № 4.
3. *Смирнов В.П.* Новейшая история Франции. 1918-1975. — М., 1979.
4. *Смирнов В.П.* Французская коммунистическая партия и Коминтерн в 1939-1940 гг. Новые архивные материалы // ННИ. — 1994. — № 1.
5. *Парчевский К.К.* Французская катастрофа: война и перемирие в Париже. 1939-1941 // Вопросы истории. — 1999. — № 6-7.

До розділу XIV

1. *Год кризиса. 1938-1939 гг.:* документы и материалы в 2-х т. — М., 1990.
2. *Краткая история Чехословакии:* С древнейших времён до наших дней. — М., 1988.
3. *Поп И.И.* Чехословакия — Советский Союз, 1941-1947. — М., 1990.
4. *Прасолов С.И.* Секретные чехословацко-германские переговоры (1936-1937 гг.) // ННИ. — 1982. — № 5-6.
5. *Советский Союз и Словацкое национальное восстание 1944 г.* // ННИ. — 1996. — № 5, 6.
6. *Фирсов Е.Ф.* Опыт демократии в ЧСР при Томасе Масарине: коалиционный плюрализм (1928-1938) / Отв. ред. Р.П.Гришина — М., 1997.
7. *Фирсов Е.Ф.* Эволюция парламентской системы в Чехословакии в 1920-е годы. — М., 1989.
8. *Шумов С.А., Андреев А.Р.* История Словакии. V — XX века. — М., 2000.

До розділу XV

1. *Бейліс О.С.* Новітня історія Югославії (1918-1974). — Львів, 1975.
2. *Волков В.К.* Советско-югославские отношения в начальной период Второй мировой войны в контексте мировых событий (1939-1941 гг.) // Советское славяноведение. — 1990. — № 6.
3. *Европа* между миром и войной, 1918-1939 гг. — М., 1992.
4. *Історія південних і західних слов'ян.* — К., 1987.
5. *Косик В.И.* Опыт истории страны, которой не было (Сербия в 1918-1941 гг.) // Славяноведение. — 2002. — № 5.
6. *Писарев Ю.А.* Образование югославского государства. — М., 1975.
7. *Писарев Ю.А.* Создание югославского государства в 1918 г.: уроки истории // ННИ. — 1992. — № 1.
8. *Политический кризис 1939 г. и страны Центральной и Юго-Восточной Европы.* — М., 1989.
9. *Стругар В.* Югославия в огне войны, 1941-1945 гг. — М., 1985.
10. *Фрейдзон В.П.* История Хорватии. — М., 2001.

До розділу XVI

1. *История Латинской Америки. 1918-1945.* /Ред. кол. Н.П.Калмыков и др. — М., 1999.
2. *История новейшего времени стран Европы и Америки. 1918-1945.* — М., 1989.
3. *Королев Ю.Н., Кудачкин М.Ф.* Латинская Америка: Революции XX века. — М., 1986.
4. *Строганов А.И.* Новейшая история стран Латинской Америки. Учебное пособие. — М., 1995.

До розділу XVII

1. *Бессарабия* на перекрестке европейской дипломатии. — М., 1997.
2. *Волков В.К.* Мюнхенский сговор и балканские страны. — М., 1978.
3. *Восточная Европа* между Гитлером и Сталиным. 1939-1941. — М., 1999.
4. *Дейвис Норман.* Европа: Історія. — К., 2000.

5. *Дюрозель Ж.-Б.* Історія дипломатії від 1919 року до наших днів / Пер. з франц. — К., 1995.
6. *Киссинджер Генри.* Дипломатія. — М., 1997.
7. *Ллойд Джордж Д.* Правда о мирных договорах: В 2-х т. — М., 1957.
8. *Садовая Г.М.* Вальтер Ратенау и Рапалльский договор: Материалы к спецкурсу. — Самара, 2001.
9. *Севастьянов Г.Н.* Москва, Вашингтон и итало-эфиопская война. По новым документам // ННИ. — 1999. — № 3.
10. *Советско-германские документы 1939-1941 гг.*: Из Архива ЦК КПСС // ННИ. — 1993. — № 1.
11. *Табуи Ж.* Двадцать лет дипломатической борьбы. — М., 1960.
12. *Риббентроп фон, Иоахим.* Мемуары нацистского дипломата. — Смоленск, 1998.
13. *Черчилль У.* Вторая мировая война: В 3-х книгах. — М., 1991.

До розділу XVIII

1. *Барышников Н.И.* Советско-финляндская война 1939-1940 гг. // ННИ. — 1989. — № 4.
2. *Безыменский Л.Л.* Разгаданные загадки Третьего рейха (1940-1945). — Смоленск, 2001.
3. *Болдуни Х.* Сражения выигранные и проигранные: новый взгляд на крупные военные кампании второй мировой войны / Пер. с англ. — М., 2001.
4. *Вторая мировая война: Актуальные проблемы.* — М., 1995.
5. *Движение сопротивления в странах Центральной и Юго-Восточной Европы (1939-1945 гг.)* — М., 1995.
6. *Международные отношения и страны Центральной и Юго-Восточной Европы в начале второй мировой войны.* — М., 1990.
7. *Самсонов А.И.* Вторая мировая война, 1939-1945: Очерк важнейших событий. — М., 1985.
8. *Семиряга М.И.* Коллаборационизм. Природа, типология и проявления в годы второй мировой войны. — М., 2000.
9. *Сиполс В.Я.* Тайные документы «странной войны» // ННИ. — 1993. — № 2, 3.
10. *Славянские народы и вторая мировая война* // Славяноведение. — 1996. — № 3.
11. *Союзники в войне. 1941-1945.* — М., 1995.

12. *Тибо Пьер*. Епоха диктатур. — М., 1998.
13. *Трубайчук А.* Друга світова війна: Коротка історія. — К., 1995.
14. *Черчилль У.* Вторая мировая война: В 3-х книгах / Сокр. пер. с англ. — М., 1991.
15. *Ширер У.* Взлет и падение Третьего рейха / Пер. с англ.: В 2-х т. — М., 1991.

До розділу XIX

1. *Лекції з історії світової та вітчизняної культури.* — Львів, 1994.
2. *Всемирная история 1918-1945 гг.: Конспекты уроков /* Под ред. Я.М.Бердичевского. — Запорожье, 1996.
3. *Саух П.Ю.* XX століття. Підсумки. — Київ-Рівне, 2001.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	3
<i>РОЗДІЛ I. СВІТ МІЖ ДВОМА СВІТОВИМИ ВІЙНАМИ</i>	<i>5</i>
<i>РОЗДІЛ II. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ РУХИ</i>	<i>14</i>
I. НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНІ ТА ДЕМОКРАТИЧНІ РУХИ	14
II. РОБІТНИЧИЙ І СОЦІАЛІСТИЧНИЙ РУХ	19
III. КОМУНІСТИЧНИЙ РУХ	27
IV. ФАШИЗМ	35
<i>РОЗДІЛ III. АВСТРІЯ В 1918-1945 рр.</i>	<i>41</i>
<i>РОЗДІЛ IV. БОЛГАРІЯ В 1918-1945 рр.</i>	<i>62</i>
<i>РОЗДІЛ V. ВЕЛИКА БРИТАНІЯ В 1918-1945 рр.</i>	<i>79</i>
I. АНГЛІЯ В ПЕРШІ ПІСЛЯВОЄННІ РОКИ	79
II. АНГЛІЯ В ПЕРІОД СТАБІЛІЗАЦІЇ.....	84
III. ЕКОНОМІЧНА КРИЗА 1929-1933 рр.	90
IV. АНГЛІЯ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 30-х РОКІВ	94
V. АНГЛІЯ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ	96
<i>РОЗДІЛ VI. ІСПАНІЯ В 1918-1945 рр.</i>	<i>104</i>
<i>РОЗДІЛ VII. ІТАЛІЯ В 1918-1945 рр.</i>	<i>120</i>
<i>РОЗДІЛ VIII. НІМЕЧЧИНА В 1918-1945 рр.</i>	<i>145</i>
I. ЛИСТОПАДОВА РЕВОЛЮЦІЯ В НІМЕЧЧИНІ	145
II. НІМЕЧЧИНА В 1919-1923 рр. ЗОВНІШНЬО- ТА ВНУТРІПОЛІТИЧНІ ТРУДНОЦІ. АТАКИ ЗЛІВА ТА СПРАВА НА МОЛОДУ НІМЕЦЬКУ ДЕМОКРАТІЮ	157
III. НІМЕЧЧИНА В РОКИ СТАБІЛІЗАЦІЇ	164

IV. НІМЕЧЧИНА В ПЕРІОД СВІТОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ КРИЗИ	167
V. ФАШИСТСЬКА ДИКТАТУРА В 1933-1939 рр.	170
VI. НІМЕЧЧИНА В РОКИ ВІЙНИ	176
<i>РОЗДІЛ ІХ. ПОЛЬЩА В 1918-1945 рр. ....</i>	<i>183</i>
<i>РОЗДІЛ Х. РУМУНІЯ В 1918-1944 рр. ....</i>	<i>206</i>
<i>РОЗДІЛ ХІ. СПОЛУЧЕНІ ШТАТИ АМЕРИКИ В 1918-1945 рр. ....</i>	<i>222</i>
I. США В ПЕРШІ ПІСЛЯВОЄННІ РОКИ	222
II. США В ПЕРІОД «ПРОСПЕРИТІ»	225
III. ЕКОНОМІЧНА КРИЗА 1929-1933 рр. «НОВИЙ КУРС» РУЗВЕЛЬТА	230
IV. США В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ	241
<i>РОЗДІЛ ХІІ. УГОРЩИНА В 1918-1945 рр. ....</i>	<i>247</i>
<i>РОЗДІЛ ХІІІ. ФРАНЦІЯ В 1918-1945 рр. ....</i>	<i>266</i>
I. ФРАНЦІЯ В ПЕРІОД ПІСЛЯВОЄННОЇ НЕСТАБІЛЬНОСТІ	266
II. ФРАНЦІЯ В ПЕРІОД СТАБІЛІЗАЦІЇ	271
III. ФРАНЦІЯ В РОКИ СВІТОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ КРИЗИ	273
IV. НАРОДНИЙ ФРОНТ У ФРАНЦІЇ. ФРАНЦІЯ НАПЕРЕДОДНІ ВІЙНИ	278
V. ФРАНЦІЯ У РОКИ ВІЙНИ	283
<i>РОЗДІЛ ХІV. ЧЕХОСЛОВАЧЧИНА В 1918-1945 рр. .</i>	<i>292</i>
<i>РОЗДІЛ ХV. ЮГОСЛАВІЯ В 1918-1945 рр. ....</i>	<i>311</i>
<i>РОЗДІЛ ХVІ. КРАЇНИ ЛАТИНСЬКОЇ АМЕРИКИ В 1918-1945 рр. ....</i>	<i>334</i>

I. ЛАТИНСЬКА АМЕРИКА В 1918-1923 рр.	334
II. ЛАТИНСЬКА АМЕРИКА В ПЕРІОД СТАБІЛІЗАЦІЇ	338
III. КРАЇНИ ЛАТИНСЬКОЇ АМЕРИКИ В РОКИ СВІТОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ КРИЗИ ТА НАПЕРЕДОДНІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ	342
IV. КРАЇНИ ЛАТИНСЬКОЇ АМЕРИКИ В РОКИ ВІЙНИ	353
<i>РОЗДІЛ XVII. МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ</i> В 1918-1939 рр.	357
<i>РОЗДІЛ XVIII. ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА</i> 1939-1945 рр.	397
I. ЄВРОПЕЙСЬКА ФАЗА ВІЙНИ (вересень 1939 — червень 1941 рр.)	399
II. НАСТУП АГРЕСОРІВ НА ВСІХ НАПРЯМКАХ (червень 1941 — листопад 1942 рр.)	412
III. КОРИННИЙ ПЕРЕЛОМ У ХОДІ ВІЙНИ (листопад 1942 — грудень 1943 рр.)	425
IV. ПАДІННЯ ТРЕТЬОГО РАЙХУ (січень 1944 — травень 1945 рр.)	432
V. РОЗГРОМ І КАПТУЛЯЦІЯ ЯПОНІЇ (травень-вересень 1945 р.)	442
<i>РОЗДІЛ XIX. ОСВІТА, НАУКА, КУЛЬТУРА</i> В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД	447
ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА	459

Для заметок

Для заметок

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

*Газін Володимир Прокопович
Копилов Сергій Анатолійович*

**НОВІТНЯ ІСТОРІЯ
КРАЇН ЄВРОПИ ТА АМЕРИКИ
1918-1945 рр.**

Видання друге, доповнене, перероблене

Підручник

Відповідальний за випуск Кальченко Н.В.

Підписано до друку 27.02.2008 р. Формат 60x84/16.

Папір офсетний. Обл. вид. арк. 28,7.

Умовн. друк. арк. 27,4. Зам. № 222

ТОВ «Видавничий Дім «Слово»

04071, м. Київ, вул. Олегівська, 36, оф. 310.

Свідотство про реєстрацію №1289 від 20.03.2003.

Тел. 463-64-06, тел./факс 462-48-63.

E-mail: vd_slovo@ukr.net

Віддруковано з готових діапозитивів

у друкарні ПП «Медобори - 2006»

(свідотство ДК №867 від 22.03.2002 р.)

32300, Хмельницька обл., м. Кам'янець-Подільський,

вул. П'ятницька, 9а,

Тел. (03849) 2-72-01, 2-20-79